НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М. В. ПТУХИ

В. В. ОНІКІЄНКО

РИНОК ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: РЕТРОАНАЛІЗ, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Науково-аналітична монографія

Київ – 2013

УДК 331.5(477)
ББК 65.24
О - 58

Онікієнко В.В.
Ринок праці та соціальний захист населення України: ретроаналіз, проблеми, шляхи вирішення: [науково-аналітична монографія] / В.В. Онікієнко – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013. – 456 с.

Монографію присвячено проблемам соціальної спрямованості розвитку ринку праці та соціального захисту населення як необхідної умови та головних атрибутів соціально орієнтованої ринкової економіки. Досліджено фактори та передумови соціалізації ринку праці, методологічно обґрунтовано її сутність та показники оцінювання. Проаналізовано динаміку та якість економічного розвитку на етапі реформування соціально-економічної системи України з погляду впливу на ринок праці, зайнятість, рівень життя, соціальний захист населення, зокрема економічне становище людей похилого віку, інвалідів.

Обґрунтовано концепцію модернізації системи соціального захисту населення, яка ґрунтується на комплексному програмно-цільовому підході.

Для фахівців з державного управління, соціальної політики, науковців, викладачів та аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами економічного розвитку та рівня життя населення.

Рецензенти:
Макарова О.В. – д.е.н., заступник директора з наукової роботи Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України;
Лісогор Л.С. – д.е.н., проф., завідувач відділу соціальних проблем ринку праці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України;
Цимбал О.І. – д.е.н., завідувач сектору соціальних ризиків у сфері зайнятості населення відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України (протокол №11 від 05.07.2013 р.)

ISBN 978-966-02-6974-3

© Онікієнко В.В., 2013

© Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013

ЗМІСТ

ПРО АВТОРА…….. 5
ПЕРЕДМОВА …….. 8

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ …….. 11
1.1. Методологічні аспекти дослідження інституціонального середовища функціонування ринку праці ……... 11
1.2. Методологія дослідження рівня та якості життя населення у контексті становлення інноваційної економіки та людського розвитку …… 29
1.3. Пріоритети соціалізації ринку праці в умовах глобалізації національної економіки та методика оцінювання її рівня ……. 51
1.4. Методологічні засади регулювання ринку праці на основі балансового методу ……... 81
1.5. Теоретичні та методичні засади оцінювання ефективності мотивації праці …… 92
1.6. Стан та перспективи розвитку вітчизняної науки ……... 106

РОЗДІЛ 2
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РИНКУ ПРАЦІ І ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ …….. 131
2.1. Основні тенденції формування ринку праці і зайнятості населення в умовах соціально-економічних трансформацій …….. 131
2.2. Молодь на ринку праці та її економічна активність …… 158
2.3. Інноваційні фактори використання трудового потенціалу національної економіки ……. 178
2.4. Розвиток ринку праці європейського регіону в контексті інтеграційних процесів …….. 210

РОЗДІЛ 3
ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ……. 227
3.1. Вплив наслідків фінансово-економічної кризи на ринок праці ……. 227
3.2. Промисловий комплекс в системі макроекономічних процесів та трансформації ринку праці ……..... 246
3.3. Розвиток малого підприємництва та його вплив на створення конкурентного середовища і стабілізацію ринку праці ……. 280
3.4. Спільна відповідальність держави і приватного бізнесу за ефективний розвиток економіки як важлива умова підвищення добробуту населення …… 301

РОЗДІЛ 4 318
РІВЕНЬ ЖИТТЯ МАЛОЗАХИЩЕНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ …….
4.1. Спрямованість соціально-економічного розвитку як основна детермінанта економічного становища малозахищених верств населення . 318
4.2. Соціально-економічні проблеми інвалідів ……... 348
4.3. Економічне становище та соціальний захист людей похилого віку ….. 373
4.4. Зайнятість людей похилого віку в сфері економічної діяльності як необхідна умова підтримання рівня їхнього життя …… 393
4.5. Концептуальні засади модернізації системи соціального захисту населення …… 403

ВИСНОВКИ ……... 429

ЛІТЕРАТУРА ……. 437

ПРО АВТОРА

Автор цієї монографії доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України Володимир Васильович ОНІКІЄНКО пішов із життя 15 лютого 2013 року.

Володимир Васильович – видатний організатор науки. З його ім'ям пов'язано становлення системних досліджень трудових ресурсів в Україні, зокрема розроблення зведеного і територіальних балансів трудових ресурсів, включаючи унікальне напрацювання – побудову звітних і прогнозних балансів трудових ресурсів 365 міст України, створення системи територіальних прогнозів населення і трудових ресурсів, розроблення регіональних комплексних соціально-економічних програм підвищення ефективності використання трудових ресурсів «Праця».

Згадуючи трудовий шлях Володимира Васильовича Онікієнка, мимоволі дивуєшся тому, як часто доводиться писати слово «вперше».

Так, у 1961 році в структурах Держплану України він створює і очолює перший в Україні відділ трудових ресурсів, реорганізований згодом у відділ демографії, трудових ресурсів і підготовки кадрів; очолює відділ територіального прогнозування населення і трудових ресурсів у Голов НДІ ОЦ Держплану, а в 1972-1991 роках вже в Раді з вивчення продуктивних сил України НАН України (до 1991 РВПС України АН УРСР), – відділ демографії і трудових ресурсів. На посаді керівника цих наукових підрозділів В.В. Онікієнко організовує побудову першого територіального демографічного прогнозу з використанням ЕОМ (Урал 4); під його керівництвом та за безпосередньої участі проведене перше комплексне дослідження проблем внутрішньої та зовнішньої міграції населення, створено оригінальну модель зведеного балансу трудових ресурсів, вперше побудовано систему територіальних балансів трудових ресурсів.

З набуттям Україною незалежності надзвичайно гостро постало питання організації власних досліджень, методологія і методика яких часто створювалась у союзних органах. Відкликаючись на цей суспільний запит,

Володимир Васильович бере безпосередню участь в організації першої спеціалізованої наукової інституції – Науково-дослідного центру зайнятості і ринку праці Національної академії наук і Міністерства праці України, де обіймає посаду заступника директора з наукової роботи. Головне своє завдання у цей період професор Онікієнко вбачає в проведенні теоретичних досліджень становлення ринку праці, підготовці практичних рекомендацій, методик і нормативної документації для забезпечення роботи державних інституцій у принципово нових трансформаційних умовах.

З 2002 року і до останніх днів діяльність В.В. Онікієнка пов'язана із відновленим Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, і це видається символічним. Поступово відходячи від технократичного трактування населення як трудового ресурсу, Володимир Васильович сконцентрувався на соціальних проблемах зайнятості, сформулював ідею соціально орієнтованого ринку праці.

Праці В.В.Онікієнка (а загалом їх налічується 290, включаючи 15 монографій) увійшли в історію вітчизняної економічної географії, економіки праці, демографії та соціальної економіки.

Під керівництвом професора Онікієнка захищено 12 докторських та 24 кандидатських дисертацій. І де б не працювали учні Володимира Васильовича, їх єднає небайдужість, принциповість, активність.

Науково-громадська діяльність В.В.Онікієнка пов'язана із роботою в експертній раді ВАК, спеціалізованих радах із захисту дисертацій, організацією і виданням Міжвідомчого наукового збірника «Зайнятість і ринок праці» (головний редактор), участю в редколегіях наукових журналів «Демографія і соціальна економіка», «Український соціум і соціологічні дослідження та моніторинг соціальної політики», «Соціальний захист», роботою в Раді ветеранів України.

Трудова діяльність В.В.Онікієнка була високо оцінена керівництвом країни. Він нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, Почесною грамотою

Верховної Ради України «За особливі заслуги перед українським народом», медаллю «За трудову доблесть», медаллю «Ветеран труда», відзнакою Національної академії наук України «За наукові досягнення», багатьма почесними грамотами та подяками Кабінету Міністрів України, Президії НАН України, Міністерства праці та соціальної політики України; йому присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Володимиру Васильовичу Онікієнку випало на долю довге життя, зовсім небагато він не дожив до 90-річного ювілею. І це життя було напрочуд творчим, дієвим. Напередодні своєї смерті, вже зовсім слабий, він переймався роботою інституту, складав плани майбутніх досліджень. Слід, який він лишив по собі, – це нове наукове знання, нове мислення, нові людські стосунки, і тільки від нас залежить, наскільки широким цей слід буде, як довго не заростатиме.

Директор Інституту демографії та

соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України,

академік НАН України

Елла Лібанова

ПЕРЕДМОВА

Проблеми формування ринку праці та соціального захисту населення в умовах набуття Україною незалежності та реформування економіки, інтеграція національної економіки у світові ринки за зростаючих глобалізаційних процесів розглядаються в багатьох опублікованих монографічних дослідженнях, статтях, захищених кандидатських і докторських дисертаціях. Однак проблеми соціальної політики, соціального захисту населення, підвищення рівня його життя на засадах модернізації та соціалізації економіки потребують подальшої їхньої теоретичної розробки і практичного впровадження. Розгляду цих проблем і присвячується дана монографія.

Конституцією Україна репрезентується як соціально орієнтована, правова, з ринковою економікою держава, що, серед іншого, означає і соціально орієнтований ринок праці.

Принциповим, на наш погляд, для соціально орієнтованого ринку праці є те, що працююча людина розглядається не лише як суб'єкт розвитку економічної системи, але й як мета цього розвитку, тобто досягнення ефективності господарювання слугує підвищенню якості життя населення до рівня прогресивних соціальних стандартів розвинутих країн.

Соціалізація ринку праці полягає в спрямуванні зусиль суб'єктів цього ринку на досягнення високої ефективності економіки та підвищення рівня життя всіх категорій населення країни. Цей процес розглядається як складова побудови соціально орієнтованої економіки на засадах інвестиційно-інноваційного розвитку та відповідного нагромадження людського капіталу.

Перехід до інноваційної моделі розвитку економіки та соціально орієнтованого ринку праці пов'язується з кардинальними змінами на ринку праці і зайнятості в напрямі розширення сегменту інтелектуальної, інноваційної високомотивованої праці як необхідної умови підвищення рівня та якості життя населення.

Виявлення основних ознак соціально орієнтованого ринку праці дозволяє на основі єдиного підходу провести аналіз і систематизувати існуючі у світі ринкові соціальні моделі та дати їм оцінку. Ретроаналіз динаміки розвитку цих моделей свідчить про посилення впливу держави на економічний розвиток країни, досягнення фінансової стабільності діючих соціальних систем, демократизацію існуючих соціальних інститутів, що забезпечують надійний соціальний захист населення як гарантію демократії.

В Україні головними стримуючими факторами соціалізації ринку праці є нетипові для західних країн особливості формування ринкових відносин, які значною мірою базуються на методах і механізмах адміністративно-планової економіки, а діючі інститути та інфраструктура соціального забезпечення і соціального захисту не в повній мірі відповідають вимогам ринкової економіки.

Сформована структура соціальної системи в умовах ринкової економіки не вирішує проблем соціального захисту населення, особливо соціально вразливих та малоконкурентних на ринку праці громадян. Реформуванню економіки в напрямку соціальної спрямованості заважають як допущені помилки ринкових перетворень в економіці, так і недоліки в трансформуванні системи соціального захисту, які до цього часу негативно впливають на економічний розвиток країни і рівень життя населення. Серед них: недосконала галузева структура економіки, яка має сировинну направленість і базується на застарілій техніко-технологічній базі, низький рівень заробітної плати, що не відповідає світовій практиці, нерозвиненість малого і середнього бізнесу, надмірна поляризація населення за доходами тощо.

Основним гальмом у забезпеченні якісного соціально-економічного розвитку країни є необґрунтована та неефективна політика доходів, яка зорієнтована на модель дешевої робочої сили та низькі соціальні стандарти. Наслідком її стала демотивація продуктивності праці, відтік кваліфікованих кадрів, екстенсивний характер використання виробничих потужностей та недостатнє інвестування у фізичний і людський капітал.

Монографія містить теоретичні обґрунтування, аналіз та пропозиції щодо основних напрямів розвитку і підвищення ефективності економіки України; використання трудового потенціалу; економічного становища найбільш вразливих соціально-демографічних груп населення (люди похилого віку, пенсіонери, інваліди).

Розглядаються також концептуальні засади модернізації соціальної політики і підвищення рівня життя населення, теоретичне і практичне обґрунтування основних напрямів вирішення соціальних проблем.

Пропонована монографія є результатом багаторічних наукових досліджень автором проблем розвитку продуктивних сил України, ринку праці, зайнятості та рівня життя населення.

Монографія може бути корисною науковцям, спеціалістам в галузі економіки праці і соціального захисту населення, студентам вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться сучасною економічною теорією праці і соціального захисту населення.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ

1.1. Методологічні аспекти дослідження інституціонального середовища функціонування ринку праці

Набуття Україною незалежності та перехід від адміністративно-планової до ринкової економіки супроводжувалися докорінною зміною соціально-економічних відносин, формуванням її визначальних систем: фінансової, грошової, бюджетної, банківської, митної тощо, які в сукупності визначають економічну інфраструктуру незалежності держави. Поряд з цим значні зміни відбулися у реформуванні відносин власності, здійснено важливі заходи щодо лібералізації господарських зв'язків, зокрема цінового механізму, грошового та валютного ринків, а також ринків товарів та капіталів. Змінився характер поведінки суб'єктів господарювання, які стали орієнтуватися на платоспроможний попит, кон'юнктуру ринку, максимізацію прибутку. Докорінно перебудовано функції держави і замість системи директивного управління сформовано основні важелі та інструменти державного макроекономічного регулювання.

Поряд з цим ринкові трансформаційні процеси як в перехідний, так і в період розвитку ринкових відносин, тобто в сучасний період, не мають соціальної спрямованості. На практиці вони зводяться до того, що реформи в країні здійснюються ціною соціальних втрат. У багатьох випадках демонтовано навіть ті соціальні цінності, які свого часу були запозичені в СРСР західними країнами та інтегровані в сучасні цивілізаційні процеси. Відповідно економічні реформи не сприяли досягненню визначальної мети трансформаційного процесу: становлення середнього класу як основного носія демократії, соціальної та політичної стабільності в суспільстві, економічного прогресу. Не

було забезпечено становлення принципово нового адаптованого до ринкової економіки інституціонального середовища, яке б сприяло подоланню бідності, запобіганню глибокого матеріального розшарування населення, що набагато перевищує відповідні показники розвинених країн, та утвердженню в суспільстві надійної соціальної і політичної стабільності.

Недосконалість відповідного інституціонального середовища в країні найбільшою мірою стосується формування інститутів ринку праці, незважаючи на те, що на початку ринкових перетворень були запроваджені такі базові інститути, як мінімальна заробітна плата, єдина тарифна сітка для оплати праці бюджетників, державна програма зайнятості населення, система страхування від безробіття; виникли об'єднання роботодавців, були переформатовані профспілки.

Проте слід відзначити, що загальносвітовий процес інституціалізації ринку праці в Україні має свою специфіку, відбувається складно й суперечливо, супроводжується реформуванням існуючих інститутів або створенням нових, що не завжди ефективно функціонують.

Формування інституціонального середовища в країні відбувалося практично в спонтанному режимі, без необхідного взаємозв'язку між державою, підприємцями, працівниками, наслідком чого було зростання безробіття, поглиблення диференціації та зниження реальних доходів населення, соціальна невдоволеність різних верств населення (підприємців, чорнобильців, афганців, працівників освіти та ін.).

В цих умовах важливого значення набувають теоретичні дослідження методологічних основ формування інституціонального середовища ринку праці та функціонування соціального капіталу як важливого фактора соціально-економічного розвитку.

Необхідність теоретичних досліджень формування та функціонування соціального капіталу диктується тим, що він є важливою складовою різних сфер політичної, правової, економічної взаємодії в суспільстві і потребує обґрунтування і визначення пріоритетних напрямів прогресивної еволюції

соціальних інститутів, зв'язків, об'єднань, структур, мережевих утворень для створення відповідних основ соціальної цілісності суспільства країни.

Протягом двох останніх десятиліть наукова категорія «соціальний капітал» займає одне з центральних місць в економічній та соціологічній науці як теоретична концепція і предмет емпіричних досліджень. У зарубіжній соціології розробка поняття «соціальний капітал» як самостійної та цілісної концепції почалася у 80-х роках минулого століття. Серед відомих зарубіжних вчених, які присвятили свої праці вивченню соціального капіталу, слід відмітити П. Бурдьє, М. Вулкока, Дж. Коулмена, Т. Скокпола, С. Нека, П. Коліє, В. Істелі, Р. Патнема, А. Порстерса, Е. Острема, Ф. Фукуяму та інших. У вітчизняній та російській науці концепція соціального капіталу стала предметом вивчення порівняно недавно. Дослідженню цього суспільного ресурсу приділяється увага в наукових працях С. Бандура, О. Грішнової, А. Колота, Е. Лібанової, а також Е. Гугніна, Н. Бусової, І. Діскена, В. Радаєва, А. Колодія, Ю. Привалова, Л. Стрельнікової, О. Конькова, Р. Рогожина, Ю. Саєнко, В. Степаненко, В. Чепака, А. Бова, О. Демків, М. Лесечко, А. Чемериса та інших. Однак теоретико-методологічні основи соціального капіталу в нашій країні поки що залишаються недостатньо дослідженими. Особливу гостроту необхідності розробки методологічних проблем, умов і можливостей формування соціального капіталу зумовлюють нестабільність, нерозвиненість та неефективність інституціонального середовища держави.

Концепція соціального капіталу набула соціологічного змісту у працях французького соціолога П. Бурдьє, ставши ефективним інструментом аналізу процесів структурування та відтворення соціальних класів [1].

Американський соціолог Дж. Коулмен дав визначення поняття «соціальний капітал», розглядаючи його як систему взаємозв'язків, що можуть бути використані як інструменти у процесі виробництва. Таким чином, він інтегрував концепцію соціального капіталу в русло економічного трактування соціальної дії та економічної поведінки. Заслугою дослідника визнано поєднання аналізу структурної обумовленості економічної поведінки з аналізом

продуктивної функції соціального капіталу в категоріях максимізації корисності, витрат та раціонального вибору [2].

Концепція соціального капіталу отримала широку популярність завдяки дослідженням Р. Патнема, який запропонував інтерпретацію його сутності та функцій у різних сферах людської діяльності. зокрема, у дослідженнях вченого зміщено акцент в аналізі соціального капіталу з економічної функції на пояснення його природи як суспільного блага [3, с. 66]. Подальший розвиток даний підхід одержав у працях А. Порстерса, Ф. Фукуями та інших дослідників.

Згідно з визначенням Всесвітнього банку, соціальний капітал – це соціальні інститути, взаємини і норми, які формують якість та кількість взаємодій між людьми в суспільстві і впливають на суспільство, продуктивність та добробут [4].

У сучасній науковій літературі можна виділити чотири підходи до дослідження сутності соціального капіталу: з погляду громади; мережевий, інституціональний та синергічний, що виявляється у розширенні поля та аспектів його дослідження.

Так, професор О. Грішнова окреслює поняття «соціальний капітал» як сукупність соціальних ресурсів, що використовуються людиною для досягнення своєї мети. Ці ресурси (інформація, ідеї, ділові можливості, влада і вплив, емоційна підтримка, репутація, довіра і співробітництво) стають доступними завдяки особистим і діловим мережам. Тож елементами громадської організації соціального капіталу виступають соціальні мережі, соціальні норми і довіра як умови координації та кооперації заради взаємної вигоди. При цьому вона акцентує увагу на таких економічних ознаках соціального капіталу, як продуктивність, ресурсність, прибутковість, конвертованість [5].

Професор А. Колот розглядає соціальний капітал як складник інтелектуального капіталу суб’єкта ринкових відносин, що забезпечує синергічний ефект від функціонування соціальних комунікацій та людського капіталу [6]. На думку професора С. Бандура, під соціальним капіталом слід

розуміти здатність соціуму генерувати нову вартість, ефективно використовуючи систему соціальних комунікацій (нормативні установки і правила, способи і методи кооперації, механізми розв’язання конфліктів, рівень довіри між суб’єктами господарювання тощо) [7].

Отже, можна констатувати, що соціальний капітал як інтегральна якісна характеристика життєдіяльності суспільства забезпечує соціальну взаємодію і згуртованість та запобігає відчуженню і соціальній напруженості. Самі соціальні зв’язки набувають особливого значення у відносинах економічних суб’єктів, а рівень розвитку соціального капіталу стає одним з основних факторів економічного зростання.

На нашу думку, соціальний капітал нації – це результат суспільних відносин на всіх організаційних рівнях соціальної взаємодії в державі, синергічний ефект якого можливий на основі розвитку інституціонального середовища та підвищення його дієвості в напрямку забезпечення якості життя населення. Синергічний ефект соціального капіталу отримується в результаті взаємодії людей як елементів сукупної робочої сили в економічному процесі [8, с. 77]

При цьому формування соціального капіталу має розглядатися в нерозривному зв'язку з трансформаційними процесами, які постійно відбуваються в інституційному середовищі.

Соціальний капітал суспільства включає інститути, цінності, правила взаємовідносин, якими визначається взаємодія між людьми та створюються передумови для сприяння соціально-економічному розвитку країни. Соціальний капітал уособлює ідентифікацію громадян із соціальними інститутами: їхню соціальну відповідальність, довіру серед індивідів та до суспільних інститутів, почуття приналежності до однієї спільноти та т. ін. Неефективність соціальних інститутів призводить до розриву соціальних відносин між громадянами та суспільством, соціального виключення людей із суспільства: з демократичної й правової системи, покликаної сприяти громадянській інтеграції; з ринку праці як інструмента економічної інтеграції;

із системи державного соціального забезпечення як механізму соціальної інтеграції; з родини або зі спільноти, що забезпечують міжособистісну інтеграцію [9].

Використовуючи інституціональний підхід до дослідження соціального капіталу, Т. Скокпол, С. Нек, П. Коліє, В. Істелі розглядають вплив формальних інститутів на нагромадження соціального капіталу в рамках груп [10, с. 234]. На думку цих дослідників, добробут суспільства та фірм великою мірою залежить від злагодженості, взаємодії, довіри, партнерства при вирішенні соціальних проблем.

На думку Р. Патнема, соціальний капітал нагромаджується в суспільстві в двох взаємопов'язаних інституційних формах: в нормах взаємності міжособистісних стосунків та в горизонтальних мережах і зв'язках суспільної активності [3]. У цих взаємопов'язаних інститутах соціального капіталу генерується суспільна довіра – вирішальний елемент ефективної суспільної життєдіяльності. Як стверджують Р. Патнем, Е. Острем та інші дослідники, ефективність товариств з високим рівнем соціального капіталу обумовлена, перш за все, скороченням витрат на державні інститути, контроль за дотриманням угод і контрактів як формальної основи суспільної взаємодії. Наявність неформальних норм помітно скорочує «трансакційні витрати», пов'язані з підготовкою та укладенням угод, а також забезпеченням їх дотримання. Крім того, за певних обставин соціальний капітал сприяє більш високому рівню новаторства і полегшує внутрішньогрупову адаптацію.

Ф. Фукуяма особливо підкреслював, що здорова ринкова економіка – це економіка, у рамках якої суспільство має у своєму розпорядженні таку кількість соціального капіталу, який сприяє самоорганізації бізнесу, корпорацій, мережевих структур, формуванню демократичних політичних інститутів [11, с. 130–131].

Д. Норт і Л. Девіс розглядають інституційне середовище як сукупність основоположних політичних, соціальних та юридичних правил, які створюють базис для виробництва, обміну, розподілу та споживання обмежених благ

вищого і нижчого порядків [12]. Інституційне середовище – це стійкі економічні та соціальні зв'язки між людьми, норми і правила, на основі яких формуються економічні та соціальні відносини і реалізується той чи інший спосіб господарювання. Дієве інституційне середовище сприяє зниженню управлінських ризиків, трансакційних витрат і збільшує сукупний доход нації. Інституціональне середовище – це, передусім, законодавча база держави та інші інституціональні структури, що створюються на її основі, а також соціальні механізми, які ними визначаються (у політиці – вибори, в економіці – ринок). Під інститутами розуміють розроблені людьми формальні (закони, конституції) і неформальні (договори і добровільно прийняті кодекси поведінки) обмеження, а також фактори примусу, що структурують соціальну взаємодію суб’єктів та визначають «правила гри» в суспільстві. Основними функціями інститутів є: координаційна (узгодження інтересів); перерозподільча; зниження трансакційних витрат (в сфері обміну). Соціально-економічні та політичні інститути детермінують роль індивіда в суспільстві (найманий працівник, власник, чиновник, політик), вводять його дії у прийнятні для суспільства рамки і, певною мірою, впливають на вибір рішень. Проте – і це одна з обов'язкових умов прогресу – людина приймає рішення, керуючись внутрішніми, індивідуальними мотивами, джерелом яких є потреби та особистісні властивості.

Зміст та призначення інститутів, що складають інституційне середовище, специфічність функцій, які вони виконують у суспільстві, накладають відбиток на характер взаємовпливу інституційного середовища і соціального капіталу. Такий взаємовплив інституційного середовища і соціального капіталу проілюстровано на схемі представника неокласичної школи О. Уільямсона, що відбиває рівні інституційного аналізу (рис. 1.1) [13].

На першому рівні інституціонального аналізу розглядаються індивіди або члени суспільства, на другому – різні угоди у формі ринків, фірм, гібридних форм, а на третьому – інституційне середовище, що складається з системоутворюючих правил поведінки. Звідси можна зробити висновок, що

вплив індивіда на інституційне середовище здійснюється опосередковано через інституціональні угоди в рамках організаційних структур, а інституційне середовище через інституційні угоди шляхом встановлення правил кооперації і конкуренції формує соціальні умови життя індивідів, визначаючи, обмежуючи і стимулюючи їхню соціально-економічну поведінку.

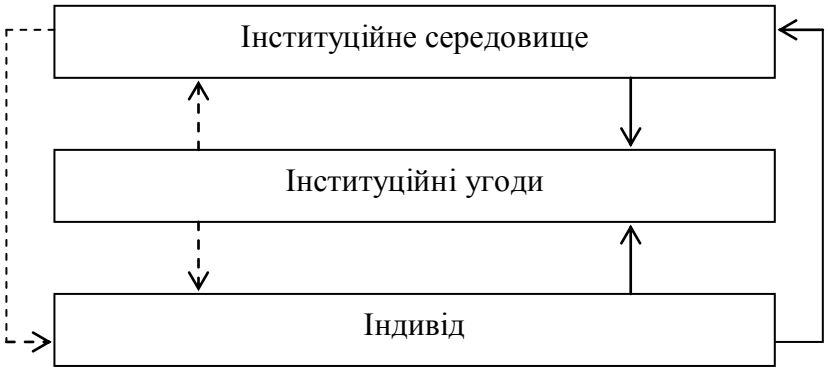

Рис. 1.1. Трирівнева система досліджень інституційного середовища

Методологічний розвиток концепція Уільямсона отримала у працях В. А. Шевченко, яка, розглядаючи механізм інституційних змін, запропонувала розширене трактування структури інституційного середовища, що умовно поділяється на нормативну підсистему (норми і правила) та організаційно-технічну підсистему (установи та організації) (табл. 1.1) [14].

Таблиця 1.1

Структура інституційного середовища

Інститути	Нормативна підсистема А	Організаційно-технічна підсистема В
Формальні 1	А1 (правові, адміністративні акти, закони, конституції, судові прецеденти)	В1 (фірми, установи, організаційно-правові форми, ринки)
Неформальні 2	А2 (традиції, звичаї, ділова етика, сімейні відносини)	В2 (сім’я, тіньова економіка)

Кожна з підсистем інституційного середовища розпадається на формальні і неформальні складові. Формальні інститути створюються свідомими діями

соціальних груп і визнаються державою у вигляді нормативних правових актів та легітимних організацій; неформальні інститути є продуктом спонтанних дій суб'єктів суспільства, до складу яких входять стереотипи людської поведінки у вигляді менталітету, сімейних відносин, нелегальної економіки. Нормативні інститути обумовлюють суспільні стереотипи, ділову етику, умовності та обмеження поведінки, які під впливом особливостей кожної сфери діяльності трансформуються у специфічні форми поведінки громадських суб'єктів – виробничу, споживчу, трансакційну. У рамках організаційно-технічної підсистеми виділяються організаційні структури суб'єктів та їхні організаційно-правові форми, а також рівні організації взаємодій: товарні, фінансові, регіональні, загальнонаціональні ринки. Такий підхід до розгляду структури соціального середовища є доцільним, оскільки дає уяву про формування соціального капіталу та якості життя населення.

Цільове призначення та механізми застосування різні для формальних і неформальних інститутів. Вплив формальних і неформальних інститутів в інституційному середовищі відбувається послідовно (рис. 1.2).

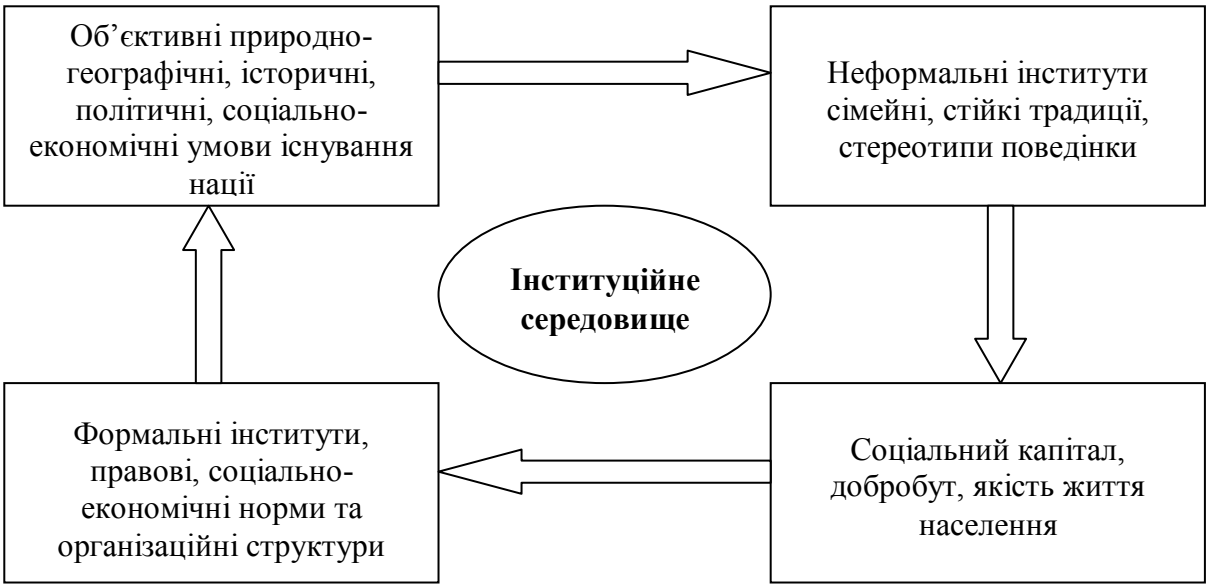

Рис. 1.2. Формальні та неформальні інститути в структурі інституційного середовища

Розвиток інституційного середовища відбувається на основі відповідних ресурсів, а його трансформація залежить від різних факторів (рис. 1.3).

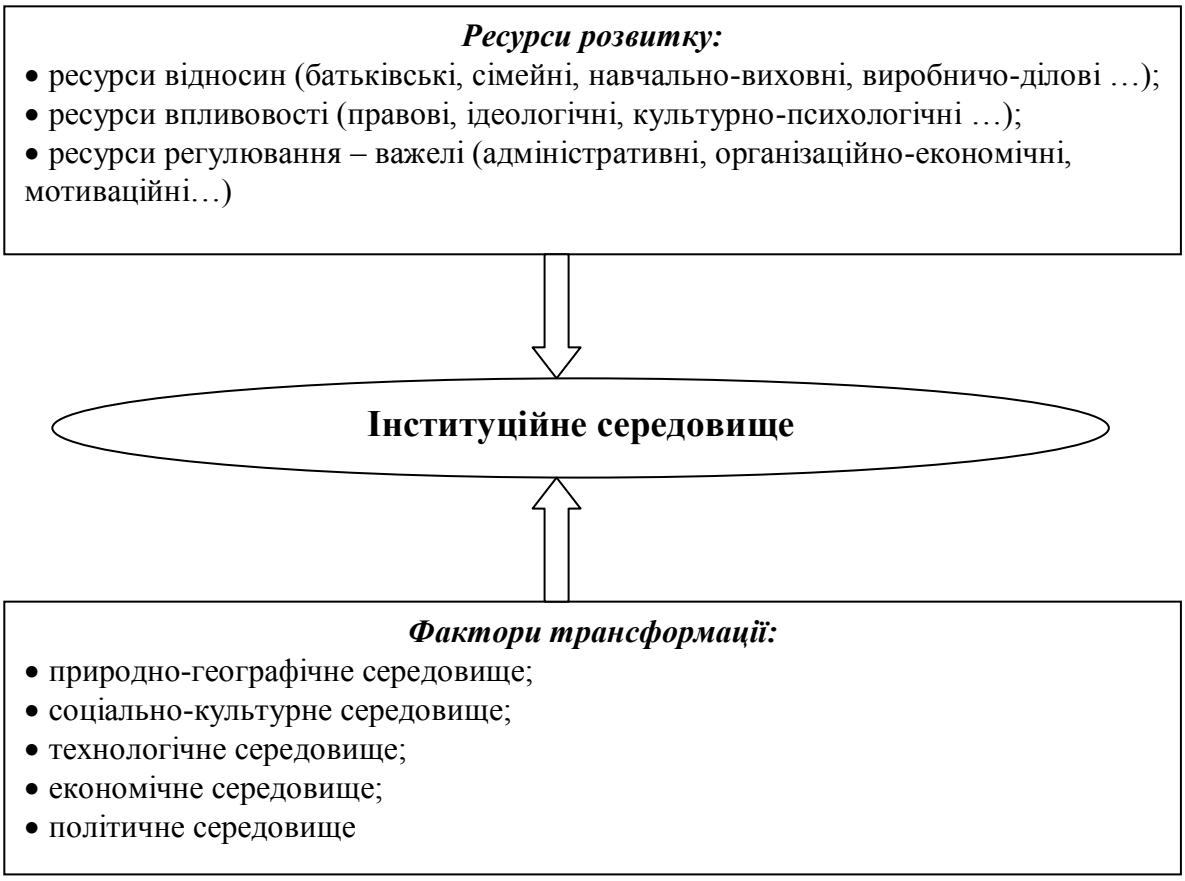

Рис. 1.3. Ресурси розвитку та фактори трансформації інституційного середовища

У процесі трансформації інституційного середовища роль факторів і динаміка змін нерівноцінні. Вплив природно-географічних факторів на інституційне середовище стабільний, якщо тільки не відбуваються глобальні природні та історичні катаклізми (зміна клімату, глобальне переселення народів, екологічні та техногенні катастрофи). У цьому випадку зміни та вплив даного чинника будуть носити революційний характер. Природно-географічний та соціально-культурний фактори завдяки своєму консерватизму формують поведінкові стереотипи в довгостроковому періоді (менталітет) і через еволюцію неформальних інститутів впливають на формальні. Економічне та

політичне середовище є найбільш рухливим у часі та впливає на правову нормотворчість. Зміни відбиваються, насамперед, на динаміці формальної складової інституційного середовища, діючи на неформальні інститути опосередковано. Технологічне середовище, будучи більш динамічним, безпосередньо впливає на формування правових актів та адаптацію поведінки суб'єктів, оскільки високі технології вимагають нового менталітету. Зрушення в технологічному, природно-географічному середовищі носять революційний і незворотний характер. Зміни у політичній системі зазвичай бувають викликані випередженням розвитку неформальних інститутів, а в разі революційних політичних змін можливий інституційний розрив, що призводить до системної нестабільності; поступова ж еволюція політичної системи забезпечує адекватну рівновагу інститутів. Ситуація інституційної рівноваги зовсім не означає, що всі суб'єкти задоволені існуючими інституційними рамками. Вона означає лише те, що за певних відносних втрат і вигід від проведення інституційних змін невигідно здійснювати інституційні трансакції. Відсутність стабільних інституційних рамок ускладнює координацію дій суб'єктів суспільства і тим самим не сприяє забезпеченню ефективного функціонування соціально-економічної системи.

Правила, що утворюють інституційне середовище країни, визначають характеристики цієї системи як цілого. З погляду окремого суспільного суб'єкта, що функціонує на території одного або кількох регіонів України, інституційне середовище складається з правил державного, регіонального та муніципального рівнів. Таким чином, перша важлива характеристика інституційного середовища полягає в її багаторівневості. Як характеристики можна виділити подвійність інституційного середовища, що випливає з наявності двох типів правил: формальних і неформальних. Суть її полягає у відтворенні невідповідності в динаміці змісту та механізмів забезпечення цих правил. Ідеальної відповідності між двома типами правил немає в жодній країні світу, незалежно від того, яка з правових традицій в ній переважає: кодифіковане чи прецедентне право. Найважливішою характеристикою

інституційного середовища України є компонентна неповнота як на державному, так і на локальному рівнях. Найбільш наочним прикладом є неоднозначне сприйняття суспільством державного законодавства про землю. Іншим характерним прикладом є малоефективна соціальна складова податкової політики. Це означає, що зацікавлені сторони не можуть апелювати до формальних правил з приводу виникаючих проблем, пов'язаних з визначенням податкової бази, обчисленням податку, порядку його сплати та т. ін. Також важливо звернути увагу на складність і нестабільність інституційного середовища для прийняття економічних рішень (особливо довгострокових та пов'язаних з використанням специфічних активів) у зв’язку з наявністю формальних правил та можливістю їх різного трактування і неперервним процесом коригування вже прийнятих законів.

Іншою важливою характеристикою інституційного середовища є його фрагментарність, суть якої полягає у неможливості забезпечити фронтальне блокування небажаного типу поведінки та дозволяє обходити існуючі формальні інституційні рамки. Таким чином, сучасні характеристики інституційного середовища України дозволяють зробити висновок про те, що далеко не всякий набір правил забезпечує зменшення невизначеності і, відповідно, економію на трансакційних витратах. Для цього повинні виконуватися як мінімум наступні умови: правила, що утворюють інституційне середовище, повинні бути більш-менш узгоджені між собою, зрозумілі учасникам, дії яких з їхньою допомогою регламентуються; є достатньо стабільними, а в умовах невизначеності дозволяють погоджувати очікування з суб'єктами, які приймають управлінські рішення. Виконання останньої умови можливе тоді, коли: зберігається послідовність у політиці держави на різних рівнях, незалежно від того, чи виграла на чергових виборах партія або коаліція; існує (принаймні в найзагальніших рисах) згода з приводу плану інституційного проектування та конструювання.

Аналіз розвитку суспільства в країні за останні роки минулого та на початку нинішнього століть свідчить про посилення «вертикалі влади»,

зумовлене руйнуванням колишніх основ соціального капіталу і його недостатністю для формування ринкових умов. Адже відомо, що ослаблення внутрішнього державного регулювання компенсується посиленням зовнішнього впливу, оскільки суспільний механізм не терпить дезорганізації. Недостатній розвиток соціального капіталу проявляється, зокрема, в тому, що державні організації та ринок поки функціонують непередбачувано, неефективні державні механізми і відсутність соціального капіталу підміняються неформальними або напівкримінальними посередницькими структурами.

Соціальний капітал в Україні формується в рамках ізольованих прошарків і груп населення, і, як наслідок, не відбувається відповідна інтеграція суспільства. Іншими словами, не збільшується соціальний капітал всієї нації, як у розвинутих країнах, з налагодженою системою зв'язків, що зміцнює соціально-економічні позиції кожного члена суспільства та надає йому важелі впливу на суспільний розвиток і підвищення рівня та якості життя.

Витоки цього неприродного процесу формування соціального капіталу походять із особливостей економічних умов переходу країни від планово-адміністративної форми правління до нового суспільного ладу на основі ринкових відносин. З перших кроків перехідного періоду внаслідок слабкого розвитку таких суспільних інститутів, як профспілки, економічні важелі управління плавно перейшли до компартійних директорів і партійних функціонерів, які провели приватизацію державного майна, наділивши простих громадян так званими ваучерами. Була зроблена видимість справедливого розподілу власності, яка залишилась від попереднього суспільного ладу. Зосередивши в своїх руках основні економічні і політичні сфери управління, вони в повній мірі використали існуючий економічний потенціал і фінансові можливості для власного збагачення, сформувавши могутній олігархічний клан. Немаючи досвіду у фаховому вирішенні проблем розвитку економіки в ринкових умовах, зосередили свою діяльність на максимальному використанні існуючих потужностей підприємств або доведення їх до банкрутства, ліквідації,

розпродажу матеріальних цінностей, ще більше збагачуючись, в той час як основна маса населення країни зубожіла.

Успішному формуванню соціального капіталу в сучасних умовах в Україні заважає деформований розподіл національного доходу і національного багатства, зумовлений тривалим процесом первинного накопичення капіталу, що виключає взаємну довіру і узгодженість дій як суб'єктів ринку праці, так і влади та населення загалом. Крім цього, політизація в сфері економічних відносин, мови, культури, міжрегіональних стосунків тощо не сприяє довірі в соціально-економічних відносинах.

Ці дії забезпечувались і зараз продовжують забезпечуватись нормативно-правовою підтримкою державними органами влади через відповідні закони і інститути (податкові, митні тощо), які діють винятково в інтересах великого бізнесу. Саме цим пояснюється слабкий розвиток малого і середнього підприємництва, яке повинно відігравати більш значну роль в політичному та економічному житті країни і формувати горизонтальні, формальні і неформальні, нормативні і ненормативні зв'язки.

В Україні, де відсутні впливові громадські організації, які мали б захищати інтереси більшості населення, та в умовах відсутності вагомого прошарку середнього класу, простий громадянин не має ніякого підґрунтя в перспективі для поліпшення якості свого життя, що призводить до недовіри між різними прошарками населення та ускладнення процесу нормального формування соціального капіталу.

Власники великого капіталу не зацікавлені в розвитку високих технологій, створенні інноваційних робочих місць, оскільки останні потребують додаткових фінансових витрат, а нарощують свій капітал за рахунок екстенсивного використання створених у попередні роки виробничих потужностей навіть попри створення екологічної небезпеки для навколишнього середовища і життя працівників.

Тому, як видно із рис. 1.2, такі фактори трансформації, як технологічне, економічне і політичне середовища, практично в умовах України не сприяють

трансформації інституційного середовища, як і нормативно-правові, ідеологічні важелі регулювання цими процесами.

У той же час українське суспільство має багато передумов для успішного формування соціального капіталу: практично повна грамотність населення, переважання міського населення, розвинуті транспортна та телекомунікаційна системи. Крім того, в сучасних умовах соціально-економічної нестабільності дуже важливими постають міжособистісні взаємини між людьми – сімейні, товариські, дружні, довірчі.

Питання про те, яким чином відбувається становлення ефективної системи інститутів, що підтримують соціальний капітал суспільства, і чи можна сприяти цьому процесу сьогодні, залишається предметом гострих дискусій. Безперечно лише одне, якщо влада сприймає інтереси людей і виходить із них при формуванні державної політики, соціальний капітал зміцнюється, накопичується і служить суспільству. Якщо ні, то довіра поступово втрачається або локалізується в закритих мережах, в тому числі корупційних.

Найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм та взаємна довіра, що формуються в процесі відкритого соціального діалогу, який в Україні діє ще недостатньо, наприклад, діалог між владою і об’єднаннями чорнобильців, афганців, підприємців тощо. Тому життєздатні ефективні інститути, що формують соціальний капітал, асоціюються не тільки зі здатністю суспільства і держави забезпечити мінімально прийнятний рівень соціальної захищеності населення чи окремих його верств, але і з демократичними цінностями та механізмами. Саме вони дозволяють сприймати і враховувати думки, уподобання, інтереси різних верств і груп населення при прийнятті управлінських рішень і забезпечують можливість контролю за діяльністю владних структур.

Найбільш популярними формами і практиками культивації взаємної довіри та накопичення соціального капіталу є різні варіанти виробничої кооперації, громадських об'єднань та організацій, які координують комунікації між громадянами. У ході співробітництва та кооперації громадян не тільки

поглиблюється їхня взаємна довіра, а й розповсюджується інформація про взаємні конструктивні дії, тобто формується ділова репутація. Саме «горизонтальні» зв'язки співпраці, кооперації та взаємної добровільної відповідальності, які відрізняються від «вертикальних» відносин ієрархії, підпорядкування і залежності, формують соціальний капітал суспільства. Акумульований у них соціальний капітал сприяє забезпеченню суспільної стабільності і стійкому розвитку завдяки повсякденній взаємодії і довірі членів соціальних груп.

Сучасний етап розвитку громадянського устрою, морально-психологічного клімату та соціального капіталу в Україні свідчить, що, незважаючи на проблеми в економіці і соціальній сфері, суспільство в цілому виявилося в змозі відгукнутися на позитивні зрушення, які відбуваються в останні роки в системі державного управління, і готове реалізувати на практиці свій позитивний потенціал – нарощувати соціальний капітал, посилювати його позитивний вплив на економічне зростання, на забезпечення гідного рівня та якості життя населення. Досягнення такої мети потребує вирішення низки завдань з трансформації інституційного середовища ринку праці в контексті гармонійного розвитку соціального капіталу нації та підвищення якості життя населення, для чого необхідно:

- розробити систему державного стимулювання розвитку центрів накопичення позитивного соціального капіталу та мінімізації накопичення негативного соціального капіталу;
- розробити систему державної підтримки розвитку третинного сектору, за допомогою якого можуть встановлюватися і підтримуватися мережі позитивних взаємовідносин і стабілізація суспільства, розширюватися можливості працевлаштування, створюватися додаткові можливості соціального страхування;
- стимулювати розвиток засобів зв'язку, телекомунікацій, користувачів електронних мереж, виділивши коло осіб, які повинні отримувати безкоштовне або пільгове користування Інтернетом; розширити програми дистанційного

навчання, розвиток корпоративних мереж для забезпечення можливості здійснювати трудову діяльність по Інтернету;

- розробити програму дій урядових організацій з метою створення мереж партнерських відносин з підтримуваними громадянським суспільством неурядовими організаціями, використання їх як агентів для згладжування соціальної нерівності, нерівності можливостей міського та сільського населення;
- визначити спектр дій, спрямованих на стимулювання розвитку в суспільстві бізнес-зв'язків, побудованих на довірі, що сприяють зниженню бюрократизму, трансакційних, інформаційних витрат, витрат на рекламу, зміцнюють надійність зв'язків державно-приватного підприємництва та підвищують соціально-економічну стійкість України в світовому масштабі;
- організувати систему опосередкованого оцінювання та моніторингу параметрів соціального капіталу: радіусів довіри і недовіри, рівня згуртованості та т. ін. Оцінку впливу соціального капіталу на економічне зростання і добробут людей доцільно проводити на основі вивчення національних політичних систем, моделей громадянського суспільства та особливостей формування і функціонування соціального капіталу в різних країнах світу, системи міждержавних порівнянь. Розробити методичний інструментарій для оцінки соціального капіталу, який є надзвичайно важливим для своєчасного виявлення соціальних невдоволень;
- передбачити, що на значних часових інтервалах може мати місце негативний зв'язок між динамікою параметрів соціального капіталу та економічним зростанням, якщо переважатиме орієнтація на максимальну експлуатацію природних ресурсів; необхідно також враховувати, що при коректному врахуванні часових лагів взаємна динаміка може виглядати менш парадоксально, оскільки вплив соціального капіталу на економічне зростання проявляється не відразу і ускладнюється можливими суперечливими тенденціями.

Найважливішим завданням державної політики стає зміцнення інституціональної системи у напрямках, що забезпечують ефективне функціонування суб'єктів соціально-трудових відносин, підсистем національної економіки і конкурентного ринкового середовища та паралельно враховують елементи негативних соціальних зв'язків з наступним їхнім коригуванням. При створенні стабільних інституціональних систем, зміцненні правових норм та відпрацьованій стимулюючій системі регулювання всіх параметрів соціально-економічного потенціалу суспільно значущі економічні ефекти соціального капіталу будуть істотно збільшуватися та сприяти підвищенню рівня і якості життя населення.

В умовах якісної динаміки суспільних інститутів дослідження соціального капіталу особливо актуальне стосовно ринку праці як найбільш інституціоналізованого та соціалізованого. Цілком очевидно, що динаміка соціальних зв’язків і відносин на ринку праці еволюціонуватиме в напрямку зростаючої солідарності його суб’єктів та відповідальності за результати їхньої взаємодії. Інтегральним критерієм синергічного ефекту функціонування соціального капіталу та інституціональних структур і сфер економічної взаємодії слід вважати підвищення добробуту і якості життя населення в напрямі наближення до соціальних стандартів розвинутих країн.

На етапі постіндустріальних перетворень та становлення економіки знань основними параметрами виміру соціального капіталу слід вважати систему цінностей, що регулюють поведінку суб’єктів господарювання; інформаційно-комунікаційну систему, що сприяє ефективності економічної взаємодії; систему діючих норм і стандартів; ступінь довіри суспільства до інституціональної системи. Найважливішим завданням державної політики в цих умовах стає зміцнення інституціональної системи у напрямах, що забезпечують ефективні соціально-трудові відносини, конкурентне ринкове середовище та запобігають негативним соціальним зв’язкам завдяки зміцненню правових норм [8, с. 82].

1.2. Методологія дослідження рівня та якості життя населення у контексті становлення інноваційної економіки та людського розвитку

Становлення ринкової економіки в Україні здійснювалося в особливих і специфічних умовах. Так, розвинений і потужний військово-промисловий комплекс підлягав конверсії, що супроводжувалась великими матеріальними втратами і вивільненням значної кількості працівників. Структурна перебудова всієї економіки країни супроводжувалась різким падінням виробництва (з 1990 р. по 1998 р. обсяг виробництва знизився на 57%, і навіть у 2010 році він не досяг рівня 1990 р.), що призвело до скорочення зайнятості населення, появи значної кількості безробітних, посилення міграції населення за кордон.

Своєрідним і особливим для України був цей період щодо формування ринку праці та його еволюції. З одного боку, курс на лібералізацію економіки проголошувався безальтернативним, і всі надії покладалися на те, що основний закон ринкової економіки, згідно з яким співвідношення між пропозицією і попитом на ринку праці буде саморегулівним процесом завдяки встановленню рівноважної ринкової ставки заробітної плати. З іншого боку, сформована ідеологія соціалістичного ринку психологічно не сприймала наслідків цього саморегулювання: системи банкрутства, вивільнення робочої сили, безробіття, соціальної несправедливості, невирішеності проблем соціального захисту тощо.

На відміну від країн Східної і Центральної Європи, які зразу задіяли механізми ринкової економіки, зокрема механізми банкрутства, закриття нерентабельних підприємств, стимулювання підприємницької діяльності, що презентувалися як «шокова терапія», в Україні здійснювався повільний перехід до ринкової економіки, дуже уповільнена і непрозора приватизація, яка і до сьогодні не припиняється, рейдерство, всіляке ігнорування офіційного банкрутства і пов’язаної з цим законної підтримки вивільнених працівників, поява широкомасштабного завуальованого безробіття, яке у 2 рази було вищим, ніж допускалось за методологією МОП. Ці обсяги навмисно занижувались, в результаті чого мільйони людей були позбавлені законної державної підтримки,

що стримувало кроки держави у працевлаштуванні великої армії безробітних. В той же час відкривався широкий простір для незаконного збагачення деяких прошарків населення, зростання соціальної поляризації населення тощо, які тривають і досі.

В цих умовах необхідними були рішучі дії держави та реформування державного регулювання економіки і ринку праці, які б об’єктивно базувалися на науково обґрунтованих дослідженнях і пропозиціях щодо підвищення ефективності механізмів регулювання цих процесів у ринковій економіці.

Водночас ринкова система господарювання є недосконалою з погляду підвищення якості життя за її основними складовими: здоров'я населення, освіта, якість людських ресурсів, екологічна безпека та ін. Зокрема, ринковий механізм не створює стимулів для виробництва товарів і послуг колективного користування, таких як послуги освіти, охорони здоров'я та інші, не забезпечує фундаментальних досліджень в економіці, а також не орієнтований на виробництво соціально необхідних товарів. Ринок не має також економічного механізму забезпечення екологічної безпеки: зовнішні ефекти (погіршення здоров'я населення внаслідок забруднення повітря, води та т. ін.) можна регулювати, спираючись на прямий контроль і фінансову підтримку держави. Ринкова економіка не гарантує права громадян на працю, доход, не забезпечує перерозподіл доходів. Нічим не обмежений ринковий розподіл, справедливий з точки зору ринку, призводить до різкої диференціації доходів, соціальної незахищеності. Водночас в період інноваційних перетворень суспільного життя людський капітал визнається головною складовою національного багатства та основною рушійною силою економічного зростання. Відповідно до новітніх методик розрахунку, близько 2/3 національного багатства 92 країн світу припадає на людський капітал, і витрати на його розвиток визнаються пріоритетними. Показники якості життя та розвитку людини стають критеріями для прийняття рішень в області економічної та соціальної політики в діяльності великої кількості держав і міжурядових організацій. У той же час саме за цими показниками Україна все більше й більше відстає від розвинених країн. У

зв'язку з цим проблема підвищення рівня і якості життя населення стає злободенним практичним завданням у державному регулюванні [15, с. 397–399].

Для нашої країни закономірним є перехід до інноваційного типу економіки, пов'язаного з розвитком нових технологій, із зміною структури зайнятості населення, глобалізацією господарських зв'язків та ростом конкуренції. Проте в українському суспільстві спостерігається дефіцит людських цінностей, раціональної трудової етики та соціальної відповідальності, корпоративної ідентичності та самовіддачі, що стримує формування відносин довіри між роботодавцем і працівником, партнерами по бізнесу. Дефіцит довіри населення до ринкових інститутів виробництва, споживання та розподілу товарів і послуг негативно впливає на соціальні та економічні перетворення українського суспільства. Через це утруднюється реалізація на практиці цілого ряду позитивних зрушень в інноваційно-технологічному розвитку національної економіки, у сфері регулювання трудових відносин, бізнесу, соціального партнерства.

Управління соціально-економічним розвитком з метою забезпечення інноваційної трансформації національної системи в конкурентних умовах господарювання і підвищення якості життя населення вимагає ефективного використання економічних і соціальних важелів та виявлення напрямів ефективного функціонування всіх інституціональних структур і сфер економічної взаємодії в напрямку їхньої більшої адекватності вимогам соціальних стандартів на міжнародному рівні.

Тому науково-методологічне дослідження проблем якості життя населення України в контексті підвищення ролі соціального капіталу та його взаємодії з процесами розбудови інноваційної моделі національної економіки постає одним з актуальних завдань.

Теоретико-методологічні передумови вивчення категорії «якість життя» були закладені класиками соціології (М. Вебером, Е. Дюркгеймом, Г. Зіммелем, К. Марксом, Г. Спенсером, П. Сорокіним), які запропонували основні напрями

переорієнтації в організаційній політиці держави та сфері управління. Якість життя як соціально-економічна категорія досліджувалася в працях відомих зарубіжних економістів і соціологів – С. Вітні, Дж. Кн. Гелбрейта, Р. Інглхарта, Н. Бирдеалла, А. Турена, А. Кемпбелла, А. Маслоу, В. Роджерса, О. Тоффлера, Д. Фостера та ін. Особливе значення питанням якості життя в контексті потреб і споживання надавали відомі західні соціологи – Д. Белл, З. Бжезинський, А. Вінер, Г. Канн, Г. Маркузе, Е. Фромм. У роботах сучасних авторів (Ф. Андруза, Ф. Конверса, Л. Мілбрейта, Мак-Кеннела, А. Міхелоса, У. Роджерса, С. Райта та ін.) започатковані спроби аналізу об'єктивних соціально-економічних, політичних, культурних, екологічних та інших умов існування людини. Суттєвий внесок у дослідження проблем підвищення якості життя зробили російські та вітчизняні вчені (О. І. Амоша, С. А. Айвазян, І. В. Бестужев-Лада, А. Г. Вишневський, О. С. Власюк, А. Г. Гранберг, О. А. Грішнова, А. А. Давидов, Б. М. Данилишин, М. О. Кизим, А. М. Колот, В. І. Куценко, Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, В. О. Мандибура, В. М. Новіков, О. Ф. Новікова, О. Г. Осауленко, С. І. Пірожков, В. С. Пономаренко, Л. Ф. Удотова, Ф. Н. Узунов, Л. М. Черенько та ін.) за наступними напрямками: з'ясування сутності та створення концептуальних моделей якості життя; виявлення соціальних механізмів рівня життя; розробка методичних підходів до оцінки якості життя; обґрунтування впливу територіальних умов на якість життя населення; питання соціальної адаптації сучасного суспільства.

У розвинених країнах формується новий тип суспільства, заснованого на інноваційному виробництві. В економіці провідних країн світу спостерігається стійка тенденція зростання ролі наукомістких, ресурсозберігаючих технологій і виробництв. Свідченням цього є, з одного боку, той факт, що найпотужнішими компаніями світу, чиї акції котуються на фондовому ринку, є не великі ресурсодобувні й переробні підприємства, а ті, що спеціалізуються на інтелектуальній, наукомісткій, високотехнологічній продукції, а, з іншого боку, – такі, що стабільно знижують питому вагу споживання енергоносіїв на одиницю продукції та цін на них. Виробництво нововведень і перетворення цієї

діяльності в господарсько-економічний і соціокультурний уклад сучасного світового розвитку задає основні напрямки соціальним змінам на початку нового століття. Від економіки виробництва товарів і послуг масового попиту людство переходить до економіки виробництва й розширеного відтворення нововведень [17, с. 315–317].

Недооцінка соціальної складової як економічного зростання, так і суспільного розвитку, характерна для радянського періоду, ще більше посилалася в перехідний період і виявилася в надмірній пріоритетності псевдолібералізації і фінансової стабілізації та, як наслідок, погіршенні якості життя і розвитку людини. При цьому деякі тенденції носили не тільки негативний, а й руйнівний характер. З 90-х рр. минулого століття для України характерна депопуляція населення. Однак поряд з кількісними демографічними змінами істотно змінилися в гіршу сторону і якісні параметри: фізичне, психічне та соціальне здоров'я людей (зростання алкоголізму, наркоманії, криміналізації, суїциду), інтелектуальний потенціал суспільства, моральні критерії та норми поведінки [17, 18, 19].

У другій половині XX століття вчені та фахівці дійшли висновку, що успіх або крах економічного, соціального й культурного розвитку нації, в кінцевому рахунку, визначається рівнем людського потенціалу та ефективністю його реалізації.

З'являється ряд наукових робіт, в яких з достатньою теоретичною глибиною були проаналізовані та визначені сутність категорії «рівень життя», її місце в системі соціально-економічних уявлень і понять. При визначенні поняття «рівень життя» науковці відштовхувалися від таких вихідних понять, як виробництво, споживання, доходи, вартість життя, споживчі нормативи і стандарти, або підкреслювали його комплексний багатоаспектний характер. Однак уже в 60-х роках стала очевидною певна обмеженість використання категорії «рівень життя», оскільки реальність переконливо доводила, що економічне зростання та досягнення високого рівня споживання не рятують суспільство та держави від глибоких соціальних потрясінь.

Людський капітал для свого формування і розвитку вимагав чогось більшого, ніж задоволення фізичних потреб, і це стало основною причиною появи й широкого розповсюдження терміна «якість життя». Ще Аристотель стверджував, що «мета держави – це загальне просування до високої якості життя.

Серед багатьох концептуальних підходів до визначення поняття «якість життя» прийнято виділяти три основних. Перший підхід ґрунтується на об'єктивних показниках, отриманих на основі статистичної звітності та об'єктивної інформації: стан здоров'я, рівень і структура освіти населення, темпи економічного розвитку та ін. Другий підхід заснований на спробах дати визначення поняття «якість життя» через суб'єктивні оцінки: рівень самореалізації людини, ступінь задоволення її потреб та ін. Третій підхід є синтезом перших двох, що дозволяє перейти до інтегральної оцінки якості життя через конкретний набір якісних характеристик населення: здоров'я, освіту, культуру та т. ін. [17, 21, 22].

Рівень життя розглядається як фактор розвитку і ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб людини, визначається через структуру її потреб та їхнє забезпечення відповідними товарами і послугами. Якість життя визначається як соціальний результат економічного та політичного розвитку країни і включає тривалість життя, умови й охорону праці, забезпечення прав людини тощо [23, с. 74–76]. Автори цього підходу до кількісних характеристик якості життя відносять індекс розвитку людського потенціалу (індекс людського розвитку), індекс інтелектуального потенціалу суспільства, людський капітал на душу населення, коефіцієнт життєздатності [23, с. 79]. Тобто, «якість життя» характеризується як узагальнююча категорія, що поєднує у собі в синтезованому вигляді характеристики «рівня життя», «людського капіталу», «людського розвитку». Однак за такого підходу не враховується дуже важлива складова – оцінка ступеня задоволення всього комплексу потреб людини. Таким чином, якість життя часто ототожнюється з

більш поглибленим тлумаченням рівня життя (просто розширюється перелік індикаторів для його оцінки).

Л. Удотова поділяє рівень життя на три взаємозалежні категорії, які доповнюють одна одну: умови життя (середовище існування), власне рівень життя та якість життя. Останнє поняття розглядається як ступінь відповідності умов науково обґрунтованим нормативам або певним стандартам, згідно з якими виокремлюються такі якісні рівні життя: достаток, нормальний рівень, бідність, злиденність. Тобто, якість життя ототожнюється з характеристиками якості рівня життя. Такий підхід, по-перше, знецінює саме поняття «якість життя»як за змістом, так і за співвідношенням щодо рівня життя, адже останній виступає складовою частиною якості життя, а не навпаки; по-друге, у структурі показника відсутня суб'єктивна компонента, яка оцінює ступінь задоволення населення рівнем життя та соціальних потреб [24].

У науковій літературі для визначення поняття «якість життя» розроблявся й інший підхід, згідно з яким до «якості життя» включалися лише суб'єктивні оцінки задоволеності населення життям виходячи з широкого набору потреб та інтересів: рівень життя як економічна категорія, умови праці та відпочинку, соціальна забезпеченість, охорона правопорядку та дотримання прав людини, природно-кліматичні умови, якість навколишнього середовища, рівень використання вільного часу [25, с. 462].

Загалом категорія «якість життя» розглядається у вузькому та широкому розумінні [26, с. 12–13]. У широкому розумінні вона ототожнюється з поняттям «народний добробут», що включає характеристики та індикатори рівня життя, умови праці і відпочинку, житлові умови, соціальну забезпеченість і гарантії, охорону правопорядку і дотримання прав особистості, природно-кліматичне середовище, наявність вільного часу і можливості його доцільно використовувати, відчуття спокою, комфортності і стабільності. У вузькому розумінні якість життя розглядається як добробут населення, але без власне рівня життя, тобто виключені показники рівня життя в його економічному розумінні (доходи, вартість життя, споживання). У структурі якості життя в

широкому розумінні присутні суб'єктивні оцінки, але тільки щодо відчуття комфортності та спокою, тобто відсутня оцінка ступеня задоволеності системи потреб чи досягнутим рівнем життя.

Якість життя – це узагальнююча характеристика фізичного, психологічного та соціального функціонування людини, що пов'язана із задоволенням її потреб, реалізацією цінностей та ґрунтується на оцінці об'єктивних показників рівня життя, умов життєдіяльності та їхнього суб'єктивного сприйняття. Якість життя визначається історично обумовленим типом життєдіяльності людей, окремих верств населення, з яких складається суспільство, і формується під впливом безлічі факторів. Тож сьогодні ще не вироблений однозначний підхід до систематизації факторів, які визначають основні компоненти якості життя. Останні вирізняються за об'єктами дослідження (макрорівень, рівень регіону, родина або домогосподарство, окрема людина), складовими елементами, їхньою кількістю і змістом.

Наприклад, С. А. Айвазян у структурі категорії «якість життя» виділяє чотири базові компоненти: якість населення, де структурно поєднуються властивості і здібності населення до відтворення (створення і збереження сім'ї, рівень освіти і рівень кваліфікації тощо); добробут населення як інтегральна оцінка рівня життя; соціальна безпека (або якість соціальної сфери), що поєднує умови праці, рівень соціального захисту, фізичної і майнової безпеки, криміногенності, рівень соціально-політичного здоров'я суспільства тощо; якість навколишнього середовища [27, с. 62].

Категорію «якість життя» з погляду структури та взаємозв'язку її компонент визначають В. С. Пономаренко, М. О. Кизим, Ф. Н. Узунов. Вони дають таке її визначення: «якість життя населення – це якісна характеристика ієрархії значення задоволення компонент життя людини» [28, с. 147]. Зокрема, в структурі компонент життя вчені виділяють довгострокові цінності, поточні потреби, середовище проживання та соціальну інфраструктуру, а окремі індикатори цих компонент, на їхній погляд, формують загальноприйняту (з деяким уточненням) систему показників рівня життя населення. Автори

розглядають «рівень життя населення» і «якість життя» як різнопланові поняття, перше з яких характеризує ступінь задоволення потреб, а друге – ієрархію значущості (цінності) складових. В той же час «синтез рівня та ієрархії значущості компонент характеристики людини знаходить своє втілення в узагальнюючій оцінці рівня і якості життя населення...» [28, с. 202].

Система показників рівня життя, рекомендована ООН, включає 12 розділів: демографічні характеристики; санітарно-гігієнічні умови життя; споживання продуктів харчування; житлові умови населення; освіта і культура; зайнятість і умови праці; доходи і витрати; вартість життя і споживчі ціни; транспортні засоби; організація відпочинку; соціальне забезпечення; свобода людини. Цей перелік може бути використаний як комплекс факторів якості життя і лише частково для оцінки його рівня. Тому його необхідно доповнити індикаторами, які оцінюють можливості реалізації людського потенціалу та умови людського розвитку, оскільки останній розширює можливості для задоволення потреб людини [29, с. 27]. Такими індикаторами можуть бути обсяг людського капіталу на душу населення, показники життєздатності як можливості збереження генофонду, інтелектуального розвитку в конкретних соціально-економічних умовах [31]. До системи оцінки рівня і якості життя населення регіонів, розробленої на основі Методики людського розвитку, включаються інтегральний індекс людського розвитку та дев'ять субіндексів, а саме: демографічного розвитку регіонів, розвитку регіональних ринків праці, матеріального добробуту населення, умов проживання населення, соціального середовища, рівня освіти населення, економічної ситуації, фінансування людського розвитку. Усі складові наведених субіндексів розраховуються за допомогою даних поточної статистики і систематичних обстежень домогосподарств Держкомстатом України [32, 33].

Відповідно до вищевикладених концептуальних положень основні фактори якості життя важливо визначати та оцінювати за рівнем і можливостями людського розвитку, які залежать від рівня соціально-економічного розвитку країни, регіону, особистісних особливостей індивіда і

включають: довголіття, освіту, права і свободи, доходи, споживання, рівноправність чоловіків і жінок.

Наведені підходи до ідентифікації категорії «якість життя», її змісту, характеристики, структурних складових свідчать, що більшість авторів ототожнюють такі поняття, як рівень життя, якість життя, рівень добробуту. Якщо у визначенні понять і спостерігаються певні відмінності, то система факторів і показників їхньої оцінки відрізняється тільки за складом.

Комплексність визначення якості життя забезпечується агрегуванням об'єктивних (статистичних) показників рівня життя населення з суб'єктивною оцінкою задоволення основних потреб. Такого підходу дотримується А. М. Колот, який вважає, що «у найзагальнішому трактуванні якість життя – це рівень задоволення потреб людини, що визначається відносно відповідних нормативів, соціальних стандартів, традицій, звичаїв або відповідно до сформованих особистих вимог» [34, с. 74]. На нашу думку, таке визначення поняття якості життя найбільш повно відбиває зміст даної категорії. Однак воно не конкретизує структуру потреб і цілей їхнього досягнення. Саме якість життя характеризує ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб людини, що забезпечують можливості її розвитку протягом тривалого і здорового життя, доступ до ресурсів, необхідних для підтримання гідного способу життя. У такій постановці якість життя відбиває основні аспекти життєдіяльності, пов'язані з рівнем життя, можливістю розвитку і реалізації людського потенціалу, а також ступінь задоволення основних потреб. Отже, «якість життя» в такому розумінні може виступати основним цільовим критерієм розвитку та функціонування соціальної держави.

Таким чином, якість життя – це показник, що інтегрує вплив багатьох факторів, які обумовлюють суттєві умови життя населення та визначають ступінь розвитку і повноту задоволення всього комплексу потреб та інтересів людини, а також ступінь гідності і свободи особистості. Рівень життя населення є результатом розподілу створених у суспільстві матеріальних і духовних благ

та виступає як система умов і факторів функціонування людини в сфері споживання.

Визначальним фактором якості життя є економічний розвиток суспільства, який впливає на добробут та активність життєдіяльності населення країни. Політико-правові фактори, що впливають на якість життя населення, пов'язані з ідеєю правової держави й побудови відкритого громадянського суспільства. Якість життя людини багато в чому визначається пануючим політичним режимом. Екологічні фактори детермінують здоров'я, якість продуктів харчування, умови праці, житлові умови та т. ін. Технологічний фактор зміни якості життя впливає на освіту, охорону здоров'я, навколишнє середовище, вільний час та ін. Серед культурних факторів виділяється зростаюча роль науки та освіти, посилення духовної компоненти якості життя [17, 35, 36, 37].

Загалом сукупність факторів, що формують якість життя, включає чотири складових: якість навколишнього середовища, якість суспільства, якість населення, якість людини (рис. 1.4). Всі фактори, що впливають на якість життя населення прямо або опосередковано, можна поділити на економічні, екологічні, соціальні, природні, географічні, ідеологічні, історичні, культурні та політичні.

Економічні фактори якості життя пов’язані насамперед з проблемою економічного зростання, під яким розуміють збільшення обсягу виробництва на основі інноваційно-технологічного розвитку продуктивних сил та здатність вирішення соціальних питань, насамперед, підвищення рівня і якості життя населення. Звідси соціальна функція економіки полягає у формуванні збалансованої та стійкої соціальної структури і регулюванні економічних процесів, пов'язаних з її якісними та кількісними інноваційними перетвореннями з метою забезпечення національної безпеки суспільства.

Рис. 1.4. Фактори якості життя населення

Виділяють позитивні та негативні фактори економічного зростання в сучасних умовах інноваційних перетворень [17, с. 57–69]. До позитивних факторів відносять: появу нових технологій, що сприяють більш ефективному виробництву та раціональному використанню ресурсів; підвищення загального рівня доходів; поліпшення умов праці; збільшення вільного часу та т. ін. Негативними наслідками впливу економічного зростання на якість життя є: забруднення навколишнього середовища в процесі виробництва і споживання товарів та послуг; моральний, фізичний та економічний збиток за рахунок розвитку нераціональних форм споживання; виснаження невідтворюваних і нераціональне використання відтворюваних природних ресурсів; перетворення людини в бездушну істоту, відчуження її від природи та інших людей; зростання безробіття внаслідок заміщенням праці капіталом; збільшення соціальної диференціації населення та інше.

Таким чином, якість життя як багатогранна категорія формується на економічних досягненнях суспільства і стосується всіх сфер життєдіяльності людини. Поняття якість життя не тотожне рівню життя. Показник рівня життя, що характеризує кількість і міру добробуту населення, визначається такими обліково-статистичними індикаторами, як середні реальні доходи населення, середньомісячна нарахована заробітна плата, середній розмір нарахованих пенсій, вартість споживчого кошика, величина прожиткового мінімуму, індекс споживчих цін, реальне споживання продуктів харчування у розрахунку на душу населення та ін. Економічна основа суспільства визначає рівень життя в поєднанні з інноваційно-технологічними, освітніми, екологічними, соціальними, культурними, політичними аспектами буття. Інакше кажучи, рівень життя і якість життя – це різні категорії, але в певному сенсі виступають як взаємодоповнюючі поняття. Якщо розглядати фактори рівня і якості життя (рис. 1.5), то стає очевидним, що значна їх кількість у сукупності формують набір рис людського капіталу. Тобто, підвищення рівня і якості життя населення сприяє розвитку людського потенціалу країни, який є визначальним в економічному і соціальному зростанні та в наближенні до європейських соціальних стандартів.

У той же час розвиток людського капіталу безпосередньо впливає на підвищення ефективності виробництва і сприяє економічному зростанню країни, який визначає рівень якості життя населення. Схематично цей зв'язок наведено на рис. 1.6.

Розвиток людського капіталу безумовно сприяє підвищенню ефективності виробництва: підвищенню продуктивності праці, збільшенню обсягів виробництва, зниженню собівартості продукції, підвищенню заробітної плати і доходів, рівня і якості життя. Тобто, в розвитку людського капіталу зацікавлені всі верстви населення, а головне, зацікавлені всі учасники ринку праці, що є шляхом до гармонізації інтересів як найманих працівників і роботодавців, так і всього суспільства.

Рис. 1.5. Фактори рівня і якості життя

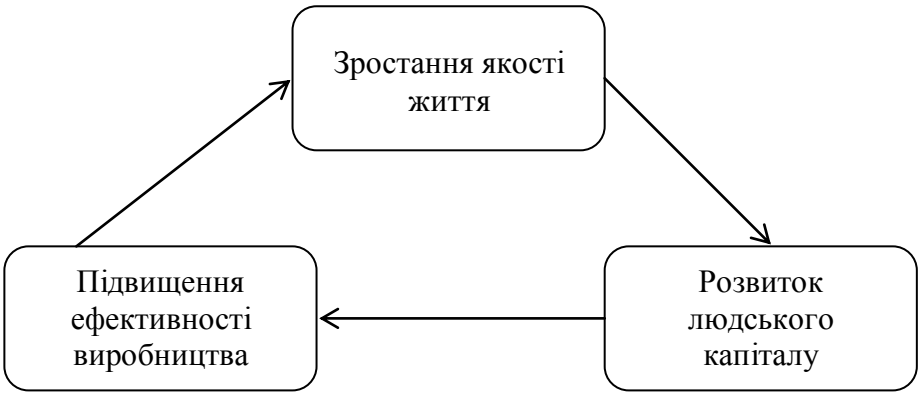

Рис. 1.6. Схема взаємозв’язку розвитку людського капіталу, підвищення ефективності виробництва і якості життя населення

Важливого значення набуває управління якістю життя населення з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків при вирішенні соціально-економічних проблем забезпечення його на регіональному рівні в контексті розвитку соціального капіталу (рис. 1.7). Механізм управління якістю життя повинен містити в собі основні складові системи якісних параметрів: якість населення, якість освіти, якість управління, якість економічних систем, якість соціальної сфери та ін.

При соціологічному підході саме економічні, соціальні та культурні характеристики суспільства дають людині найважливіші життєві шанси. Особливо це стосується економічного потенціалу суспільства. Однак цього недостатньо. Надзвичайно важливим для життєдіяльності сучасної людини стає соціальний капітал суспільства.

Емпіричні й теоретичні дослідження підтверджують наявність порівняльних конкурентних переваг у суспільствах із значним запасом соціального капіталу (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг). Уряди цих країн інвестували у соціальний капітал, докладаючи максимум зусиль для формування сприятливого інвестиційного клімату, полегшення й вирівнювання доступу до освіти та інформації, зниження соціальної нерівності, співробітництва держави і корпорацій [17].

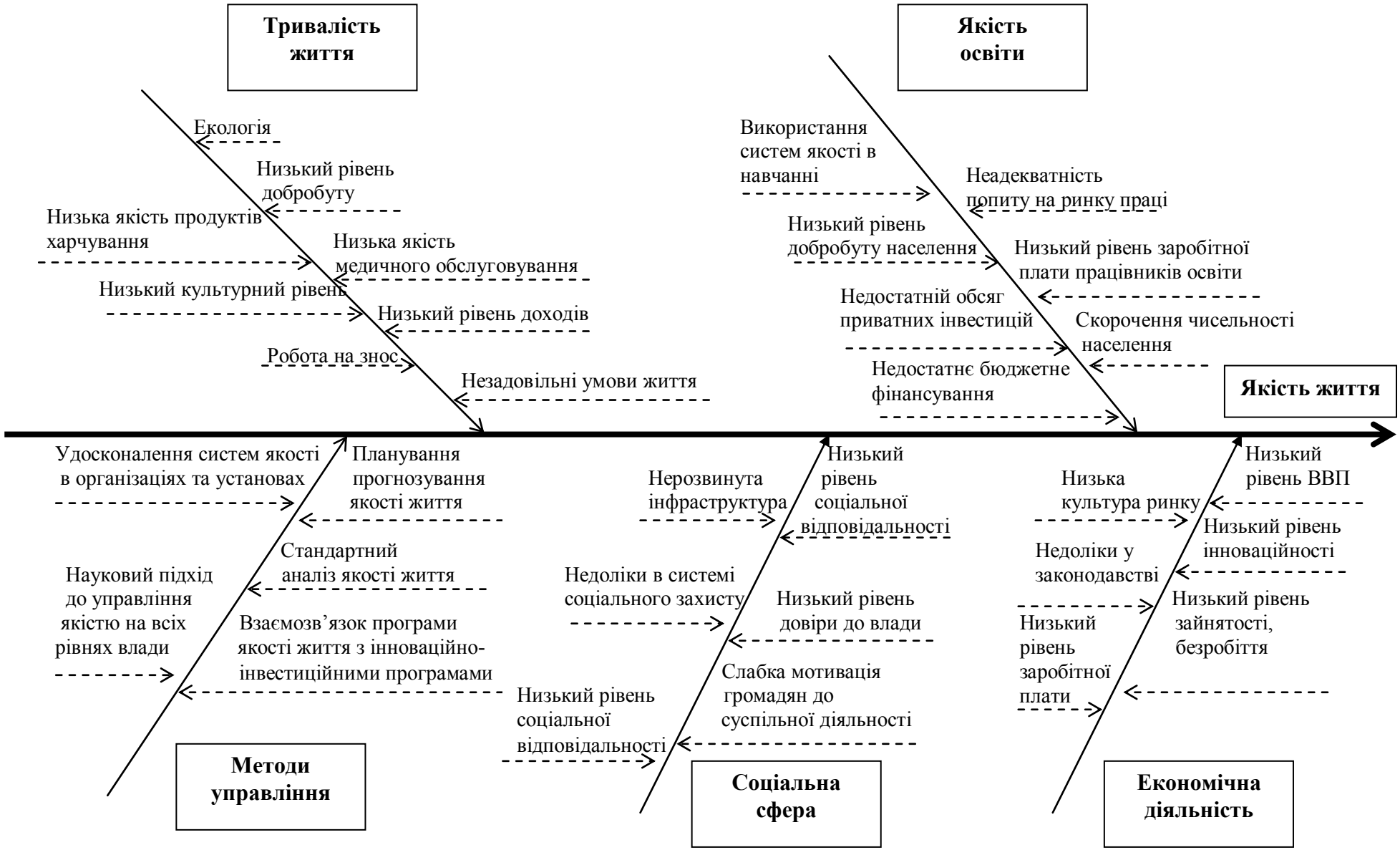

Рис. 1.7. Складові забезпечення якості життя населення

Взаємовплив соціального капіталу та інноваційної економіки виявляється, зокрема, в тому, що першорядного значення набувають рішення, які підвищують роль інноваційного сектора в господарсько-економічній та соціальній сферах, сприяють збільшенню частки зайнятих у наукомістких галузях виробництва й послуг, забезпечують освітню й соціальну мобільність населення. Для того, щоб досягти подібної переорієнтації сьогоднішніх управлінських рішень, які здійснюються різними суб'єктами на різних рівнях управління, необхідно, щоб суспільство й держава об'єдналися для створення інноваційного сектора. Підтримка комунікації й кооперації в сфері виробництва нововведень, управління інноваційним процесом, розгортання інфраструктур нової економіки та гуманітарно-технологічного забезпечення інновацій є основною прерогативою формування соціального капіталу сучасної соціальної держави [17, с. 168].

Новим вимогам цивілізаційного розвитку на інноваційних засадах відповідає категорія якості життя, оскільки вона є інтегральною якісною характеристикою життя людей, що розкриває стосовно суспільства в цілому критерії їхньої життєдіяльності, умови життєзабезпечення, а також умови життєздатності суспільства як цілісного соціального організму.

Складна економічна ситуація в країні може бути подолана на основі вироблення погодженої стратегічної лінії поведінки більшості господарюючих суб'єктів, які визначають умови та напрямки соціально-економічного розвитку з урахуванням не тільки економічних, але й соціальних факторів, у тому числі фактора виживання суспільства в період системної фінансово-економічної кризи. Ретельно вивчивши світовий досвід боротьби з кризами, можна виявити спільну рису в діях щодо порятунку національної економіки: майже завжди й скрізь, де досягався успіх, спостерігалася орієнтація на якість життя. На базі глибокого аналізу соціально-економічної ситуації в країні і її регіонах необхідно закласти основи формування та реалізації державної інноваційно-технологічної політики піднесення реального виробництва і якості життя населення.

Вимоги до якості життя значною мірою залежать від того, до якої соціальної категорії, професійної, регіональної чи етнічної групи належить людина. Сукупність цих вимог визначає стандарт життя або соціальний стандарт. У загальному вигляді соціальний стандарт характеризує сформований рівень споживання тих чи інших благ, який визнається більшістю населення або представниками конкретної суспільної групи людей прийнятним (нормальним). Стандартами життя прийнято вважати споживчий кошик, споживчий бюджет, тарифно-кваліфікаційні карти для визначення складності робіт та ін.

Інноваційно-технологічні перетворення національної економіки та становлення ринкових відносин об'єктивно впливають на проблему соціальної безпеки країни як фактора якості життя населення [17]. Це зумовлюється рядом обставин. По-перше, в сучасних умовах при розгляді проблем якості життя населення домінуюча роль уже не належить економічним факторам. Усе більш очевидним стає, що інноваційно-технологічний розвиток економічної сфери суспільства сам по собі не здатний повною мірою вирішити екологічні, культурні та соціальні проблеми. Закономірно виникає необхідність розробки нових критеріїв розвитку сучасного суспільства, які в першу чергу пов'язані з самою людиною, її вмінням створювати нові знання та інформацію, її діями в інноваційній обстановці. По-друге, перехід до ринкової економіки, розвиток різних форм власності призвели до появи проблем, що стали .причиною соціальної дестабілізації та невпевненості в завтрашньому дні для значної частини населення. По-третє, становлення нової соціальної системи супроводжується розшаруванням суспільства на бідних та багатих, зростанням безробіття. Активізуються фактори соціальної дезорганізації: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, що призводить до зниження рівня соціальної безпеки та зростання соціальної напруги.

У зв’язку з цим держава використовує соціальні стандарти як інструменти управління соціальним розвитком при виробленні соціально-економічної політики, розподілі ресурсів, що направляються в соціальний сектор, вирішенні організаційних завдань, формуванні та реалізації соціальних програм,

закріпленні та забезпеченні соціальних гарантій громадян тощо. Для вирішення завдань у сфері споживання, забезпечення мінімальних державних гарантій громадян використовуються головним чином мінімальні соціальні стандарти.

Об'єктивні показники рівня і якості життя населення повинні стати головним критерієм оцінки ефективності інноваційних перетворень та економічної стратегії держави і враховуватися при формуванні структури соціальних стандартів як принцип і зміст інноваційної економіки, сучасної системи життєзабезпечення суспільства. Гідне життя, справедлива оплата праці, можливість отримати освіту, мати міцне здоров'я, реалізація людського потенціалу – все це є необхідними умовами сучасного економічного зростання на інноваційних засадах.

Визначення соціальних стандартів і їхнє впровадження в країні є невід'ємним елементом управління якістю життя населення (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Взаємозв'язок соціальних стандартів і гарантій в системі управління якістю життя населення [9, с. 41]

Встановлення державних соціальних стандартів повинно бути спрямоване на вирішення наступних завдань:

- удосконалення механізму реалізації основних конституційних прав громадян;
- соціальний захист населення та задоволення найважливіших потреб людини в матеріальних благах і соціальних послугах;
- визначення видів гарантованих соціальних виплат і послуг за рахунок бюджетів всіх рівнів і державних позабюджетних фондів;
- забезпечення соціальної стабільності та стійкого розвитку суспільства;
- збереження єдиного соціального простору країни на основі вирівнювання умов доступності споживання матеріальних благ і послуг у різних регіонах;
- забезпечення необхідних соціальних послуг для громадян;
- підвищення якості соціальних послуг і контроль за їхнім забезпеченням;
- управління діяльністю установ та організацій, які здійснюють реалізацію державних мінімальних стандартів;
- нормативне обґрунтування формування та виконання бюджетів, насамперед, соціальних, на рівні регіональних суб’єктів господарювання та муніципальних утворень, а також державних позабюджетних фондів;
- удосконалення позабюджетних відносин на різних рівнях управління;
- концентрація фінансових ресурсів на стратегічному розвитку національної економіки і на пріоритетних напрямках соціальної політики;
- оцінка рівня соціального розвитку України та її регіонів як суб'єктів господарювання і визначення перспектив його підвищення до рівня розвинених країн.

Таким чином, якість життя визначається тим, якою мірою реалізуються різні потреби людини відповідно до соціальних стандартів та ресурсів суспільства, яка функціональна складова державних інститутів забезпечує умови життєдіяльності, ступінь задоволення потреб людини. Тобто якість

життя – це сукупність певних характеристик життєво важливих для людини сторін, процесів і явищ, що відображають її існування як щодо трудової діяльності, так і щодо життєдіяльності взагалі в конкретних умовах суспільних перетворень інноваційного характеру.

Можна стверджувати, що якість життя і розвиток людини – це поняття, які визначають характер принципових змін в соціальному розвитку суспільства на етапі становлення інноваційної економіки. Категорія якості життя включає показники рівня життя, які важливо оцінювати не стільки з позицій збільшення споживання, скільки з погляду прогресу в розвитку людини, формування людського капіталу в суспільстві, оскільки більшість факторів якості життя складають структуру ознак людського капіталу. Тому підвищення якості життя означає удосконалення і зростання якості людського капіталу країни.

Сучасний етап перетворення суспільства на основі інноваційно-технологічного розвитку економіки – це етап максимального підвищення якості населення в умовах наростаючого дефіциту соціального капіталу. Тож формування соціального капіталу слід визнати першочерговим завданням і профілактикою бідності в країні.

Матеріальний добробут в сучасному суспільстві поступово заміщується іншою траєкторією розвитку інноваційного характеру. Таке суспільство наполегливо вимагає, щоб соціальні характеристики суспільства залежали не від обсягу валового внутрішнього продукту (ВВП) як основного макроекономічного індикатора, а від інноваційної якості ВВП. При цьому середня тривалість життя повинна корелювати не з кількісними показниками ВВП, а з якісними, інноваційними показниками ВВП [38, с. 38–40].

На нашу думку, показник якості життя в умовах розбудови інноваційної економіки набуває більшого соціального значення за такими трьома основними складовими: інноваційною, яка пов'язана з переважаючою часткою наукомісткого ВВП; гуманітарною, що включає всезростаючу частку «людського капіталу»; екологічною, що забезпечує збереження й регенерацію екологічного середовища за рахунок інноваційної діяльності людей [35, 36].

При цьому суспільні соціальні підсистеми проявляються у розвитку соціального партнерства, яке стає об'єктивним регулятором між різними суб’єктами соціальної взаємодії. Це партнерство на етапі становлення інноваційної економіки в українському суспільстві повинно базуватися на:

- погодженні економічної політики та соціального захисту інтересів суб'єктів трудових відносин;
- застосуванні інструментів, механізмів розвитку інноваційної діяльності та урегулюванні розбіжностей серед учасників цього процесу, а також на забезпеченні, поряд з управлінням соціальними відносинами, ефективного розвитку людського капіталу.

Зміни, що відбуваються в Україні, спричинили істотне підвищення ролі регіонів у здійсненні соціально-економічної політики при впровадженні механізмів забезпечення якості життя. Кожна територія у зв'язку з регіональними особливостями (демографічний, економічний потенціали, ступінь урбанізованості та ін.) розвитку (особливості соціально-економічної політики, нормативного супроводу перетворень), менталітету має відмінності в досягненні рівня і якості життя населення.

Необхідність розробки стандартів життя визначається потребою в єдиній теоретико-методологічній базі для відстеження та оцінки якості життя населення регіону, розробки заходів щодо його підвищення. Саме стандарти життя закладають загальну теоретико-методологічну базу для розробки методики і технології моніторингу якості життя, дозволяють чітко та однозначно сформулювати цільові настанови економічних і соціальних програм, що реалізуються на території. За допомогою стандартів життя обґрунтовуються: якісні та кількісні відмінності в рівнях життя; набір показників або індикаторів для відстеження якості життя; загальна одиниця виміру значень цих показників; єдина методика їхнього розрахунку або оцінки інтегрального показника [40].

Розвиток соціальної сфери – це ключовий елемент інвестиційно-інноваційної політики, розвитку головної продуктивної сили – людини. Такі

цілі зумовлюють й інші пріоритети державної політики: охорону здоров'я, освіту, активізацію екологічної політики, широкомасштабну боротьбу зі злочинністю й травматизмом. Збільшення соціальних видатків, підвищення заробітної плати, пільг, витрат на науку, охорону здоров'я та освіту стануть потужним стимулом інноваційно-технологічного розвитку економіки, зростання зайнятості та продуктивності праці в країні та її регіонах.

Світова практика і досвід ряду регіонів України свідчать про необхідність і практичну можливість законодавчо регламентованого застосування широкого кола соціальних індикаторів, а також удосконалення механізмів їх регулювання [41].

Важливим видається не тільки моніторинг-діагностика рівня та якості життя, що традиційно сприймається як пріоритетне завдання дослідження і вирішення проблем в даному напрямі, а й управління якістю життя. Недостатньо знати ситуацію, необхідно ще змінити її на краще. На нашу думку, динаміка якості життя населення цілком заслуговує на те, щоб стати інтегральним соціально-економічним критерієм ефективності та результативності державної політики на національному та регіональному рівнях її реалізації.

1.3. Пріоритети соціалізації ринку праці в умовах глобалізації національної економіки та методика оцінювання її рівня

Ринкові перетворення в Україні супроводжуються значними змінами в соціально-трудових і економічних відносинах в суспільстві. Особливої уваги в цих умовах потребує проблема формування ефективної системи регулювання зайнятості і створення конкурентного ринку праці, адекватних вимогам інтеграції країни у світовий економічний простір, що є запорукою побудови соціально орієнтованої ринкової економіки та динамічного розвитку продуктивних сил [42].

Еволюція ринкових відносин у сфері праці на сучасному етапі пов'язується із соціалізацією ринку праці, без чого неможлива побудова соціально орієнтованої ринкової економічної системи в умовах прискорення процесів глобалізації. Формування соціально орієнтованого ринку праці є довготривалим і складним процесом соціалізації суспільного відтворення, що відбувається у єдності продуктивних сил і виробничих відносин під впливом багатьох чинників і вимагає належних умов.

Інтеграція України у світовий економічний простір обумовлює необхідність розробки нової економічної доктрини стійкого розвитку в рамках моделі соціально орієнтованої держави, визначеної Конституцією України. Наукова розробка концептуальних теоретико-методологічних засад та соціально-економічних прикладних аспектів побудови такої моделі на етапі економічних трансформацій в Україні носить фрагментарний характер і обмежується блоками макроекономічного регулювання, державного будівництва та соціального захисту населення.

Перші дослідження соціальних проблем ринку праці були здійснені в період з 1992 по 1997 рр. колективом науковців (В. С. Васильченко, В. В. Онікієнко, М. В. Шаленко, Б. І. Трубенко) Науково-дослідного центру зайнятості і ринку праці НАН України та Міністерства праці України (НЦ ЗРП). Тоді ж цими вченими вперше був введений в науковий обіг термін «соціально орієнтований ринок праці» та викладені загальні аспекти концепції його становлення, що знайшло широке відображення в офіційних виступах і публікаціях Міністра праці України. Ідея соціалізації ринку праці, яка концептуально передбачала системний підхід до організації цього процесу та його регулювання, належить автору цієї книги. Подальший розвиток та обґрунтування вона отримала у наступні роки в Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України в роботах автора монографії, його учнів та в практичному використанні при розробці Державної програми зайнятості населення на 2005–2009 роки в регіонах України. Основні положення соціалізації ринку праці нами викладено в [43, с. 221–231; 51, 52,

55]. Соціальні проблеми суспільного розвитку являються предметом дослідження багатьох вчених [44, 45, 46, 47, 48, 49, 50]. Однак у контексті соціалізації ринку праці виокремимо концепцію професора А. Колота, який розглядає діалектику соціальної та економічної складових суспільного розвитку у сфері праці. Під соціалізацією відносин у сфері праці він розуміє «…процес постійних нововведень, наслідком яких є гармонізація інтересів сторін і суб’єктів цих відносин, що проявляються у підвищенні якості трудового життя та динаміці економічного зростання» [46, с. 21].

В даній монографії запропоновано авторське розуміння базових методологічних засад соціалізації ринку праці в Україні на етапі подолання кризових явищ, економічної стабілізації та активізації процесів глобалізації.

Функціонування ринку праці і рівень зайнятості визначально залежать від рівня розвитку економіки країни та суспільних відносин, основу яких складають відносини власності, виробничі зв'язки, економічна свобода суб'єктів ринку праці, баланс між ринковою ефективністю та соціальною справедливістю, а також від ступеня розвитку людини як суб’єкта праці. Залежність ця виражається через соціальну орієнтацію ринку праці, ознаками якої виступають якісні параметри розвитку його суб'єктів, відносини між ними, результати взаємодії, ефективність функціонування, гуманістичне спрямування. Соціалізація ринку праці розглядається нами як прогресивний процес, в якому зацікавлені наймані працівники, роботодавці та суспільство в цілому. Це зумовлено тим, що в сучасному суспільстві зростає роль соціальних чинників та людського капіталу. Тож цілком правомірно трактувати нову економіку як «соціоекономіка». Соціальна компонента стає вирішальною умовою відтворення людських ресурсів та забезпечення стійкого розвитку.

Отже, формування соціально орієнтованого ринку праці передбачає створення системи соціально-економічних відносин, складові якої визначають і регулюють відтворення трудового потенціалу (формування, розподіл, перерозподіл і використання) в умовах стійкого економічного розвитку і на цій основі забезпечення прогресивних стандартів якості життя населення. При

такому підході людина розглядається не лише як суб'єкт економічного розвитку, але і як мета цього розвитку та вирішальна умова формування соціально орієнтованого ринку праці. Отже, сутність соціалізації ринку праці можна охарактеризувати як процес спрямування діяльності його суб'єктів на досягнення високої ефективності економіки і на цій основі забезпечення якості життя населення відповідно до рівня соціальних стандартів розвинених країн.

Соціалізація ринку праці в Україні як об'єктивний процес передбачає забезпечення повної продуктивної зайнятості, підвищення ефективності використання трудового потенціалу, зростання добробуту та якості життя населення. Результатом цього процесу є людський розвиток, що визначається не лише як досягнутий рівень добробуту, а і як зростання людських можливостей щодо тривалості життя, здоров'я, освіти, користування політичними та економічними свободами [55].

Процес соціалізації ринку праці в Україні безпосередньо залежить від ефективності заходів побудови соціально орієнтованої моделі ринкової економічної системи. Інтенсивність та ефективність його суттєво знижуються через низку негативних явищ, які пов’язані з переходом від жорсткої планово-адміністративної економіки до ринкової. Однак розглядати ринок праці з точки зору методології його соціалізації лише як похідну ринкової економічної реформи, є недоцільним і навіть помилковим. Ринок праці є однією з найважливіших складових реформування економіки, а рівень його соціалізації виступає основним показником соціальної орієнтації ринкової економічної системи в цілому. Низький рівень і недостатня інтенсивність процесів соціалізації ринку праці зумовлюють низьку ефективність ринкових перетворень. Для підвищення результативності реформування економічної системи необхідний новий методологічний підхід, який на етані побудови ринкових відносин в основу економічного зростання покладає соціалізацію ринку праці, визнаючи її найбільш суттєвим фактором та метою цього зростання в нашій країні.

Це дає змогу сформулювати основні ознаки соціально орієнтованого ринку праці, якими можна вважати:

- продуктивну зайнятість та ефективне використання факторів виробництва; впровадження новітніх технологій; створення необхідних умов людського розвитку і формування трудового потенціалу, адекватного вимогам науково-технічного прогресу та соціально-економічних пріоритетів, що є стратегічною метою державного регулювання в системі макроекономіки;
- відповідну систему соціально-трудових відносин між найманими працівниками і роботодавцями за участі держави щодо найму працівників, використання та оплати їхньої праці, забезпечення гідної праці і людського розвитку, належного соціального захисту та досягнення високої ефективності виробництва;
- функціонування соціально-трудових відносин на засадах соціального партнерства, сутнісну основу якого складає реалізація і захист взаємоузгоджених інтересів найманих працівників, роботодавців і держави шляхом прийняття взаємовигідних рішень і спільних документів на основі взаємних консультацій, переговорів, примирних процедур тощо з метою досягнення соціальної злагоди;
- наявність умов для прояву і реалізації інтересів на індивідуальному, груповому, суспільному рівнях. Всі суб'єкти економічної діяльності мають бути вільні у виборі сфери і виду зайнятості відповідно до власних соціально значущих інтересів, спрямованих на задоволення особистих потреб і розвиток суспільства в цілому, що забезпечується розмаїттям форм зайнятості і підприємницької діяльності, для яких створюється сприятливий регуляторний клімат;
- узгодження, консенсус та зближення інтересів суб'єктів ринку праці на основі співробітництва праці і капіталу, що базується на системі угод і колективних договорів та відповідному трудовому законодавстві, єдиних стратегічних і тактичних цілях роботодавців та найманих працівників;

- соціальна відповідальність за дотримання морально-етичних норм і правил з боку суб'єктів ринку праці. Для найманих працівників нормами соціально відповідальної поведінки є: обов'язковість досягнення мети праці через реалізацію своїх фізичних і розумових здібностей та усвідомлення власної відповідальності за досягнення соціального результату; свідомий вибір, застосування, удосконалення знарядь і методів роботи, які потребують творчого ставлення працівника до праці, прагнення до професійного зростання, зацікавленості в інноваціях; усвідомлення причетності до організації, свого місця в реалізації її стратегічних цілей та залежності власних доходів від результатів вкладеної праці. Соціально відповідальна поведінка роботодавців передбачає недискримінаційне використання продуктивної праці з оплатою її не нижче ринкової вартості і створення сприятливих умов для функціонування людських ресурсів, у протилежному разі передбачаються компенсаційні доплати до заробітної плати за відхилення умов праці від нормативних вимог. Крім того, роботодавці повинні бути зацікавлені у підвищенні кваліфікації і професійному зростанні працівників згідно з їхніми здібностями та інтересами і відповідно зі стратегією розвитку підприємства; медичному обслуговуванні і соціальному страхуванні працівників тощо;
- посилення взаємодії державного регулювання і корпоративного управління в сфері формування і використання трудового потенціалу. Держава відповідає за інвестування в освіту та охорону здоров'я, сприяючи тим самим формуванню високоякісного трудового потенціалу суспільства, та стимулює приватне інвестування як у фізичний, так і людський капітали. Це означає, що створюються і забезпечуються можливості для участі людей у суспільно корисній діяльності, розвитку нормальних соціальних контактів, засвоєння учасниками ринку праці норм раціональної поведінки. Іншими словами, формується пропозиція робочої сили на ринку праці, забезпечується її конкурентоспроможність і підтримується ефективний сукупний попит на неї;
- забезпечення умов для реалізації права на працю та підприємницьку діяльність, досягнення повної, продуктивної зайнятості. Цим самим

створюються необхідні матеріальні і духовні блага, примножується національне багатство, забезпечується соціальний, духовний і професійний розвиток працівників, зменшуються витрати на підтримання умов життя безробітних, зростає загальний рівень добробуту населення.

Вивчення світового досвіду становлення ринкової економіки в розвинутих європейських країнах свідчить, що єдиної універсальної соціальної моделі немає. Можна говорити лише про загальні підходи до побудови таких моделей і спільні тенденції їхнього еволюційного розвитку. Недивлячись на специфічні національні особливості, виокремлюють наступні типи ринкових соціально-економічних моделей та визначити їхні характерні особливості:

- континентальна, або німецька, яка застосовується в ФРН, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії та частково у Франції. Для неї характерний високий (біля 50%) рівень перерозподілу ВВП через бюджет, формування страхових фондів за рахунок роботодавців, розвинута система соціального партнерства, прагнення до високого рівня або повної зайнятості населення;
- англосаксонська, яка сформувалася у Великобританії, Ірландії. Ця модель передбачає нижчий рівень перерозподілу ВВП (не більше 40%), переважно пасивний характер державної політики зайнятості, високу питому вагу приватних компаній і громадських організацій в сфері надання соціальних послуг;
- середземноморська, що існує в Греції, Іспанії та Італії. Обсяг ВВП, що розподіляється через бюджет, за цією моделлю коливається в межах 40–60%, соціальна політика мас адресний характер і зорієнтована на соціально незахищені категорії населення;
- скандинавська, що діє у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії. Для неї характерна надзвичайно активна соціальна політика, а соціальний добробут визнається метою економічної діяльності держави. Рівень перерозподілу національного багатства через бюджет складає 50–60% ВВП. Держава відіграє головну роль у фінансуванні соціальних витрат, які здійснює із бюджету центрального уряду та субнаціональних бюджетів.

В європейських країнах в останні роки відбувається подальше реформування соціально орієнтованих економічних моделей, в ході якого можна виявити такі загальні риси, як: посилення впливу держави на економічний розвиток; забезпечення фінансової стабільності діючих соціальних систем; демократизація існуючих соціальних моделей в напрямках забезпечення надійного соціального захисту як гарантії демократії.

На початку XXI століття, коли людський потенціал почав усвідомлюватися як головне надбання будь-якої цивілізованої держави, людство зіткнулося зі значними проблемами в механізмі відтворювального процесу. Найбільш відчутними з них є скорочення народжуваності, старіння населення та слабко керовані міграційні процеси, що порушують у багатьох країнах демографічний баланс.

Прийнято вважати, що демографічна ситуація в Україні розвивається в руслі загальносвітових тенденцій. Соціально-економічними причинами погіршення демографічної ситуації в Україні експерти вважають: падіння рівня і якості життя; зміну цінностей – для багатьох жінок набагато важливішою стала робота, ніж сім'я і діти; зміну традиційного життєвого укладу; домінування міського способу життя над сільським; зростаюча глобальна нерівність у розподілі ресурсів і благ між багатими та бідними країнами. Прогнози на майбутнє досить невтішні. Абсолютно всі галузі економіки України незабаром відчуватимуть гостру нестачу людських ресурсів. Ця ж небезпека підстерігає фундаментальну й прикладну науку, всі соціальні інститути, органи правопорядку. Уже з 2004 р. почала зменшуватися кількість молодих людей, здатних вчитися у вищих навчальних закладах. Отже, сьогоднішня низька народжуваність несе в собі загрозу падіння інтелектуального потенціалу країни. В цьому ж напрямку діє і відплив обдарованої кваліфікованої молоді за межі країни. Україна поступово перетворюється в країну пенсіонерів, позбавлених перспективи забезпечити собі гідне життя працею своїх дітей та онуків.

На сучасному етапі розвитку в основу методології державного регулювання процесу соціалізації ринку праці в Україні слід покласти перехід до забезпечення повної продуктивної зайнятості населення як необхідної бази для прискорення економічного зростання, якісного і кількісного задоволення потреб виробництва в ресурсах праці, підвищення матеріального рівня життя населення.

Особливого значення для соціалізації ринку праці набуває система оплати праці, рівень заробітної плати, що виступає найважливішою категорією і предметом соціально-трудових відносин, а стимулююча роль її визначається рівнем відповідно до вимог нормального відтворення робочої сили та справедливою винагородою за трудовий внесок.

В Україні розрив між заробітною платою і вартістю відтворення робочої сили дуже значний і має тенденцію до збільшення. Існуюча практика порушення співвідношення між ціною та вартістю робочої сили значною мірою посилюється зростанням цін і тарифів на послуги, темпи якого значно перевищують темпи зростання номінальної заробітної плати та соціальних трансфертів. Негативний вплив на це співвідношення справляє наближення рівня внутрішніх цін на товари і послуги до рівня світових. Безперечно, для ринкових умов подібне явище цілком природне, але ціна робочої сили (оплата праці) також має відповідати світовій. Однак в Україні цього не відбувається. Навпаки, посилюється тенденція відставання заробітної плати від світового рівня. Сьогодні заробітна плата в країні настільки низька, що не може виконувати відтворювальну функцію стосовно робочої сили, отже, вона не може виконувати і стимулюючу виробництво функцію.

Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у 2005 р. в цілому по Україні становила 806 грн, або менше двох прожиткових мінімумів для працездатної особи (453 грн). У сільському господарстві вона була нижчою за прожитковий мінімум (437 грн), в освіті перевищувала його на 41,5%, а в охороні здоров'я і соціальному забезпеченні – на 14,1%. Мінімальна

заробітна плата становила лише 73,3% від прожиткового мінімуму для працездатної особи.

Недивлячись на те, що середня заробітна плата в останні роки зросла, вона ще значно відстає від рівня розвинених країн. У 2010 і 2011 роках порівняно з 2005 р. середня заробітна плата збільшилась в 2,8 раза, а мінімальна заробітна плата зросла в 1,8 раза і досягла рівня прожиткового мінімуму працездатної особи (у 2010 – 888 грн, у 2011 р. – 963 грн).

В цьому зв'язку доречно зауважити, що вартість робочої сили визначається обсягом життєвих благ, необхідних для нормальної життєдіяльності самого працівника, тобто відтворення його працездатності, професійно-кваліфікаційного зростання, духовного і культурного розвитку, а також утримання сім'ї і виховання дітей. Цілком очевидно, що заробітна плата працівників далеко відхиляється в меншу сторону від вартості робочої сили. Слід також відмітити, що використання такого соціального стандарту, як прожитковий мінімум, і прив'язка до нього рівнів заробітної плати і соціальних трансфертів можливе лише для певного періоду подолання кризового стану економіки, оскільки він розрахований на основі мінімальних розмірів споживання обмеженого кола продуктів харчування і послуг. В результаті заробітна плата не може виконувати функцію стимулювання розвитку виробництва, підвищення продуктивності праці. Натомість низький її рівень стимулює неформальну, тіньову зайнятість, таким чином забезпечуючи виживання значної частини населення.

У зв'язку з цим на етапі економічного піднесення процеси соціалізації ринку праці повинні супроводжуватися впровадженням на державному рівні такого соціального стандарту, як мінімальний споживчий бюджет, який забезпечував би нормальне відтворення робочої сили і перебував на нижній межі її ціни.

Тобто, методологія побудови української моделі соціально орієнтованого ринку праці має базуватися на таких положеннях, як: збільшення витрат на відтворення робочої сили; позитивна динаміка соціальної політики щодо рівня

та якості життя населення; включення процесів соціалізації ринку праці в механізми економічного зростання; створення умов для підвищення зацікавленості працівників у високопродуктивній праці.

Важливим фактором і результатом соціалізації ринку праці виступає якість трудового потенціалу. Висока якість та конкурентоспроможність його є передумовою високопродуктивної та високооплачуваної праці – основних показників соціально орієнтованого ринку прані. В епоху бурхливого розвитку процесів інформатизації економіки, впровадження новітніх технологій, становлення інформаційного суспільства кількісні показники трудового потенціалу і сировинних ресурсів все менше розцінюються як конкурентна перевага. В економічному зростанні і покращенні якості та рівня життя населення важливу роль відіграє фактор якості людського капіталу, який характеризується рівнем освіти, знаннями, інноваційною активністю, мобільністю працівника. Людські ресурси, що мають потенціал нової якості, стають вирішальним фактором розвитку виробництва. В умовах, коли підприємства працюють практично на одному технічному рівні, якість робочої сили стає ключовим чинником конкурентоспроможності та економічної ефективності виробництва.

В Україні на перехідному етапі зміни в структурі і якості людських ресурсів зумовлені соціально-економічними та організаційно-технологічними факторами. Дія цих факторів взаємопов'язана і виявляється через структурні зрушення в економіці, які, з одного боку, зумовили процес перерозподілу працівників між сферами виробництва і видами економічної діяльності, сформували нові вимоги до їхнього професійно-кваліфікаційного складу, а з іншого боку, в умовах спаду виробництва призвели до звуження сфер прикладання праці, зростання безробіття, появи феномену прихованого безробіття. Наслідком подібних процесів стали зниження професійно кваліфікаційних якостей значної частини працівників, структурна невідповідність між пропозицією і попитом на них. Аналогічні зміни в структурі і якості людських ресурсів викликала диверсифікація зайнятості

населення. Формування і розвиток різноманітних форм зайнятості та самозайнятості визначили нові вимоги до якості та мобільності, що, з одного боку, сприяло адаптації певної частини працівників до ринкових умов, а з іншого боку, через нерозвиненість нових форм зайнятості та низький інвестиційний рівень сфери прикладання праці призвели до зниження професійно-кваліфікаційного рівня працівників та недовикористання трудового потенціалу.

Відмічені суттєві зміни в структурі та якості трудового потенціалу зумовлюють об'єктивну необхідність визначення напрямів його розвитку і створення механізму регулювання цього процесу.

Оскільки людські ресурси характеризуються великою кількістю властивостей і рис (природних, набутих), якими володіє працівник, то при вирішенні питань підвищення їхньої якості і конкурентоспроможності у процесі соціалізації ринку праці необхідний комплексний підхід. Перш за все для формування і розвитку у працівника необхідних професійно-кваліфікаційних якостей і компетенцій потрібна ефективна система неперервної освіти як головна умова нарощування інтелектуальної складової людського капіталу.

Важливими і необхідними компонентами розвитку трудового потенціалу слід вважати мотивацію працівників до підвищення якості праці, самовдосконалення, формування ринкової свідомості з орієнтацією на ефективну трудову діяльність, постійне професійне зростання, набуття фахової багатопрофільності та суміщення функцій, високого рівня загальної і технічної культури, динамізму. Прагнення працівників відповідати певним критеріям конкурентоспроможності, професійно-кваліфікаційним вимогам сприятиме зростанню продуктивності праці та власному творчому розвитку, що дозволить реалізувати інтереси найманих працівників і роботодавців у конкретних умовах ринкової кон'юнктури.

Для досягнення зацікавленості працівників у набутті високої кваліфікації, інтенсивному творчому зростанні та реалізації своїх знань і здібностей у праці

повинна діяти відповідна мотиваційна система як на макро-, так і мікроекономічному рівнях. Подібна система передбачає розробку і впровадження державної програми стимулювання підготовки, перепідготовки та використання конкурентоспроможних кадрів у вітчизняній економіці.

Глобалізація та інформатизація економіки зумовлюють необхідність формування могутнього інтелектуального потенціалу нації. Інвестиції в сферу науки і освіти відносяться сьогодні до головних пріоритетів держави. Визначальним фактором соціально-економічного прогресу виступає не просто збереження інтелектуальних ресурсів країни, а створення умов для їхнього динамічного розвитку. Сучасні умови становлення соціально орієнтованого ринку праці диктують необхідність змін в характері відтворення трудового потенціалу.

Аксіомою справедливо визнано пріоритети забезпечення соціального прогресу на основі розширеного відтворення наукового, кадрового та виробничого потенціалу суспільства, що підтверджується реаліями високого, стабільного рівня життєдіяльності населення в розвинутих країнах світу (наприклад, Японії) та стало можливим за умови реалізації збалансованої інноваційно-інвестиційної політики в сфері науки, освіти, економіки.

Наука – це головне джерело економічного зростання. Вона здатна не тільки перевести економіку на інноваційні рейки, але й створити нові робочі місця. Варто зрозуміти, що наука не галузь, а прискорювач розвитку всієї країни.

У 2000-м році в Лісабоні відбувся саміт європейських лідерів, де було ухвалено рішення – до 2010 року побудувати в країнах Євросоюзу економіку, засновану на використанні знань. Одна з головних цілей об'єднаної Європи – підняти інтелектуальний рівень своїх країн для успішного протистояння центрам глобалізаційного впливу. Для гарантованого соціально-економічного прогресу європейці повинні досягти більш високих стандартів розвитку науки і освіти. У Лісабоні поставлене завдання: досягти показника витрат на розвиток науки на рівні 3% від ВВП. Інтегруватися в Європу Україна може лише при

досягненні європейських стандартів, зокрема і щодо витрат на науку. В нашій країні цей показник у 2000 р. був на порядок нижчий, ніж у Європі, і складав 0,37% від ВВП, у 2010 р. він зменшився до 0,34% [58, с. 3, 321].

Наша економіка максимально приватизована (80%). Вкладення в економіку практично не змінилися з тих часів, коли підприємства були у державній власності. Непрозорим, непрямим шляхом пільг і перерахувань іде потужне перекачування бюджетних коштів у сировинні галузі. В результаті спостерігається парадоксальне явище: зростає ВВП, але немає розвитку економіки.

Орієнтація на сировинні галузі призводить до того, що тільки частина людей може задовольняти свої нагальні потреби: більша частина населення країни змушена вести важку боротьбу за виживання, оскільки мінімальна заробітна плата менша за прожитковий мінімум. Це нонсенс. Це прямий результат розвитку сировинної економіки, праця в якій має низький рівень інтелектуалізації, а значить, не забезпечує достатнього приросту доданої вартості. У ситуації, коли кожна одиниця ВВП вимагає зростаючих витрат на її одержання, настане такий момент, коли економіка буде працювати тільки на себе, а не на суспільство. Це шлях до банкрутства. Тож перехід України до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку є об'єктивною необхідністю.

У сучасних умовах, коли частина населення змушена працювати в тіньовій економіці, приховуючи свої доходи від держави, руйнується не тільки економіка, але й суспільство. Люди все більше відчужуються від влади, вони її бояться. Ще Платон писав, що держава повинна створювати нормальні умови для праці і життя своїх громадян, а громадяни сумлінно трудитися та бути лояльними до своєї держави.

У нашій країні до науки ставляться як до рядової соціальної галузі, фінансуючи її за залишковим принципом. Ми поділяємо думку доктора економічних наук, директора Центра досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. Доброва НАН України Б. Малицького, який стверджує, що неможливо говорити про пріоритетне фінансування науки, якщо

«у бюджеті на санаторне обслуговування депутатів і чиновників виділено коштів куди більше, ніж на всю Національну академію наук. Якщо бюджети двох провідних футбольних клубів більші, ніж виділяється на всі фундаментальні дослідження в країні», то нагальною постає потреба в зміні ситуації таким чином, щоб наука була затребувана економікою та забезпечувала прогресивний розвиток суспільства.

Найголовнішою умовою соціалізації ринку праці, від якої залежить досягнення високого рівня життя населення та стійкий економічний розвиток, є активна інноваційно-інвестиційна діяльність. Інновації та інвестиції дають змогу сформувати прогресивну структуру виробництва, зорієнтовану на створення конкурентоспроможних товарів з високим попитом на внутрішніх і зовнішніх ринках (комп'ютерна техніка, автомобілі, електроніка, побутова техніка тощо), що дозволить промисловому виробництву в країні, за умови його ефективного розвитку, значно зменшити імпорт аналогічної продукції. Для пріоритетного спрямування інвестицій в інновації необхідно забезпечити оптимальне співвідношення ціни робочої сили і ціни інвестицій. Сьогодні в Україні має місце надто низька заробітна плата і надто високий, значно вищий, ніж на світових фінансових ринках, банківський процент. Це створює великі проблеми для подальшого розвитку економіки країни. Наближення до європейських соціальних стандартів якості життя вимагає суттєвих вкладень в соціальну сферу та перерозподілу коштів з послідовною орієнтацією на розвиток людського капіталу, тобто в науку, освіту, медицину, культуру, екологію, створення умов, сприятливих для життєдіяльності людини.

Сучасний етап економічного реформування потребує уточнення пріоритетів структурної політики в напрямах: підтримки наукомістких галузей і високих технологій; розвитку галузей з високим ступенем обробки та коопераційних зв'язків з іноземними компаніями; виробництва конкурентоспроможної продукції машинобудівного комплексу як основи технологічної реконструкції економіки; нарощування виробництва в галузях,

які працюють безпосередньо на наповнення споживчого ринку і відзначаються швидким оборотом капіталу та високою бюджетною ефективністю.

Взаємодія суб'єктів ринку праці реалізується в сфері трудової діяльності і набуває форм соціально-трудових відносин, які визначають умови поєднання і використання факторів виробництва та методів розподілу новоствореної вартості. Соціально-трудові відносини як необхідний елемент становлення соціально орієнтованого ринку праці спрямовуються на співробітництво всіх сил суспільства та створення ефективної системи захисту інтересів учасників цих відносин [44].

Методологія аналізу та оцінки впливу соціально-трудових відносин на становлення і розвиток соціально орієнтованого ринку праці мас, на нашу думку, виходити з того, що ці відносини є підсистемою економічних відносин і відображають складні взаємозв'язки з виробничими, техніко-економічними та соціально-економічними підсистемами. Соціально-економічні відносини виражають відносини економічної власності і реалізуються як соціально-трудові відносини між власниками капіталу і власниками робочої сили.

Важливим напрямом соціалізації ринку праці можна вважати розвиток партисипативного управління в системі соціально-трудових відносин. Управління виробництвом за участі роботодавців, найманих працівників або їхніх представницьких органів сприяє більш ефективному вирішенню економічних, технічних і соціальних проблем, посилює зацікавленість сторін в досягненні кінцевих результатів, гармонізує взаємовідносини в організації.

Соціально-трудові відносини необхідно розглядати як важливий елемент соціальної політики держави. Вони характеризують стратегічний напрям соціалізації ринку праці на підвищення рівня життя і покращення умов праці, створення рівних можливостей на ринку праці, забезпечення високої конкурентоспроможності працівників. На сучасному етапі необхідним є посилення ролі держави у взаємовідносинах праці і капіталу, перетворення її на рівноправного суб'єкта у переговорах між роботодавцями і найманими працівниками, арбітра і гаранта трудових договорів. Крім того, за державою

залишаються функції координації підготовки і перепідготовки кадрів з метою зниження безробіття і підвищення кваліфікації; реформування пенсійної системи; впровадження єдиних державних стандартів; моніторинг соціально-трудової сфери, включаючи розвиток персоналу на підприємствах, умови і охорону праці, організацію її оплати відповідно з нормативно-правовими актами та колективними договорами.

Роль держави як соціального партнера полягає у визначенні довгострокових завдань розвитку трудового потенціалу, розробці спільної з соціальними партнерами політики на ринку праці, стимулювання економічного зростання для створення нових робочих місць, забезпечення гарантованої загальної освіти та базової професійної підготовки.

Стійкість суспільної системи держави залежить від параметрів рівня життя населення і ступеня диференціації доходів. Перехід України до соціально орієнтованої ринкової економіки системно пов'язаний з формуванням потужного середнього класу, який є одним з найважливіших показників соціально орієнтованого ринку праці, виступає фактором соціально-економічної стабільності. Маючи високий рівень життя, представники цього класу не схильні до радикальних змін в суспільній системі і не зацікавлені у перерозподілі власності. Як суб'єкт соціально-трудових відносин середній клас позитивно впливає на їх дієвість та ефективність, дотримуючись у всіх видах економічної та соціальної діяльності засад співробітництва між роботодавцями і найманими працівниками, між працею і капіталом. Середній клас набуває ролі головного економічного фактора в суспільстві, оскільки майновий стан переважної більшості його представників забезпечується власними трудовими доходами. Він виступає основним платником податків, а значить, джерелом надходжень коштів до бюджету країни, що сприяє вирішенню багатьох соціальних проблем та розвитку неринкової сфери послуг. На економіку країни середній клас впливає і як головний споживач матеріальних і духовних благ, формуючи ефективний споживчий попит і стимулюючи виробництво. Він є

каталізатором зростання індустрії споживчого сектора економіки через підвищення стандартів споживання і вимог до якості товарів та послуг.

Системні трансформації в Україні створили інституціональні та економічні передумови для формування середнього класу (приватизація підприємств, житла, розвиток підприємництва і малого бізнесу тощо).

Однак соціальні зрушення, які були зумовлені перерозподілом власності, монополізація влади крупним капіталом і використання її в своїх інтересах, обмеження прав і свобод суб’єктів економічної діяльності, перш за все малого підприємництва, призвели до падіння рівня життя більшості населення і різкого розшарування його за доходами. Регрес у соціальній стратифікації населення України відбувався на фоні певного збереження кваліфікаційного та інтелектуального рівня трудового потенціалу, що генерує і посилює не тільки процеси маргіналізації, але і зумовлює когнітивний дисонанс у представників творчої інтелігенції, висококваліфікованих спеціалістів, призводить до соціальної напруги у суспільстві.

Впровадження в останні роки економічних реформ (податкової, пенсійної, малого підприємництва тощо) поки що не сприяло розвитку економіки і покращенню життя населення, а призвело не тільки до ускладнення діяльності підприємств малого бізнесу, а й до скорочення їх кількості та соціальної напруги в суспільстві, що гальмує в країні формування середнього класу.

В той же час поява в Україні середнього класу мас розглядатися як свідчення ефективного здійснення соціально-економічних перетворень та суттєва ознака цивілізованого суспільства, що притаманне високорозвиненим країнам. Вирішення соціальної проблеми формування середнього класу та подолання бідності повинно визначати стратегію економічного розвитку і соціалізації ринку праці в країні.

Процеси соціалізації економіки та ринку праці нерозривно пов'язані з створенням умов, які б забезпечували доступність матеріальних і духовних благ відповідно до здібностей, трудової та підприємницької активності кожного

члена суспільства, дотримання принципів соціальної справедливості в розподілі створеного продукту і суспільних благ. Соціальна справедливість в ринкових умовах мас визначатися сукупністю основоположних принципів: встановлення та державне забезпечення мінімально граничних нормативів базових соціальних гарантій населенню; створення правових і економічних умов для запобігання надмірному розшаруванню в суспільстві; підвищення мінімальних базових соціальних гарантій по мірі економічного зростання з метою забезпечення максимальної соціально-економічної рівноправності всіх громадян суспільства.

Розуміння процесів соціалізації економічного розвитку дозволяє зробити висновок, що головним суб'єктом і об'єктом цих процесів виступає людина як працівник, як власник, як споживач, як особистість. Тобто, цілями соціалізації ринку праці можна вважати:

- зростання матеріального добробуту населення і досягнення прогресивних його стандартів на рівні розвинених країн;
- неперервне підвищення якості трудового потенціалу відповідно до тенденцій науково-технічного і соціально-культурного прогресу;
- забезпечення повної, продуктивної зайнятості населення відповідно до здібностей та інтересів індивіда і ринкового попиту на працю;
- створення безпечних умов праці;
- забезпечення соціального захисту безробітних і малозахищених верств населення;
- формування потужного середнього класу.

Тобто, основними факторами, які визначатимуть динаміку соціалізації ринку праці, слід вважати: прискорене економічне зростання; структурну перебудову і модернізацію економіки, зокрема переважаючий розвиток галузей соціальної орієнтації; створення відповідних умов для розвитку ефективних виробництв; нарощування потенціалу підприємництва; науково-технічний прогрес, інформатизація економіки; державне регулювання розвитку трудового потенціалу, ринку праці, зайнятості. Успішна реалізація заходів щодо

становлення соціально орієнтованого ринку праці в Україні, тривалість цього періоду залежать від того, наскільки повно будуть враховані і використані особливості сучасного соціально-економічного стану, характер і сила дії різних зовнішніх і внутрішніх факторів.

На сучасному етапі суспільною розвитку дієвість факторів соціалізації ринку праці України можна забезпечити за умов:

- активізації інноваційно-інвестиційної діяльності відповідно до програм структурної перебудови економіки, відновлення інвестування ключових галузей економіки на рівні, який забезпечує активне оновлення основного капіталу;
- удосконалення системи професійно-кваліфікаційної підготовки конкурентоспроможних кадрів відповідно до вимог ринку та науково-технічного прогресу, збільшення інвестицій в галузі з орієнтацією на підвищення якості людського капіталу;
- широкого залучення у виробництво вітчизняного наукового потенціалу;
- реформування системи оплати праці з метою посилення її відтворювальної та стимулюючої функцій, пенсійної системи та системи страхування населення;
- стимулювання процесів «дифузії» власності з метою формування багаточисельного прошарку працівників-власників;
- розробки індикативних планів соціально-економічного розвитку.

Розвиток ринку праці в напрямку соціалізації потребує узгодженого функціонування ринків капіталу і праці, яке наближало б їх до динамічної рівноваги на кожному етапі. Ускладнює перебіг цих процесів в Україні асинхронність у формуванні окремих ринків і ринкових структур, існуючі диспропорції між ними, наслідком чого є неефективне використання ресурсів, спад виробництва, звуження споживчого попиту та падіння життєвого рівня більшості населення. Інвестування, або процес виробництва і нагромадження засобів виробництва для виробництва товарів та послуг, значно скоротилося, а

ринок капіталів, тобто купівля грошей для придбання засобів виробництва, не відповідає сучасним вимогам, рівню технічного прогресу та формуванню ефективної зайнятості.

Від вирішення державою проблем у сфері соціально-трудових відносин і підтримки гідного рівня життя населення залежить забезпечення соціальної злагоди в суспільстві. Особливого значення набуває проблема взаємозалежного регулювання зайнятості і доходів населення в різних сегментах регіональних ринків праці, розв'язання протиріччя між економічною ефективністю і соціальною справедливістю.

Світовий досвід доводить, що ринок праці сам по собі об'єктивно не має можливостей для розвитку в напрямку соціалізації. В Україні на етапі становлення ринкових відносин ринок праці деформований і не в повній мірі зорієнтований на інтереси найманих працівників, на нормальні соціально-трудові відносини між суб'єктами. Тому державне регулювання ринку праці є об'єктивно необхідним. Роль держави у соціальній сфері повинна залишатись визначальною, її регулююча та контролююча функції мають суттєво посилюватись формуванням національних і регіональних соціальних програм для цільового вирішення проблем освіти, охорони здоров'я та екології. Необхідно створити сучасний ринковий механізм соціальних гарантій та соціального захисту населення, оскільки регулюючими функціями держави у соціальній сфері характеризується рівень соціальної орієнтації моделі ринкової економічної системи.

Держава представляє інтереси суспільства в цілому. Забезпечуючи соціальну орієнтацію, вона повинна створити економічний механізм нівелювання та пом'якшення негативних соціально-економічних наслідків, які об'єктивно виникають у процесі ринкових перетворень. Серед відпрацьованих і широко розповсюджених методів пом'якшення впливу ринку слід виокремити: прогресивне оподаткування великих доходів; державні дотації вітчизняним товаровиробникам у зв'язку з встановленням низьких цін на товари, які забезпечують життєвий мінімум населення; розвинуте трудове законодавство,

яке першочергово гарантує створення робочих місць; неперервний процес підготовки та перепідготовки працівників, пенсійне забезпечення, допомогу по безробіттю тощо.

За оцінками експертів Міжнародної організації праці, Всесвітнього банку лібералізація торгівлі справляє різнобічний, іноді суперечливий за результатами вплив на темпи економічного зростання і зайнятість. Результати залежать від характеру торговельних бар'єрів у країні, від стратегії здійснюваних реформ. Як наслідок, замість швидкого зростання виробництва і зайнятості можна одержати падіння реальної заробітної плати, значну її диференціацію за галузями і регіонами країни, скорочення виробництва і зростання безробіття, різке зростання імпорту та т. ін. Для соціальної стабільності суспільства вкрай небезпечним може стати вимушений нетрудовий спосіб життя певної частини населення.

Україна входить в процеси глобалізації з низькою, порівняно з розвиненими країнами, заробітною платою найманих працівників, зростаючим дефіцитом висококваліфікованої праці та слабкою конкурентоздатністю національного ринку праці. На рівень зайнятості в умовах лібералізації економіки безпосередньо впливає моральний та фізичний знос устаткування і відсталість технології, які роблять товари багатьох галузей неконкурентоспроможними порівняно з імпортними. Однак проблема зайнятості не вичерпується низькою конкурентоздатністю товарів. Не менш важливим є рівень конкурентоздатності робочих місць. Стара технологія та відповідна їй організація праці характерні для більш як 70% виробничого апарату країни. У процесі підготовки України до вступу у Світову організацію торгівлі (СОТ) була проведена велика робота, однак практично вона мало включала заходів щодо вирішення проблем соціального характеру. Так, не передбачалась необхідність гармонізації соціального законодавства, насамперед застосування міжнародних принципів щодо регулювання заробітної плати і соціального страхування найманих працівників.

Низька заробітна плата в Україні робить вітчизняний ринок праці непривабливим порівняно з ринками країн Євросоюзу. Зусилля щодо полегшення процедури легалізації приїжджаючих на роботу в Україну не збільшать припливу робочих рук, тому що конкурентоздатність ринку праці визначається гарантованим рівнем заробітної плати, а не складністю легалізації в'їзду в країну. У той же час у пакеті заходів щодо впорядкування міграційних потоків не приділяється належної уваги питанням забезпечення відповідних прав українських та іноземних прцівників, що порушує умови конкуренції між ними на ринку праці. Практично випав з переліку проблем подолання дефіциту робочої сили аналіз причин, що призводять до значних масштабів виїзду з країни молоді з вищою освітою і робітників високої кваліфікації. Відповідно не проводяться заходи щодо подолання цього явища. На наш погляд, у зв'язку з активним залученням України до процесів економічної глобалізації та приєднанням до СОТ видається необхідним:

- розглядати проблеми, що виникають у зв'язку з повноформатним розвитком в Україні глобалізаційних процесів і приєднанням до СОТ, з позицій забезпечення соціально-економічної безпеки країни;
- підвищити ефективність державної політики зайнятості, розробити та здійснювати повноцінну реалізацію Державної і регіональних програм сприяння зайнятості населення на основі пріоритетного соціально-економічного розвитку України на перспективу; збільшення фінансування за рахунок всіх джерел (включаючи бюджетну систему і бізнес) на підготовку та перекваліфікацію працівників з метою підвищення їхніх адаптаційних можливостей до мінливих умов ринку праці і підвищення конкурентоздатності національних кадрів. Одночасно приділяти належну увагу конкурентоздатності робочих місць, впровадженню сучасних технологій і систем організації праці до рівня розвинених країн;
- здійснити гармонізацію українського соціального законодавства з міжнародними принципами регулювання заробітної плати та соціального страхування найманих працівників. Провести детальний аналіз використання в

економіці дитячої праці і розробити нормативні акти з цього питання відповідно до кращих міжнародних норм і вимог МОП;

- розробити державну програму попередження і запобігання негативним соціально-економічним наслідкам від лібералізації економічного простору країни для окремих галузей економіки, включаючи соціальну сферу, та для проблемних регіонів;
- реалізувати заходи щодо захисту національного ринку праці на основі підвищення ціни робочої сили та впровадження ефективної системи соціального страхування найманих працівників з метою скорочення виїзду із країни молоді з вищою освітою і робітників високої кваліфікації;
- розробити стратегію соціалізації ринку праці, яка передбачала б розширене відтворення робочих місць на основі максимального залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, суттєве збільшення інвестицій в людський розвиток, радикальне реформування заробітної плати та пенсійної системи, законодавче і нормативно-правове забезпечення соціально-трудових відносин;
- подальше удосконалення методологічних засад та внесення змін до чинного законодавства відносно процесів соціалізації ринку праці. Законодавчі та нормативно-правові акти щодо зайнятості, підприємництва, бізнесу, безробіття тощо мають бути узгоджені між собою, забезпечувати високий рівень правового захисту інтересів всіх учасників ринку праці, їхніх соціальних прав і гарантій та протидіяти зростанню безробіття, підвищення рівня і якості життя населення.

Держава, створюючи правила регулювання відносин суб’єктів у сфері праці, повинна контролювати їх виконання. Саме такий методологічний підхід до удосконалення нормативно-правового забезпечення зайнятості, безробіття та підприємництва повинен бути покладений в основу перегляду трудового законодавства. Соціально орієнтований механізм регулювання ринку праці повинен включати забезпечення ефективної зайнятості економічно активного населення, запобігання масовому безробіттю, підтримання його на рівні природної норми, проведення своєчасних заходів з адаптації пропозиції робочої

сили до вимог попиту на неї. Становлення соціально орієнтованого ринку праці в Україні на етапі економічного пожвавлення і активізації загальносвітових процесів глобалізації створить передумови для послідовного переходу до перспективної моделі економічно та соціально ефективної зайнятості, соціалізації ринку праці в умовах глобалізації національної економіки.

Процеси соціалізації рину праці повинні стати предметом постійного моніторингу.

Соціалізація ринку праці є складним багатогранним явищем, яке не може бути виміряне одним реальним статистичним показником. Його інтегральна оцінка передбачає побудову відповідної моделі, розрахунок синтетичного індексу, заснованого на системі показників [55].

Використання багатовимірних індексів набуває все більшого визнання як інструмент відображення комплексних соціально-економічних процесів і категорій. Загальновідомі такі показники, як індекс людського розвитку, рівень життя населення, що визначаються як на міжнародному, так і національному рівнях.

Оскільки соціалізацію ринку праці слід розглядати не лише як стан соціально-трудових відносин у певному періоді часу, але й як процес, що відображає поступ на шляху досягнення соціальних ідеалів праці, для її оцінки можуть використовуватися дві інтегруючі моделі: статична і динамічна. Статична модель характеризуватиме досягнутий рівень соціалізації ринку праці, динамічна – напрям та швидкість руху соціалізації. Обидві моделі повинні мати однакову систему індикаторів, хоча у першому випадку беруться структурні або інтенсивні величини, що характеризують окремі аспекти соціалізації, у другому – відносні величини динаміки, тобто темпи росту відповідних показників.

Система статистичних показників, що можуть слугувати індикаторами соціалізації ринку праці, має враховувати не лише позитивні моменти (показники-стимулятори), а й негативні, які зменшують або взагалі перекреслюють саму ідею соціальної орієнтації (показники-дестимулятори). У

загальному вигляді запропонована система індикаторів представлена на рис. 1.9. Статистичні показники відібрані за принципом парності: кожному показнику-стимулятору протиставляється показник-дестимулятор, що дозволяє оцінити збалансованість розвитку ринку пращ. Враховано також чинне інформаційне забезпечення.

Показники-стимулятори					
Частка найманих працівників підприємств серед зайнятих, %	Рівень працев-лаштування, %	Частка працівників, які підвищили кваліфіка-цію, %	Рівень використан-ня робочого часу, %	Середньо-місячна заробітна плата, грн	Соціальні пільги, встановлені колектив-ними договорами, грн
↕	↕	↕	↕	↕	↕
Рівень безробіття за методоло-гією МОП, %	Наванта-ження на одну вакансію, осіб	Частка працівників, що працюють у несприятли-вих умовах, %	Частка працівників, переведених на неповний робочий час, %	Частка працівників, яким вчасно не сплачено заробітну плату, %	Частка працівників із зарплатою нижче мінімальної, %
Показники-дестимулятори					

Рис. 1.9. Система індикаторів соціалізації ринку праці в Україні

Алгоритм розрахунку статичної моделі більш складний, оскільки потребує стандартизації вихідних показників. Для приведення первинних показників до порівнянних коефіцієнтів можуть бути використані формули, що застосовуються у національній методиці визначення індексу людського розвитку:

для показників-стимуляторів, збільшення яких сприяє соціалізації ринку праці:

$$У_i = \frac{Z_i - Z_{min}}{Z_{max} - Z_{min}} \quad (1.1)$$

для показників-дестимуляторів, збільшення яких призводить до зниження рівня соціалізації ринку праці:

$$У_i = \frac{Z_{max} - Z_i}{Z_{max} - Z_{min}} \quad (1.2)$$

де Z_i – значення *i*-го показника;

Z_{min} – мінімальне значення *i*-го показника;

Z_{max} – максимальне значення *i*-го показника.

Інтегральний індекс соціалізації ринку праці у статичній моделі обчислюється за формулою простої середньої арифметичної з індексів окремих складових:

$$I = \left(\sum_{i=1}^{12} У_i \right) / 12 \quad (1.3)$$

У динамічній моделі показники однорідні за змістом та одиницями виміру, тому не потребують нормування. Розрахунок індексу соціалізації ринку праці здійснюється за формулою середньої геометричної як середній темп росту по всіх показниках, при цьому для врахування впливу показників-дестимуляторів береться обернений добуток їхніх темпів росту:

$$I = \sqrt[12]{\frac{Пу_s}{Пу_{ds}}} \quad (1.4)$$

де $Пу_s$ – добуток темпів росту показників-стимуляторів;

$Пу_{ds}$ – добуток темпів росту показників-дестимуляторів.

Результати розрахунків, виконаних за обома моделями, представлені у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Рівень соціалізації регіональних ринків праці України у 2003 р. за статичною та динамічною моделями

	Статична модель		Динамічна модель	
	індекс	ранг	індекс	ранг
АР Крим	0,479	11	1,127	21
Вінницька	0,368	16	1,200	6
Волинська	0,290	23	1,141	18
Дніпропетровська	0,567	6	1,152	14
Донецька	0,579	3	1,151	15
Житомирська	0,312	21	1,220	4
Закарпатська	0,422	14	1,543	1
Запорізька	0,537	7	1,087	24
Івано-Франківська	0,338	19	1,171	12
Київська	0,482	9	1,186	8
Кіровоградська	0,428	13	1,142	17
Луганська	0,442	12	1,147	16
Львівська	0,351	17	1,175	11
Миколаївська	0,482	9	1,034	27
Одеська	0,574	5	1,186	8
Полтавська	0,506	8	1,130	19
Рівненська	0,226	26	1,101	23
Сумська	0,419	15	1,082	25
Тернопільська	0,226	26	1,228	3
Харківська	0,578	4	1,195	7
Херсонська	0,301	22	1,171	12
Хмельницька	0,284	24	1,080	26
Черкаська	0,332	20	1,111	22
Чернівецька	0,275	25	1,184	10
Чернігівська	0,345	18	1,130	19
м. Київ	0,891	1	1,432	2
м. Севастополь	0,690	2	1,203	5

За статичною моделлю, яка відображає досягнутий рівень соціалізації ринку праці, із значним відривом від інших регіонів лідирували м. Київ та м. Севастополь (відповідно, перше та друге місця). Середній рівень соціалізації ринку праці спостерігався лише за часткою працівників, які підвищили кваліфікацію (найвищий рівень цього показника у Дніпропетровській області – 11,9%) та часткою працівників, зайнятих в умовах, що не відповідають

санітарно-гігієнічним нормам (найнижчий рівень цього показника-дестимулятора у Закарпатській області – 12,8%).

Міста Київ та Севастополь мали відносно високі показники і за динамічною моделлю (відповідно, друге та п’яте місця).

Високий рівень соціалізації ринку праці був характерний для індустріально розвинених регіонів України: Донецької, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької областей, а також для Одеської, Полтавської, Київської, Миколаївської, Луганської областей та АР Крим, де значення індексу за статичною моделлю перевищувало або наближалося до 0,5. Це пояснюється вищим рівнем заробітної плати та соціальних витрат підприємств на персонал, низьким навантаженням на вільні вакансії, заявлені у Державну службу зайнятості. Проте у цих регіонах рівень соціалізації дуже сильно відрізнявся за окремими аспектами ринку праці. Зокрема, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька області, маючи кращі показники щодо підвищення кваліфікації працівників, відзначалися найгіршими умовами праці (біля половини штатних працівників працювали в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам). У АР Крим, Запорізькій, Миколаївській, Полтавській та Харківській областях мав місце високий рівень часткового безробіття (більше 10%), а в Одеській області більше 20% працівників одержували заробітну плату не вище встановленого мінімуму; у Донецькій, Київській, Луганській областях приблизно такому ж відсотку працівників заробітну плату не було сплачено вчасно.

Динамічні індекси регіонів, що у 2003 р. мали порівняно вищий рівень соціалізації ринку праці, також досить сильно розрізняються. Київська, Одеська, Харківська області входили до першої десятки, отже, їхні ринки праці досить швидко прогресували. Дніпропетровська, Донецька, Луганська області перебували посередині шкали (відповідно 14, 15 та 16 місця). АР Крим, Полтавська, Запорізька та Миколаївська області опинилися в кінці списку. Це було зумовлено зростанням рівнів повного та часткового безробіття, збільшенням частки зайнятості у несприятливих умовах.

Середній рівень соціалізації ринку праці за статичною моделлю спостерігався у центральних, північних та частині західних регіонів України: Кіровоградській, Закарпатській, Сумській, Вінницькій, Львівській, Чернігівській, Івано-Франківській, Черкаській областях (ранги з 13 по 20 відповідно). У Закарпатської та Вінницької областей були шанси найближчим часом підвищити свій рейтинг за рівнем соціалізації ринку праці, оскільки за динамічною моделлю вони мали більш високі ранги (відповідно 1 та 6). Протягом 2003 р. у цих областях відмічалося підвищення заробітної плати, зменшення рівня безробіття та навантаження на вільні робочі місця. Закарпатська область – єдиний регіон України, де у 2003 р. зменшилася частка працюючих у несприятливих умовах; у цій області було зареєстровано найвищі темпи подолання заборгованості із заробітної плати. У Вінницькій області спостерігалося зростання рівня працевлаштування. Інші регіони цієї групи мали середні, а Сумська та Черкаська області – дуже низькі індекси за динамічною моделлю.

Найнижчі результати за статичною моделлю мали західні регіони: Рівненська, Тернопільська, Чернівецька, Хмельницька, Волинська області, а також Херсонська та Житомирська області. Ці області помітно відставали практично за всіма показниками соціалізації ринку праці. Найгірше, що всі вони (крім Житомирської та Тернопільської областей) мали дуже низькі показники і за динамічним індексом. Відсутність змін на краще обумовлює подальше накопичення проблем та поступовий занепад місцевих ринків праці.

Як показують результати проведених розрахунків, рівень соціалізації регіональних ринків праці суттєво залежить від загального рівня соціально-економічного розвитку. Проблемні та депресивні регіони, в яких найтяжча ситуація із працевлаштуванням та найнижча оплата праці, характеризуються й низьким рівнем соціалізації ринку праці. Регіони, у яких економічне становище більш сприятливе, мають можливість здійснювати заходи щодо вирішення соціальних проблем ринку праці. Серйозної уваги вимагає покращення умов праці, оскільки частка працюючих в умовах, що не відповідають санітарно-

гігієнічним нормам, зростає. У багатьох регіонах, особливо в умовах фінансово-економічної кризи, загострюються проблеми безробіття, а витрати роботодавців на соціальні заходи мізерні. Недостатньо уваги приділяється розвитку персоналу. Постійно зменшується частка найманих працівників у корпоративному секторі, де нагляд і стан дотримання трудових прав та соціальних гарантій значно кращий.

Наведені методичні підходи до оцінки рівня соціалізації ринку праці дають загальне уявлення про досягнутий рівень його соціалізації, тобто загальний стан соціальних аспектів праці та якість життя працівників, які, на жаль, не можна визнати достатніми.

Розрахунки рівня соціалізації регіональних ринків праці в Україні можуть бути зроблені за будь-який рік за наявності відповідних даних і використані в практичній діяльності центральних та регіональних органів влади для управління та регулювання цих процесів і вирішення соціальних проблем.

Враховуючи динамізм розвитку суспільства в умовах глобалізаційних процесів, для оцінки рівня соціалізації ринку праці можуть бути використані й інші показники, наприклад, такі, як індекс людського розвитку; очікувана тривалість життя при народженні; середня тривалість навчання; валовий національний (регіональний) дохід на одну особу. Ці показники можна використовувати для зіставлення з аналогічними показниками розвинених країн та розроблення заходів щодо інтенсифікації процесів соціалізації ринку праці в Україні з метою досягнення прогресивних соціальних стандартів.

1.4. Методологічні засади регулювання ринку праці на основі балансового методу

Із становленням ринкової економіки, формуванням ринку праці і появою нових відносин у трудовій сфері постають нові вимоги до вітчизняної економічної науки та статистичного аналізу. В ринкових умовах неприпустимо

обмежуватися лише двома категоріями статистики праці – *трудові ресурси і зайняті*, які були достатніми за часів адміністративно-командної системи. Поняття *трудові ресурси*, до яких відносяться працездатне населення працездатного віку і зайняте населення непрацездатного віку (молодь у віці до 16 років та особи пенсійного віку), з відмовою від політики загальнообов'язкової зайнятості втратило свій економічний зміст. Розподіл населення тільки на зайняте та незайняте абсолютно недостатнє, оскільки головним індикатором стану ринку праці і соціально-економічного становища країни в цілому служить рівень безробіття. Сучасна національна законодавча база повинна враховувати реальні потреби становлення й розвитку ринку праці в країні, а також світові тенденції до економічної інтеграції та глобалізації. Необхідно відійти від стереотипу визначення зайнятості як найманої праці на повний робочий час. Нові структурні елементи і типи економічної активності населення мають знайти своє юридично-правове оформлення, яке не обмежуватиме їхній зміст. Безробіття не повинно розглядатися як однозначно негативне явище, яке слід намагатися якомога скоріше ліквідувати, оскільки воно є невід'ємним елементом ринкових механізмів регулювання економічних і соціально-трудових відносин.

Аналіз ринку праці в Україні має ґрунтуватися на накопиченому міжнародному досвіді, враховуючи національне законодавство таким чином, щоб це не звужувало економічного змісту категорій і аналітичних можливостей показників. Провідним розробником міжнародних стандартів в цій галузі є Міжнародна організація праці (МОП). В її нормативних актах, зокрема у конвенціях та рекомендаціях «Про політику в галузі зайнятості», «Про статистику праці», в резолюціях Міжнародних конференцій статистиків праці (МКСП), знайшли відображення світові досягнення і передовий досвід щодо спостереження та аналізу економічної активності, визначення основних понять і структурних елементів.

Природно, нові теоретичні і методологічні підходи до проблеми збалансування різних груп і категорій економічно активного населення

вимагають розробки нових підходів до складання балансу людських ресурсів. Останній с гнучким універсальним інструментом економіко-статистичного аналізу, який дозволяє простежити тенденції і виявити закономірності процесу відтворення трудового потенціалу з метою макроекономічного моніторингу та планування розвитку людських ресурсів. Він розробляється у вигляді статистичної таблиці як система показників, що характеризує наявні ресурси праці та їхнє використання, склад населення за статусом економічної активності, розподіл зайнятих за формами і статусами зайнятості, за інституціональними секторами економіки, видами економічної діяльності тощо, і відображає ступінь використання людських ресурсів та склад безробітного населення. Розробка балансів людських ресурсів потрібна для різних рівнів управління. Саме баланси дозволяють з найбільшою конкретністю аналізувати кількісні та якісні характеристики наявних ресурсів праці, виявляти резерви підвищення ефективності їхнього використання, системно досліджувати основні показники ринку праці, пропорції та взаємозв'язки між ними, структурні зрушення і тенденції розвитку, прогнозувати попит та пропозицію праці. На їхній основі здійснюється загальна оцінка стану ринку праці, розробляються заходи оперативного регулювання, формується державна політика стимулювання зайнятості та посилення соціального захисту населення. Побудова розрахункових балансів ринку праці передбачена як один з обов'язкових заходів щорічних планів дій з реалізації коротко- та довгострокових державних програм зайнятості населення на певний період. Баланси надають широкі аналітичні можливості для фундаментальних та прикладних наукових досліджень. Вони можуть бути використані для аналізу економічного розвитку в ретроспективі, вивчення соціально-економічних чинників, що виливають на обсяги та склад людських ресурсів, для розробки прогнозів останніх як основи макроекономічного планування та розроблення соціально-демографічних моделей.

Необхідну інформацію для побудови балансу надають вибіркові обстеження домогосподарств з питань економічної активності населення (за

методологією МОП) [62], визнані в світі найбільш повним і компетентним джерелом даних про стан ринку праці. В Україні вибіркові обстеження проводяться регулярно з 1995 р., а з 1999 р. вони стали здійснюватися щоквартально. Програма обстеження ґрунтується на стандартах і методологічних рекомендаціях МОП, що забезпечує можливість міжнародних порівнянь. Дані вибіркових обстежень людських ресурсів можуть бути доповнені інформацією з інших джерел: даними статистичної звітності підприємств (організацій), поточного обліку адміністративних установ, зокрема державної служби зайнятості, податкової адміністрації і фондів загальнообов'язкового соціального страхування, даними перепису населення та інших вибіркових обстежень домашніх господарств і виробничих одиниць.

Баланс людських ресурсів інтегрує наявну статистичну інформацію про ринок праці, чим забезпечує повноту охоплення та внутрішню узгодженість даних, полегшує ведення динамічних рядів і надає широкі можливості для аналізу. Якість інтегрованих даних балансу значно перевершує якість первинної інформації, розпорошеної по різних джерелах. Система показників балансу складається з таких основних блоків: пропозиція праці і попит на неї, реалізована та невикористана пропозиція, незадоволений попит на працю.

Загальний вигляд балансу людських ресурсів представлений у табл. 1.3. Ресурсну частину балансу складає населення певного віку, за яким здійснюється спостереження щодо економічної активності. Це категорії населення віком 15–70 років включно. Населення цього віку поділяється на дві категорії: економічно активне та економічно неактивне. Економічно активне населення складається з осіб обох статей, які у звітному періоді забезпечують пропозицію праці для ринкового виробництва товарів і послуг або видів неринкового виробництва, що відносяться до економічної діяльності за системою національних рахунків та балансів (СНР). Економічно активне населення складається з категорій, які за своєю сутністю полярні: зайняті і безробітні. Зайняте населення – це та частина економічно активного населення, яка залучена до економічної діяльності, тобто уже використовується.

Безробітне населення – це невикористана частина ресурсів праці; вона відображає незадоволену потребу в робочих місцях. Залежно від мети аналізу серед безробітних виокремлюються особи, які шукають роботу за наймом або намагаються організувати власний бізнес, і тих, які вже знайшли місце роботи або заняття і найближчим часом почнуть працювати. Остання група перебуває у проміжному стані між безробіттям і зайнятістю, оскільки практично задовольнила свою потребу в працевлаштуванні.

Таблиця 1.3

Ресурси праці та їх використання (баланс людських ресурсів)

Ресурси	Використання
Все населення у віці 15–70 років: 1. Економічно активне населення: 1.1. зайняте населення 1.2. безробітне населення 1.1.1. безробітні, які активно шукають роботу; 1.1.2. безробітні, які вже знайшли місце роботи. 2. Економічно неактивне населення: 2.1. особи, які бажають і готові працювати, але зневірилися знайти підходящу роботу; 2.2. особи, які бажають і готові працювати, але не вважають за можливе знайти роботу в даний час; 2.3. учні та студенти; 2.4. пенсіонери; 2.5. особи, які ведуть домашнє господарство; 2.6. інші особи, які не бажають або не можуть працювати	Зайняте населення: 1. За формами зайнятості 1.1. наймані працівники підприємств, установ, організацій; 1.2. інші зайняті економічною діяльністю. 2. За статусом зайнятості: 2.1. працюючі за наймом; 2.2. роботодавці; 2.3. самозайняті. 3. За тривалістю робочого часу: 3.1. зайняті повний робочий час; 3.2. зайняті частину робочого часу; 3.3. зайняті, які опинилися в стані часткового безробіття. 4. За інституціональними секторами: 4.1. державне управління; 4.2. корпорації; 4.3. неприбуткові організації; 4.4. домашні господарства: 4.4.1. неформальний сектор; 4.4.2. натуральне господарство; 4.4.3. наймані домашні працівники
Балансове сальдо	

Серед економічно неактивного населення слід вирізняти осіб, які бажають і готові працювати, але зневірилися знайти підходящу роботу після тривалих пошуків або не вважають за можливе знайти роботу в даний час. За своїм фактичним становищем ці особи наближаються до безробітних, оскільки мають незадоволену потребу в робочих місцях. Інші категорії економічно

неактивного населення – це учні та студенти, пенсіонери, особи, які ведуть домашнє господарство тощо – також можуть увійти до складу людських ресурсів (після завершення навчання, закінчення догляду за дитиною або хворим членом сім'ї, у зв'язку з погіршенням матеріального становища, за інших обставин), що дає підставу для їх віднесення до ресурсної частини балансу, але при визначенні балансового сальдо вони не враховуються, оскільки у звітному періоді не формували пропозицію праці.

Сучасна концепція використання людських ресурсів, яка була розроблена МОП і прийнята в Україні, передбачає визначення статусу економічної активності конкретних осіб за характером їхньої діяльності у звітному періоді на основі правил пріоритетності, які надають беззаперечну перевагу зайнятості перед безробіттям і безробіттю перед відсутністю активності. При цьому зайнятість відповідно до Резолюції 13-ї МКСП про статистику економічно активного населення, зайнятості, безробіття та неповної зайнятості визначається за 1-годинним критерієм відпрацьованого у звітному періоді часу, а безробіття – повною відсутністю роботи. Правила пріоритетності забезпечують безпосередній взаємозв'язок між зайнятістю, робочим часом, виробництвом продукції і доходом від трудової діяльності [59, 60, 61, 62, 63, 64].

У розподільній частині балансу фіксується зайняте населення, тобто та частина ресурсів праці, яка використовується. Класифікаційні ознаки і принцип групування зайнятого населення визначаються метою і задачами аналізу. Розподіл за формами зайнятості здійснюється відповідно до джерел отримання інформації. Кількість найманих працівників підприємств, установ, організацій визначається на підставі даних державної статистичної звітності про середньооблікову кількість працюючих за наймом на державних, колективних, приватних і громадських підприємствах, у тому числі зайнятих на малих підприємствах. До інших зайнятих економічною діяльністю відносяться особи, які працюють за наймом у окремих громадян; роботодавці, самозайняті, безкоштовно працюючі члени сім'ї та особи, які зайняті в особистих

селянських господарствах (як з метою ринкової реалізації виробленої продукції, так і для власного її споживання). Дані про чисельність цієї категорії зайнятого населення розраховуються на підставі матеріалів вибіркових обстежень економічної активності населення і даних адміністративних установ.

Розподіл за статусом зайнятості характеризує рівень економічного ризику і залежність працівника від результатів діяльності виробничої одиниці. Групування за тривалістю робочого часу показує, якою мірою робота дозволяє людині реалізувати свої потреби і можливості у праці. Як визначено резолюцією 16-ї МКСП про вимірювання неповної зайнятості та ситуацій неадекватної зайнятості, неповна зайнятість за тривалістю робочого часу (недозайнятість) може бути у найманих працівників, які вимушені погоджуватись на умови неповного робочого часу, хоча бажають і готові працювати повний робочий день. Частково безробітними вважаються особи, які працюють неповний робочий час через тимчасове припинення або скорочення виробництва. Групування за ступенем повноти зайнятості може бути продовжено також виокремленням ситуацій неадекватної незайнятості, які виникають, коли робота не відповідає кваліфікації, характеризується несприятливими умовами праці або незадовільним рівнем оплати. Розподіл зайнятого населення по інституціональних секторах, які визначаються СНР, дозволяє виявити зв'язок між макроекономічними показниками і зайнятістю, зіставити продуктивність праці та ефективність діяльності різних секторів економіки. У складі зайнятих в домашніх господарствах необхідно вирізняти зайнятих у неформальному секторі, у натуральному сільському господарстві та найманих домашніх працівників. Зайняте населення можна класифікувати також за видами економічної діяльності, за професійними групами та іншими ознаками.

Результативним показником балансу, тобто різницею (сальдо) між ресурсами і їх використанням, є незадоволена пропозиція праці, або незадоволений попит на робочі місця. Різниця визначається шляхом віднімання від загальної кількості населення у віці 15–70 років (підсумок лівої частини

табл. 1.3) чисельності осіб, які вже мають робочі місця або яким вони потрібні, а саме: чисельність всіх зайнятих (підсумок правої частини табл. 1.3); чисельність безробітних, які вже знайшли роботу (позиція 1.2.2 лівої частини табл. 1.3); чисельність економічно неактивних осіб, які не бажають або не можуть працювати (позиції 2.3–2.6 лівої частини табл. 1.3).

Таким чином, результативний показник балансу (сальдо) складається з безробітних, які шукають роботу, та осіб, які бажають і готові працювати, але зневірилися знайти роботу або не вважають можливим знайти її в даний час. До них можна додати також тих зайнятих, які шукають іншу або додаткову роботу, якщо виокремити їх у правій частині балансу. У цьому випадку сальдо показуватиме сукупну незадоволену пропозицію праці, або сукупний незадоволений попит на робочі місця. Цей показник виступатиме альтернативою даним Державної служби зайнятості і дасть можливість оцінити реальну ситуацію на ринку праці.

Сальдо, як правило, є додатні (тобто загальна пропозиція праці перевищує попит на неї), але при розробці балансів по окремих групах економічно активного населення або територіях воно може виявитися нульовим (тобто пропозиція певної категорії осіб і попит на неї збігаються) або навіть від'ємним (пропозиція менша, ніж попит).

Процес побудови балансу людських ресурсів потребує певної послідовності. Спочатку визначається чисельність населення віком 15–70 років включно. Відомості про віковий склад населення надає демографічна статистика, яка за даними перепису розраховує чисельність і статево-вікову структуру населення. Склад населення віком 15–70 років за станом економічної активності визначається з обстеження, яке є єдиним комплексним джерелом, що дає повний розподіл за всіма статусами і типами активності. За його даними визначаються наявні ресурси і пропозиція праці.

Економічно активне населення – це синтетична категорія, яка не може бути визначена одразу і сама по собі. Послідовність побудови ресурсної частини балансу передбачає спочатку розподіл населення на зайняте і незайняте, після чого незайняті розподіляються на безробітних і економічно

неактивних. Економічно активне населення визначається на заключному етапі як сума зайнятих та безробітних. Схема визначення статусу економічної активності зображена на рисунку 1.10.

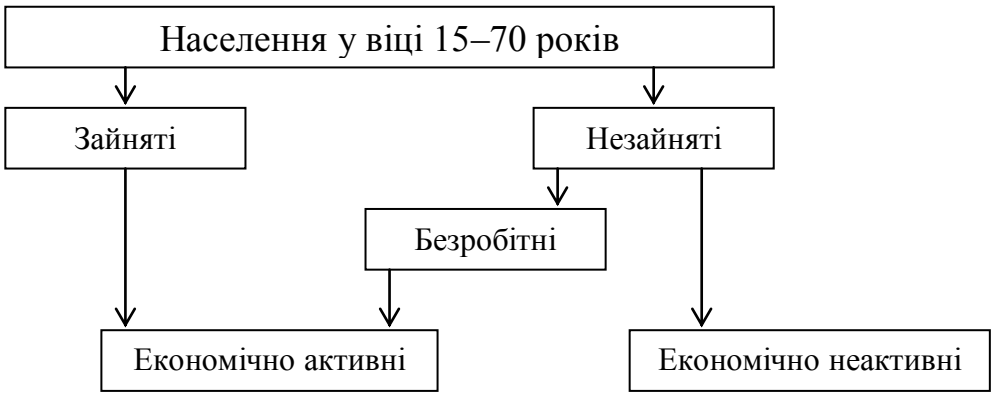

Рис. 1.10. Послідовність визначення статусу економічної активності

Інформація про використання людських ресурсів, чисельність і структурні характеристики зайнятого населення може бути одержана з багатьох джерел, але вони мають узгоджуватися з даними, які одержуються безпосередньо з обстеження. На кінцевому етапі побудови балансу розраховують різницю (сальдо) між пропозицією праці та її використанням. Метод обчислення сальдо визначається конкретними задачами побудови балансу. У найбільш загальному вигляді воно дорівнює чисельності безробітного населення.

Залежно від використаної інформаційної бази баланси людських ресурсів можуть бути *чистими* і *комбінованими.* Чисті баланси будуються винятково на базі даних вибіркових обстежень. У комбінованих балансах їх дані доповнюються інформацією з інших джерел (звітність підприємств, адміністративні дані тощо). Це значно розширює можливості аналізу, однак при цьому необхідно звернути особливу увагу на методологічну узгодженість показників, які включаються до балансу. Так, за програмою обстеження особи, які перебувають у відпустках по догляду за дитиною, відносяться до зайнятих, тоді як при складанні статистичної звітності ця категорія виключається із середньооблікової чисельності працівників. Існують також відмінності в обліку

деяких інших категорій (зайнятість в особистому селянському господарстві та ін.). При побудові балансу подібні неузгодженості мають бути усунуті.

За тривалістю звітного періоду баланси поділяються на *квартальні* і *середньорічні*. Квартальні баланси дозволяють оперативно оцінити стан використання людських ресурсів, виявити сезонні хвилі пропозиції і попиту праці. Середньорічні показники мають вищий рівень надійності. Крім того, вони можуть бути уточнені даними альтернативних джерел, оскільки найбільш повне коло статистичних показників визначається за підсумками року. Це дозволяє поглибити ступінь деталізації розробки балансів за аналітичними і територіально-географічними розрізами. Приклад комбінованого середньорічного балансу наведений у таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Баланс людських ресурсів в Україні за 2001 р., тис. осіб*

Ресурси		Використання	
Населення у віці 15–70 років	36 283,9	Зайняте населення	20 941,9
У тому числі за статусом економічної активності: економічно активне населення	23 458,8	У тому числі по формах зайнятості: наймані працівники підприємств, установ	14 976,8
економічно неактивне населення	12 825,1	інші зайняті економічною діяльністю	5 965,1

* Джерело: Економічна активність населення України у 2001 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2002. – С. 54; Праця України 2001: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2002. – С. 34.

Баланси людських ресурсів можуть бути *звітними* і *прогнозними.* Аналіз їх показників в динаміці дозволяє виявити загальні тенденції та закономірності розвитку ринку праці, простежити інтенсивність руху економічної активності і які статуси найчастіше замінюють один одного, визначити наявні резерви розвитку і можливі шляхи подолання існуючих проблем у сфері праці. Прогнозні баланси складаються з метою удосконалення соціально-економічного планування, визначення пріоритетів політики зайнятості і соціального захисту. В умовах перехідної економіки формування прогнозного поля повинно базуватися на оцінці різних варіантів розвитку процесів у сфері

відтворення ресурсів праці та функціонування ринку праці, у взаємозв'язку із зрушеннями у розвитку та розміщенні продуктивних сил. Вихідним пунктом розробки такого прогнозу є аналіз основних закономірностей і тенденцій, які характеризують відтворення людських ресурсів у ретроспективі [64]. Має враховуватися також інформація про розвиток економіки та її потреби в працівниках, очікувані напрями зміни тих процесів соціально-економічного розвитку, які позначаються на сфері зайнятості. Для цього використовуються соціально-економічні програми розвитку, відповідні законодавчі та нормативні акти щодо державного бюджету, державних програм (розвитку трудового потенціалу, зайнятості населення), Генеральні угоди між Кабінетом Міністрів України, об'єднаннями роботодавців та профспілками, інші урядові документи. Послідовність та інформаційне забезпечення складання прогнозних балансів людських ресурсів схематично представлені на рисунку 1.11.

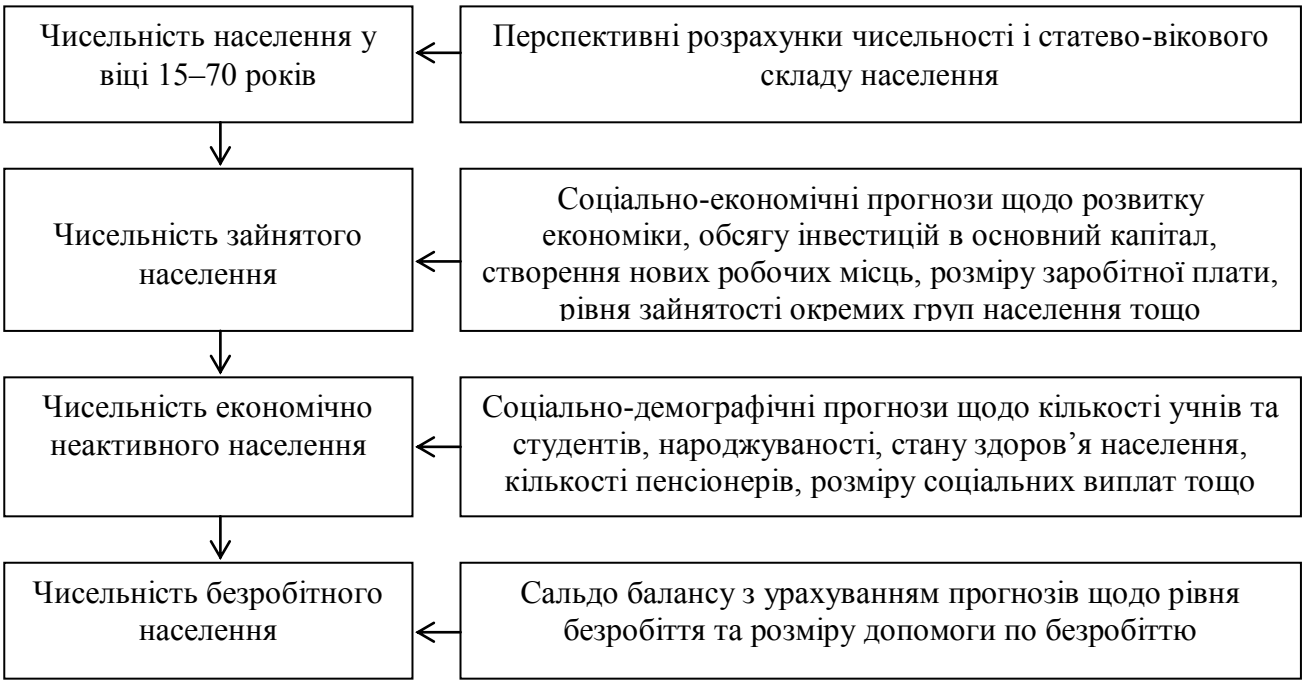

Рис. 1.11. Етапи формування та інформаційне забезпечення прогнозних балансів людських ресурсів

Наприкінці слід відзначити, що баланси людських ресурсів можуть розроблятися для міської і сільської місцевості, по регіонах відповідно до

адміністративно-територіального устрою країни та економічного районування. Для дослідження гендерних проблем у сфері праці необхідно складати окремі баланси для жінок і чоловіків. На рівні деталізації, який забезпечує надійність даних вибіркового обстеження економічної активності, баланси можуть розраховуватися для населення певного віку (молодь, особи передпенсійного або пенсійного віку), окремих соціальних та професійних груп.

На основі балансового методу можлива побудова інших видів балансів, зокрема балансу робочих місць, робочого часу тощо.

1.5. Теоретичні та методичні засади оцінювання ефективності мотивації праці

Включення України у світові глобалізаційні процеси, вступ до такої організаційної форми цих процесів, як СОТ, автоматично поставили перед країною необхідність вирішення проблем міжнародної конкуренції за всіма напрямами економічної і соціальної діяльності. Особливо гострою є проблема підвищення конкурентоздатності нашої економіки і, зокрема, ефективності людської праці, яка тісно пов’язана з мотиваційними механізмами, удосконаленням методів оцінки ефективності мотивації праці в умовах ринкових відносин, ефективності правових та економічних основ мотивації конкурентоспроможності у сфері праці.

В ринкових умовах колишня методологічна, методична та інформаційна база мотиваційного забезпечення праці уже не відповідає завданням формування мотивації конкурентоспроможної праці та методам оцінки її ефективності.

В умовах посилення глобалізаційних процесів, загострення міжнародної конкуренції, як справедливо наголошує професор М. Семикіна, об’єктивно повинні формуватися нові стратегічні орієнтири мотиваційної системи, які забезпечували б конкурентоспроможність економіки, досягнення реальних

позитивних змін у якості людського розвитку. Реалізація таких задач потребує розв'язання проблеми ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці [67, с. 105].

З огляду на реалії сьогодення існуюча в Україні мотиваційна система поки не дозволяє успішно вирішувати завдання такого змісту, що пов'язано, передусім, з неадаптованістю важелів мотивації праці до ринкових умов, недослідженістю методології формування мотивації конкурентоспроможної праці та оцінки її ефективності, застарілістю методологічної, методичної, інформаційної бази мотиваційного забезпечення праці. Як наслідок, в Україні продовжується гальмування інноваційного розвитку, стримується нарощування конкурентних переваг національної робочої сили, вітчизняної продукції (товарів, послуг) на внутрішньому і зовнішніх (світових) ринках, надто повільно поліпшуються соціально-економічні умови буття більшості населення. Іншими словами, нині спостерігається загострення протиріччя між потребами в могутньому мотиваційному забезпеченні стійкого економічного зростання і відсутністю ефективної мотивації конкурентоспроможності у сфері праці.

Удосконалення мотиваційної системи у сфері праці було і залишається предметом вивчення багатьох вчених в Україні та за її межами[1], однак проблема ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці поки що не отримала комплексного дослідження. Зазначимо, що в економічній науці про працю потребують всебічного розкриття такі питання, як сутність ефективності мотивації праці і, зокрема, ефективність мотивації конкурентоспроможності у сфері праці, методологічні й методичні підходи до визначення її індикаторів та оцінки. Безперечно, наукові пошуки в цьому напрямі мають слугувати вдосконаленню мотиваційного механізму регулювання результативності праці в умовах конкурентного середовища.

[1] Йдеться про праці зарубіжних вчених Ф. Тейлора, Е. Мейо, Х. Хекхаузена, Ф. Герцберга, Б. М. Генкіна, Р. П. Колосової, Р. А. Фатхутдінова, Р. А. Яковлєва та ін., а також вітчизняних – С. І. Бандура, Д. П. Богині, В. М. Данюка, Г. А. Дмитренка, А. М. Колота, В.М. Новікова, І. Л. Петрової, М. В. Семикіної, А. А. Чухна та багатьох інших.

Проблема досягнення ефекту мотивації праці мала важливе значення у будь-які часи існування людського суспільства, проте саме в останні 100 років вона стала об'єктом особливої уваги вчених, політиків, менеджерів.

Значний інтерес до цієї проблеми виник ще в роки Великої депресії (1929–1933 рр.), коли масштаби мотиваційного ефекту зростання заробітної плати змусили визнати термінову необхідність збільшення питомої ваги оплати праці у валовому внутрішньому продукті [68, с. 709]. Подолання тяжкої довготривалої економічної кризи і піднесення ефективності мотивації праці стало можливим на той час завдяки суто економічним важелям: підвищення ціни робочої сили позитивно вплинуло на продуктивність праці, сприяло економії сировини, поліпшенню якості продукції, що, у свою чергу, забезпечило зростання купівельної спроможності населення, краще задоволення потреб та зумовило нове піднесення виробництва, стабілізацію економіки.

Розвиток ринкових відносин, загострення конкурентної боротьби сприяли розширенню наукових досліджень про можливі прояви ефекту мотивації праці.

Так, на думку М. Портера, саме в умовах конкуренції стає ширшим *економічний ефект* мотивації: зростання заробітної плати, яке іде в ногу з продуктивністю праці, або дещо випереджає її, не лише підвищує купівельну спроможність населення, а й створює сприятливі стимули до пошуку найпередовіших переваг в конкуренції [69, с. 697]. Отримання конкурентних переваг, у свою чергу, обумовлює зростання доходу.

Поряд з цим, важливе значення має *соціальний ефект мотивації праці*. З погляду Л. Ерхарда, в конкурентних умовах варто пам'ятати про значення *соціального ефекту* стимулюючих заходів, адже лише тоді сутність соціального ринкового господарства можна вважати повністю досягнутою, коли відповідно з підвищенням продуктивності одночасно знижуються ціни, забезпечуючи підвищення реальної заробітної плати, доходів, добробуту нації [70, с. 14]. Цієї ж позиції дотримуються й сучасні вітчизняні науковці.

Тобто, можна стверджувати, що в наукових працях зарубіжних та вітчизняних вчених визнається значна роль економічного та соціального ефекту мотивації праці, яка в ринкових умовах по-різному проявляється на макро-, мезо- та мікроекономічному рівні (не говорячи про особистісний рівень).

За даними досліджень І. Сміта, запровадження системи матеріальних заохочень на американських підприємствах в кінці 40-х рр. XX століття забезпечувало зростання випуску продукції на 39%, зниження трудових затрат – на 11,5%, збільшення заробітної плати – на 17,5%. Ці дані знайшли підтвердження і на прикладі Великобританії, де використання систем стимулювання праці у 1950-х рр. збільшило обсяг виробництва на 60%, а величину заробітної плати – на 20%. Введення преміальних систем призвело до стабілізації соціально-трудових відносин, кадрового складу: плинність кадрів скоротилася з 37% до 16% [69, с. 813].

В той же час зниження мотивуючої та стимулюючої ролі оплати праці і доходів призводить до протилежного ефекту – падіння продуктивності праці, неефективного використання робочого часу, деградації трудового потенціалу тощо. Як відомо, ці та інші наслідки незадовільної мотивації праці спостерігалися під час економічної кризи в пострадянських країнах та мають місце в Україні і сьогодні.

Стимулююча роль заробітної плати в мотивації праці залишається домінуючою в сучасних умовах розвитку економіки, про що свідчать аналітичні залежності між темпами росту заробітної плати і продуктивності праці. Водночас важливим у системі мотивації праці є психологічний фактор стимулювання продуктивності праці залежно від рівня заробітної плати.

Це свідчить про те, що ефект мотивації не обмежується тільки економічним або соціальним виміром. Зокрема, вплив конкуренції на зміст мотивації праці виявляється у спрямованості трудової поведінки до набуття переваг у конкурентній боротьбі, що вимагає від роботодавців розробки і впровадження *інновацій*. Формування високої мотивації персоналу до прояву інноваційної активності, отримання у сфері інновацій певних зрушень та

додаткового прибутку (за рахунок інновацій) дає підстави виокремити такий важливий ефект мотиваційного процесу, як *інноваційний* поряд з існуванням психологічного, технологічного, культурного та багатьох інших ефектів.

Сумарний ефект мотивації праці містить досить багато складових. У формалізованому вигляді його можна представити в формулі як:

$$\sum E = E_{ек} + E_{соц} + E_{ін} + ... + E_{псих} + E_{культ} + E_{техн} \quad (1.5)$$

де $\sum E$ – сумарний ефект мотивації праці, $E_{ек}$ – економічний, $E_{соц}$ – соціальний, $E_{ін}$ – інноваційний, $E_{псих}$ – психологічний, $E_{культ}$ – культурний, $E_{техн}$ – технологічний.

Сама ж мотивація праці в умовах конкуренції об’єктивно трансформується, все більше спонукаючи власника трудових послуг до підвищення конкурентоспроможності, до створення продукту праці (товарів, послуг, технологій), який має конкурентні переваги, користується підвищеним попитом на ринку. Тобто, конкурентне середовище супроводжується об’єктивним процесом становлення мотивації конкурентоспроможності у сфері праці. Все це потребує визначення сутності ефективності мотивації праці та виявлення індикаторів і критеріїв її оцінювання.

Оцінка ефективності мотивації праці вважається надзвичайно складною, оскільки результати мотиваційного впливу залежать від значної кількості змінних, а виокремлення ролі кожної є надто проблематичним. Складність розв'язання цього завдання для вчених-економістів полягає в тому, що так чи інакше результативність зовнішнього впливу залежить від взаємодії зовнішніх і внутрішніх мотиваторів особистості, тобто неодмінно стосується як оцінки дієвості методів мотивації, так і необхідності врахування множини різновекторних мотивів індивідуальної і колективної трудової поведінки, практично недосліджених особливостей національної трудової свідомості.

Більшість дослідників (Б. М. Генкін, А. М. Колот, Г. А. Дмитренко та ін.) схиляються до думки, що мотивація праці повинна відображати ступінь досягнення тих цілей, які ставить керівництво підприємства і працівники (або

на макрорівні, відповідно, уряд і суспільство). Поряд з цим в економічній науці, як відомо, існує традиційне розуміння ефективності як співвідношення – «результати / витрати».

Узагальнюючи існуючі наукові підходи, можна вважати, що *ефективність мотивації конкурентоспроможності у сфері праці* – це*:*

- по-перше, характеристика результативності процесу спонукання до конкурентоспроможної праці на основі врахування ступеню реалізації цілей суспільства та його окремих індивідів (відповідно підприємства та його працівників);
- по-друге, співвідношення результатів трудової діяльності і витрат, пов'язаних з мотивацією конкурентоспроможності у сфері праці.

Загальна *економічна* ефективність мотивації може характеризуватися співвідношенням результатів (обсяг випуску продукції, прибуток, додана вартість) і витрат, пов'язаних з мотивацією людини до праці на підприємстві, до яких відносяться матеріальне стимулювання, у т.ч. оплата праці, різноманітні соціальні витрати, пов'язані зі створенням безпечних та сприятливих умов праці, соціальним страхуванням, навчанням та перенавчанням, оздоровленням, лікуванням тощо (сукупність таких соціальних витрат на працівника – це соціальні інвестиції). У зв’язку з цим загальна *соціальна* ефективність мотивації характеризується співвідношенням показників якості трудового життя, підвищення конкурентоспроможності тощо і відповідних витрат (соціальних інвестицій).

Виходячи із запропонованого трактування ефективності мотивації конкурентоспроможності праці для з'ясування системи індикаторів, критеріїв та показників ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці на мікрорівні необхідно визначити основні умови:

- про стратегічні і тактичні цілі підприємства на певному етапі його розвитку;

- про особисті цілі персоналу, який прагне їх досягнення з певною силою мотивації залежно від сформованого мотиваційного ядра (домінуючих трудових мотивів);
- про обсяги результатів трудової діяльності та витрат, які пов'язані з мотивацією конкурентоспроможності праці на даному підприємстві.

Основні показники та індикатори соціальної та економічної ефективності мотивації праці на різних рівнях економічного аналізу були розроблені і систематизовані спільно з професором М. Семикіною (табл. 1.5).

На рівні підприємства одним із показників соціальної та економічної ефективності мотивації праці може слугувати співвідношення одержаного підприємством доходу і витрат на мотивацію праці персоналу (стимулювання праці, інвестиції в умови праці, підготовку кадрів та ін.). Водночас можна використовувати також показники ефективності праці, такі як продуктивність праці, рентабельність праці, фондовіддача, енергоємність тощо, які доповнюють уявлення про зрушення в результативності мотивації праці і трудової діяльності персоналу підприємства в цілому або в межах діяльності певних груп персоналу.

На макроекономічному рівні аналогічна оцінка матиме особливості, пов'язані як з рівнем розгляду, так і можливостями державного регулювання праці. Кожна держава в ринкових умовах керується власною стратегією економічного та соціального розвитку, і ступінь досягнення стратегічних цілей значною мірою визначає ефективність політики у сфері мотивації праці.

Для реалізації стратегічних цілей довгострокового розвитку України (економічне піднесення, впровадження інноваційної моделі розвитку, поліпшення добробуту нації тощо) базовим чинником повинна бути високопродуктивна праця в усіх сферах і галузях економіки.

Індикаторами досягнення економічного та соціального ефекту мотивації до такої праці має слугувати поліпшення макроекономічних показників, передусім зростання валового внутрішнього продукту, національного доходу, підвищення рівня і якості життя.

Таблиця 1.5

Індикатори, критерії та показники оцінки соціальної та економічної ефективності мотивації праці

Індикатори	Рівень індивіда	Мікроекономічний рівень	Мезоекономічний рівень	Макроекономічний рівень
	Досягнення особистих економічних та соціальних цілей	Досягнення економічних та соціальних цілей підприємства	Досягнення економічних та соціальних цілей регіону, галузі	Досягнення економічних та соціальних цілей держави
Критерії економічної ефективності	підвищення реальної заробітної плати; зростання індивідуальної продуктивності праці; отримання додаткових матеріальних благ за рахунок підприємства; зростання особистого матеріального добробуту; отримання додаткового доходу від участі у прибутках підприємства; підвищення сили економічної мотивації індивіда тощо	максимізація прибутку; зростання обсягів виробництва; зростання продуктивності праці персоналу: зростання рентабельності праці; впровадження інновацій, залучення працівників до праці інноваційного змісту; зростання конкурентоспроможності продукції; залучення працівників до участі у прибутках підприємства; підвищення сили економічної мотивації трудового колективу	позитивна динаміка валової доданої вартості, створеної підприємствами регіону (галузі); позитивні зрушення у рівні зайнятості; зниження рівня офіційного та прихованого безробіття в регіоні; ефективне використання робочого часу; зростання середньої заробітної плати в регіоні; поліпшення співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати; зростання доходів населення; зростання частки оплати праці в доходах; збільшення частки працівників, охоплених працею інноваційного змісту тощо	зростання ВВП на душу населення; позитивна динаміка кількості населення, зайнятого економічною діяльністю; зниження рівня безробіття; ефективне використання робочого часу; збільшення витрат підприємств на робочу силу в їх загальній структурі витрат: збільшення частки оплати праці у ВВП; збільшення частки оплати праці в структурі доходів населення; позитивна динаміка доходів на душу населення; зростання середньої заробітної плати тощо; наближення мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму тощо
Критерії соціальної ефективності	задоволеність працею на підприємстві; підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня; зростання добробуту сім'ї; підвищення якості трудового життя; підвищення рівня соціальної безпеки; зниження рівня конфліктності соціально-трудових відносин; підвищення сили соціальної мотивації індивіда тощо	стабілізація соціально-трудових відносин, зниження рівня їх конфліктності; формування команди компетентних фахівців на підприємстві; формування й розвиток корпоративних цінностей; поліпшення соціально-психологічного клімату ; зростання інноваційної активності: інвестування у формування та розвиток людського капіталу; поліпшення якості трудового життя колективу; підвищення сили соціальної мотивації трудового колективу	скорочення заборгованості з виплат заробітної плати в організаціях та підприємствах регіону; позитивна динаміка витрат бюджету області на соціальні програми, розвиток соціальної інфраструктури; скорочення частки громадян, які живуть за межею бідності; позитивні зміни в умовах та безпеці праці в регіоні; позитивні зміни у стані соціально-трудових відносин в регіоні, виконання зобов'язань соціальних партнерів; позитивні зміни у підготовці та перепідготовці кадрів в регіоні; піднесення якості трудового життя тощо	зростання доходів населення, зменшення їх диференціації; зменшення міжрегіональних відмінностей середньої заробітної плати: поліпшення умов та безпеки праці; зменшення частки громадян, які живуть за межею бідності; зростання питомої ваги середнього класу; позитивна динаміка витрат державного бюджету на соціальні інвестиції; зростання обсягів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів в галузях економіки; поліпшення стану соціально-трудових відносин; підвищення якості трудового життя тощо
Загальні показники ефективності соціально-економічної мотивації праці	1) Зростання реального доходу (оплати праці) в розрахунку на одного працівника; 2) Задоволеність працею (за даними мотиваційного моніторингу); 3) Сила соціальної та економічної мотивації працівника (за авторською методикою)	1) Соціально-економічна ефективність мотивації праці на мікрорівні: $Ем = D / (\Sigma z + \Sigma c)$ де *Ем* – ефективність мотивації; *D* – доход (прибуток) підприємства, Σz – витрати на економічну мотивацію праці; Σc – витрати на соціальну мотивацію персоналу. 2) Сила соціальної та економічної мотивації трудового колективу підприємства (за авторською методикою)	1) Соціально-економічна ефективність мотивації праці в регіоні: $Емр = ДВр / (\Sigma zp + \Sigma cp)$ де *Емр* – мезоекономічна ефективність мотивації в регіоні; *ДВр* – додана вартість, створена у регіоні (галузі) за певний період; Σzp – витрати на економічну мотивацію праці працівників регіону, галузі (оплата праці); Σcp – витрати на соціальну мотивацію працівників на рівні регіону, галузі	1) Соціально-економічна ефективність мотивації праці в країні: $Емд = Нд / (\Sigma zд + \Sigma cд)$ де *Емд* – макроекономічна ефективність мотивації; *Нд* – національний доход держави за певний період; $\Sigma zд$ – витрати на економічну мотивацію праці населення (оплата праці), $\Sigma cд$ – витрати на соціальну мотивацію населення (соціальні інвестиції)
Спосіб виміру	Мотиваційний моніторинг, економічні розрахунки	Економічні розрахунки, мотиваційний моніторинг	Економічні розрахунки	Економічні розрахунки

У свою чергу, критеріями оцінки економічної ефективності мотивації праці на макроекономічному рівні слід вважати показники, які передусім стосуються зростання продуктивності праці, ефективності використання трудового потенціалу, задоволення економічних потреб. Йдеться про позитивні зрушення у динаміці ВВП на душу населення; збільшення кількості населення, зайнятого економічною діяльністю, підвищення рівня зайнятості; скорочення рівня безробіття; поліпшення використання робочого часу; позитивні зміни у витратах підприємств на робочу силу, підвищення частки оплати праці найманих працівників у ВВП, частки оплати праці в структурі доходів населення, скорочення ставки оподаткування доходів, зростання мобільності кадрів тощо.

Критеріями соціальної ефективності мотивації праці на макрорівні можна вважати ті показники, які, передусім, стосуються підвищення рівня та якості життя населення, утвердження соціальної справедливості, зростання соціальних інвестицій у розвиток людського капіталу, поліпшення умов праці; зростання доходів населення та позитивна динаміка їхньої диференціації; скорочення частки громадян, які живуть за межею бідності; збільшення частки середнього класу (якщо остання нижче 50% населення, значить доходи розподіляються нерівномірно і не створено умов для зростання добробуту); збільшення витрат державного бюджету на соціальні програми, освіту та науку; зниження конфліктності між суб’єктами соціально-трудових відносин; зростання обсягів та якості підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів.

Перелічені показники тісно пов'язані із соціальною та економічною ефективністю мотивації, оскільки відбивають можливості задоволення актуальних потреб людини праці саме з позицій людського розвитку, що дозволяє у порівнянні з іншими країнами виявляти невикористані резерви та можливості для активізації праці в країні, забезпечення бажаного випереджувального економічного розвитку, збільшення обсягів соціального інвестування в розвиток людського капіталу.

Слід зазначити, що макроекономічна ефективність мотивації праці в Україні після тривалого спаду у середині 90-х років фактично не поліпшилась, недивлячись на деяке економічне зростання. Економічні зрушення в Україні на початку нового сторіччя практично не позначилися на поліпшенні чинників людського розвитку і стані мотивації праці. Продовжує поглиблюватися розшарування суспільства за доходами. Життєвий рівень громадян України, незважаючи на темпи зростання доходів, є одним з найнижчих в Європі; 2/3 населення живе на рівні бідності, при цьому бідність в Україні безпосередньо охоплює значну частину працюючих. Причини неефективності існуючого механізму мотивації пов'язуємо, передусім, з тим, що в Україні заробітна плата давно втратила відтворювальну, мотиваційну, стимулюючу та інші властиві їй функції, знецінюючи трудові орієнтації працівників на зростання ефективності праці, підвищення конкурентоспроможності робочої сили. Саме накопичені протиріччя у сфері оплати праці формують основні чинники демотивації конкурентоспроможності у сфері праці.

Запропонована методологія оцінки ефективності мотивації праці залежно від рівня управління має свої особливості. З наведеної вище таблиці 1.5 видно, що макропоказником соціально-економічної ефективності мотивації праці запропоновано співвідношення національного доходу до витрат на соціально-економічну мотивацію праці населення

$$E_м = D/\left(\sum Z + \sum C\right) \qquad (1.6)$$

де D – національний доход за певний період, $\sum Z$ – витрати на економічну мотивацію праці (матеріальне стимулювання праці); $\sum C$ – витрати на соціальну мотивацію (соціальні інвестиції), тобто витрати, пов'язані з фінансуванням освіти, охорони здоров'я, соціального захисту працівників і безробітних, створення сприятливих та безпечних умов праці, навчання та перенавчання працівників, розвитку соціальної інфраструктури.

Слід зауважити, що показник *Ем* є надто чутливим до співвідношення між темпами зростання результативності праці і темпами зростання оплати

праці та соціальних витрат (більш високі темпи зростання знаменника порівняно з чисельником, звісно, знижують значення *Ем).* До речі, розрахунки показали, що за період 2002–2004 рр. майже не відбулося підвищення соціально-економічної ефективності мотивації праці, що пояснюється низьким рівнем оплати праці та її низькою часткою в національному доході країни (у 2–3 рази порівняно з розвинутими країнами). Саме тому необхідно було забезпечувати випереджальне зростання мінімальної та середньої заробітної плати до рівня, достатнього для відтворення простої і кваліфікованої робочої сили. Це посилило б мотиваційний зв'язок оплати праці з результатами праці і забезпечило надалі більш прискорене зростання продуктивності праці (відповідно, і доходу) порівняно з витратами на її оплату.

Подальший розвиток запропонованих методологічних підходів є дискусійним у визначенні окремих складових *ефективності мотивації конкурентоспроможності* у сфері праці. З позицій економістів найбільший інтерес представляє оцінка економічного, соціального та інноваційного ефектів.

Оцінка економічного ефекту мотивації конкурентоспроможності у сфері праці (*Ее*) має бути комплексною оцінкою «від*дачі*» економічних витрат, пов'язаних з мотивацією працівників в конкурентних умовах. Для оцінки економічної ефективності у світовій практиці використовуються як статичні, так і динамічні методи порівняння результату і витрат. Базуючись на означених методах, (*Ее*) може розраховуватися як відношення приросту частки отриманого результату (на макрорівні – ВВП, національного доходу, фінансового результату від економічної діяльності) до витрат у сфері праці, за рахунок яких таке зростання було досягнуто; для окремих підприємств – як відношення отриманого прибутку (обсягу реалізованої продукції) до соціальних витрат на мотивацію персоналу.

Оцінка соціального ефекту (Се) мотивації конкурентоспроможності у сфері праці відноситься до найбільш складних у методологічному плані проблем. З одного боку, соціальні пріоритети для держави, яка претендує на статус соціальної, мають бути головними, з іншого, – більшість з них не

піддається кількісному виміру, залишаючи можливості для якісних характеристик (йдеться про соціальне самопочуття працівника в трудовому колективі, стан соціальної захищеності, соціальну задоволеність своїм статусом тощо). Щодо кількісних характеристик соціального ефекту мотивації, то згідно існуючих методичних підходів до них, зокрема, відносяться: кількість робочих місць, житлові та культурно-побутові умови працівників, умови праці, професійно-кваліфікаційна структура персоналу, реалізація потреб у підвищенні кваліфікації, надійність систем постачання продовольства, енергії, палива, стан здоров'я, економія вільного часу тощо. Для оцінювання соціального ефекту мотивації конкурентоспроможності у сфері праці головним залишається експертний метод.

Ефект інноваційний (Іе) виявляє себе через зростання обсягу виконаних наукових та науково-технічних робіт; зростання обсягу виробництва нової продукції та розширення її асортименту; зростання продуктивності праці на основі запровадження інновацій в трудовому процесі; вдосконалення управління трудовою діяльністю; стимулювання праці персоналу, зайнятого розробкою та впровадженням інновацій; фінансування наукових та науково-технічних робіт тощо. Для власника інновацій економічна зацікавленість в інноваціях визначається очікуваною корисністю нової продукції, що виготовляється; кількістю праці, що витрачається на розробку й впровадження інновацій; витратами на організацію наукових та науково-технічних робіт, виробництво нових послуг, продукції; доходами від реалізації продукції (послуг).

Критерієм оцінки інноваційного ефекту мотивації конкурентоспроможності у сфері праці на рівні підприємства можуть слугувати обсяги виробництва нової продукції (товарів, послуг) у розрахунку на 1 грн витрат на оплату праці; прибуток, отриманий від реалізації нової продукції в розрахунку на 1 працівника, зайнятого впровадженням інновацій. Разом з кількісними показниками можна застосувати і якісні характеристики, засновані на експертних оцінках, зокрема щодо факторів, які визначають інноваційний

ефект матеріального стимулювання працівників, зайнятих розробкою і впровадженням інновацій на підприємстві. Розраховані в динаміці, ці показники вказують на характер спрямування мотиваційних заходів та їхній вплив на ефективність діяльності.

Виконані розрахунки по одному із варіантів методичних підходів до економічної, соціальної та інноваційної оцінки мотивації конкурентоспроможної праці показали, що на рівні національної економіки на кожні 100 грн витрат на соціально-економічну мотивацію конкурентоспроможності праці у 2002 р. отриманий фінансовий результат від економічної діяльності становив 22,95 грн, у 2003 р. – 23,24 грн. У табл. 1.6 наведені дані ефективності мотивації конкурентоспроможності праці за регіонами. Розрахунки показали певну регіональну диференціацію ефективності мотивації за її складовими. Зокрема, економічний ефект мотивації конкурентоспроможної праці у вигляді обсягу валової доданої вартості у розрахунку на 1 грн заробітної плати найманого працівника коливався від 2,53 грн (Автономна Республіка Крим) до 3,89 грн (м. Київ); соціальний ефект, пов'язаний з аспектом реалізації потреб працівників у підвищенні рівня своєї конкурентоспроможності, засвідчив, що кількість працівників, які підвищили кваліфікацію, у розрахунку на кожний млн. грн витрат на оплату праці становила від 8 (м. Київ) до 20 осіб (Кіровоградська обл.); інноваційний ефект мотивації конкурентоспроможності складав від 0,19 (Донецька обл.) до 5,31 тис. грн (Миколаївська обл.) вартості виконаних наукових та науково-технічних робіт у розрахунку на 1 тис. грн оплати праці інноваційного змісту.

Отже, такий підхід до оцінки ефективності мотивації конкурентоспроможності праці ґрунтується на розумінні того, що багатовимірність та багатокритеріальність мотиваційного процесу на всіх рівнях економічного аналізу обумовлюють необхідність використання комплексного підходу, багатоваріантних методик і критеріїв відповідної оцінки. Оскільки зазначені ефекти (*Ee, Ce, Ie*) є різноякісними і відображають

окремі аспекти дієвості мотивації конкурентоспроможності праці, отримані значення не піддаються інтегруванню.

Таблиця 1.6

Показники ефективності мотивації конкурентоспроможності праці (мезорівень)

Регіони	Складові ефективності		
	Економічний ефект*	Соціальний ефект**	Інноваційний ефект***
Автономна Республіка Крим	2,53	13,0	2,15
Вінницька область	3,13	13,0	3,03
Волинська область	3,63	15,0	1,95
Дніпропетровська область	2,91	19,0	2,36
Донецька область	3,02	16,0	0,19
Житомирська область	2,74	13,0	1,86
Закарпатська область	3,36	15,0	1,44
Запорізька	2,58	16,0	3,91
Івано-Франківська обл.	3,79	17,0	1,91
Київська область	2,90	11,0	2,08
Кіровоградська область	3,04	20,0	2,27
Луганська область	2,55	14,0	2,94
Львівська область	2,86	11,0	2,30
Миколаївська область	2,60	14,0	5,31
Одеська область	3,31	10,0	2,12
Полтавська область	3,49	14,0	1,95
Рівненська область	2,97	13,0	2,10
Сумська область	2,85	17,0	2,71
Тернопільська область	3.22	14,0	2,09
Харківська область	2,95	15,0	2,36
Херсонська область	2,95	15,0	1,65
Хмельницька область	2,97	16,0	2,14
Черкаська область	2,83	13,0	2,71
Чернівецька область	3,37	15,0	1,57
Чернігівська область	3,05	13,0	1,99
м. Київ	3,89	8,0	2,25
м. Севастополь	2,64	13,0	2,50

Примітка:

* валова додана вартість (грн) у розрахунку на 1 грн заробітної плати найманого працівника в регіоні у 2002 р.; *джерело*: Україна у цифрах у 2003 році. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 44, 219; Праця України 2003. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 36;

** кількість працівників (осіб), що підвищили кваліфікацію, у розрахунку на кожний млн. грн витрат на оплату праці у регіоні; *джерело:* Праця України 2003. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 105, 251;

*** вартість виконаних науково-технічних робіт (тис. грн) у розрахунку на 1 тис. грн. оплати праці інноваційного змісту; *джерело:* Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 95, 111.

Використання запропонованих методологічних й методичних підходів щодо оцінки ефективності мотивації конкурентоспроможності праці має практичне значення, оскільки сприятиме: більш керованому регулюванню конкурентних переваг суб'єктів господарювання; підвищенню дієвості мотиваційних механізмів, пошуку соціальних та економічних важелів, найбільш адекватних конкурентним умовам; реалізації завдань інноваційного розвитку побудови конкурентоспроможної економіки.

Враховуючи те, що всі запропоновані показники оцінки мотивації конкурентоспроможності праці можуть бути математично формалізовані, потребують експертної оцінки, оцінка ефективності мотивації носить суб’єктивний характер і не в повній мірі відображає реальний стан. Недивлячись на це, вони можуть бути впроваджені у практику як орієнтири для дій, що потребують подальшого вирішення відповідних економічних, соціальних, інвестиційних проблем для підвищення ефективності мотивації конкурентоспроможності праці.

1.6. Стан та перспективи розвитку вітчизняної науки

У сучасних умовах глобальної інтеграції інтелектуального потенціалу суспільства та інноваційних перетворень національної економіки особливої актуальності набувають проблеми підвищення ефективності теоретико-методологічних та прикладних досліджень розвитку продуктивних сил України.

Науково-аналітичні узагальнення моніторингу виконаних науково-дослідних робіт провідними вітчизняними ВНЗ та НДІ у 2007–2008 роках [74] дозволили виявити тенденції, процеси, передумови та перспективи розвитку академічної, вузівської та галузевої науки в Україні.

Становлення нової наукової системи в умовах ринкової економіки та процеси трансформації наукового комплексу України після 1991 р.

відбуваються досить повільно, що дає підстави виділити соціально-економічні передумови, які справили найбільший вплив на сучасний стан і тенденції подальшого розвитку науки.

По-перше, це стосується умов трансформації науки України з регіональної у самостійну національну наукову систему. Слід зауважити, що на початку державної незалежності України її науковий комплекс, незважаючи на наявність в ньому відомих наукових шкіл, видатних вчених і наукових досягнень, мав яскраво виражений регіональний характер, а в деяких галузях і периферійний. Лише третина науково-технічного потенціалу України використовувалася безпосередньо в її інтересах. Обсяг фундаментальних досліджень становив всього 8–9%, а переважна більшість прикладних досліджень та розробок направлялася для забезпечення потреб військово-промислового комплексу, внаслідок чого розвиток багатьох галузей науки стримувався.

По-друге, загострення соціально-економічних проблем, зумовлене об'єктивними труднощами перехідного періоду, а також серйозними прорахунками у визначенні моделі трансформаційних процесів, поступово усунуло науку з кола державних пріоритетів, що, в свою чергу, призвело до багаторазового скорочення інвестицій в науково-технологічний розвиток і втрати інноваційної активності економіки.

По-третє, конверсія військово-промислового комплексу і нова оборонна доктрина України зумовили зміну мотивації і відповідні зміни в структурі та обсягах фінансування досліджень і розробок військового призначення. Внаслідок цього загальна чисельність науковців за останні десять років зменшилася вдвічі, а фінансування – майже в десять разів. Відповідно зменшилися основні показники діяльності української науки – кількість публікацій, патентів, виконуваних тем і проектів, впроваджених інновацій. Частина наукової еліти (близько 6 тис. вчених) емігрувала до країн з більш привабливими умовами для науково-технічної діяльності, насамперед до Росії, США, Німеччини та Ізраїлю.

По-четверте, наукова система країни була занадто зорієнтована на держбюджетну фінансову підтримку. Фундаментальні та прикладні дослідження були відірвані від реальних потреб економіки, а наукова система в цілому та окремі наукові колективи зокрема втрачали здатність до об'єктивної самооцінки. Це призвело до зниження конкурентного рівня розробок і, безумовно, вплинуло на рівень конкурентоспроможності української наукової продукції.

По-п'яте, витіснення науки з кола державних пріоритетів викликало комплекс негативних соціальних наслідків, найбільш серйозним з яких стало падіння престижу науки як привабливого перспективного виду діяльності, особливо для талановитої молоді. І саме це становить найбільшу загрозу для вітчизняного наукового потенціалу, оскільки безпосередньо впливає на умови збереження наукових шкіл, тенденції відпливу працівників із сфери науково-технологічної діяльності та можливості ефективного оновлення наукового персоналу.

У зв'язку з цим невідкладними заходами повинні стати удосконалення нормативно-правових засад наукової та науково-технічної діяльності, забезпечення її економічної привабливості, поліпшення дослідно-експериментальної бази для здійснення наукових досліджень, розроблення нормативно-правової бази для створення та функціонування технопарків, науково-навчальних центрів (ННЦ) тощо.

Першочерговим завданням в системі управління сферами освіти і науки на державному, регіональному та місцевому рівнях слід вважати підвищення соціального статусу науковця, повернення мотиваційних спонукань до наукової праці через підвищення заробітної плати і наукових пенсій, диференціацію посадових окладів залежно від показників наукової роботи, утвердження справжнього академічного й університетського самоврядування. Цьому могло б слугувати відродження системи широкої пропаганди і популяризації науково-технічних знань, здобутків українських науковців.

Слід відмовитися від некритичного застосування для оцінки в сфері науки традиційних формальних показників (кількість захищених дисертацій, наукових співробітників, наукових публікацій тощо), пам'ятаючи, що в наших умовах фаховий рівень науковців, рівень дисертацій і публікацій можуть істотно різнитися. Єдиним об'єктивним критерієм оцінки в науці є думка сформованого наукового середовища. Тож єдиним індикатором ефективності науки в цілому і кожної конкретної наукової установи має стати її конкурентоспроможність на світовому рівні, інтегрованість у міжнародний науковий простір та технологічний розвиток. Кількісними показниками, які можуть братися для оцінки ефективності і конкурентоспроможності наукових досліджень, можна вважати наступні:

- публікації в провідних фахових міжнародних виданнях та посилання інших науковців на ці публікації («індекс цитування»);
- доповіді на міжнародних конференціях;
- отримані міжнародні гранти на наукові дослідження і науково-технологічні розробки;
- участь у міжнародних наукових та науково-технологічних програмах.

За сучасного стану української науки показниками рівня наукових досліджень також є:

- участь у національних наукових програмах, що мають практичне застосування в економіці, освіті, соціальній сфері тощо;
- участь у наукових дослідженнях за грантовим фінансуванням;
- залучення до наукової діяльності молоді;
- оцінка діяльності у фаховому науковому середовищі (фахових наукових радах).

Моніторинг зміни зазначених показників дасть уявлення про успішність реалізації державної політики у сфері науки або свідчитиме про необхідність корегування цієї політики.

В Україні наукова діяльність здійснюється Національною академією наук, галузевими академіями, вищими навчальними закладами та відомчими НДІ,

проектно-дослідними інститутами, лабораторіями або іншими науково-виробничими підрозділами.

Моніторинг та оцінка результатів наукових досліджень були проведені за наступними напрямами: розробка соціально-економічних прогнозів; розробка соціально-економічних проектів організації територій; забезпечення навчального процесу у ВНЗ та інших закладах; видання монографій, підручників, статей та інших публікацій; впровадження науково-практичними і виробничими установами, органами державної влади. Аналіз засвідчив зростання інтересу науковців до цих проблем та розширення обсягів досліджень. Так, у 2007 р. соціально-економічний прогноз було розроблено за однією темою, а у 2008 р. – за десятьма; розробкою соціально-економічних проектів організації територій завершено виконання семи тем у 2007 р. і одинадцяти тем у 2008 р.; забезпечення навчального процесу у ВНЗ та інших закладах здійснено при виконанні дев’яти тем у 2007 р. і сорока п’яти тем у 2008 р. Виданням публікацій завершено виконання шестидесяти чотирьох тем у 2007 р. і восьмидесяти восьми тем у 2008 р. Впровадження науково-практичними і виробничими установами здійснено за результатами виконання тридцяти однієї теми у 2007 р. і п’ятдесяти дев’яти тем у 2008 р. Отже, прослідковується чітка тенденція до зростання кількісних показників результатів наукових досліджень.

Сучасна вузівська наука спрямована насамперед на теоретичні і методичні розробки, призначені для навчального процесу (підручники, посібники та інше), що можна пояснити професійними інтересами педагогічних колективів. Прикладні дослідження спрямовані на соціально-економічні програми і прогнози, аналітичні оцінки, пов'язані з проблемами розвитку регіонів або окремих підприємств.

Стан університетської науки на теперішній час не відповідає суспільним потребам. За роки незалежності виникла величезна кількість університетів, а сумарна результативність їхньої наукової діяльності суттєво знизилася. В країні

функціонує понад 900 ВНЗ. У європейських країнах, таких як Франція, Велика Британія, Італія, їх у десять, а то і більше разів менше.

З 354 університетів менше 160-ти здійснюють наукові дослідження. За даними Держкомстату України, з початку 90-х років XX ст. чисельність працівників, які займалися науковими дослідженнями в університетах, зменшилася з 26,1 тис. до 9,6 тис. За даними проведеного моніторингу, у секторі фундаментальних досліджень вузівській науці належить лише 10,5% виконаних робіт (академічній – 84,5%); у прикладних дослідженнях – 15,1% (академічній – 44,6%, галузевій – 39,5%). Отже, навіть порівняно із доволі низькоефективною діяльністю наукових установ України загалом досягнення університетської науки виглядають надто скромними.

Слід відмітити, що в останні роки освіта включилася в сферу ідеологічної боротьби різних політичних сил в області історії країни, культури, мовних питань, не допускаючи різних світоглядних тверджень, що призводить до деформації свідомості, безпорадності, байдужості молоді, яка вступає в самостійне життя, послаблює її державницьке мислення як основу стабільності країни і розвитку економіки.

Окремі ВНЗ країни (переважно технічного профілю) все ж досягають певних науково-технологічних результатів. Однак наукова активність цих університетів далеко не повною мірою задовольняє наукові та науково-технологічні запити сучасного інформаційного суспільства.

НДІ, тематика яких увійшла до Міжвідомчого координаційного плану, зосередили свою діяльність на дослідженнях теоретичного, методологічного і прикладного характеру та мають більш високий рівень впровадження результатів у практику. Водночас у дослідженнях НДІ майже відсутня тематика з державного управління та місцевого самоврядування, а також з проблем розвитку реального сектору економіки. Низька активність колективів НДІ щодо дослідження цих проблем зумовлена недостатніми обсягами державного фінансування бюджетної тематики наукових досліджень.

Діяльність наукових установ характеризується доволі низькою продуктивністю. Національна академія наук України є однією з найбільших у світі. До її складу входять 170 наукових установ і 202 різні організації: конструкторські бюро, науково-технічні центри і технопарки. У НАН України працюють 44 тис. працівників, зокрема 16 тис. наукових співробітників. Німецький аналог – Товариство Макса Планка об'єднує всього 80 інститутів. Штат французького Національного центру наукових досліджень (CNRS) у півтора раза менший – 30 тис. чол., з них 11,6 тис. – наукові співробітники. На Національну академію наук України припадає лише чверть усіх коштів, що виділяються державою на науку.

Україна володіє великим потенціалом в області фундаментальної науки та освіти, однак умови для повноцінного відтворення науково-освітнього потенціалу в сфері економіки сьогодні відсутні.

Складні випробування переживає професійно-технічна освіта, яка, на відміну від інших освітянських ланок, щільно інтегрована в економіку. Це підтверджується невтішною статистикою. Підготовку робітничих кадрів для всіх галузей економіки здійснюють 993 державних навчальних заклади різних типів. Кількість українських університетів за останні 20 років зросла в два рази, де поширюється спектр менеджерських напрямків підготовки майбутніх спеціалістів, що не враховує повною мірою кадрових потреб інженерно-технічного забезпечення інноваційної модернізації національної економіки. При цьому кількість технікумів та училищ скоротилася майже в півтора раза. За роки незалежності в Україні, за умов централізованого управління і фінансування з державного бюджету, профтехосвіта втратила 335 професійно-технічних навчальних закладів (у 1992 р. було 1 255 профтехучилищ, у 2008 р. – 920). Більш ніж удвічі скоротилась кількість робітничих професій, яким навчають учнів. Майже повністю зруйновані училища при установах виконання покарань. З 647 тисяч у 1992 році до 410 тисяч у 2008 році скоротився контингент учнів технічних напрямків підготовки.

В сучасних умовах господарювання професійно-технічна освіта все більше віддаляється від потреб людини, економіки, держави, суспільства в цілому, перетворюючись на закриту, беззахисну систему з державним утриманням. Система професійно-технічної освіти в Україні не виконує функції трансформації професійно-кваліфікаційної структури працівників відповідно до потреб економіки, не сприяє скороченню безробіття серед молоді, зокрема його структурних і технологічних складових.

За роки реформування вузівська і галузева наука зазнала значного впливу негативних факторів, які гальмують ефективний технологічний та економічний розвиток країни. Зокрема, це низька інноваційна сприйнятливість економіки, що проявляється в обмеженому попиті вітчизняних підприємств на наукові та науково-прикладні результати діяльності ВНЗ та НДІ; недостатнє бюджетне фінансування наукових досліджень і розробок; низька соціально-економічна привабливість роботи науковців; фізичне та моральне старіння переважної частини матеріально-технічної бази наукових установ.

Усі ці чинники призводять до того, що Україна втрачає значну частину свого інтелектуального потенціалу, який у сучасному світі є найбільш ефективним фактором суспільного прогресу. Наука і сьогодні на державному рівні сприймається як окрема галузь економіки, а не як основа інноваційного розвитку економіки в цілому.

Інтелектуальна євроінтеграція, без якої неможливе рівноправне входження України до ЄС, вимагає невідкладного розв'язання зазначених проблем в науково-технічній діяльності.

Основними перешкодами на шляху розвитку вітчизняної науки є, зокрема, такі:

- утриманський підхід, згідно з яким всі проблеми інституційного, промислового і соціального розвитку повинна розробляти, фінансувати і вирішувати держава. Відсутність у свідомості чиновників всіх рангів, підприємницького корпусу і населення розуміння основ ринкової економіки, яка передбачає, що фінансування розвитку промислового і соціального бізнесу

здійснюється переважно не державою, а за рахунок приватного капіталу. В ринкових умовах держава фінансує лише окремі найбільші і життєво важливі проекти, у тому числі на засадах державно-приватного партнерства;

- незадовільний рівень державного фінансування тієї частини проектів і програм, які мають загальнодержавне значення. Так, заплановані у 2009 р. обсяги фінансування на рівні 0,51% ВВП на розвиток усієї вітчизняної науки є набагато меншими (у 2010 р. вони складали 0,34% від ВВП) від сучасних європейських стандартів, яких вимагає Євросоюз від своїх членів (3% ВВП). Витрати на науку в розрахунку на одного науковця в Україні становлять 2 тис. доларів США проти 195 тис. дол. у США, 172 тис. дол. у Франції, 142 тис. дол. в Японії. Але навіть з цих коштів на університетський сектор припадає лише близько 6%, тоді як кількість виконавців наукових та науково-технічних робіт з науковими ступенями у вузівському секторі становить майже 15%;
- низький попит на результати наукових досліджень. Українське суспільство поки що дуже повільно реагує на назрілі потреби інноваційної модернізації як виробничих процесів, так і соціальної, побутової, культурної та інших сфер життєдіяльності людей. Рівень впровадження інноваційних технологій залишається низьким, що негативно впливає на розвиток наукової творчості. Разом з тим потрібно відмітити, що, як показав проведений моніторинг, у більшості звітів, які увійшли до Міжвідомчого координаційного плану, в практичних пропозиціях був відсутній розрахунок необхідних витрат, їхня ефективність, термін окупності і обґрунтувань інноваційної привабливості для власників малого, середнього і великого бізнесу;
- відсутність належної матеріально-технічної бази наукової діяльності;
- великий обсяг навчально-педагогічного навантаження викладачів вищих навчальних закладів, що практично не залишає часу на наукову роботу;
- недосконалість нормативно-правової бази, відсутність чіткої регламентації наукової діяльності, правового забезпечення свободи та ініціативи наукових колективів з одночасним дієвим контролем її результативності;

- відсутність загальновизнаних державою критеріїв оцінки результатів діяльності наукових працівників. З 2001 року в українських офіційних статистичних збірниках перестали подаватися дані про кількість публікацій вітчизняних учених в зарубіжних виданнях. Таким чином, зараз немає жодного об'єктивного показника, за яким можна було б оцінити роботу вчених;
- низька економічна та соціальна привабливість наукової діяльності, відсутність мотиваційних механізмів, які спонукали б учених залишатися в науковій сфері. Соціальний статус вченого нині є доволі низьким, що не сприяє формуванню високопрофесійного кадрового складу університетських науковців, притоку в науку талановитої молоді. Навпаки, наразі спостерігається значне «вимивання» наукових кадрів: частина їх іде в бізнесові структури, частина виїжджає на роботу за кордон, осідає в зарубіжних наукових центрах. Сучасна оплата праці науковців є вкрай незадовільною. Відтак Україна постачає вчених до Європи і США, втрачаючи величезні кошти, адже витрати на підготовку фахівців, які виїхали, не компенсуються. В результаті, за даними Держкомстату України, за останні 10 років чисельність фахівців, які виконували наукові та науково-технічні роботи, у вузівському секторі зменшилася більш, ніж на 60% і набула загрозливого характеру для інноваційного розвитку країни та її економічної незалежності.

Основними проблемами української науково-освітньої сфери є: розпорошення обмежених бюджетних ресурсів між багатьма суб'єктами науки та освіти; зовнішній і внутрішній відтік кадрів, що отримали якісну освіту, але зіткнулися з низькою оплатою праці; через відсутність необхідної наукової бази формування знань випускники багатьох ВНЗ неконкурентоспроможні на ринку праці; на світових ринках престиж вітчизняного науково-освітнього сектора не підвищується, оскільки його включення у глобальну економіку ситуативне.

Формальний поділ науки та освіти, що проявляється в інституціональному, організаційно-управлінському, правовому і фінансовому відокремленні цих сфер, завдало істотної шкоди повноцінному відтворенню інтелектуального потенціалу країни. Дослідження, які виконуються у ВНЗ (за

винятком деяких елітарних університетів), як правило, малозначимі, що засвідчує майже маргінальну роль сектора вищої освіти в науково-технічному комплексі країни та національній інноваційній системі в цілому – принаймні, за витратами на наукові дослідження та розробки. Протягом декількох останніх десятиліть наукові дослідження у ВНЗ не входили до числа реальних пріоритетів науково-освітньої політики держави й фінансувалися за залишковим принципом.

Разом з тим, науково-освітня сфера України зберігає конкурентні переваги. Це, по-перше, загальний високий освітній рівень населення; по-друге, вагома фундаментальна складова в природничо-науковій та технічній освіті; по-третє, ще функціонуюча мережа університетів, академічних і галузевих інститутів, інших державних організацій, що мають серйозні досягнення в областях, які визначають розвиток світової економіки. Однак ці переваги не реалізовані. Більше того, наростає небезпека деградації. Інтеграція програм та інститутів на різних рівнях освітньої та наукової систем повинна стати основним механізмом подолання негативних тенденцій.

Інтеграція науки і освіти має велике значення для забезпечення конкурентоздатності національної економіки й держави в цілому.

Розвиток інтеграції науки та освіти сприятиме прискоренню модернізації науково-освітньої сфери і зниженню хоча б частини пов'язаних з нею витрат (у тому числі соціальних), підвищенню ефективності використання бюджетних коштів і державного майна, поліпшенню вікової структури зайнятих та якості освіти, зростанню інноваційної активності. Саме конкурентоспроможність нових поколінь фахівців, що приходитимуть в академічні та галузеві НДІ, будуть визначати рівень наступних наукових досягнень та їх можливий інноваційний потенціал. Інтеграція сприятиме не тільки активній участі працівників ВНЗ у науково-дослідних розробках, але й дозволить створити професійно-освітні програми та надати лабораторне устаткування, яке відповідало б сучасному стану науки. При цьому для реалізації сучасних, більш складних моделей інтеграції та адекватних їм фінансово-економічних

механізмів потрібні суттєве коректування норм законодавства, а також підтримка інтеграційних процесів з боку держави.

У сучасних умовах вирішення завдання інтеграції науки та освіти означає налагодження ефективної й стійкої взаємодії університетів з інститутами НАН України, з дослідницькими центрами галузевої спрямованості, а також з підприємствами, що випускають наукомістку та високотехнологічну продукцію.

Основними інноваційними підходами в організації наукової та освітньої діяльності повинні стати наступні:

- збереження наукових шкіл, інтеграція вищої освіти, науки та виробництва;
- розвиток вузівської науки, надання ВНЗ статусу науково-дослідних організацій;
- диверсифікація форм взаємодії вузівської та академічної науки;
- формування єдиного комунікаційного простору (міжвузівські, міжрегіональні та міжнародні наукові комунікації);
- нарощування наукового потенціалу ВНЗ;
- розробка науково-освітніх програм із обов'язковим включенням останніх у державні стандарти системи вищої освіти;
- інтеграція вузівського сектора науки на регіональному рівні для реалізації наукових програм;
- створення умов для творчого зростання молоді, що навчається, і підготовки наукових кадрів високої кваліфікації;
- відмова від адміністративних методів управління науково-дослідною діяльністю та розподілу фінансових ресурсів;
- збільшення фінансування науки з бюджетів різних рівнів та створення умов для залучення коштів вітчизняних та іноземних інвесторів;
- диверсифікація джерел фінансування НДР (гранти, договори з господарюючими суб'єктами, реалізація наукових розробок, наукове

консультування, експертиза, інформаційні послуги, проектні, організаційні послуги, реалізація патентів, ліцензій та т. ін.);

- впровадження ефективного механізму захисту інтелектуальної власності.

Значення вузівської науки визначається не тільки науковими результатами, але й тим, що у ВНЗ забезпечується збереження наукових традицій, нагромадження та відновлення знань, підготовка фахівців для наукової діяльності.

У сучасних умовах основними завданнями вищих навчальних закладів у сфері науково-дослідної діяльності повинні стати наступні:

- пріоритетний розвиток фундаментальних досліджень як основи для створення нових знань, освоєння нових технологій, становлення й розвитку наукових шкіл і провідних наукових колективів за найважливішими напрямками розвитку науки й техніки;
- забезпечення підготовки у ВНЗ кваліфікованих фахівців і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації на основі новітніх досягнень науково-технічного прогресу;
- дослідження та розробка теоретичних і методологічних основ формування й розвитку вищої освіти;
- посилення впливу науки на вирішення освітніх і виховних завдань, збереження й зміцнення базисного, визначального характеру науки для розвитку вищої освіти;
- ефективне використання науково-технічного потенціалу вищої школи для вирішення пріоритетних завдань відновлення виробництва та проведення соціально-економічних перетворень;
- розвиток нових, прогресивних форм науково-технічного співробітництва з науковими, проектно-конструкторськими, технологічними організаціями та промисловими підприємствами з метою спільного вирішення найважливіших науково-технічних завдань, створення високих технологій і розширення використання вузівських розробок на виробництві;

- розвиток інноваційної діяльності ВНЗ з метою створення наукомісткої, науково-технічної продукції та конкурентоздатних зразків нової техніки й матеріалів, орієнтованих на ринок високих технологій;
- створення умов для захисту інтелектуальної власності та авторських прав дослідників і розробників як основи зміцнення й розвитку вузівської науки та виходу наукових колективів ВНЗ на світовий ринок високотехнологічної продукції;
- розширення міжнародного науково-технічного співробітництва з навчальними закладами та фірмами інших країн з метою входження вітчизняних сфер науки та освіти у світову систему спільної розробки науково-технічної продукції;
- створення якісно нової експериментально-виробничої бази вищої школи;
- розвиток фінансової основи досліджень і розробок за рахунок використання позабюджетних коштів та інноваційної діяльності.

У сучасній державній політиці України освіта повинна розглядатися як особлива рушійна сила соціально-економічного розвитку, як лідер на шляху інноваційного оновлення. Наша країна вступила в епоху, коли більша частина економічного багатства створюється у високотехнологічних та наукомістких галузях. Це не тільки суттєво змінює вимоги до підготовки кадрів, до їхнього професійного та інтелектуального потенціалу, але й створює передумови для більш широкого використання освітніх систем.

Вирішення завдання докорінного покращення системи професійної освіти, якості підготовки робітничих кадрів до рівня розвинених країн у тісному взаємозв'язку із розвитком фундаментальної та прикладної науки набуває вирішального значення для майбутнього країни, що передбачає спільні зусилля академічної та педагогічної спільноти, господарських суб'єктів за галузевими напрямками, держави, представників підприємницьких структур.

Основним фактором оновлення професійної освіти слід вважати запит економіки та соціальної сфери, науки, техніки, технологій, національного та регіональних ринків праці, а також перспективні потреби їхнього розвитку.

Необхідно суттєво актуалізувати зміст та підвищити якість професійної підготовки на всіх рівнях освіти із орієнтацією її на міжнародні стандарти якості, інтенсифікувати діяльність щодо укрупнення, інтеграції професій, повернути заклади середньої освіти до потреб сучасного ринку праці. Потрібно передбачити збільшення їх фінансування, зокрема, для створення сучасної методичної та інформаційної бази навчання, розширення НДР, видання навчальної літератури для всіх рівнів освіти. Важливо забезпечити випереджальний розвиток середньої професійної освіти, оскільки на сучасному етапі зростає потреба у висококваліфікованих робітниках низових та середніх ланок виробництва.

Серйозному реформуванню підлягає система управління професійною освітою. Необхідно забезпечити якісні зміни у взаємодії регіонів і центру у питаннях функціонування та розвитку професійної освіти всіх рівнів. З метою підвищення ефективності діяльності закладів середньої професійної освіти слід поділити їх на два рівні – національного та регіонального підпорядкування, передбачивши можливість передачі частини повноважень і фінансування в цій сфері на муніципальний рівень.

Найбільш раціональний підхід до подальшого інституціонального розвитку науки та освіти – це створення умов для формування модельного ряду різноманітних інтегрованих структур, покликаних забезпечити досягнення високого рівня та випереджальний характер підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців з перспективних напрямків науки та технологій, поліпшення якості освіти та ефективності наукових досліджень. При цьому послідовність дій повинна, на наш погляд, включати формулювання національних цілей, пов'язаних з розвитком науково-освітнього комплексу: вибір найбільш ефективних форм інтеграції, створення умов для їхнього виникнення та розвитку, уточнення нормативно-правової бази.

Перспективними напрямками розвитку інтеграції науки та освіти, адекватними такому підходу, слід вважати:

- розширення мережі науково-освітніх об'єднань у формі юридичних осіб або на договірній основі для реалізації освітніх програм й/або проведення наукових досліджень. До них відносяться, наприклад, різноманітні центри передових досліджень (центри переваг), що створюються шляхом об'єднання найбільш продуктивних вузівських, академічних і галузевих наукових колективів з наданням їм необхідних ресурсів та фінансування на конкурсній основі;
- подальший розвиток «проектної інтеграції», спрямованої на формування ефективних взаємозв'язків між ВНЗ та науковими організаціями. Така інтеграція сприяла б створенню стійких альянсів між НДІ, КБ, ВНЗ та підприємствами. Ця форма найбільш приваблива для бізнесу, який може брати участь у спільних проектах у сфері науки, інновацій і підготовки кадрів. Підтримка такої інтеграції не означає відмови від формального злиття НДІ та ВНЗ, питання про яке повинно вирішуватися на індивідуальній основі;
- розширення практики спільної участі НДІ та ВНЗ у конкурсах на одержання грантів і замовлень на дослідження й розробки, у видавничій діяльності, присудженні спільних стипендій, міжнародних програмах і проектах; організація спільних вчених рад за науковими напрямками, спеціалізованих рад з присудження наукових ступенів на базі НДІ та ВНЗ. Це дозволить сформувати середовище, сприятливе для будь-яких інтеграційних ініціатив у науково-освітньому співтоваристві;
- створення, розвиток та пріоритетна підтримка мережі провідних дослідницьких університетів як найбільших науково-освітніх організацій. Як свідчить світовий досвід, саме такі університети забезпечують взаємозв'язок цінностей фундаментальної освіти та можливостей гнучкого задоволення потреб у кадрах за перспективними науковими напрямками та наукомісткими технологіями;

- інтеграція як організаційно-економічний процес означає, насамперед, об'єднання ресурсів наукового та освітнього комплексів, включаючи їхні інноваційні потенціали, для отримання соціально-економічного та комерційного ефектів. Це припускає, що держава стимулюватиме розвиток як простих, так і найбільш прогресивних її форм. До них, зокрема, відносяться інноваційні консорціуми, що поєднують ВНЗ, наукові організації, підприємства й, можливо, фінансові структури, з наступним формуванням на цій основі стійких інноваційних кластерів.

Ці напрями сприятимуть створенню в Україні збалансованого науково-освітнього комплексу, який забезпечуватиме вирішення найважливіших соціально-економічних завдань, що постають перед нашою державою. Курс на підтримку інтеграції є реальним шансом для України перебороти багаторічну стагнацію вітчизняної науки та освіти й домогтися їхнього ефективного розвитку.

Однак реальне вирішення даних проблем потребує правового і законодавчого забезпечення.

Так, доцільно розробити для ухвалення Верховною Радою України законопроект з інтеграції науки та освіти.

Державне фінансування необхідно сконцентрувати в найбільш сильних дослідницьких організаціях, що гарантує якість виконуваних НДР і подальший розвиток самих цих організацій. Підтримку вузівської науки доцільно здійснювати також за рахунок грантів неурядових фондів. Непряма державна підтримка академічної, вузівської та галузевої науки можлива у вигляді податкових пільг для фондів і компаній, що фінансують НДР.

Необхідно сформувати нову партнерську модель взаємодії держави (в особі уповноваженого органу виконавчої влади) з організаціями науковців та науково-освітніми установами – НАН України, університетами, науковими товариствами й громадськими академіями наук, які є елементами громадянського суспільства у сфері науки. Така модель повинна передбачати

ліберальну і прозору систему розподілу виділених на науку коштів на засадах здорової конкуренції ідей, наукових проектів, програм.

Партнером держави у виробленні й здійсненні наукової політики повинна залишатися істотно реформована Національна академія наук, де зосереджено величезний кадровий потенціал, всесвітньовідомі наукові школи. Цей потенціал має бути збережено. Реформована та демократизована НАН України має залишатися провідною установою з фундаментальних досліджень, а її майно, земля та нерухомість перебувати під постійним захистом і контролем держави.

Не менш вагомими партнерами держави повинні стати університети, в яких навчальна робота має бути тісно поєднана з сучасною фундаментальною та прикладною наукою. Міністерству освіти і науки України необхідно провести ретельну атестацію ВНЗ, в процесі якої повинні бути позбавлені найвищого IV-го рівня акредитації ті «скороспілі» університети та інститути, які не мають достатнього кадрового наукового потенціалу для підготовки кваліфікованих фахівців, проведення наукової роботи, де не сформовано наукового середовища. Для виконання цих завдань необхідна довгострокова програма розвитку українських університетів.

Водночас наголос має бути зроблено на створенні умов для повноцінної наукової роботи університетських професорів і доцентів, що є необхідною компонентою процесу самовідтворення якісної наукової та освітньої еліти. В цьому контекст Міністерству освіти і науки України слід уже найближчим часом переглянути нормативи лекційних навантажень професорів і доцентів у бік зменшення та збільшення таким чином часу на науково-дослідницьку працю.

Паралельно має стимулюватися створення компактних науково-дослідних інститутів (центрів) при університетах, де наукові результати будуть отримуватися з широким залученням аспірантів і студентів.

Політика держави щодо державних галузевих академій, створених у 1990-х рр., повинна передбачати підпорядкування наукових установ цих академій відповідним міністерствам для забезпечення практичних потреб

відповідних галузей і збереження самих академій як громадських об'єднань науковців.

Держава повинна провести об'єктивну атестацію громадських об'єднань науковців – товариств, асоціацій, громадських академій наук і за її результатами надавати підтримку тим об'єднанням, які справді роблять істотний внесок у розвиток вітчизняної науки та національної економіки. Більше того, вона повинна стати партнером цих наукових об'єднань, визначати разом з ними пріоритети наукової політики.

Для інтенсифікації університетської науки державі необхідно вжити низку заходів нормативно-правового, організаційного, фінансового, матеріально-технічного характеру, які в комплексі сприятимуть повноцінному функціонуванню вітчизняної університетської науки і освіти як базового продуцента інтелектуальних ресурсів для побудови суспільства знань, інтеграції в європейський науковий простір, зокрема:

- вдосконалити нормативно-правову базу наукової роботи в університетах, яка забезпечувала б їм широку автономію в організації наукової діяльності і водночас ефективний контроль держави за її результативністю;
- під час реформування системи освіти зменшити аудиторне навантаження викладачів університетів принаймні до 550–600 годин на навчальний рік. Вивільнений час відвести на наукову роботу, забезпечивши контроль за його використанням і відповідну звітність;
- забезпечити належне технічне оснащення робочих місць науковців (необхідну площу, обладнання, прилади, технічні засоби одержання та передачі інформації), поліграфічну базу для оприлюднення наукових праць.

Метою реорганізації науково-освітньої сфери повинні стати наступні пріоритети: максимальне зближення фундаментальної науки і вищої освіти, підвищення економічної віддачі прикладних досліджень і розробок, інтеграція української фундаментальної науки в міжнародний науковий простір. Серед основних завдань реформування у науково-освітній сфері слід виділити збереження Національної академії наук як основного державного центру

фундаментальної науки з доведенням рівня її конкурентоспроможності та ефективності функціонування до стандартів світової науки, із забезпеченням належного рівня її фінансування, який гарантуватиме стабільний розвиток вітчизняної науки, а також гідний рівень оплати праці. Національна академія наук України має залишатися головною структурою, що забезпечує вирішення питань фундаментальної науки на засадах самоврядування, але в тісному зв'язку з державною науково-технологічною політикою. Вона має бути інституцією, що проводить для різних органів експертизу різноманітних наукових та промислових проектів, формує стандарт науково обґрунтованого світогляду.

На Національну академію наук покладається відповідальна роль модернізації наукових установ за принципом «переходу кількості в якість». Реформуванням науки повинно займатися саме наукове співтовариство, але не на бюрократичних принципах, а на основі виділення лідерів у ході відкритих і прозорих конкурсних процедур. Необхідно активно впроваджувати інститути незалежної оцінки діяльності наукових організацій і навчитися застосовувати цей інструмент, ефективно використовуючи його для розвитку науки. Об'єктивні критерії оцінки повинні бути вироблені самим науковим співтовариством, а результатом аналізу повинні стати раціональні кадрові рішення та перерозподіл фінансових ресурсів на користь сильних колективів, а за необхідності й до реорганізації наукових установ. Необхідно зміцнити інтелектуальний потенціал вітчизняної науки, забезпечити підтримку сильних і дієздатних наукових шкіл, сконцентрувати ресурси на пріоритетних напрямках.

Сьогодні в розвитку науково-освітньої сфери пріоритетним варто визнати створення національних дослідницьких університетів (НДУ). При цьому важливо усвідомити, що дослідницький університет – це не тільки навчальний заклад, який, крім освітньої програми, виконує й наукові дослідження, це – принципово нова структура, що інтегрує на своїй базі освіту, дослідження, мережеву взаємодію з бізнесом та наукою. Такий шлях вимагає як розвитку існуючих моделей взаємодії між ВНЗ, науковими організаціями, державними

академіями наук і промисловими підприємствами, так і створення нових механізмів цієї взаємодії. Це шлях розвитку інноваційної інфраструктури, що дозволяє здійснити генерацію, а потім і трансфер нових технологій.

Мережа НДУ повинна забезпечити якнайшвидший трансфер технологій, створених у рамках пріоритетних напрямків розвитку науки, технологій і техніки, що можливо за умови, коли самі університети, по суті, стануть науково-дослідними й конструкторськими бюро для провідних підприємств України, а їхні випускники будуть затребувані вітчизняною економікою. Також НДУ відіграватимуть немаловажну роль у просуванні української освіти в країни ближнього і далекого зарубіжжя, стануть інструментом розвитку міжнародних наукових і культурних зв'язків. Насамперед, це шлях до нового якісного розвитку наших університетів, становлення їх як науково-дослідних центрів, конкурентоспроможних на міжнародному рівні.

Важливим слід визнати також сприяння співробітництву академічних інститутів і ВНЗ в області наукових досліджень через різні інструменти підтримки й заохочення. Розвивати вузівську науку потрібно, тому що її рівень безпосередньо впливає на якість освіти. Необхідно забезпечити ефективне використання кадрового потенціалу НДІ та взаємодію навчального процесу з проведенням наукових досліджень, інноваційною діяльністю відповідно до європейського принципу підготовки наукових кадрів «навчання через дослідження» тощо.

У сучасних умовах актуальним стає створення ринкових механізмів, які стимулюють розвиток науки і впровадження її досягнень, оскільки інноваційні тенденції не можуть бути сформовані лише централізованими рішеннями на рівні влади. Важливим є створення умов поєднання елементів інноваційної інфраструктури та великих наукових і освітянських центрів.

Виникає об'єктивна необхідність формування при університетах наукових і технологічних парків, інкубаторів технологій, які відігравали б роль інтерфейсу між ВНЗ та економікою, сприяли б комерціалізації результатів

наукових досліджень, доведенню їх до готового продукту та передачі до реального сектору економіки.

Основними принципами створення наукових університетських комплексів є:

- організаційна єдність навчального і наукового процесів, що виключає виникнення міжорганізаційних протиріч між учасниками інноваційної діяльності;
- неперервність і наскрізний характер підготовки кадрів на етапах довузівської, вузівської та післявузівської освіти;
- залучення промисловості до процесу вироблення стратегії і тактики функціонування ВНЗ;
- випереджувальна підготовка кадрів для забезпечення пріоритетних напрямків розвитку вітчизняної освіти, науки, передових виробничих технологій;
- орієнтація підготовки студентів безпосередньо на дослідження, конструкторські і проектні розробки. Такі інтенсивні технології освіти істотно підвищують мотивацію, глибину й повноту оволодіння професією.

Інтеграція університетів, наукових організацій і високотехнологічних підприємств має бути комплексною, поєднувати всі перераховані напрямки спільної наукової, освітньої та інноваційної діяльності. В кінцевому підсумку вона повинна бути спрямована на формування і розвиток певного промислово-економічного кластера, який є пріоритетним для регіону або галузі і формується та розвивається на основі профільно орієнтованого за напрямом діяльності та інноваційно орієнтованого за суттю і формами взаємодії учасників інтеграційних процесів.

З метою підвищення ефективності наукових досліджень в Україні доцільно:

- на загальнодержавному рівні створити Координаційний центр з наукової роботи всіх суб'єктів наукової діяльності: університетів, структурних підрозділів НАН України, галузевих академій, сектору галузевої науки;

- створити мережу наукових парків, які поєднували б інтереси головних учасників: хай-тек компаній, наукових підрозділів, університетських кафедр та факультетів, науковців і бізнесменів.

Пріоритетами під час розроблення стратегії і політики розвитку науки в Україні потрібно вважати:

- концентрацію ресурсів на проведенні фундаментальних і прикладних досліджень за напрямами, з яких Україна має значний науковий, технологічний та виробничий потенціал;
- запровадження програмно-цільового підходу до фінансування усіх секторів наукової сфери;
- впровадження ринкових механізмів підтримки нових технологій, розширення участі малого й середнього бізнесу в науково-технологічному розвитку;
- приведення системи правового захисту інтелектуальної власності у відповідність з міжнародними нормами та введення інтелектуальної власності у господарський обіг;
- розвиток та впровадження сучасних інформаційних технологій.

Таким чином, у перспективному періоді координація науково-дослідної діяльності в сферах науки та освіти повинна базуватися на концепції функціонального підходу, відповідно з яким процеси управлінського втручання будуть реалізовані у вигляді неперервних взаємозалежних дій – основних функцій управління. У рамках такого підходу модель управління науковою діяльністю буде визначатися як взаємозв'язок основних функцій: планування, організація, програмно-цільовий підхід, мотивація, зворотний зв'язок (аналіз, моніторинг, контроль) і координація, об'єднаних процесами комунікації та розробки заходів впливу.

Ключовою ланкою координації науково-дослідної діяльності в сферах науки та освіти в країні є моніторингові дослідження. Досвід виконання таких досліджень свідчить про те, що в перспективі важливо удосконалювати методолого-методичні підходи до координації науково-дослідної роботи.

В щорічні моніторингові дослідження поряд із традиційними статистичними методами доцільно включати методи, побудовані на основі анкетного опитування провідних спеціалістів у сфері управління науково-дослідною роботою ВНЗ та НДІ. Це дозволить суттєво збагатити інформаційну базу даних для моніторингових досліджень та професійно визначити напрямки підвищення ефективності теоретико-методологічних та прикладних досліджень проблем розвитку продуктивних сил України.

Слід також розвивати і вдосконалювати методичну базу оцінювання результативності науково-дослідної роботи в сфері науки та освіти на основі розробки систем рейтингової оцінки та збагачення існуючого комплексу показників індикаторами і критеріями інтегративного характеру.

Крім того, при визначенні перспективної тематики наукових досліджень ВНЗ та НДІ важливо забезпечити їхній взаємозв'язок із державними програмами стратегічного розвитку, які ухвалені Президентом України та знайшли відображення у документах Уряду. Перспективні напрями наукових досліджень необхідно формулювати в наступних координатах:

- забезпечення стійких темпів економічного розвитку на інноваційних засадах;
- технологічне оновлення та розбудова національної економіки;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- забезпечення комфортного інвестиційного середовища та бізнес-клімату в державі;
- створення умов для розвитку регіонів та повноцінного відтворення АПК країни;
- підвищення стандартів якості і рівня життя громадян;
- формування нової якості міжнародної інтеграції та економічної співпраці.

Координація наукової діяльності в сферах науки та освіти сприятиме її ефективній реалізації та оперативному контролю виконання науково-дослідних програм, виключенню дрібних тем, дублювання наукових проектів тощо. Отже,

координація – це сукупність взаємопов'язаних науково-організаційних, соціально-економічних і нормативно-правових впливів на автономні творчі колективи та окремих дослідників, що працюють у даній сфері, з метою гармонічної реалізації інтересів держави, суспільства, економіки, ВНЗ, НДІ (організацій) і наукового працівника, вченого в досягненні максимально можливої ефективності від зусиль та засобів, спрямованих на досягнення цілей науково-дослідної роботи.

Ретроаналіз проблем та перспектив розвитку вітчизняної науки свідчить, що в період зростання економіки 2001–2009 рр. і дотепер суттєвих змін, передусім в сфері фінансування науки, не відбулося, хоча деякі з напрямів удосконалення організації наукових досліджень частково реалізовані.

Таким чином, для підвищення ефективності теоретико-методологічних наукових досліджень в Україні необхідно сформувати комплексну національну наукову систему досліджень стратегічних проблем соціально-економічного розвитку країни в умовах інтеграційних процесів, спрямовану на подальший розвиток економіки на основі інтеграції зусиль всіх наукових установ (НАН України, ВНЗ, НДУ та ін.)

Складні економічні умови, надто низькі обсяги фінансування науки (0,3–0,35% від ВВП) актуалізують необхідність подолання фінансових труднощів і одночасного підвищення ефективності діяльності наукових установ за рахунок:

- скорочення числа наукових установ, ВНЗ, що дасть змогу збільшити бюджетні асигнування для розвитку наукових досліджень, підвищення їхньої ефективності, стабілізувати кадровий склад кваліфікованих фахівців за рахунок підвищення оплати праці, зміцнення матеріально-технічної бази;
- раціоналізації і цільової спрямованості номенклатури наукової тематики на стратегічно важливих для економіки, національної безпеки та інноваційного розвитку напрямах.

РОЗДІЛ 2
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РИНКУ ПРАЦІ І ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ

2.1. Основні тенденції формування ринку праці і зайнятості населення в умовах соціально-економічних трансформацій

Останні два десятиліття ознаменувалися суттєвими змінами в соціально-економічному розвитку України: відбувся перехід до ринкової економіки та її структурна перебудова, посилилась інтеграція національної економіки у світові ринки в умовах зростаючих глобалізаційних процесів. Ці зміни безпосередньо вплинули на всі сфери життя і діяльності суспільства, перш за все на зайнятість та формування ринку праці.

Ринок праці, зайнятість населення є найбільш динамічними елементами ринкової економіки. В них не тільки переплітаються інтереси працівників і роботодавців, але й відображаються економічні, політичні, демографічні, соціальні та інші процеси, зокрема особливості відтворення населення і формування людського капіталу, стан розвитку основних засобів, їхня конкурентоспроможність, організація виробництва товарів і послуг, які значною мірою впливають на попит та кваліфікацію працівників, рівень зайнятості і безробіття, соціальний захист та рівень життя населення [79, 80].

Забезпечення конкурентних переваг національного ринку праці є пріоритетним напрямом соціально-економічної політики країни і пов’язане з конкурентоспроможністю людських ресурсів, високим рівнем зайнятості та соціального захисту, наближенням до світових стандартів рівня заробітної плати і доходів населення [81, 82].

Основою формування конкурентного ринку праці є демографічна ситуація в країні. Динаміка чисельності та руху населення (народжуваність, смертність, міграція), його склад є важливими вихідними параметрами, що

визначають розвиток економічного і трудового потенціалу країни, її регіонів і є основою як демографічної, соціальної політики, так і політики зайнятості.

Проте динаміка чисельності населення, народжуваності, смертності в Україні свідчить про наявність негативних тенденцій, що склалися в цій сфері.

Так, чисельність населення країни тільки з 1991 по 2001 роки скоротилася з 51,9 до 48,9 млн. чоловік, тобто на 3 млн. чоловік і продовжує скорочуватися. За даними Держкомстату України, чисельність населення на початок 2012 р. складала 45,5 млн. чоловік, що на 12,3% менше чисельності населення у 1991 р. Слід відмітити, що зменшення чисельності населення спостерігається і в інших країнах, але темпи його скорочення значно повільніші, ніж в Україні.

Аналіз процесів відтворення населення і формування трудового потенціалу в країні в динаміці (табл. 2.1) свідчить про те, що період 1990–2010 рр. можна характеризувати як період глибокої соціально-демографічної кризи. Вона започаткувалася в попередній період, але в останні роки набула особливо загрозливого характеру.

Таблиця 2.1

Динаміка загальних коефіцієнтів народжуваності, смертності та природного приросту населення в Україні (на 1 000 наявного населення)*

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст населення
1940	24,3	14,3	13,0
1960	20,5	6,9	13,6
1970	15,2	8,8	6,4
1980	14,8	11,3	3,5
1990	12,6	12,1	0,5
2000	7,8	15,4	-7,6
2005	9,0	16,6	-7,6
2006	9,8	16,2	-6,4
2007	10,2	16,4	-6,2
2008	11,0	16,3	-5,3
2009	11,1	15,3	-4,2
2010	10,8	15,2	-4,4

* Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики, 2011. – С. 336.

Як свідчать дані табл. 2.1, з 1980 по 2000 рік в країні спостерігається зменшення кількості народжень на 1 000 населення з 14,8 до 7,8 чоловік при збільшенні числа померлих, відповідно, з 11,3 до 15,4 чоловік; природній приріст населення за цей період знизився з 3,5 чол. до від'ємного показника (-7,6 чол.). В період з 2005 по 2009 рік показник народжуваності мав тенденцію до зростання, що скоріш за все було зумовлено впровадженням значного підвищення грошової допомоги при народженні дітей. Однак при високих показниках смертності природного приросту населення не було; встановилася стійка тенденція його від'ємного показника до 2010 р., який склав в цей час – 4,4 особи на 1 000 населення. Тобто, кількість населення в країні не тільки не зростає за рахунок природного руху, але й щорічно зменшується.

Особливо напружена ситуація з природним відтворенням населення спостерігається у сільській місцевості. Так, у 1990 р. показник природного приросту населення був від'ємний і складав – 3,4‰, у 2005 р. – 11,1‰. Починаючи з 2006 р. від'ємний показник природного приросту населення у сільській місцевості почав знижуватися (до -6,7‰), однак не тільки не став позитивним, але майже у 2 рази перевищував показник 1990 року.

Аналіз показників народжуваності, смертності, природного приросту населення за регіонами свідчить, що в останні роки, зокрема у 2010 р., найменша кількість народжених порівняно з середніми показниками по Україні спостерігалася у Луганській і Чернівецькій областях – 9,1 чол., Донецькій – 9,3 чол., Полтавській і Харківській – 9,5 чол. на 1 000 населення. В цих регіонах спостерігався і більш високий, ніж в середньому по країні, показник смертності, який складав відповідно: 17,5, 16,9, 19,6, 16,6 і 15,2 чол. на 1 000 населення, що призвело до значного скорочення природного приросту, який був не тільки від'ємним, як по країні, але й перевищував його в 1,5–2,0 рази.

Від'ємні показники природного приросту населення характерні майже для всіх регіонів країни, за винятком Закарпатської, Рівненської областей, м. Києва та Волинської області, у яких він склав відповідно: 2,7; 1,8; 1,2; 0,4 чол. на 1 000 населення [58, с. 338].

Порівнюючи ці показники з показниками інших країн, можна констатувати, що в таких високорозвинених країнах, як Ізраїль, Ірландія, Австралія, Канада та ін., спостерігаються більш високі показники народжуваності (при незначних темпах скорочення в останні роки) і значно нижчі показники смертності, що сприяє природному приросту населення. Так, наприклад, у 2010 р. показники природного відтворення населення в цих країнах в розрахунку на 1 000 населення становили відповідно: народжуваності – 19,51; 16,37; 12,39; 10,26 чоловік; смертності – 5,45; 6,30; 6,81; 7,27 чоловік; природного приросту населення – 14,06; 10,07; 5,58; 2,41 чоловік [58, с. 530, 532, 534].

Ситуація, яка склалася в Україні з природним відтворенням населення і формуванням ринку праці, обумовлена різними факторами: економічними, соціальними, психологічними та ін. Зниження народжуваності є історичною тенденцією, що притаманна також і високорозвиненим країнам. Однак висока смертність населення в Україні є відображенням не тільки рівня економічного розвитку, а й розвитку соціальної сфери, перш за все охорони здоров'я, відпочинку, спорту, якості життя населення, які в нашій країні не відповідають рівню розвинених країн.

Результатом зниження народжуваності і зростання смертності є старіння населення. Так, якщо у 1959 р. в Україні частка осіб у віці 60 років і старше складала 12,3%, то на 1 січня 2011 р. особи старше працездатного віку в загальній кількості населення складали 24,7%.

Водночас в Україні очікувана тривалість життя при народженні, за даними програми розвитку ООН, у 2010 р. становила 68,6 років (у т.ч. чоловіків – 65,3, жінок – 75,5 років), що значно менше, ніж у таких країнах, як Японія (83,2), Швейцарія (82,2), Швеція (81,3), Австралія (81,9), Німеччина (80,2), Польща (76), Словаччина (75,1) [58, с. 536, 552, 553].

Така тенденція у природному відтворенні населення в Україні зумовлює високе навантаження на працездатне населення і призводить до зростання

частки населення, що потребує соціального захисту і соціальної підтримки. У свою чергу це негативно впливає на стан ринку праці, знижує його конкурентні переваги.

Отже, для динаміки відтворення населення і формування трудового потенціалу за останні роки в країні характерні:

- негативні тенденції зменшення народжуваності і збільшення смертності, що призводить до зменшення загальної чисельності населення;
- старіння населення, збільшення навантаження на його працездатну частину;
- скорочення тривалості життя як чоловіків, так і жінок.

Поліпшення демографічної ситуації в Україні потребує:

- прискорення економічного розвитку і проведення відповідної демографічної і соціальної політики;
- забезпечення взаємоузгодженості економічної, демографічної та соціальної політики;
- підвищення доходів і рівня життя населення до рівня розвинених країн;
- реформування трудової сфери шляхом формування конкурентоспроможної робочої сили згідно з вимогами глобалізаційної економіки;
- створення відповідної нормативно-правової бази в сфері охорони здоров’я та ефективних механізмів підвищення якості і доступності медичного обслуговування населення, збереження трудового потенціалу, пропаганди здорового способу життя.

Аналіз динаміки розвитку ринку праці в Україні за 2000–2010 рр. свідчить, що за цей період спостерігалася тенденція відносно високого і стабільного рівня чисельності економічно активного населення (за методологією МОП, це особи у віці від 15 до 70 років, що пропонують свої

трудові послуги на ринку праці). У 2000 р. економічно активне населення становило 63,2%, у 2005 – 62,2%, 2009 – 63,3%, 2010 р. – 63,7% і у 2011 р. – 64,3% від загальної чисельності населення країни у ці роки [58, с. 363; 75, с. 45].

Рівень економічної активності населення значно відрізняється за регіонами країни. Так, у 2010 р. економічно активне населення в м. Києві складало 67,5%, в м. Севастополі – 66,0%, Чернігівській області – 66,2%, АРК – 64,9%, Запорізькій області – 64,1% та ін. У таких областях, як Івано-Франківська, Одеська, Луганська цей показник був нижчий за середній по країні і складав відповідно: 57,0%; 61,3%; 61,6% [58, с. 363].

Важливе значення в дослідженні ринку праці має зайнятість населення, яка є результатом його функціонування, тобто залежить від кон'юнктури, ціноутворення та конкуренції. Зайнятість пов'язана практично з усіма сторонами та умовами життєдіяльності населення і суспільного відтворення. Вона є основою економічного зростання, сферою реалізації життєвих інтересів людей, засобом задоволення їхніх різноманітних потреб. Саме через зайнятість економічно активне населення залучається до процесу відтворення суспільного продукту; соціально-економічні параметри зайнятості значною мірою впливають на розподіл кінцевого продукту, якість та рівень життя громадян, соціальну структуру населення.

З погляду окремої людини зайнятість означає трудову діяльність або виконання певних функцій, що задовольняють особисті потреби і дозволяють отримати заробіток (трудовий доход). Згідно Закону України «Про зайнятість населення» – зайнятість населення визначена як діяльність громадян, що пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і яка, як правило, приносить їм доход у грошовій або іншій формі – заробітної плати, утримання, додаткових допомог, виплат натурою тощо.

З суто економічних позицій зайнятість – це діяльність працездатного населення зі створення суспільного продукту або національного доходу.

Враховуючи соціальний аспект зайнятості, можна розширити її зміст такими видами суспільно корисної діяльності, як навчання, зайнятість в домашньому господарстві, виховання дітей, догляд за хворими і людьми похилого віку, участь в роботі громадських організацій тощо.

Категорія *зайнятість* уособлює не тільки потребу людей у різноманітних видах діяльності, але й ступінь забезпечення цієї потреби, а також рівень соціального захисту в реалізації права на працю. Тобто, зайнятість можна розглядати як ступінь залучення населення до трудової діяльності та ступінь задоволення його потреби у праці, забезпеченні робочими місцями.

Таким чином, враховуючи весь спектр відносин, які наповнюють зміст поняття *зайнятість,* можна зробити висновок, що зайнятість – це не тільки діяльність у суспільному виробництві, а й одна із форм прояву суспільно-економічних відносин між економічно активним населенням, суб'єктами господарювання та державою. Ми вважаємо, що зайнятість на перехідному до ринку етапі – це система суспільно-економічних відносин, яка регулює забезпечення економічно активного населення робочими місцями, форми його участі у суспільному виробництві, процеси відтворення, розподілу та перерозподілу трудоактивних громадян та визначає якість життя населення [83].

За період з 2000 по 2011 рік рівень зайнятості населення віком 15–70 років зріс з 55,8% до 59,2%. Порівняно з 2010 р. рівень зайнятості населення працездатного віку у 2011 р. збільшився з 65,6% до 66,5%. Зростання рівня зайнятості відбувалося переважно за рахунок жителів сільської місцевості. Якщо рівень зайнятості міського населення віком 15–70 років у 2011 р. становив 57,6%, а населення працездатного віку 66,1%, то у сільській місцевості ці показники становили, відповідно, 67,4% та 67,5%. Найвищий рівень зайнятості населення спостерігався серед осіб віком 30–49 років, найнижчий у осіб віком 60–70 років та молоді 15–24 років [75, с. 45].

Недивлячись на зростання в Україні рівня зайнятості населення все ж він залишається нижчим порівняно з економічно розвиненими країнами.

Більш високий, ніж середній по країні, рівень зайнятості населення у 2010 р. спостерігався в таких регіонах, як: м. Київ – 63,6%, м. Севастополь – 62%, Автономна Республіка Крим – 60,5%, Дніпропетровська область – 60,3%, а в таких областях, як Запорізька, Миколаївська, Харківська, Чернігівська цей показник наближався до 60%.

У таких областях, як Тернопільська, Рівненська, Сумська, Кіровоградська, рівень зайнятості населення у 2010 р. порівняно з 2000 р. зріс, але не досяг середнього рівня по країні і складав відповідно: 50,1 і 54,2%; 52 і 56,0%; 52,0 і 57,7%; 53,3 і 56,0%. І тільки в Івано-Франківській області цей показник скоротився з 57,8% у 2000 р. до 52,3% у 2010 р.

В Україні серед занятого населення віком 15–70 років у 2010 р. кожен четвертий працював у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, кожен п’ятий – у промисловості, кожен сьомий – в торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку.

Найбільш інтенсивне збільшення зайнятості у 2010 р. порівняно із 2000 р. спостерігалося у фінансовій сфері (на 19,4%); торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльності готелів та ресторанів (на 15,5%); в операціях з нерухомістю майна, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємцям (на 14,1%); у будівництві (на 10,4%). Водночас зменшення обсягів зайнятості було у таких галузях, як сільське господарство, мисливство, лісове господарство – на 28,6%; охорона здоров’я та надання соціальної допомоги – на 3,0% [58, с. 354].

У 2011 р. відбулися певні зрушення у структурі зайнятості населення віком 15–70 років – кожний четвертий працював у торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; кожний шостий – у сільському господарстві або промисловості.

Зростання обсягів зайнятості відбулося за цей період за рахунок збільшення кількості працюючих у секторі самостійної зайнятості при скороченні найманих працівників. Частка найманих працівників в цілому по країні у 2010 р. скоротилася порівняно із 2000 р. з 79,5% до 62,0% (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Динаміка зайнятості населення і найманих працівників в Україні за 2000–2011 роки*

Рік	Усього зайнято, тис. чол.	Наймані працівники підприємств, установ та організацій, тис. чол.	У тому числі відсотків до загальної кількості зайнятих	
			промисловість	сільське господарство, мисливство, лісове господарство
2000	20 175,0	16 044,0	22,2	13,6
2005	20 680,0	14 005,3	18,8	6,9
2006	20 730,4	14 069,2	18,4	6,2
2007	20 904,7	14 001,9	17,7	5,3
2008	20 972,3	13 938,9	17,1	4,7
2009	20 191,5	12 948,5	15,8	4,4
2010	20 266,0	12 564,2	15,0	3,9
2011	20 324,2	12 093,8	24,5	6,0

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 354; Праця України у 2011 році: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 27, 30, 75.

Як видно з табл. 2.2, при збільшенні чисельності зайнятого населення на 7,4% кількість найманих працівників підприємств, установ та організацій зменшилась на 24,6%. У загальній чисельності зайнятих значно скоротилася частка найманих працівників сільського господарства, мисливства, лісового господарства – з 13,6% у 2000 р. до 3,9% у 2010 р., промисловості, відповідно: з 22,2% до 15,0%. У 2011 р. відмічається збільшення частки цих важливих галузей економіки. Питома вага працюючих в сфері самостійної зайнятості зросла в 2010 р. майже у 2 рази. Збільшення самостійної зайнятості відбувається переважно за рахунок розширення неформального сектору економіки України. Так, кількість зайнятих у неформальному секторі у 2000 р.

складала 3 млн. осіб, у 2006 р. – 4,6 млн. осіб, в 2011 р. – 4,7 млн. осіб, або 23,1% загальної кількості зайнятого населення віком 15–70 років [82, с. 32; 75, с. 45].

У сільській місцевості неформальний сектор зайнятості був найпоширенішим місцем працевлаштування. У міській місцевості зайнятість у цьому секторі не набула суттєвого поширення завдяки більш сприятливій кон'юнктурі ринку праці та наявності попиту в офіційному секторі економіки. Серед зайнятих в неформальному секторі економіки 69,8% припадає на зайнятих у сільському господарстві. Неформальна зайнятість поширена також у торгівлі, ремонті автомобілів, діяльності готелів і ресторанів, будівництві, транспорті і зв'язку.

Поширення неформальної зайнятості в деякій мірі допомагає неконкурентоспроможній частині працівників забезпечити собі мінімальний рівень життя, однак має значні негативні риси, у тому числі такі, як незадовільні умови праці, недотримання трудового законодавства щодо тривалості робочого часу, рівня оплати праці, соціальних гарантій для працівників. Особливістю розвитку самозайнятості в Україні є її зосередження в малоефективних сферах діяльності, що не відповідає пропорціям самозайнятості в розвинутих країнах, де мале підприємництво все більше поширюється в галузях інформаційних та інноваційних технологій.

Таким чином, до основних тенденцій в зайнятості населення України за період з 2000 до 2011 рр. можна віднести:

- збільшення частки зайнятого населення у віці 15–70 років;
- підвищення рівня зайнятості у всіх вікових групах та основних категоріях населення;
- зміни в структурі зайнятості населення за видами економічної діяльності;
- більш високі темпи зростання зайнятості у фінансовій сфері, торгівлі, ремонті автомобілів, операціях з нерухомістю, діяльності готелів та ресторанів,

будівництві та скорочення зайнятості у промисловості, сільському господарстві, охороні здоров'я, освіті;

- зростання чисельності зайнятого населення за рахунок збільшення кількості працюючих в секторі самостійної зайнятості (неформальному секторі економіки, перш за все, в малоефективних сферах діяльності);
- скорочення кількості найманих працівників на підприємствах, установах та організаціях – зайняті, які за місцем роботи уклали трудовий договір (контракт, договір цивільно-правового характеру) на постійній або тимчасовій основі;
- відставання рівня зайнятості в Україні порівняно з економічно розвиненими країнами.

Ринок праці – це передусім система суспільних відносин щодо відтворення і формування трудового потенціалу; відображення динамічної збалансованості попиту і пропозиції робочої сили, її розподілу і перерозподілу між сферами і видами економічної діяльності, рівня зайнятості і безробіття населення в країні.

Сучасний стан ринку праці характеризується зростанням напруги у зв'язку з фінансово-економічною кризою 2009–2010 рр. та проявами її нової хвилі у 2012 році, що виявляється в чисельності безробітних та рівні безробіття (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Рівень безробіття населення в Україні за 2000–2011 роки*

Показник	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Безробітні (за методологією МОП), тис.	2 655,8	1 600,8	1 425,1	1 958,8	1 785,6	1 732,7
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	11,6	7,2	6,4	8,8	8,1	7,9
Зареєстровані безробітні, тис.	1 155,2	881,5	844,9	531,6	544,9	482,8
Рівень зареєстрованого безробіття, %	4,1	3,1	3,0	1,9	2,0	2,5

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 358–360, 368–369, 538; Економічна активність населення України 2011: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 47, 52; Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 104.

Безробітні (за методологією МОП) – це особи у віці 15–70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють наступним умовам: не мали роботи (прибуткового заняття) впродовж останніх чотирьох тижнів, активно шукали роботу, або намагались організувати свою; готові приступити до роботи. Рівень безробіття (за методологією МОП) визначається як відношення (у відсотках) кількості безробітних віком 15–70 років до економічно активного населення.

Зареєстровані безробітні, згідно з чинним законодавством України, – це громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів, зареєстровані у державній службі зайнятості і які шукають роботу, готові і здатні приступити до неї. Безробітними визнаються також інваліди, які не досягли пенсійного віку, не працюють та зареєстровані як такі, що шукають роботу.

Рівень зареєстрованого безробіття – це відношення (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до середньорічної кількості населення працездатного віку.

Як свідчать дані табл. 2.3, кількість безробітних і рівень безробіття, розраховані за методологією МОП, були значно вищі порівняно з кількістю зареєстрованих безробітних і зареєстрованим рівнем безробіття, відповідно: у 2000 р. – в 2,3 і 2,8 раза; у 2010 р. – в 3,3 і 4,1 раза. У 2011 р. рівень безробіття населення працездатного віку (за методологією МОП) у 3,4 раза перевищував рівень зареєстрованого безробіття, розрахованого по відношенню до економічно активного населення працездатного віку (у жінок – у 2,5 раза, чоловіків – у 4,6 раза, міських поселеннях – 4,1 раза, сільській місцевості – у 2,5 раза).

Динаміка чисельності безробітних (за методологією МОП) у 2009–2011 рр. яскраво демонструє її збільшення порівняно з докризовим 2008 р. Водночас рівень безробіття населення віком 15–70 років в Україні був нижчим за аналогічний показник країн Євросоюзу, де він становив 9,7%. Найвищий

рівень безробіття (за методологією МОП) характерний для молоді віком 15–24 роки, а найнижчий – серед осіб 50–70 років.

Аналіз рівня безробіття за статтю, місцем проживання та віковими групами в країні має суттєві відмінності. Так, у 2010 р. цей показник у жінок був значно нижчий, ніж в середньому в Україні та у чоловіків, і складав 6,8% від кількості економічно активного населення жінок у віці 15–70 років. У чоловіків рівень безробіття складав 9,3%, а в основних вікових групах становив: 15–24 роки – 17,8%; 25–29 років – 11,2%; 30–34 роки – 8,8%; 40–49 років – 8,6% від кількості економічно активного чоловічого населення відповідної вікової групи. Рівень безробіття у міській місцевості був вищий, ніж середній по країні, і складав 8,6%; у сільській місцевості він був значно нижчий – 7,1% економічно активного населення.

Безробіття призводить до негативних соціальних та економічних наслідків, у тому числі: напруження в суспільстві, професійної декваліфікації людини у випадку тривалого безробіття, зменшення її конкурентоспроможності, зниження якості робочої сили та ефективності суспільного виробництва. Тривалість незайнятості та безробіття населення у віці 15–70 років характеризується даними табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Безробіття за тривалістю незайнятості і тривалістю пошуку роботи у 2000–2011 рр. (за методологією МОП)*

Показник	Безробітні за тривалістю незайнятості, %				Безробітні за тривалістю пошуку роботи, %			
	2000	2005	2010	2011	2000	2005	2010	2011
Усього безробітних, %	100	100	100	100	100	100	100	100
З них за тривалістю, %: до 1 місяця	2,5	6,4	7,2	7,8	3,6	9,7	9,8	12,0
від 1 до 3 місяців	8,3	15,3	18,7	22,7	11,2	23,4	24,3	28,4
від 3 до 6 місяців	9,0	17,5	21,2	23,2	11,7	20,4	21,8	23,2
від 6 до 9 місяців	7,8	10,0	11,6	10,9	8,5	10,7	11,3	10,5
від 9 до 12 місяців	9,1	8,3	7,4	7,0	9,6	6,0	9,2	6,4
12 місяців і більше, міс.	63,3	42,5	33,9	28,4	55,4	29,8	23,6	19,5
Середня тривалість, міс.	23	16	12	11	10	7	7	6

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 359; Економічна активність населення України 2011: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 97, 98.

Як свідчать дані табл. 2.4, середня тривалість незайнятості населення скоротилася з 23 місяців у 2000 р. до 12 місяців у 2010 р. Якщо у 2000 р. відсоток незайнятості за тривалістю 12 місяців і більше складав 63,3%, то у 2010 р. – 33,9%, тобто скоротився за цей час майже вдвічі. Незайняті протягом 3–6 місяців складали 21,2%, а протягом 1–3 місяців – 18,7% загальної кількості незайнятих.

Позитивним за цей період є скорочення тривалості часу на пошук роботи безробітними: в середньому з 10 місяців у 2000 р. до 6 місяців у 2011 р. Більше половини складають безробітні, які знаходяться у пошуку роботи від 1 до 6 місяців (51,6%) та від 12 місяців і більше (19,5%).

Безробітні за основними причинами незайнятості у віці 15–70 років (за методологією МОП) розподілялися наступним чином (рис. 2.1). Основними причинами незайнятості населення в ці роки були вивільнення з економічних причин; звільнення за власним бажанням; не працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації.

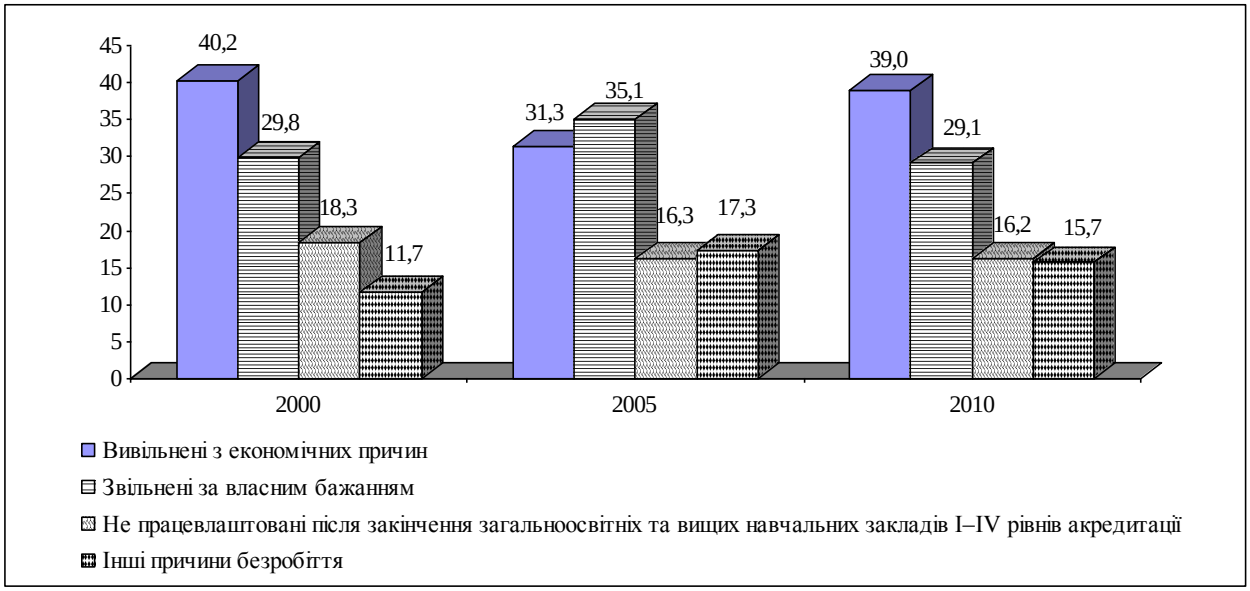

Рис. 2.1. Безробітні (за методологією МОП) за причинами незайнятості в Україні у 2000, 2005, 2010 роках (*Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 358*)

У структурі вивільнень за причинами у 2010 р. порівняно з 2000 р. помітних зрушень не відбулося. Переважаючими були економічні причини вивільнення та за власним бажанням – 70,0% у 2000 р. та 68,1% у 2010 р. Зменшення частки безробітних, вивільнених з економічних причин у 2005 р., зумовлювалося економічним піднесенням. Аналогічна тенденція проявилася в 2011 р. – частка вивільнених з економічних причин зменшилась до 34,5%, а звільнених за власним бажанням зросла до 32,0% проти 29,1% у 2010 р.

Для національного ринку праці в період трансформації економіки і ринкових перетворень домінуючим було добровільне звільнення, в той час як у країнах Центральної і Східної Європи в аналогічних умовах переважали вимушені звільнення. Звільнення з ініціативи роботодавців на ринку праці країни не отримували поширення і збільшились тільки в період фінансово-економічної кризи з грудня 2008 року. Слід відмітити, що відсоток безробітних за причиною «не працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації» у 2000 р. складав 18,3% і в наступні роки мав тенденцію до зниження – у 2010 році він склав 16,2%, а в 2011 р. знову зріс до 18,7%.

Аналіз динаміки вивільнення працівників свідчить про посилення цього процесу у кризовому 2009 р., коли загальна кількість вивільнених з підприємств, установ та організацій порівняно з 2009 р. збільшилась на 32,1% (з 132,5 тис. осіб до 175,0 тис.). У 2010 році їхня кількість порівняно з 2005 р. зменшилась в 2,1 раза і склала 84 тис. осіб. Найбільша кількість вивільнених працівників спостерігалася у промисловості: у 2005 р. – 46,2 тис., 2009 р. – 83,2 тис., а в 2010 р. – 27,4 тис., тобто зменшилась порівняно з 2005 р. в 1,7 раза, а порівняно з 2009 р. – у 3 рази.

Із загальної кількості вивільнених працівників з промисловості найбільша кількість припадала на підприємства переробної промисловості, і складала в ці роки відповідно 84,4%; 84,0%, 72,0%.

Вивільнення працівників із сільського господарства, мисливства, лісового господарства в цей період мало тенденцію до зниження. Якщо у 2005 р. було вивільнено 20,4 тис., то у 2010 р. – лише 4,2 тис. осіб. Найбільше вивільнення працівників було у кризовому 2009 р. – 37,5 тис. В інших видах економічної діяльності спостерігалися більш високі темпи вивільнення працівників у 2009 і 2010 роках порівняно з 2005 р., тобто для них були характерні аналогічні загальні тенденції вивільнення працівників в цілому по країні [58, с. 361]. У 2011 р. основними видами економічної діяльності, які формували масив вивільнених працівників, були промисловість (24,0% усіх вивільнених); торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів (20,9%), а також сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибальство, рибництво (14,8).

Загальна тенденція вивільнення працівників спостерігалася і в регіонах країни. Найбільша кількість вивільнених працівників в ці роки мала місце в індустріально розвинених областях. Так, кількість вивільнених працівників у м. Києві складала: у 2005 р. – 8,0 тис., 2009 р. – 25,4 тис., у 2010 р. – 15,8 тис. осіб; відповідно: у Донецькій області – 9,7; 21,2 і 8,1 тис. осіб; Дніпропетровській області – 8,2; 14,6 і 5,3 тис. осіб; Харківській області – 8,5; 10,9 і 5,0 тис. осіб; Луганській – 6,9; 10 і 3,8 тис. осіб.

У менш економічно розвинених регіонах вивільнення працівників в ці роки було більш рівномірним. Наприклад, у Чернівецькій області – у 2005, 2009 та 2010 роках було вивільнено, відповідно, 1,5; 1,7 і 0,6 тис. осіб; у Кіровоградській – 3,1; 3,1 і 1,8; у Волинській – 2,9; 3,2 і 1,2 тис. осіб [58, с. 362]. В той же час, як свідчать статистичні дані, навантаження на одне вільне робоче місце (вакансію) в цих областях було більшим, ніж у середньому по Україні (у 2005 р. – 5 осіб, у 2009 р. – 8, у 2010 р. – 9 осіб). У Кіровоградській області це навантаження складало, відповідно, 8; 31; 32 особи; в Чернівецькій області – 15; 25; 16 осіб; Вінницькій – 14; 48; 49 осіб; Черкаській – 27; 91; 89 осіб на одне вільне робоче місце [58, с. 384].

Це пояснюється тим, що структура національного ринку праці формується в умовах суттєвої регіональної диференціації розвитку економіки і, як наслідок, приводить до суттєвих асиметрій попиту і пропозиції праці.

Попит і пропозиція на ринку праці в Україні характеризується наступними даними (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Попит і пропозиція на ринку праці в Україні у 2005, 2010 та 2011 роках (на кінець року)*

Показник	2005	2010	2011
Кількість зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, тис. осіб	1 600,8	1 847,4	1 855,0
Кількість зареєстрованих безробітних, тис. осіб	903,5	544,9	482,8
Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць, тис. осіб	186,6	63,9	59,3
Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію, осіб	5	9	8

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 384; Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 101, 102, 103, 104.

З наведених даних випливає, що кількість населення віком 15–70 років, не зайнятого трудовою діяльністю, порівняно з 2005 р. збільшилась у 2010 р. на 15,4%, а в 2011 р. – на 15,9%. При цьому спостерігається зменшення кількості зареєстрованих у державній службі зайнятості безробітних, а також попиту підприємств на працівників. Співвідношення між попитом і пропозицією на фіксованому ринку праці протягом аналізованого періоду погіршувалося: у 2005 р. воно становило 1 : 4,8, у 2010 р. – 1 : 8,3, у 2011 р. – 1 : 8,1. Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію зросло з 5 осіб у 2005 р. до 9 та 8 осіб у 2010 та 2011 роках – відповідно.

Диференція навантаження на одне вільне робоче місце за професійними групами (професіями) свідчить про недоліки в стимулюванні попиту на працю в окремих сегментах ринку (рис. 2.2).

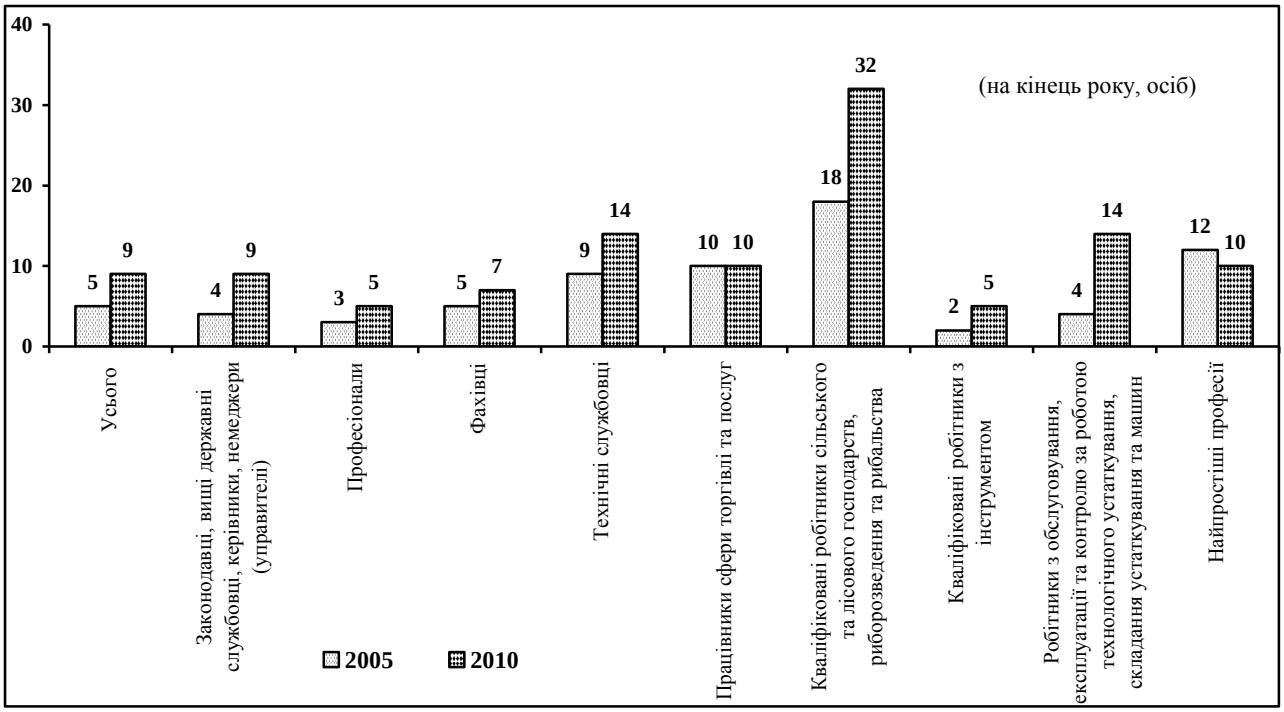

Рис. 2.2. Навантаження на одне вільне робоче місце у 2005 та 2010 роках за професійними групами (*Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 365*)

Як видно з рис. 2.2, найбільше навантаження незайнятого населення на вільні робочі місця характерне для професій кваліфікованих робітників сільського та лісового господарства, риборозведення і рибальства, працівників найпростіших професій та технічних службовців, що можна розглядати як невідповідність якості працівників вимогам економіки та необхідність удосконалення державного механізму регулювання професійної збалансованості ринку праці України.

В останні роки в країні спостерігався перерозподіл певної частини кваліфікованої робочої сили в ті сфери та види економічної діяльності, де переважає попит на малокваліфіковану працю. Відбувся відтік спеціалістів, інженерів, кваліфікованих робітників із промислових підприємств (у зв’язку з неповною зайнятістю, практикою відпусток за свій рахунок, затримкою або невиплатою заробітної плати) у сферу торгівлі, послуг, тіньової занятості, що також призводило до значної втрати професійно-кваліфікаційного рівня трудового потенціалу. В умовах різкого зниження промислового виробництва

система управління зайнятістю повинна гнучко реагувати на структурні зрушення в економіці та стан ринку праці, поступово переорієнтовуючись на інноваційний розвиток економіки та підвищення конкурентоспроможності робочої сили до рівня розвинених країн.

Аналіз працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян за видами економічної діяльності в Україні (табл. 2.6) свідчить, що у 2010 р. через фінансово-економічну кризу було працевлаштовано майже на 30% менше громадян, ніж у 2005 р., і лише на 6,0% більше, ніж у 2009 році.

Таблиця 2.6

Працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян за видами економічної діяльності*

	2005		2009		2010		2011	
	тис. осіб	жінки, % до загальної кількості	тис. осіб	жінки, % до загальної кількості	тис. осіб	жінки, % до загальної кількості	тис. осіб	жінки, % до загальної кількості
Усього працевлаштовано	1 049,8	50,6	702,7	46,6	744,5	46,7	762,7	46,3
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	181,9	46,4	153,0	33,8	134,5	33,1	152,2	31,1
Рибальство, рибництво	2,3	22,6	1,4	15,6	1,8	16,3	2,0	15,0
Промисловість	312,2	39,6	182,8	38,4	202,4	36,4	207,4	36,3
добувна промисловість	35,6	20,3	21,0	14,5	25,0	15,5	25,0	18,0
переробна промисловість	244,9	42,1	136,3	41,4	152,7	38,5	155,9	37,9
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	31,7	42,2	25,5	42,0	24,7	44,0	26,5	44,1
Будівництво	48,8	25,0	25,9	24,0	27,5	21,9	27,6	21,4
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	219,5	64,7	125,3	63,4	167,6	63,3	152,2	65,2
Діяльність готелів та ресторанів	17,4	79,3	16,3	79,7	19,3	78,2	19,4	78,8
Діяльність транспорту та зв’язку	55,5	39,4	35,0	35,4	36,2	33,3	37,8	34,9
Фінансова діяльність	8,9	77,5	6,2	65,6	5,9	69,6	4,9	71,4
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	34,9	51,1	29,9	46,4	30,2	45,7	29,9	47,8
Державне управління	44,1	60,7	32,0	58,5	31,7	59,5	34,3	60,0
Освіта	38,2	59,5	29,9	49,0	30,6	49,3	35,5	50,4
Охорона здоров’я та надання соціальної допомоги	47,6	75,8	35,6	71,8	35,6	72,3	38,5	72,7
Надання комунальних та індивідуальних послуг діяльність у сфері культури та спорту	38,5	57,2	19,4	56,4	21,2	58,4	21,0	58,1

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 366; Діти, жінки та сім’я в Україні: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 107.

Якщо у 2005 р. із загальної кількості незайнятих громадян працевлаштовані жінки складали більше половини, то у наступні роки цей показник зменшувався і у 2011 р. становив 46,3%. Як позитивну слід відмітити тенденцію до збереження провідної ролі промисловості і сільського господарства як сфер прикладання праці. Значну частину(майже 20% у 2011 р.) не зайнятих трудовою діяльністю громадян поглинули торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку.

Значно скоротилася кількість працевлаштованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, в 2011 р. порівняно з 2005 р. в таких галузях економіки, як транспорт і зв'язок – на 32,0%; будівництво – на 43,4%; охорона здоров’я – на 19,1%, освіта – на 7,1%.

Працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян за регіонами України характеризується даними табл. 2.7.

Як видно з табл. 2.7, найбільша кількість працевлаштованих не зайнятих трудовою діяльністю громадян спостерігалася з 2005 по 2008 роки. Кількість працевлаштованих у 2009 р. порівняно з 2008 р. зменшилась на 35,2%, а в наступні роки у зв’язку з економічним пожвавленням вона дещо зросла – на 6% у 2010 р. та на 8,3% у 2011 р.

Кількість працевлаштованих не зайнятих трудовою діяльністю громадян за регіонами України у 2010 р. порівняно з 2000 р. зросла майже у всіх областях. Як і в цілому по країні, в регіонах спостерігається найбільша кількість працевлаштування непрацюючих громадян в період з 2005 по 2008 рр., тобто до початку світової фінансової кризи.

Аналіз динаміки працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян свідчить, що найбільші темпи зростання кількості працевлаштованих у 2010 р. порівняно з 2000 р. були у м. Києві – в 2,4 раза, внаслідок чого кількість незайнятих трудовою діяльністю різко скоротилась, що зумовило порівняно незначні обсяги працевлаштування у 2011 р. У півтора раза збільшилось працевлаштування в таких областях, як Харківська, Тернопільська,

Львівська. Від 1,2 до 1,4 раза за ці роки зросла кількість працевлаштованих громадян у Луганській, Кіровоградській, Івано-Франківській областях.

Таблиця 2.7

Динаміка працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян за регіонами України у 1995–2011 рр.*

	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Україна	229,7	597,0	877,3	984,2	1 049,8	1 070,8	1 098,6	1 084,0	702,7	744,5	762,7
Автономна Республіка Крим	13,8	25,5	34,9	37,3	39,1	39,1	39,3	39,4	27,8	28,4	29,1
області:											
Вінницька	9,3	22,6	39,5	41,5	44,1	46,3	46,7	46,5	30,6	32,6	34,4
Волинська	4,2	12,9	29,2	31,8	34,0	34,7	35,3	35,2	23,7	24,4	24,3
Дніпропетровська	21,3	49,6	63,2	69,9	73,5	73,9	74,7	73,7	36,9	44,8	49,5
Донецька	20,8	46,2	68,7	72,6	78,0	72,3	80,1	74,3	46,7	50,4	54,5
Житомирська	6,7	24,1	32,6	37,2	39,8	40,2	39,9	38,5	24,6	24,6	25,8
Закарпатська	6,4	16,9	25,8	28,5	30,5	29,9	30,2	30,3	19,2	19,5	19,8
Запорізька	10,2	26,5	39,4	41,0	44,3	44,8	44,9	43,1	23,7	28,7	34,0
Івано-Франківська	3,7	20,5	38,0	43,7	46,4	46,5	47,9	47,9	24,7	29,1	30,8
Київська	5,9	22,0	27,7	29,9	31,6	31,5	32,8	32,1	18,9	19,2	21,6
Кіровоградська	7,8	18,9	25,9	29,6	31,6	32,4	33,3	32,8	23,5	24,0	24,9
Луганська	7,6	28,4	41,7	43,1	43,9	44,2	45,7	45,8	34,5	35,3	36,6
Львівська	6,6	24,5	35,9	40,6	43,7	48,5	51,4	51,7	35,1	36,1	36,7
Миколаївська	6,4	21,4	24,2	26,8	28,7	30,8	31,5	31,6	25,6	23,6	24,2
Одеська	10,0	16,8	27,6	33,3	36,0	37,2	38,8	38,7	21,3	22,3	25,4
Полтавська	12,8	28,7	37,1	41,0	43,2	44,9	45,6	45,2	33,9	35,9	36,9
Рівненська	4,5	16,7	27,4	31,0	33,0	34,1	35,0	35,6	25,2	25,7	28,1
Сумська	6,3	19,5	31,0	40,9	39,2	37,5	37,1	37,1	19,6	20,6	21,6
Тернопільська	7,1	16,3	28,6	30,4	34,9	36,7	37,4	37,5	23,0	24,7	23,9
Харківська	7,1	32,7	47,1	55,6	59,5	59,7	60,9	59,5	41,7	47,9	51,3
Херсонська	5,9	13,6	20,9	22,9	26,2	32,2	34,0	33,2	16,0	17,2	18,0
Хмельницька	12,7	20,4	28,4	33,1	36,2	37,5	38,3	38,5	32,5	33,2	33,9
Черкаська	14,5	24,3	36,1	39,5	43,7	46,0	46,9	45,7	28,5	31,4	35,3
Чернівецька	1,3	8,0	15,7	18,1	19,6	20,1	20,1	19,3	8,9	9,3	10,0
Чернігівська	7,5	22,2	27,5	30,1	31,6	31,7	32,0	32,0	18,0	18,4	19,7
міста:											
Київ	6,9	14,6	19,8	31,3	34,0	34,6	35,3	35,4	35,4	35,7	10,3
Севастополь	2,4	3,2	3,4	3,5	3,5	3,5	3,5	3,4	3,2	1,5	2,1

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 367; Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 102.

Зменшення кількості працевлаштованих у 2010 р. порівняно з 2000 р. мало місце у Дніпропетровській – на 9,7%, Київській – на 12,8%, Чернігівській – на 17,1% областях та м. Севастополь – в 2,1 раза.

У 2008–2010 рр. в багатьох областях спостерігалася тенденція до значного скорочення обсягів працевлаштування; особливо це стосується таких областей, як Чернівецька, Сумська, Одеська, Волинська, що зумовлено фінансово-економічною кризою, яка безпосередньо торкнулася країни з кінця 2008 року. У 2011 р. відмічається збільшення обсягів працевлаштування незайнятих громадян у більшості областей.

Проблеми впливу світової фінансової кризи на зайнятість в Україні та країнах Східної Європи і Центральної Азії розглядалися у лютому 2009 року в Лісабоні на Восьмій Європейській Регіональній нараді (ЄРН). У висновках наради вказувалося на необхідність прийняття в цих країнах відповідних заходів з метою прискорення економічного зростання і зайнятості та забезпечення стійкого розвитку на основі економічного стимулювання; підтримки життєздатних підприємств, у т.ч. малих; додержання основоположних принципів і прав у сфері праці; підвищення кваліфікації працівників; розширення соціального діалогу, у т.ч. щодо збереження робочих місць, підвищення захисту малозахищених верств населення, розширення інвестицій у створення нових робочих місць та в інфраструктурні проекти.

У резолюції ЄРН було звернення до МОП про сприяння країнам в подоланні кризи на основі консультування та розробки способів узгодження їхньої політики з цілями гідної праці.

На саміті МОП (червень 2009 р., Женева) було прийнято резолюцію про вихід із кризи – Глобальну угоду (договір) про робочі місця.

Країни-учасники МОП взяли на себе зобов’язання про спільну реалізацію заходів з подолання кризи на основі Програми гідної праці МОП, в якій визначені основні принципи забезпечення взаємозв’язку між соціальним прогресом і економічним розвитком країни. Ці принципи формують загальні засади, в рамках яких кожна країна має розробляти пакет антикризових заходів залежно від конкретної ситуації і пріоритетів.

У липні 2009 року на засіданні Економічної і Соціальної Ради ООН Глобальна угода про робочі місця була схвалена у відповідній резолюції і

рекомендована до використання як основи для формування заходів зі сприяння та захисту зайнятості в складі планів оздоровлення економіки країни.

В цій резолюції є звернення до фондів і програм ООН, спеціалізованих установ у складі ООН, до інших міжнародних установ включити положення Глобальної угоди про робочі місця в свою діяльність і свої програми технічної допомоги.

У доповіді Регіональному бюро МОП для країн Європи і Центральної Азії надані узагальнені заходи, запропоновані країнами-учасниками МОП і прийняті ними до реалізації з подолання кризи, які включають заходи щодо стимулювання попиту на працю і створення робочих місць та заходи із збереження наявних робочих місць, підтримки працевлаштування і доходу.

Так, Україна у сфері зайнятості запропонувала і прийняла:

- заходи з стимулювання попиту на працю і створення робочих місць за рахунок: збільшення бюджетних витрат на інфраструктуру; організації громадських робіт; впровадження нових цільових програм зайнятості; розширення підтримки малих підприємств і мікропідприємств, у тому числі створення сприятливих умов для кредитування, субсидій, податкових пільг;
- заходи зі збереження наявних робочих місць, підтримки працевлаштування і доходу, що включають: допомогу безробітним у пошуку робочих місць (програми підвищення кваліфікації, підготовки і перепідготовки кадрів); заходи щодо збереження діючих робочих місць (зменшення робочого часу, субсидії на часткову зайнятість, зменшення заробітної плати); заходи із захисту зайнятості (збільшення допомоги по безробіттю, додаткові заходи з соціального захисту безробітних).

Порівняно з докризовим періодом в Україні були запропоновані і значною мірою реалізовані основні напрями підвищення зайнятості, зокрема:

- прийнято антикризовий закон, згідно з яким передбачені державні субсидії на перенавчання звільнених працівників, які переведені на інші роботи в межах підприємства; компенсації заробітної плати тим, хто змушений працювати в умовах скороченого графіку;

- прийнято чотирирічний план розвитку інфраструктури з загальним бюджетом 160 млрд. грн (21 млрд. доларів), із яких 27,5 млрд. грн – державне фінансування, 23 млрд. грн фінансування за рахунок місцевих бюджетів, 110 млрд. грн – за рахунок приватних інвестицій;
- затверджено порядок організації платних громадських робіт (червень 2009 р.), згідно з яким громадські роботи організуються для будівництва, реконструкції спортивної, транспортної, медичної інфраструктури, у т.ч. об'єктів для проведення європейського чемпіонату з футболу 2012 р.;
- передбачена участь держави в підтримці підприємств, у т.ч. малого і середнього підприємництва, за рахунок зниження податку на прибуток та за рахунок більшої доступності кредитів, у т.ч. кредитних гарантій;
- збільшення допомоги по безробіттю і рівня захисту звільнених працівників. Так, обсяг коштів, які виділялися по безробіттю, було збільшено за рахунок підвищення ставки відрахувань з 1,8% до 2,2% від фонду оплати праці; розширено перелік осіб, які повинні страхуватися в обов'язковому порядку; передбачено передачу коштів з інших фондів соціального захисту.

Недивлячись на те, що ці заходи здійснювались оперативно і сприяли скороченню безробіття та соціальній підтримці малозахищених верств населення, до недоліків прийнятих заходів можна віднести наступні: відсутність чіткого взаємозв'язку між плановими показниками зайнятості і передбаченими інфраструктурними проектами; відсутність взаємозв'язку між стратегією розвитку економіки з підвищенням рівня професійно-технічної освіти і кваліфікації працівників, новими професійними учасниками ринку праці в умовах масового закриття системи професійно-технічної освіти в країні; низький потенціал національних інститутів ринку праці з надання послуг високої якості підприємствам і особам, які потребують працевлаштування; відсутність соціального діалогу для економічного розвитку, соціального захисту населення, підвищення рівня його життя.

В умовах формування ринку праці в Україні особливого значення набула проблема трудової міграції.

Трудова міграція, перш за все, зумовлюється істотними відмінностями в умовах праці, рівнях заробітної плати, рівні життя, умовах підприємницької діяльності, стабільності законодавчої системи і правових відносин громадян.

В останні роки значних масштабів набула нелегальна міграція майже у всіх областях країни. Оцінити її розміри досить важко. За даними офіційної статистики, за кордоном працевлаштувалось у 2000 р. – 250,9 тис., у 2005 р. – 56,4 тис. українців.

Основними країнами працевлаштування були: Кіпр, Греція, Ліберія, Італія, Іспанія, Португалія, Велика Британія, Лівія, Латвія, Польща, Російська Федерація.

У доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини зазначалось, що за кордоном щороку працюють 5 млн. трудових мігрантів, а за експертними оцінками МЗС – за кордоном на заробітках працює 2 млн. українців [84, с 6].

Фахівці Міністерства праці та соціальної політики оцінювали трудову міграцію за кордон у 2,5–3 млн. чоловік [85, с. 6]. Сучасна трудова міграція значною мірою стосується молоді та жінок. Жіноча трудова міграція найчастіше здійснюється через нелегальні шляхи виїзду. Жіноча праця порівняно з чоловіками є менш оплачуваною, завдяки чому на неї зберігається стійкий попит.

Значними в Україні є втрати ринку праці від експорту «інтелектуальної» частини робочої сили. Як вказує С. М. Макуха, ці втрати виявляються як:

- втрати кваліфікованих спеціалістів, що мають першорядне значення для країни (науковці, інженери, програмісти, медики);
- безповоротні втрати значних коштів, вкладених в освіту та підвищення кваліфікації. При цьому втрачається й інтелектуальна цінність кадрів, плоди їхньої майбутньої творчої діяльності;
- скорочення можливостей розвитку сучасних видів виробництва, структурної перебудови економіки, піднесення національної науки [86, с. 256].

За оцінками українських експертів, щорічні втрати від еміграції наукових працівників з України за останні роки складали близько 15 млн. дол. Якщо ж до категорії наукових працівників додати висококваліфікованих інженерно-технічних спеціалістів, представників медичних професій, вчителів і діячів культури, то загальні річні збитки України від «відпливу мозків» перевищують 1 млрд. дол. [87, с. 270]. На думку науковців Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, збитки економіки від зовнішньої трудової міграції можуть досягти 10 млрд. доларів щорічно. Крім того, заробітчанство як масове явище не сприяє наповненню пенсійного і соціального фондів через відсутність відрахувань від заробітної плати [88, с. 55–56].

Надзвичайно серйозною проблемою для країни залишається легальна і нелегальна імміграція, яка створює додаткове напруження на ринку праці. Якщо чисельність іноземців, які тимчасово працювали за наймом, відповідно до отриманого роботодавцем дозволу в Україні у 2001 р. складала 6,2 тис. осіб, то у 2008 р. – майже 27 тис. осіб [89, с. 42]. Ситуація загострюється тим, що переважна більшість нелегальних іммігрантів – представники «третього світу», які не володіють мовою, професією, не знають українського законодавства, не мають документів, використовують кримінальні схеми перетину кордону, сприяють розвитку корупції та тіньової економіки у країні.

Таким чином, аналіз формування та основних тенденцій розвитку ринку праці в Україні в динаміці свідчить про його характерні особливості.

Зокрема, це поглиблення негативних тенденцій щодо чисельності населення країни за рахунок скорочення природного приросту (зменшення народжуваності і збільшення смертності) населення та від’ємного сальдо міграції.

Скорочення чисельності населення разом з його старінням негативно позначаються не лише на демографічних процесах, а й на формуванні трудового потенціалу та ринку праці, економічному піднесенні на засадах інноваційного розвитку.

Відносно високий і стабільний рівень економічної активності населення у віці 15–70 років супроводжувався зменшенням кількості найманих працівників підприємств, установ та організацій та зростанням зайнятості в неформальному секторі економіки і самозайнятого населення.

Позитивними тенденціями на ринку праці країни за аналізований період можна вважати:

- зменшення чисельності безробітного населення у віці 15–70 років, у тому числі працездатного віку;
- зниження рівня безробіття, розрахованого за методологією МОП, з 11,6% у 2000 р. до 7,9% у 2011 р.;
- зменшення чисельності зареєстрованого безробіття і рівня зареєстрованого безробіття. У 2000 р. рівень зареєстрованого безробіття складав 4,1%, у 2011 р. – 2,5% працездатного населення;
- зниження рівня довготривалого безробіття у віці 15–70 років з 5,3% у 2000 р. до 1,5% у 2011 р.;
- скорочення у 2011 р. порівняно з 2000 р. на 40% середньої тривалості часу на пошук роботи безробітними.

Основними причинами незайнятості населення у віці 15–70 років були вивільнення з економічних причин; звільнення за власним бажанням; непрацевлаштованість молоді після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації.

В умовах розвитку глобалізаційних процесів значної актуальності в країні набуває проблема незбалансованості ринку праці за кваліфікаційною ознакою, коли кількісний дисбаланс поглиблюється низьким рівнем якісних характеристик значної кількості вільних робочих місць і низьким рівнем оплати праці, що свідчить про необхідність подальшого удосконалення державного регулювання інноваційного розвитку економіки та професійної збалансованості на ринку праці відповідно до сучасних вимог.

Значною проблемою для України, що створює напругу на ринку праці, є трудова міграція. З одного боку, продовжується відтік висококваліфікованої

робочої сили, а також працездатного населення, особливо із західних регіонів, до країн з вищим рівнем життя. З іншого боку, в Україну в'їжджають працівники слаборозвинутих країн, праця яких нині використовується на непрестижних роботах; переважна більшість із них – це нелегальні іммігранти, які не сприяють економічному і соціальному розвитку країни.

Таким чином, підвищення конкурентоспроможності національного ринку праці – це комплексна проблема, вирішення якої залежить від створення в країні відповідних умов для інноваційного розвитку економіки і трудового потенціалу, підвищення рівня зайнятості і соціального захисту населення.

Досягнення оптимальної економічно і соціально ефективної зайнятості – невід'ємна складова відновлення української економіки. Стимулами цього процесу мають бути ринкові механізми і цілеспрямовані заходи державної політики на всіх рівнях. Якщо в розвинених країнах вирішення проблем зайнятості і соціального захисту населення не вимагає, як правило, кардинальних змін економічної стратегії, то в Україні для цього потрібні докорінні економічні зміни. Передумовами таких змін є інноваційний розвиток національної економіки, фінансова стабілізація, підтримка й інтенсифікація економічного зростання, формування конкурентоспроможного трудового потенціалу і вирішення соціальних проблем, що потребує ефективної взаємодії державних органів влади, найманих працівників і роботодавців.

2.2. Молодь на ринку праці та її економічна активність

Конкуренція в сфері реалізації трудових послуг економічно активного населення є невід'ємним елементом національного ринку праці. Конкурентоспроможність працівника можна визначити як відповідність його трудового потенціалу потребам ринку, здатність повніше, порівняно з іншими кандидатами (або, принаймні, не гірше), задовольняти вимоги роботодавців щодо рівня знань, умінь, навичок, компетенцій, особистісних властивостей.

Конкурентоспроможність молоді на ринку праці залежить від демографічних, соціальних, економічних характеристик, притаманних цій групі населення, що визначають її переваги або обмеження в можливостях зайнятості порівняно з особами більш старшого віку.

Комплексний характер поняття конкурентоспроможності потребує залучення до її аналізу системи статистичних показників, які можна одержати з різних інформаційних джерел, зокрема, перепису населення, поточної демографічної статистики, вибіркового обстеження населення з питань економічної активності, статистичної звітності підприємств та адміністративних даних органів державної влади, яка стосується ринку праці.

На дату проведення першого Всеукраїнського перепису населення чисельність осіб віком 15–29 років становила 10,8 млн. (22,4% загальної чисельності населення). У 2005 р. чисельність даної вікової групи майже не змінилась хоча частка її в загальній чисельності населення збільшилась до 23,1%. Переважна частина молоді (71,6%) сконцентрована в міських поселеннях, де більше можливостей одержати фахову освіту і вищий рівень життя. У складі молоді за статтю переважали чоловіки: на 1000 дівчат припадало в середньому 1 025 юнаків. Однак це співвідношення зі збільшенням віку молоді має тенденцію до скорочення. Серед молоді 25–29 років більшість становлять жінки: на 1 000 жінок припадає 999 чоловіків.

Можливості використання трудового потенціалу молоді значною мірою залежать від демографічної поведінки молодих людей. В Україні молодь є найактивнішою групою населення в процесах шлюбності. У 2000 р. було укладено 274,5 тис. шлюбів, 68,6% з яких припадало на молодь віком до 29 років, а у 12% шлюбів до молоді належав один з подружжя. У 2005 р. кількість зареєстрованих шлюбів порівняно з 2000 р. збільшилась на 21,0%.

Найчастіше одружуються жінки та чоловіки віком 20–24 років, хоча стійкість шлюбів, укладених у молодому віці, досить низька. Серед чоловіків, які вступали до шлюбу у 2005 р., частка розлучених становила 2,3% проти 2,4% у 2000 р. Серед жінок цей показник був нижчий – 2,1% та 2,2% – відповідно.

Протягом 2008–2010 років кількість зареєстрованих шлюбів в Україні зменшувалась, лише у 2011 р. вона порівняно з 2005 р. збільшилась на 7,1%.

Молоді жінки народжують переважну більшість дітей. Однак, якщо у 2000 р. жінками віком до 30 років було народжено 83,5% загального числа дітей, то у 2011 р. цей показник знизився до 70,6%. Найбільша кількість народжених дітей припадає на жінок віком 20–29 років (63,5%); на жінок 15–19 років – 7,1%. Водночас простежується тенденція до збільшення народжуваності у жінок віком 30–39 років (26,5%), а також молодших 15 років. Стійкою тенденцією є збільшення частки дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (з 17,3% у 2000 р. до 21,4% у 2005 р. та 21,9% у 2011 р.). Зниження рівня шлюбності та підвищення віку укладення шлюбу, поширення незареєстрованих та повторних шлюбів, постаріння материнства порушують демографічну рівновагу та деформують умови життя і виховання підростаючого покоління [90, с. 151–158].

Серйозною проблемою є також підвищена смертність молоді, особливо чоловіків. Основною причиною смерті молодих людей є зовнішні фактори (60,2% загальної чисельності померлих). Найбільша частка припадає на дорожньо-транспортні аварії (21,8%), самогубства (19,3%), випадкові отруєння (10,8%) та вбивства (10,4%). Зростання самогубств серед молоді свідчить про високе психоемоційне напруження та неспроможність існуючих соціальних інститутів (в тому числі сім'ї) ефективно розв'язувати конфліктні ситуації.

Внаслідок погіршення стану здоров'я молоді швидко зростає смертність від хвороб, особливо від інфекційних та паразитарних захворювань. Особливу тривогу викликає поширення таких соціально небезпечних хвороб, як туберкульоз, хвороби, що передаються статевим шляхом, СНІД, алкоголізм та наркоманія. Зростає також смертність від хвороб органів дихання та органів травлення, що є наслідком забруднення навколишнього середовища та поганої якості харчування.

Молоді властива висока територіальна мобільність, що пояснюється активним виходом з батьківської оселі у зв'язку із вступом до професійних

навчальних закладів, призовом на військову строкову службу, одруженням чи пошуком підходящого місця роботи та життя. Особливе занепокоєння викликає відплив молоді за кордон, що призводить до втрати значної частини демографічного і трудового потенціалу країни.

До безперечних переваг молодіжної робочої сили з погляду її конкурентоспрожності на ринку праці слід віднести такі демографічні риси [94, с. 84]:

- молодий вік, який передбачає великий трудовий потенціал у вимірі людино-років майбутнього трудоактивного життя;
- кращий стан фізичного здоров'я, нижчий рівень інвалідизації, оскільки молоді ще мало торкнулися такі негативні наслідки зайнятості, як виробничий травматизм, професійні захворювання;
- переважання у ресурсах праці молоді осіб чоловічої статі;
- значне переважання частки міського населення;
- високий рівень освіти, особливо наявність професійної освіти за сучасними міжнародними стандартами і технологіями, актуальними ринковими професіями, можливість набуття двох і більше спеціальностей.

Проте конкурентоспроможність молоді на ринку праці дещо знижується за рахунок таких демографічних подій, як необхідність формування власної сім’ї, народження і виховання дітей. Особливо це стосується молодих жінок, яких роботодавці схильні вважати «ненадійними» працівниками, оскільки вони можуть піти у тривалу відпустку по догляду за дитиною або частіше беруть лікарняні по догляду за хворою дитиною. Для молодих чоловіків основну проблему повноти використання трудового потенціалу становить підвищений рівень смертності.

Умовами забезпечення зайнятості молоді є стан сфери праці, зокрема наявність сучасних робочих місць та соціально-трудових відносин, що визначаються економічним становищем країни, правовим забезпеченням, можливостями отримання якісної освіти і професійної підготовки, умовами, оплатою та охороною праці. Створення умов для формування раціональної

зайнятості молоді здійснюється шляхом реалізації заходів державної політики у сфері молодіжної зайнятості, яка є складовою загальної державної молодіжної політики. Молодь як соціальна група є найбільш сприйнятливою до економічних, соціальних, технологічних новацій. Саме тому вона повинна розглядатися як основний фактор і мета формування моделі майбутнього українського суспільства. Від змісту і якості всіх форм життєдіяльності молоді безпосередньо залежать перспективи розвитку суспільства. Молодь не тільки успадковує продуктивні сили, капітали від старшого покоління, але і розвиває та примножує їх. Свою активну позицію, зацікавленість в позитивній справедливій спрямованості соціально-економічного розвитку країни молодь довела практичними діями, виступивши проти олігархічно-корумпованої влади. Зараз завдання полягає в тому, щоб створити умови для саморозвитку і самореалізації молоді, залучити її до суспільних процесів. Запорукою цього повинно стати передбачене Урядом запровадження ефективного механізму для збільшення доступу молоді до високоякісної освіти та ринку праці, повноцінна підготовка молоді, яка здобула вищу чи середню професійну освіту, до самостійного життя в суспільстві, гарантування першого робочого місця.

Молодь є специфічною соціально-демографічною групою, неоднорідною за рівнем освіти, професійної підготовки, ціннісними орієнтаціями, соціальною та економічною активністю, що необхідно враховувати при розробці та реалізації державної молодіжної політики. Вихідним положенням такої політики повинно бути визнання молоді не лише об'єктом впливу, але й активним суб'єктом соціально-економічних і структурно-технологічних трансформацій, що відбуваються в Україні. Пріоритетами молодіжної політики повинні бути освіта, професійна підготовка, зайнятість, охорона здоров'я, задоволення духовних потреб. Ці пріоритети забезпечуються гарантованим мінімумом державних соціальних послуг, а також стимулюванням активності, ініціативи та мобільності молоді економічними методами.

Економічна (трудова) активність – це прагнення людини застосувати на практиці наявні знання та досвід за відповідну винагороду. Тож економічна

активність залежно від можливостей зайнятості може бути потенційною або реалізованою. На економічну активність впливає багато факторів, серед яких найважливішими є соціально-економічні умови життєдіяльності, що визначають стан здоров'я, рівень освіти, стимули трудової діяльності, рівень доходів; вік, сімейний стан; мобільність, орієнтація на певний вид зайнятості; можливості працевлаштування, попит на робочу силу, оплата тощо.

Серед молоді віком від 15 до 29 років більше половини належать до економічно активного населення, тобто забезпечують пропозицію трудових послуг на ринку праці. Інші молоді люди цієї вікової групи належать до економічно неактивного населення (учні старших класів, студенти навчальних закладів всіх рівнів акредитації, особи, зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей; зневірені та особи, які не мають необхідності у працевлаштуванні).

Функціональна роль ринку праці полягає в реалізації пропонованої робочої сили і задоволенні існуючого попиту на неї.

Обсяги пропозиції робочої сили визначаються чисельністю економічно активного населення, яке пропонує свої трудові послуги для виробництва матеріальних та інтелектуальних продуктів. Реалізована робоча сила – це та частина економічно активного населення, яка залучена до економічної діяльності. Економічно активне населення, яке не знайшло реалізації у сфері економічної діяльності, є безробітним.

Про стан економічної активності молоді свідчать дані табл. 2.8.

У загальній чисельності економічно активного населення України більше чверті становить молодь. Це майже 6 млн. молодих людей. Ретроаналіз економічної активності молоді за 1999–2003 роки свідчить, що пропозиція праці з боку молоді поступово скорочувалася. Порівняно з 1999 р. вона зменшилась на 2,4%.

Таблиця 2.8

Стан економічної активності молоді в Україні у 1999–2003 рр.*

	1999	2000	2001	2002	2003
Чисельність економічно активної молоді					
Чисельність економічно активної молоді, тис. осіб	5 994,1	6 027,2	5 923,0	5 912,0	5 848,5
Частка молоді в економічно активному населенні, %	26,4	26,1	26,0	26,0	25,9
в тому числі за віковими групами, років 15–19	2,7	2,3	2,2	2,4	2,1
20–24	10,9	10,6	10,6	10,5	10,5
25–29	12,8	13,1	13,3	13,2	13,3
Економічна активність					
Загальний рівень економічної активності, %	62,3	63,5	62,7	62,6	62,3
Рівень економічної активності молоді, %	55,5	55,2	53,9	53,8	53,2
в тому числі за віковими групами, років 15–19	16,3	14,3	13,1	14,2	12,6
20–24	69,0	68,4	67,0	66,3	65,9
25–29	83,1	84,9	83,7	82,8	83,2
Зайнятість					
Чисельність зайнятої молоді, тис. осіб	4 782,2	4 875,2	4 916,5	5 002,7	5 066,3
Частка молоді в загальній чисельності зайнятих, %	23,9	23,9	24,2	24,5	24,6
Загальний рівень зайнятості, %	54,9	56,1	55,8	56,2	56,6
Рівень зайнятості молоді, %	44,2	44,6	44,7	45,5	46,1
в тому числі за віковими групами, років 15–19	9,8	8,6	8,6	10,1	9,2
20–24	53,2	54,4	53,8	54,6	56,3
25–29	71,6	72,7	73,7	73,6	74,6
Безробіття					
Чисельність безробітної молоді, тис. осіб	1 212,2	1 152,0	1 006,5	909,3	782,3
Частка молоді в загальній чисельності безробітного населення, %	44,9	42,5	40,0	39,5	38,0
Загальний рівень безробіття, %	11,9	11,7	11,1	10,1	9,1
Рівень безробіття молоді, %	20,2	19,1	17,0	15,4	13,4
в тому числі за віковими групами, років 15–19	39,9	40,1	34,4	28,9	27,0
20–24	22,9	20,5	19,7	17,6	14,5
25–29	13,9	14,3	12,0	11,1	10,3

* Розраховано за: Економічна активність населення України у 2000 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 52; Економічна активність населення України у 2002 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 55; Економічна активність населення України у 2003 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 57.

Економічно активна молодь в основному представлена віковими групами 20–24 і 25–29 років, що цілком закономірно. Частка її в економічно активному населенні у 2003 р. становила 23,8%. Більш чисельною є вікова група 25–29 років, яка практично завершила процеси професійного становлення і бере активну участь в економічному житті країни. Щодо першої вікової групи, то вона є найменш чисельною і протягом аналізованого періоду ще скоротилася.

Рівень економічної активності молоді був значно нижчий (на 9,1 процентних пункти) від загального показника і мав тенденцію до зниження. Це пояснюється дуже низьким рівнем активності молодшої вікової групи і його подальшим зниженням. У 1999 р. серед осіб 15–19 років лише 16,3% пропонували свої послуги на ринку праці, у 2003 р. – 12,6%. Таку тенденцію можна вважати позитивною, оскільки для дітей набагато важливіше вчитися, ніж працювати. У молоді 20–24 років рівень економічної активності, хоча і вищий загального (65,9% проти 62,3%), також помітно знизився. Найвищий рівень економічної активності характерний для молоді старшої вікової групи – 83,2%. Проте він аналогічний показникові вікової групи 45–49 років і на 2,5–4,8 процентних пункти нижчий, ніж у осіб віком 30–44 років [95, 96].

Аналіз показників зайнятості молоді свідчить, що молода робоча сила затребувана на ринку праці. Молодіжний сегмент зайнятості поступово розширювався. За 1999–2003 рр. чисельність зайнятої молоді збільшилася на 5,9% і перевищила 5 млн., а питома вага молоді в загальній чисельності зайнятих зросла з 23,9 до 24,6%.

Більше половини зайнятої молоді – це вікова група 25–29 років, яка має конкурентні переваги на ринку праці. Досить стабільною в чисельності зайнятого населення є частка вікової групи 20–24 роки. Вклад вікової групи 15–19 років у зайнятість є незначним.

На фоні зниження рівня економічної активності молоді зростання рівня її зайнятості слід розглядати як позитивне явище. Це означає, що частка нереалізованої молодіжної робочої сили істотно зменшилася. Причому

зростання рівня зайнятості молоді відбувалося випереджаючими темпами порівняно з іншими віковими групами.

Однак, незважаючи на відмічені тенденції, рівень зайнятості молоді значно нижчий, ніж в середньому по всьому населенню. Це пояснюється, насамперед, дуже неістотним рівнем зайнятості молоді віком 15–19 років, а також дещо нижчим від середнього рівнем зайнятості осіб 20–24 років. Показники старшої вікової групи молоді значно вищі, але досить далекі від максимальних значень, які спостерігаються у населення віком 35–49 років.

По всіх вікових групах молоді відмічався значний розрив між рівнями економічної активності і зайнятості, що свідчить про наявність надлишку молодіжної робочої сили на ринку праці України, тобто існування досить чисельного контингенту безробітної молоді. У 1999 р. 1,2 млн. молодих людей були без робочого місця. Хоча протягом наступних років їхня чисельність зменшилася на 35,5%, все ж у 2003 р. 782,3 тис. молодих людей перебували в стані безробіття. Незважаючи на те, що скорочення безробіття серед молоді відбувалося більш інтенсивно, ніж по старшому населенню, напруження на молодіжному ринку праці було більшим. Так, якщо частка молоді в загальній чисельності зайнятого економічно активного населення у 2003 р. становила 24,6%, то серед безробітного економічно активного населення – 38%. Показник співвідношення рівнів безробіття молоді і всього економічно активного населення становив 1,5, а вікової групи 15–19 років – 3,0 (табл. 2.9).

Серед економічно активної молоді переважали чоловіки. Їхня частка становила 55%, а рівень економічної активності значно вищий, ніж у жінок, хоча і мав тенденцію до зниження. У 1999 р. на ринку праці пропонували свої трудові послуги 59,6% молодих чоловіків, у 2003 р. – 57,1%. Рівень економічної активності молодих жінок більш стабільний, його зниження було не таким відчутним. Причини більш низької економічної активності жінок віком 15–29 років (тільки половина з них виходить на ринок праці) зумовлені народженням та вихованням дітей, оскільки на цей вік припадає найбільша інтенсивність народжуваності, а також і більшою спрямованістю на здобуття вищої освіти.

Таблиця 2.9

Стан економічної активності молоді в Україні за статтю у 1999–2003 рр.*

Показник	Жінки					Чоловіки				
	1999	2000	2001	2002	2003	1999	2000	2001	2002	2003
Економічна активність										
Чисельність економічно активної молоді, тис. осіб	2719,3	2752,7	2706,8	2695,0	2606,6	3275,1	3274,5	3216,2	3217,0	3187,9
Частка молоді в економічно активному населенні, %	24,7	24,5	24,4	24,3	20,5	27,9	27,5	27,5	27,7	27,6
Рівень економічної активності молоді, %	51,2	51,2	50,1	49,9	49,2	59,6	58,9	57,6	57,6	57,1
Зайнятість										
Чисельність зайнятої молоді, тис. осіб	2188,8	2225,1	2251,1	2277,8	2309,4	2593,4	2650,1	2665,4	2724,9	2756,8
Частка молоді в зайнятому населенні, %	22,4	22,4	22,8	22,8	22,9	25,2	25,2	25,7	26,2	26,3
Рівень зайнятості молоді, %	41,	41,4	41,6	42,1	42,7	47,2	47,7	47,7	48,8	49,4
Безробіття										
Чисельність безробітної молоді, тис. осіб	530,5	527,6	455,7	417,2	351,2	681,7	624,4	550,8	492,1	431,1
Частка молоді в безробітному населенні, %	42,0	40,1	37,6	37,8	36,3	47,5	44,8	42,2	41,1	39,5
Рівень безробіття молоді, %	19,5	19,2	16,8	15,5	13,2	20,8	19,1	17,1	15,3	13,5

* Розраховано за: Економічна активність населення України у 2000 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 54, 56; Економічна активність населення України у 2002 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 56, 58; Економічна активність населення України у 2003 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 58, 60.

Приблизно такі самі закономірності простежувалися і в зайнятості молоді. Відмінність була в тому, що рівні економічної активності понизилися, а рівні зайнятості – зросли. Причому у чоловіків зростання показника було більш помітним.

Аналіз безробіття безпосередньо характеризує рівність можливостей молодих людей на ринку праці залежно від статі, оскільки відображає нереалізований трудовий потенціал. Пропорції в чисельності безробітної молоді за статтю практично такі самі, як по економічно активному та зайнятому населенню, проте рівні безробіття жінок і чоловіків не мають таких великих відмінностей і поступово ще більше зближуються. У 1999 р. різниця між ними становила 1,3 процентних пункти, у 2003 р. – всього 0,3 процентних пункти.

Порівнюючи стан економічної активності молоді за типом поселення, слід відзначити, що міське населення становить біля 70% молодіжного сегменту ринку праці України, що пояснюється переважанням міського населення в загальній чисельності населення (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Стан економічної активності молоді в Україні за типом поселення у 1999–2003 рр.*

Показник	Жінки					Чоловіки				
	1999	2000	2001	2002	2003	1999	2000	2001	2002	2003
Економічна активність										
Чисельність економічно активної молоді, тис, осіб	4286,9	4254,6	4181,3	4159,0	4130,0	1707,5	1772,6	1741,7	1753,0	1718,5
Частка молоді в економічно активному населенні, %	26,2	25,9	25,8	25,7	25,5	26,7	26,4	26,6	26,8	26,7
Рівень економічної активності молоді, %	55,8	54,8	53,6	53,4	52,6	54,5	56,0	54,5	54,8	53,7
Зайнятість										
Чисельність зайнятої молоді, тис, осіб	3289,9	3331,0	3395,4	3449,3	3536,8	1492,3	1544,2	1521,1	1553,4	1529,4
Частка молоді в зайнятому населенні, %	23,4	23,5	24,0	24,1	24,3	24,9	24,7	25,1	25,4	26,0
Рівень зайнятості молоді, %	42,9	42,9	43,6	44,3	45,4	47,6	48,8	47,6	48,6	47,8
Безробіття										
Чисельність безробітної молоді, тис. осіб	997,0	923,6	785,9	709,7	593,2	215,2	228,4	220,6	199,6	189,1
Частка молоді в безробітному населенні, %	43,3	41,1	38,3	38,0	36,9	54,4	49,9	47,3	46,1	41,9
Рівень безробіття молоді, %	23,3	21,7	18,8	17,1	14,4	12,6	12,9	12,7	11,4	11,0

* Розраховано за: Економічна активність населення України у 2000 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 58–59; Економічна активність населення України у 2002 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 60–62; Економічна активність населення України у 2003 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 62, 64.

При тому, що сільське населення має набагато старішу вікову структуру, частка молоді серед економічно активного сільського населення дещо вища, ніж по міському населенню. Це пояснюється тим, що в сільській місцевості молодь раніше виходить на ринок праці, в міській місцевості молоді люди довше проходять навчання.

Рівень економічної активності міської молоді поступово зменшується. По сільській місцевості у 2000 р. відбулося зростання рівня активності молоді, в результаті чого він перевищив аналогічний показник по міській місцевості. У

2001 р. рівень економічної активності сільської молоді знов понизився до рівня 1999 р., у 2002 р. – трохи зріс, а в 2003 р. відчутно знизився. Коливання показника частково пояснюються тим, що економічна діяльність в сільській місцевості пов'язана переважно з сільським господарством, виробництво в якому сильно залежить від природних факторів. Крім того, на рівень економічної активності сільського населення могли вплинути процеси розпаювання земель та майна колективних сільськогосподарських підприємств.

Порівняльний аналіз показників зайнятості за типом поселення свідчить про істотне перевищення рівня зайнятості сільської молоді над аналогічним показником по міській місцевості (на 2,4 процентних пункта у 2003 р.). Це означає, що сільська молодь з метою виживання у той період намагалася реалізувати свою потребу у праці.

Як свідчать дані табл. 2.10, рівень безробіття міської молоді значно вищий, ніж сільської, хоча розрив між ними поступово скорочується (у 1999 р. коефіцієнт співвідношення становив 1,8 раза, у 2003 р. – 1,3). Але з цього не можна робити однозначного висновку, що конкурентоспроможність сільської молоді на ринку праці була вищою. Справа в тому, що за програмою вибіркових обстежень населення з питань економічної активності до зайнятих відносяться особи, які працюють в особистих селянських господарствах, продукція з яких принаймні частково реалізується за межі домогосподарства. В сільській місцевості цей вид зайнятості дуже поширений, оскільки практично всі домогосподарства мали земельні ділянки, а рівень їхніх грошових доходів дуже низький. У 2003 р. 21,3% зайнятих у сільській місцевості працювали саме в особистих селянських господарствах. На жаль, за опублікованими даними обстеження неможливо виокремити з них молодь, але, як правило, в таких господарствах працюють всі члени родини, включаючи дітей. Оскільки запитальник обстеження побудований таким чином, що спочатку ставляться запитання про наявність роботи за наймом або у власному бізнесі, до категорії зайнятих в особистих селянських господарствах мають більше шансів потрапити члени домогосподарства, які більше ніде не працювали, в тому числі

учні та випускники шкіл, жінки, які доглядають дітей, інші категорії молоді, які в міській місцевості були б економічно неактивними. Діяльність особистих селянських господарств відноситься до неформального сектора економіки, тому зайнятість в ньому не надає ніяких соціальних гарантій, переважає важка ручна праця, тобто соціальна якість такої зайнятості дуже низька.

Про складну ситуацію із зайнятістю сільської молоді свідчить також дуже висока питома вага молоді серед безробітного населення. У 1999 р. особи віком 15–29 років становили 54,4% загальної чисельності безробітних у сільській місцевості. У 2003 р. їхня частка зменшилася до 41,9%, але залишалася набагато вищою за аналогічний показник по міській місцевості (36,9%).

Аналіз засвідчує, що рівень безробіття окремих вікових груп молоді значно розрізняється. Максимально високий рівень безробіття характерний для осіб віком 15–19 років (27%). Серед безробітних цієї вікової групи 79% становили не працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх навчальних закладів. Справа в тому, що випускники шкіл виходять на ринок праці без необхідних виробничих навичок, а роботодавці ухиляються від виконання додаткових вимог чинного законодавства стосовно їхньої праці та виробничого навчання.

Дуже високий рівень безробіття був і у осіб 20–24 років (14,5% загальної чисельності економічно активного населення цього віку). Навіть у старшій віковій групі молоді рівень безробіття значно вищий, ніж у населення 30–49 років та в середньому по всьому населенню. Основною перешкодою для працевлаштування молоді 20–29 років стають відсутність практичного досвіду роботи за фахом, недоліки професійної орієнтації, невдало обрана спеціальність, можливо також високі вимоги молодих людей до умов і змісту праці.

Серед вікової групи молоді 20–24 років не працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації становили 44,9%. Ще 30,7% припадало на звільнених за власним

бажанням. У віковій групі 25–29 років основною причиною незайнятості було звільнення за власним бажанням (46,7%).

Аналогічні тенденції в економічній активності, зайнятості та безробітті молоді спостерігаються і в наступні періоди (табл. 2.11–2.13).

Таблиця 2.11

Частка молоді в економічно активному населенні за статтю та віковими групами у 2005, 2007 і 2010 роках, %*

	2005			2007			2010		
	Всього у віці 15–70 років	В т.ч. молодь		Всього у віці 15–70 років	В т.ч. молодь		Всього у віці 15–70 років	В т.ч. молодь	
		15–24 років	25–29 років		15–24 років	25–29 років		15–24 років	25–29 років
Економічно активне населення	100	13,5	12,5	100	13,9	12,7	100	12,0	13,5
Жінки	100	12,0	11,6	100	12,3	11,7	100	10,5	12,2
Чоловіки	100	14,9	13,3	100	15,4	13,6	100	13,4	14,8

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К.: Держкомстат України, 2006. – С 375; Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 374; Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 358.

Як видно з наведених даних, частка молоді в економічно активному населенні України протягом 2005–2010 рр. стабільно зменшувалась і в 2010 р. становила 25,5% проти 27,6% у 2003 р. Це зменшення відбувалося за рахунок жінок (на 2,8 процентних пункти). Щодо молоді чоловічої статі, то частка її в економічно активному населенні за аналізований період збільшувалась, досягнувши у 2007 р. 29,0% проти 27,6% у 2003 р. У 2010 р. відмічається зменшення її до 28,2%.

У 2011 р. спостерігалося збільшення рівня економічної активності молоді вікової групи 15–24 років до 41,7% проти 40,1% у 2000 р. та зменшення його у молоді 25–29 років до 79,7% проти 84,7%. Така динаміка економічної активності молоді зумовлена економічною кризою та спадом виробництва [75, с. 117]. Відбулися зрушення в рівнях зайнятості молоді за цей період.

Таблиця 2.12

Рівень зайнятості молоді за статтю, виковими групами та місцем проживання у 2005, 2007 і 2010 роках (% до кількості населення відповідної групи)*

	2005			2007			2010		
	Всього у віці 15–70 років	У т.ч. за віковими групами		Всього у віці 15–70 років	У т.ч. за віковими групами		Всього у віці 15–70 років	У т.ч. за віковими групами	
		15–24	25–29		15–24	25–29		15–24	25–29
Усе населення	57,7	34,2	75,2	58,7	36,6	76,5	58,5	33,5	72,0
Жінки	53,1	30,4	67,8	53,7	32,0	68,4	54,4	29,3	65,2
Чоловіки	62,8	37,9	82,5	64,3	41,0	84,5	63,1	34,4	78,6
Міські поселення	56,5	31,8	76,3	57,4	34,2	77,3	56,8	29,4	72,4
Сільська місцевість	60,5	40,4	72,4	61,5	42,3	74,4	62,7	42,3	71,0

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К.: Держкомстат України, 2006. – С 375; Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 374; Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 358.

Як видно з табл. 2.12, за певної стабілізації рівня зайнятості економічно активного населення загалом у 2010 р. відбулося зменшення зайнятості молоді в обох вікових групах. При цьому рівень зайнятості молоді вікової групи 25–29 років у 2,1 раза перевищував рівень зайнятості молоді 15–24 років.

Більш високий рівень зайнятості характерний для чоловіків, який, проте, у 2010 р. значно скоротився порівняно з 2005 та 2007 роками.

Відмінності в зайнятості молоді у міських поселеннях і сільській місцевості зводяться до більш високого рівня зайнятості молоді вікової групи 15–24 років у сільській місцевості та більш високого рівня зайнятості молоді 25–29 років у міських поселеннях, що зумовлюється різними можливостями попиту на ринку праці.

Аналізуючи зайнятість молоді, слід звернути увагу на більш високий рівень участі її у неформальному секторі економіки. Особливо це характерно для молоді вікової групи 15–24 років. Якщо зайнятість молоді віком 25–29 років у цьому секторі економіки у 2011 р. практично перебувала на рівні зайнятості в ньому вікових груп 30–34, 35–39, 40–49 років і становила у 2011 р.

19,8%, то у молоді вікової групи 15–24 років вона була майже на 65% вищою. У сільській місцевості рівень участі молоді у неформальному секторі економіки становив 57,7% (особи віком 15–24 років) та 41,2% (особи віком 25–29 років) проти 16,5% та 12,5%, відповідно, у міських поселеннях [75, с. 151].

Таблиця 2.13

Рівень безробіття молоді за статтю, віковими групами та місцем проживання у 2005, 2007 та 2010 роках, % від кількості економічно активного населення відповідної вікової групи (за методологією МОП)*

	2005			2007			2010		
	Всього у віці 15–70 років	У т.ч. молодь за віковими групами		Всього у віці 15–70 років	У т.ч. молодь за віковими групами		Всього у віці 15–70 років	У т.ч. молодь за віковими групами	
		15–24	25–29		15–24	25–29		15–24	25–29
Усе населення	7,2	14,9	7,6	6,4	12,5	6,9	8,1	17,4	9,9
Жінки	6,8	14,4	7,7	6,0	12,5	7,3	6,8	16,7	8,1
Чоловіки	7,5	15,2	7,5	6,7	12,4	6,6	9,3	17,8	11,2
Міські поселення	7,8	16,7	8,1	6,8	13,6	7,1	8,6	20,2	10,3
Сільська місцевість	5,7	11,1	6,3	5,4	10,2	6,2	7,1	12,6	8,4

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К.: Держкомстат України, 2006. – С 375; Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 374; Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 358.

Як свідчать дані табл. 2.13, рівень безробіття населення у віці 15–70 років складав у 2005 р. – 7,2%, у 2010 р. він зріс до 8,1%. Зростання рівня безробіття відбувалося за рахунок чоловіків – з 7,5% до 9,3%. Рівень безробіття серед жінок залишався незмінним. Причиною цього було скорочення робочих місць та більш широке застосування атипових форм зайнятості, на які змушені були погоджуватися жінки.

Водночас рівень безробіття серед молоді, зокрема, вікової групи 15–24 років, як у чоловіків, так і у жінок у 2005 р. був у 2 рази вищий, ніж в цілому по Україні, і значно зріс у 2010 р. – до 17,4%. Рівень безробіття молоді 25–29 років

становив 9,9%, у тому числі чоловіків 11,2%. Більш високий рівень безробіття серед молоді у 2010 р. був у міських поселеннях (20,2% у віковій групі 15–24 років та 10,3% у віковій групі 25–29 років). У 2011 р. рівень безробіття молоді вікової групи 25–29 років знизився до 9,2% за збільшення його до 18,6% у віковій групі 15–24 років. Дослідженнями [102, с. 154–155] було встановлено, що вірогідність настання безробіття була вищою у чоловіків порівняно з вірогідністю безробіття для жінок, а також у молоді обох статей 15–25 років порівняно зі старшими віковими групами молоді.

Крім того, було доведено, що одружені жінки мають нижчу вірогідність бути безробітними, ніж одружені чоловіки. Цей факт свідчить не лише про відповідальність жінок, а й про те, що вони частіше погоджуються на отримання роботи на будь-яких умовах.

Звідси можна зробити висновок про більш високу мобільність та адаптованість молоді старшої вікової групи, зокрема чоловіків, до вимог ринку праці та бажання знайти цікаву, більш високооплачувану роботу. Слід зазначити, що така поведінка молоді відповідає світовим тенденціям щодо зайнятості гідною працею, яку Міжнародна організація праці проголосила глобальною метою у XXI столітті [95]. Завдання полягає в тому, щоб гідна праця для всіх, тобто продуктивна робота в умовах свободи, справедливості, гарантій захищеності і людської гідності, була визнана пріоритетом державної політики у сфері зайнятості і виключала будь-які прояви дискримінації. Залучення молоді до сфери гідної праці створювало б можливості для ефективної реалізації її трудового потенціалу протягом майбутнього трудового життя.

Аналіз молодіжного ринку праці показує, що помітним явищем стає вихід молодих людей зі складу ресурсів праці. Крім безробітних у віці 15–29 років, певна частина молодих людей зневірилася в пошуках роботи і набула статусу економічно неактивного населення. Особливо насторожує той факт, що серед економічно неактивної молоді віком 25–29 років високою є частка зневірених у пошуках роботи чоловіків. Важливо також підкреслити, що частка зневіреної

сільської молоді у пошуках роботи віком 20–24 роки в економічно неактивному населенні більш ніж у 3 рази перевищує аналогічний показник по міській місцевості.

Значний «вклад» у вихід з ринку праці працездатного населення через зневіру в пошуках роботи вносить непрацевлаштована молодь після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації, що свідчить про асиметрію попиту і пропозиції праці та зростання вимог молодих людей до робочих місць. Основну частину зневірених у пошуках роботи складають вивільнені з економічних причин та звільнені за власним бажанням, тобто особи, які раніше мали роботу. Однак тривале перебування у стані незайнятості стає визначальним фактором різкого зниження потенціалу зайнятості і працевлаштування цих людей.

Як негативну слід оцінити тенденцію скорочення чисельності молодих працівників (15–34 років) у сільському господарстві, промисловості, будівництві, транспорті і зв’язку, а також в охороні здоров'я, соціальній допомозі тощо. Найбільш привабливими для молоді є фінансова діяльність, торгівля, діяльність готелів та ресторанів, де питома вага її в обліковій кількості штатних працівників у 2011 р. становила, відповідно, 56,4%; 51,6% та 45,0% [78, с. 95].

Аналіз статистичних даних свідчить, що молодь України має реальну можливість обирати вид економічної діяльності і здатна скласти конкуренцію на ринку праці старшому поколінню працівників. Разом з тим, процес формування раціональної, продуктивної зайнятості молоді перебуває на початковому етапі. Без припливу молодих кадрів сфера матеріального виробництва та соціальна сфера приречені на занепад. Тому слід негайно вживати заходів щодо стимулювання більш активної участі молоді у цих видах діяльності.

Ситуація на молодіжному ринку праці визначальною мірою залежить від процесів, які відбуваються на сукупному ринку праці та в економіці країни загалом. Тому заходи щодо сприяння зайнятості молоді повинні бути

складовою національної стратегії зайнятості. Відповідно до ініціативи МОП, відомої під назвою «Мережа зайнятості молоді», в Україні необхідно розробити національний та регіональні плани дій щодо зайнятості молоді, які передбачали б формування і підвищення потенціалу молоді до працевлаштування, забезпечення рівних можливостей, розвиток молодіжного підприємництва і створення робочих місць. Особливу увагу слід приділяти проблемам більш тісного зв'язку між системами освіти і ринком праці, доступу молоді до гідної праці, скорочення тривалості безробіття, динамічної професійної підготовки і перепідготовки молодих людей.

Ключову роль у сприянні зайнятості молоді гідною працею повинні відігравати освіта і професійна підготовка. Стосовно вікової групи молоді 15–19 років доцільною була б практика учнівства в рамках «подвійної системи», яка набула поширення в Австрії, Данії, Німеччині, Швейцарії.

Суть цієї системи полягає в тому, що навчання в школі поєднується з виробничим навчанням на основі розробки відповідних інтегральних програм. В результаті випускники шкіл набувають базових навичок зі спеціальностей, які користуються попитом на ринку праці. Необхідність і важливість цього заходу зумовлюється тим, що система освіти не має відповідного виробничого потенціалу для формування у випускників базових навичок, без яких вони неконкурентоспроможні на ринку праці. Щоб забезпечити адекватність виробничого навчання змінам професійних структур на ринку праці до розробки програм виробничого навчання і професійної підготовки слід залучати соціальних партнерів. Соціальні партнери завдяки прямим формальним і неформальним зв'язкам зі школами забезпечували б контакт учнів з учасниками ринку праці. Така практика була б корисна і для роботодавців, оскільки вирішувала б проблему пошуку і набору персоналу та підготовку його відповідно до виробничих потреб. Крім того, роботодавців можна було б залучати до консультацій та проведення факультативних занять з питань самостійної зайнятості і малого бізнесу.

Процесу переходу молоді зі школи на виробництво сприяло б державне стимулювання роботодавців щодо найму молодих людей. Замість виплати допомоги по безробіттю держава могла б стимулювати роботодавців у розмірі річної мінімальної заробітної плати за кожний укладений з молоддю строковий договір найму та забезпечення її підготовки на робочому місці, як це практикується в багатьох європейських країнах.

Щодо молоді віком 20–29 років, то особливої актуальності набувають професійна підготовка і розвиток трудового потенціалу, зорієнтовані на інноваційні технології і підприємницькі мотивації, здатні забезпечити її високу конкурентоспроможність на ринку праці та якісну зайнятість на основі постійних трудових договорів.

Важливим напрямком інтеграції молоді до сфери праці повинно стати сприяння самозайнятості завдяки забезпеченню доступу до кредитів і навчанню ведення бізнесу.

Державним службам зайнятості, крім традиційних функцій регулювання програм зайнятості, необхідно більше уваги приділяти наданню молоді інформаційних послуг, консультування і пошуку конкретних робочих місць.

Тобто, необхідний комплексний підхід до вирішення питань підвищення конкурентоспроможності молоді в умовах ринкових відносин на макроекономічному рівні, який передбачає такі напрями:

- удосконалення законодавчо-правової бази державної молодіжної політики, в тому числі в підвищенні економічної і громадської активності молоді;
- регулювання процесу формування професійно-освітнього потенціалу молоді;
- сприяння продуктивній, раціональній зайнятості молоді;
- подолання проблеми молодіжного безробіття;
- удосконалення механізму державного регулювання молодіжної міграції.

2.3. Інноваційні фактори використання трудового потенціалу національної економіки

Головним завданням економічної політики держави на сучасному етапі є утвердження інноваційної моделі структурних перетворень як основи науково-технологічного прогресу, забезпечення прогресивних структурних зрушень за рахунок інноваційного оновлення виробництва та досягнення конкурентоспроможності продукції. Одним з основних чинників стійкого економічного зростання України та її регіонів в сучасних умовах є *науково-технологічні інновації,* що суттєво впливають на обсяги та ефективність виробництва, а відтак – на стан регіональних ринків праці [51, с. 94].

Активізація інноваційних факторів зростання зумовлена докорінними змінами у взаємодії людини і природи, а також у системі продуктивних сил та їх речової форми, які одержали назву науково-технічної революції (НТР). Вони зумовлюють істотні зміни в кожному елементі продуктивних сил.

Сутність НТР виявляється в таких її основних ознаках: перетворення науки на безпосередню продуктивну силу; фундаментальні зміни в техніці (штучно створених засобах праці, які посідають проміжне місце у взаємодії людини й природи); докорінні перетворення головної продуктивної сили – працівника; кардинальна зміна предметів праці, поява принципово нових видів матеріалів із наперед визначеними властивостями; впровадження принципово нових технологій, створених на основі фундаментальних відкриттів; нові рівні використання людьми сил природи; впровадження принципово нових форм і методів організації виробництва і праці; інформаційна революція, матеріальною базою якої є поява принципово нових засобів передавання інформації.

Поява та розповсюдження нововведень є наслідком дії НТР як прояву науково-технічного прогресу. Останній являє собою, з одного боку, процес появи нововведень, з іншого – процес розповсюдження прогресивних

технологій, продуктів, послуг. При цьому, незважаючи на те, що нововведення здатне відкрити зовсім нові можливості, певною мірою знецінюючи старі підходи й методи, проміжок часу між моментом його появи та економічною доцільністю використання може бути досить великим. Інакше кажучи, існує певне запізнення прояву науково-технічного прогресу в економічній і соціальній сферах, адже лише розповсюдження нововведень призводить до помітної зміни економічних і соціальних показників.

Внаслідок дії НТР для сучасного високотехнологічного суспільства характерні інші, ніж раніше, спосіб виробництва суспільного багатства – за допомогою втілених у технології знань, нова комп'ютерно-інформаційна база праці, а також переважно інтелектуальний і психологічний характер виробничої віддачі працівника та, не в останню чергу, масова зміна його соціально-культурного типу, який відзначається високим рівнем освіти та відповідальності, гуманістичними цінностями, включаючи творчість і саморозвиток у праці [105, с. 56].

Умовою збереження і посилення конкурентоспроможності окремого підприємства стає інформація про досягнення та використання результатів не тільки прикладних, а й фундаментальних досліджень. Тому сучасні підприємства зміцнюють зв'язки з її первинними джерелами – центрами фундаментальної науки. Крім того, зростає роль наукових та інженерно-технічних кадрів у структурі сукупного працівника, що різко підвищує зацікавленість підприємств у наймі робочої сили, здатної бути на передових рубежах науки і техніки, перетворює успіхи в цій галузі на важливий засіб конкурентної боротьби.

У сучасному високорозвиненому виробництві важливий не сам по собі інноваційний процес, а його комерційний результат, який виражається в конкретних показниках економічної ефективності: зростанні прибутків, зниженні витрат, підвищені якості продукції. Отже, підхід сучасного

підприємства до стимулювання праці в інноваційному процесі визначається двома головними ознаками – прагненням максимально активізувати творчу особистість і спрямувати цю активність на досягнення конкретного економічного результату.

Інновація в соціально-економічній системі є способом якісно більш ефективного використання ресурсів. Внаслідок свого комплексного розгортання інновація утворює нову соціально-економічну й технологічну підсистему суспільства, що складається з галузей, які здійснюють інновацію; тих, що поширюють нову технологію та поглиблюють її економічні переваги; галузей, що виникають у результаті розвитку нового технологічного стилю.

У вітчизняній науковій літературі економічні аспекти інновацій розглядалися в рамках досліджень науково-технічного прогресу (НТП) і впровадження нової техніки, а також висвітлювалися в багатьох зарубіжних виданнях. Своєрідна парадигма інноваційного розвитку склалася з виникненням поняття *інтенсифікації виробництва*, тобто дієвості якісних факторів зростання, зниження матеріалоємності продукції, підвищення продуктивності праці.

Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає інновації як новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного чи іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери. Інноваційна діяльність визначається в Законі як така, що спрямована на використання та комерційну реалізацію нововведень і зумовлює вихід на ринок нових конкурентоспроможних товарів та послуг [106].

Під інноваційною діяльністю розуміють також, по-перше, впровадження прогресивної техніки і новітніх технологій, які відповідають світовим

стандартам, по-друге, наукові дослідження, взаємопов'язані з першим напрямом [107, с. 105].

Ми пропонуємо визначати *інновацію (нововведення)* як науково-технічне досягнення на рівні окремого технологічного (або управлінського) процесу, продукту, методу, здійснене в результаті розробки наукових досліджень і дослідно-конструкторських робіт, впровадження у виробництво або управління та розповсюдження в галузях економіки.

Можна запропонувати класифікацію інновацій (нововведень) за такими групами: принципово нові нововведення, тобто побудовані на новому технічному (технологічному) принципі, що повинні приводити до досить значних зрушень в економічних результатах їхнього застосування; нововведення з істотними якісними техніко-економічними відмінностями порівняно з попередніми рішеннями, які не мають заміни старого технічного принципу новим, перехід до таких якісно нових нововведень передусім наявний тоді, коли технічний принцип ще не застарів і містить в собі значні потенційні техніко-економічні можливості; нововведення, які є лише кількісною модифікацією (модернізацією) старих рішень без істотних якісних змін, що приносить незначний економічний ефект або взагалі не дає його, а іноді навіть погіршує економічні показники.

Самостійними видами інноваційної діяльності є: дослідження і розробки; технологічна підготовка й організація виробництва; виробниче проектування; запуск виробництва та передвиробничі розробки, включаючи модифікації продукту і технологічного процесу, перепідготовку персоналу для застосування нових технологій та обладнання, а також експериментальне виробництво, якщо передбачається подальше доопрацювання конструкції; маркетинг нових продуктів; придбання неречових (прав на патенти, ліцензій, технологій) і уречевлених (у вигляді машин та обладнання) технологій.

В Україні фінансування наукових і науково-технічних робіт здійснюється за різними джерелами: державного бюджету, власних коштів підприємств, коштів замовників вітчизняних та іноземних держав, інших джерел (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Розподіл обсягу фінансування наукових і науково-технічних робіт за джерелами фінансування за 1995–2007 рр. у фактичних цінах, млн. грн*

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	Структура фінансування в %	
										1995	2007
Усього	**652,0**	**2046,3**	**2432,5**	**2611,7**	**3597,4**	**4251,7**	**5160,4**	**5164,4**	**6149,2**	**100,0**	**100,0**
У тому числі за рахунок держбюджету	244,9	614,5	751,6	733,3	1070,7	1449,5	1711,2	2017,4	2815,4	37,6	45,9
власних коштів	14,6	61,3	210,4	146,7	228,5	275,9	338,5	462,7	521,1	2,2	8,7
коштів замовників вітчизняних	233,4	785,8	789,5	933,6	1321,5	1475,0	1680,1	1563,3	1725,8	35,8	28,2
іноземних держав	101,9	477,1	555,3	683,1	875,1	908,6	1258,0	1000,9	978,7	15,6	16,2
інших джерел	57,2	107,6	125,7	115,0	101,6	142,7	172,6	120,1	63,1	8,8	1,0

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 330.

Як видно з табл. 2.14, обсяг фінансування наукових і науково-технічних робіт за період з 1995 по 2007 рр. мав тенденцію до зростання. В загальному обсязі фінансування значна частина припадає на фінансування цих робіт за рахунок державного бюджету (у 1995 р. – 37,6%; у 2007 – 45,9%) та коштів вітчизняних замовників (у 1995 – 35,8%; у 2007 р. – 28,2%). При зменшенні за ці роки відсотка фінансування наукових і науково-технічних робіт за рахунок вітчизняних замовників частка фінансування коштів іноземних держав збільшилась з 15,6% у 1995 р. до 16,2% у 2007 р.

В Україні наукові розробки стабільно становили більше половини всіх науково-технічних робіт, маючи тенденцію до зниження (табл. 2.15). Поступово збільшувалася частка фундаментальних досліджень, що є основою для

подальших прикладних та науково-практичних розробок. Зменшився останнім часом відсоток науково-технічних послуг. Якщо у 2002 р. вони складали 13,7%, то у 2010 р. – 10,4% від загальної кількості наукових та науково-технічних робіт, виконаних в Україні у ці роки.

Таблиця 2.15

Структура наукових та науково-технічних робіт, виконаних в Україні, за видами робіт, %*

Роки	Всього	У тому числі			
		фундаментальні дослідження	прикладні дослідження	розробки	науково-технічні послуги
1995	100,0	11,5	29,6	55,5	3,4
1996	100,0	12,6	28,9	54,6	3,8
1997	100,0	14.9	24,5	54,9	5,7
1998	100,0	16,2	23,4	53,8	6,6
1999	100,0	14,0	20,9	58,2	6,9
2000	100,0	13,5	22,1	55,9	8,5
2001	100,0	15,5	13,4	57,9	13,2
2002	100,0	17,0	13,8	55,5	13,7
2008	100,0	22,6	18,1	47,9	11,4
2010	100,0	22,4	16,4	51,0	10,4

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2002 рік: Стат. зб. – К.: Консультант, 2003; Статистичний щорічник України за 2010 рік: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 325.

Нововведення як процес створення і розповсюдження різноманітних новацій в усіх сферах економіки виступають концентрованим виразом та наслідком збільшення ролі неречових факторів зростання. Тому створення сприятливих умов для інноваційних процесів слід розглядати як пріоритетний напрям у забезпеченні динамічного економічного зростання. Йдеться про формування нового, інноваційного типу економічного розвитку.

На думку окремих дослідників, інноваційний розвиток можна охарактеризувати як процес структурного вдосконалення національної економіки, що досягається переважно за рахунок практичного використання нових знань для

зростання обсягів суспільного виробництва, підвищення якості суспільного продукту, зміцнення національної конкурентоспроможності та прискорення соціального прогресу в суспільстві [109, с. 15].

Інші дослідники вважають, що інноваційний тип розвитку господарської системи характеризується [110, 103]:

- новаторськими цілями, інноваційними результатами виробничої діяльності в тактичному і стратегічному аспектах;
- інноваційними засобами досягнення цілей (факторами-інноваціями у вигляді новітніх техніки і технологій, нової організації та мотивації праці й виробництва);
- можливостями відтворення інноваційної спрямованості на збалансованій основі, що дає можливість господарській системі отримати всі організаційно-управлінські умови для інноваційного розвитку.

На нашу думку, *інноваційний розвиток* – це якісна зміна в складі чи структурі виробництва або соціальної сфери в результаті створення, застосування та розповсюдження нових знань, машин, технологій, матеріалів, форм і методів організації та управління виробництвом, зростання рівня освіти та кваліфікації працівників, здійснювані з метою вирішення соціально-економічних завдань країни або окремого регіону.

Вплив інноваційного фактора на розвиток продуктивних сил здійснюється завдяки:

- поєднанню наукової і технічної революції за випереджального розвитку науки, яка прокладає шлях для подальшого інноваційного розвитку;
- перетворенню науки на безпосередню продуктивну силу, внаслідок чого виробництво набуває наукового характеру;
- органічному поєднанню в єдиній системі елементів виробничого процесу, в якому вони підпорядковані дії загальних принципів управління і саморегулювання;

- якісній зміні технологічної бази виробництва, тобто заміні людини функціонуванням уречевленого знання в усіх ланках безпосереднього виробничого процесу, включаючи управління і контроль за його ходом;
- формуванню нового типу працівника, який досконало володіє науковими принципами виробництва і здатний забезпечити його функціонування та подальший розвиток на основі досягнень науки і техніки.

Дія інноваційного фактора у сфері праці підпорядкована законам економії часу та зростаючої продуктивності праці.

Змістом закону економії часу є економія живої та уречевленої праці. Залежно від ступеня технологічного розвитку економію робочого часу зумовлюють зміни в кожному з елементів продуктивних сил (робочій силі, засобах праці, використовуваних людьми силах природи, науці, інформації, формах і методах організації виробництва). Економія робочого часу є важливим показником інноваційного розвитку і залежить від рівня освіти, кваліфікації, розвитку творчих здібностей працівника, його психологічного та емоційного стану.

Як доводить економічна практика, з розвитком продуктивних сил для виробництва однакової кількості продукції потрібно все менше затрат живої та уречевленої праці. Такий зв'язок між обсягом виготовленої продукції та кількістю витраченої праці виражається законом зростаючої продуктивності праці. Рівень продуктивності праці є одним з показників інноваційного розвитку продуктивних сил.

Найважливішими закономірностями сучасного інноваційного розвитку є його *технологізація* та *регіоналізація.* Під технологізацією ми розуміємо науково обґрунтоване та цілеспрямоване створення і впровадження цілісних комплексів машин, механізмів і процесів. Регіоналізація виявляється в територіальних особливостях, зумовлених місцем регіону в поділі праці країни, реальними його ресурсами та можливостями їх залучення в загальногосподарський обіг.

Процес *технологізації* інноваційного розвитку виявляється в тому, що нововведення є матеріалізацією глобальних науково-технічних ідей в галузі створення нових технологій, техніки, конструкційних та інших видів матеріалів. Вони забезпечують перехід до принципово нових поколінь машин та обладнання, технологічних процесів, визначають прогресивні тенденції в розвитку виробництва.

Залежно від того, чи відбувається процес створення інновацій, чи забезпечується їхнє використання, вони поділяються на *абсолютні* та *відносні*. У випадку матеріалізації нової ідеї, випуску дослідного зразка інновації розглядаються як абсолютні, оскільки відсутні аналоги у вирішенні поставлених технічних або технологічних завдань. По мірі впровадження інновацій у виробництво вони втрачають свої абсолютні властивості і набувають відносного характеру.

Проблема використання відносних інновацій повинна ставитися таким чином, щоб інноваційна техніка відповідала вимогам сьогоднішнього дня. Ця проблема існує тому, що інноваційні властивості зберігаються протягом певного періоду часу.

Широке розповсюдження інновацій в галузях економіки зумовлює необхідність застосування відповідного механізму, що регулює інноваційні процеси, які виходять за межі окремих підприємств. При розробці такого механізму слід мати на увазі, що інновації прискорюють розвиток виробництва. Вони відіграють роль каталізаторів прогресу технологічних процесів, що базуються на високопродуктивному обладнанні з різним ступенем використання живої та уречевленої праці.

В Україні процес технологізації виробництва стримується проблемами розвитку машинобудівельної галузі (табл. 2.16).

З 2003 до 2007 рр. спостерігалося зростання виробництва інноваційної продукції, а у 2010 р. мало місце його зниження до рівня 2003р.

Інтенсивність освоєння нових видів продукції машинобудування залишається незадовільною. Переважна кількість нових моделей машин та

приладів призначені для важкої промисловості, тоді як потреби сільського господарства, виробництва товарів споживання та галузей соціальної сфери залишаються поза увагою.

Таблиця 2.16

Кількість освоєних у промисловому виробництві нових видів продукції машинобудування у 1995–2002 рр. (найменувань)*

	1995	1999	2000	2001	2002
Всього	641	341	469	517	530
Машини, устаткування, апарати	582	318	444	478	491
енергетичне устаткування	15	4	5	13	7
електротехнічне устаткування	94	60	86	74	60
металорізальні верстати	13	5	2	2	5
ковальсько-пресове устаткування	15	3	6	1	1
металургійне та ливарне устаткування	12	10	13	13	16
гірничошахтне устаткування	17	9	5	19	27
транспортне та підйомно-транспортне устаткування	11	5	17	15	17
спеціалізовані автомобілі	8	5	7	3	6
трактори та автотракторне устаткування	3	5	9	3	1
сільськогосподарські машини	16	15	17	18	12
хімічне та насосно-компресорне устаткування	54	31	43	41	50
будівельні та дорожні машини	8	10	9	9	3
деревообробне та целюлозно-паперове устаткування	7	3	2	1	4
устаткування для легкої промисловості	2	-	-	-	-
устаткування для харчової промисловості	27	12	6	12	14
технологічне устаткування для торгівлі та громадського харчування	5	1	5	-	3
апаратура та устаткування засобів зв'язку	5	5	4	7	9
електронна техніка	18	1	11	17	1
медична техніка	7	1	2	5	9
інше устаткування	245	133	195	225	246
Прилади та засоби автоматизації	59	23	25	39	39
прилади контролю та регулювання технологічних процесів	27	9	11	11	9
електровимірювальні прилади	13	1	2	7	13
засоби обчислювальної техніки	2	5	-	-	-
інші прилади	17	8	12	21	17

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2002 рік: Стат. зб. – К.: Консультант, 2003.

Інноваційний розвиток галузей економіки значною мірою залежить від капітальних інвестицій та інвестицій в основний капітал. Так, обсяг капітальних інвестицій в 2005 р. порівняно з 2002 р. зріс в 2,4 раза, а в 2010 порівняно з 2005 р. – в 1,7 раза. Обсяг інвестицій в основний капітал за цей час збільшився, відповідно: в 2,6 і 1,6 раза [58, с. 199, 200].

Основними джерелами капітальних інвестицій та інвестицій в основний капітал є власні кошти підприємств і організацій та кредити банків (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Капітальні інвестиції за джерелами фінансування в 2002–2010 рр., % до загального обсягу*

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Усього	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
У тому числі за рахунок коштів державного бюджету	4,5	6,9	11,2	6,1	6,5	6,8	5,7	4,3	5,8
коштів місцевих бюджетів	3,5	4,3	4,7	4,2	4,5	4,2	4,6	3,1	3,4
власних коштів підприємств та організацій	70,9	64,0	63,3	59,4	59,8	58,6	59,3	66,1	60,8
кредитів банків та інших позик	4,4	7,7	7,1	14,1	14,3	15,2	15,8	13,3	12,3
коштів іноземних інвесторів	4,8	5,0	3,2	4,9	3,4	3,3	3,0	4,2	2,1
коштів населення на будівництво власних квартир**	…	…	…	…	4,7	4,4	3,4	2,5	2,5
коштів населення на індивідуальне житлове будівництво	3,4	3,0	2,9	2,8	3,4	3,8	4,3	2,8	8,6
інших джерел фінансування	8,5	9,1	7,6	8,5	3,4	3,7	3,9	3,7	4,5

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 200.

** До 2005 року включно входили до складу інших джерел фінансування.

Дані табл. 2.17 свідчать, що в структурі фінансування капітальних інвестицій відбулися наступні зміни: в 2010 р. порівняно з 2002 р. зменшилася частка фінансування за рахунок власних коштів підприємств та організацій, коштів місцевих бюджетів, коштів іноземних інвесторів, інших джерел фінансування. В той же час збільшилась частка фінансування інвестицій за рахунок кредитів банків та інших позик; коштів населення на індивідуальне будівництво власних квартир (з 2005 року) та коштів державного бюджету.

Аналогічна ситуація в ці роки спостерігалася в структурі джерел фінансування інвестицій в основний капітал (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

Інвестиції в основний капітал за джерелами фінансування в 2002–2010 рр., % до загального обсягу*

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Усього	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
У тому числі за рахунок коштів державного бюджету	5,4	7,0	10,5	5,5	5,5	5,6	5,0	4,4	6,3
коштів місцевих бюджетів	4,1	4,1	4,7	4,2	4,3	3,9	4,2	2,7	2,9
власних коштів підприємств та організацій	66,8	61,4	61,7	57,4	57,8	56,5	56,7	63,3	55,7
кредитів банків та інших позик	4,3	8,2	7,6	14,8	15,5	16,6	17,3	14,2	13,7
коштів іноземних інвесторів	4,3	5,5	3,6	5,0	3,7	3,5	3,3	4,5	2,3
коштів населення на будівництво власних квартир	…	…	…	…	5,6	5,2	4,1	3,2	3,1
коштів населення на індивідуальне житлове будівництво	4,4	3,6	3,4	3,3	4,1	4,5	5,0	3,6	10,7
інших джерел фінансування	10,7	10,2	8,5	9,8	3,5	4,2	4,4	4,1	5,3

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 200.

Структура капітальних інвестицій та інвестицій в основний капітал за джерелами фінансування у 2010 році відображена на рис. 2.3.

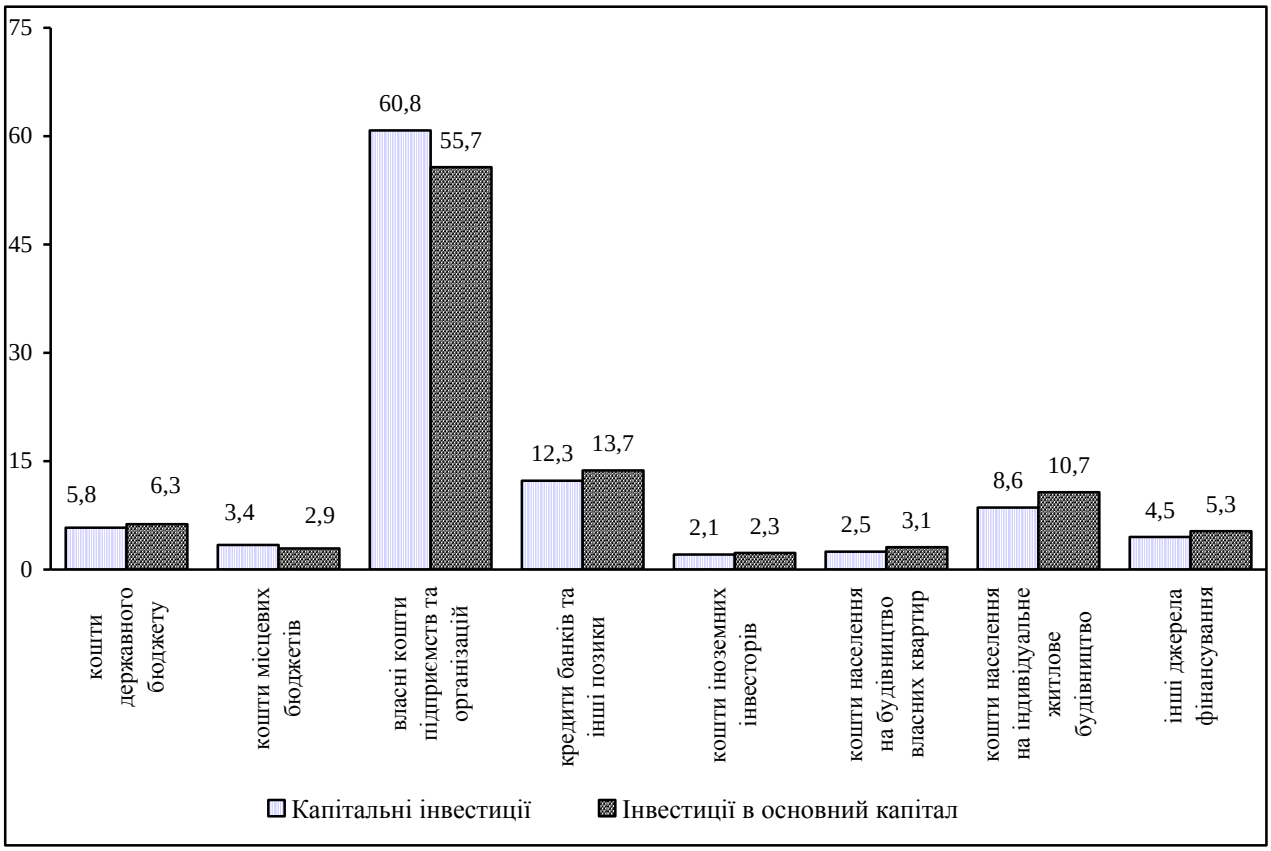

Рис. 2.3. Структура капітальних інвестицій та інвестицій в основний капітал за джерелами фінансування у 2010 році (*Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 200*)

Аналіз інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності свідчить, що загальний обсяг інвестицій в країні в 2005 р. збільшився в 2,9 раза, а в 2008 порівняно з 2005 р. – в 2,5 раза. В той же час у 2010 р. порівняно з передкризовим 2008 р. загальний обсяг інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності в країні скоротився на 26,6%. Значне скорочення інвестицій в основний капітал спостерігалося за цей період в промисловості – на 23,6%; сільському господарстві, лісовому господарстві та пов’язаними з ними послугами – на 27,6%; будівництві – на 60,2%; діяльності транспорту і

зв'язку – на 10,7% тощо. Збільшився обсяг інвестицій в основний капітал у 2010 р. порівняно з 2008 р. в таких видах діяльності, як додаткові транспортні послуги та допоміжні операції – в 1,5 раза; санітарні послуги прибирання сміття та знищення відходів – в 1,4 раза [58, с. 206]. На жаль, ці види діяльності не є визначальними в розвитку високотехнологічного виробництва, посиленні конкурентоспроможності економіки країни і не сприяють підвищенню професіоналізму та конкурентоздатності працівників, збільшенню їхніх доходів і покращенню рівня життя (рис. 2.4).

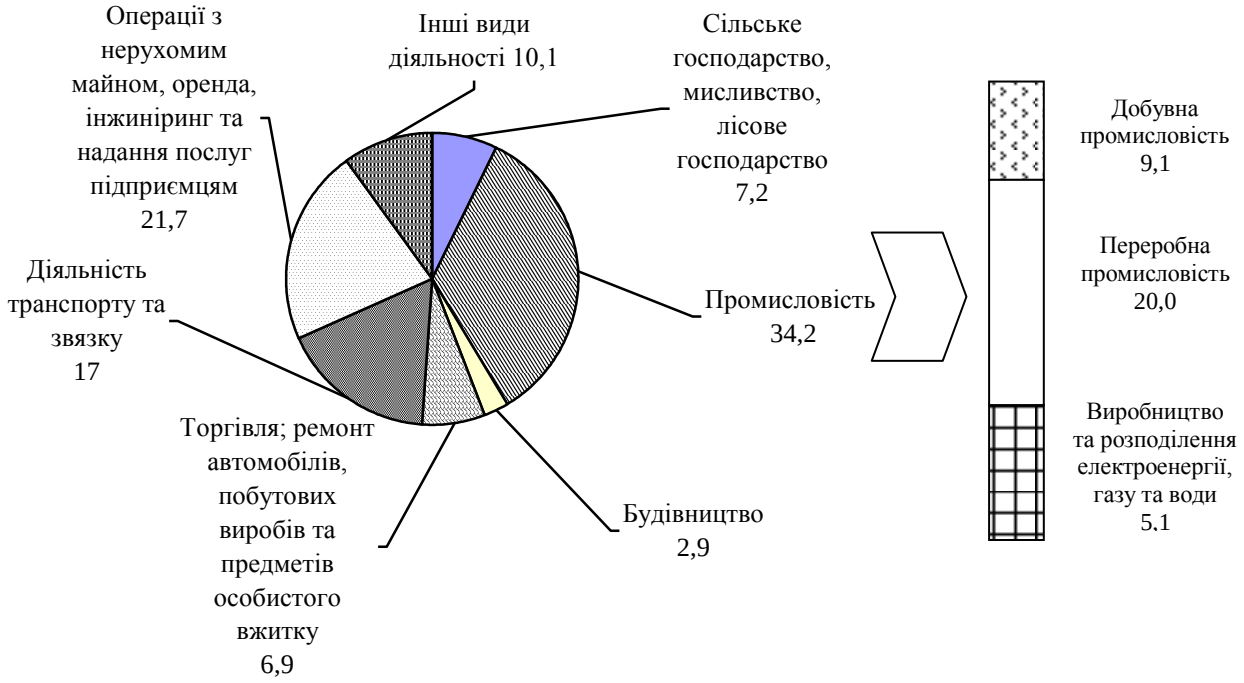

Рис. 2.4. Структура інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності у 2010 році (*Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 207*)

Як видно з рис. 2.4, в структурі інвестицій в основний капітал промисловість складає 34,2% загального обсягу, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям – 21,7%; діяльність транспорту і зв'язку – 17,0%; інші види діяльності мають незначний відсоток.

Процес *регіоналізації* інноваційного розвитку характеризує вплив інноваційного фактора на регіональний розвиток за окремими напрямами.

Перший напрям пов'язаний зі сприянням розвиткові регіональної економіки шляхом широкого застосування в регіоні нових механізмів, машин, матеріалів, технологічних процесів, методів управління виробництвом, нових засобів розвитку сфери обслуговування, вже розроблених в інших регіонах країни або за кордоном, впровадження винаходів, використання існуючої технології у місцевих умовах. Це так званий шлях *горизонтального* розповсюдження нововведень.

Другий напрям включає розробку і впровадження передового досвіду в інноваційній і соціальній сферах: розробку нових планів і програм регіонального розвитку; пропозицію нових ідей, пов'язаних з розвитком виробництва; нові шляхи використання природних ресурсів; нові види зв'язків між галузями виробництва регіону; нові види техніки, матеріалів, машин; процеси, розроблені спеціально для розвитку конкретного регіону.

Узагальнюючим показником регіонального інноваційного розвитку може бути обсяг інвестицій в основний капітал. За період 1995–2002 рр. обсяг інвестицій в основний капітал в Україні збільшився на 14% (табл. 2.19). Особливо швидко це зростання відбувалося у м. Києві, Одеській, Харківській, Львівській, Закарпатській областях та АР Крим.

Як видно з табл. 2.19, розподіл інвестицій по регіонах України є дуже нерівномірним. Найбільші обсяги інвестицій надходили у столицю та промислово розвинуті регіони (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Харківська області), а також регіони з оздоровчо-рекреаційним профілем розвитку (АР Крим, Львівська, Одеська області).

Водночас у Тернопільській, Чернівецькій, Херсонській, Кіровоградській, Житомирській областях річний обсяг інвестицій не досягав 300 млн. грн. Відсутність інновацій ще більше поглиблює депресивний стан цих регіонів.

Таблиця 2.19

Обсяги інвестицій в основний капітал в Україні та регіонах у 1995–2002 рр., у порівнянних цінах, млн. грн*

	1995	1999	2000	2001	2002	2002 у % до 1995
Україна	**16 097**	**12 197**	**13 955**	**16 857**	**18 353**	**114,0**
АР Крим	428	503	472	638	743	173,6
Вінницька	448	202	222	292	320	71,4
Волинська	196	174	166	277	311	158,7
Дніпропетровська	1784	1083	1337	1429	1432	80,3
Донецька	2027	1480	1589	1868	1860	91,8
Житомирська	473	148	153	168	261	55,2
Закарпатська	143	169	203	270	300	209,8
Запорізька	809	661	673	664	742	91,7
Івано-Франківська	690	231	369	444	473	68,6
Київська	779	490	579	713	824	105,8
Кіровоградська	283	157	158	213	249	88,0
Луганська	903	513	547	635	674	74,6
Львівська	624	482	615	694	880	141,0
Миколаївська	448	241	269	381	516	115,2
Одеська	674	602	845	1 295	1 308	194,1
Полтавська	752	813	850	722	893	118,8
Рівненська	323	270	223	303	349	108,0
Сумська	357	303	356	499	471	131,9
Тернопільська	247	157	124	145	161	65,2
Харківська	717	582	803	990	1 193	166,4
Херсонська	282	140	169	208	194	68,8
Хмельницька	441	289	276	302	365	82,8
Черкаська	426	219	195	220	286	67,1
Чернівецька	168	83	86	127	166	98,8
Чернігівська	367	212	240	281	285	77,7
м. Київ	1 209	1 945	2 356	3 002	2 961	244,9
м. Севастополь	99	48	80	77	136	137,4

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2002 рік: Стат. зб. – К.: Консультант, 2003.

Ці тенденції спостерігалися і в наступні роки. Так, інвестиції в основний капітал на одну особу в цілому по Україні у 2005 р. порівняно з 2000 р. зросли в 4 рази, в 2008 порівняно з 2005 р. – в 2,5 раза. У цей період темпи зростання і фактичний обсяг інвестицій в розрахунку на одну особу по регіонах значно відрізнялися від середніх показників по країні (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

Інвестиції в основний капітал на одну особу за регіонами у 2000–2010 рр., грн (у фактичних цінах)*

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	% до середнього показника по Україні		
											2000	2005	2010
Україна	**479,8**	**774,8**	**1070,9**	**1601,7**	**1983,9**	**2687,4**	**4068,4**	**5058,4**	**3308,6**	**3297,6**	**100,**	**100,0**	**100,0**
Автономна Республіка Крим	367,8	735,7	955,2	1376,2	1704,1	2375,6	3665,3	4415,1	2828,3	3467,3	76,7	85,9	105,1
області													
Вінницька	203,5	362,3	493,1	672,3	993,8	1478,7	2473,5	2864,2	1620,0	2290,8	42,4	50,1	69,5
Волинська	263,6	591,1	693,4	1019,0	1140,1	1774,6	2771,3	3375,6	2335,7	1682,6	54,9	57,5	51,0
Дніпропетровська	611,4	824,0	1208,2	1694,2	2253,0	3128,9	4365,1	5339,2	3942,9	3760,3	127,4	113,6	114,0
Донецька	591,7	798,7	1023,5	1545,6	2070,9	2555,8	3716,4	4911,7	2904,5	2495,5	108,3	104,4	75,7
Житомирська	180,3	390,20	445,4	631,1	848,4	1167,4	1861,2	2803,1	1780,6	2352,8	37,6	42,8	71,3
Закарпатська	260,1	473,1	817,1	892,7	895,9	1625,5	2129,8	2663,7	1542,5	1745,5	54,2	45,2	52,9
Запорізька	599,2	798,2	1131,3	1457,0	1766,1	2102,6	3483,6	4084,3	2561,0	4062,9	124,9	89,0	123,2
Івано-Франківська	418,7	680,1	808,3	1140,6	1212,3	1892,5	2900,4	4314,1	2501,1	3094,3	87,3	61,1	93,8
Київська	521,6	915,3	1625,1	1992,3	2559,6	4014,5	7281,2	9799,0	5791,4	6571,3	108,7	129,0	199,2
Кіровоградська	235,6	454,0	634,8	1249,9	1201,7	1686,3	2386,3	2967,5	2722,6	2422,0	49,1	60,6	73,4
Луганська	393,3	552,5	764,7	1199,6	1802,7	2316,2	4126,1	3847,6	1889,2	2048,7	82,0	9,1	62,1
Львівська	394,3	695,8	989,5	1411,4	1825,8	2300,1	3255,4	4255,0	2648,2	3187,6	82,2	92,0	96,7
Миколаївська	356,1	826,1	1053,7	1590,5	2070,8	2565,9	3064,4	3613,5	3374,1	3184,1	74,2	104,4	96,6
Одеська	543,2	1067,8	1362,7	2129,8	2149,4	3073,6	4404,5	5240,2	4183,7	3366,8	113,2	108,3	102,1
Полтавська	864,0	1137,6	1355,5	1834,5	2383,7	3091,0	4375,5	5853,0	5135,3	4924,6	180,0	120,2	149,3
Рівненська	309,1	600,7	925,3	1667,8	1022,9	1856,9	2538,1	3192,0	2344,0	2012,5	64,4	51,6	61,0
Сумська	451,3	751,3	734,0	880,8	1168,8	1239,0	2026,2	2537,9	1858,3	1908,5	94,1	58,9	57,9
Тернопільська	173,0	281,6	404,5	564,3	799,7	1098,1	1801,5	2602,3	1312,4	1947,4	36,1	40,3	59,1
Харківська	467,7	856,5	1241,8	1778,9	2045,6	2836,7	4321,9	4261,3	3012,6	2658,4	97,5	103,1	80,6
Херсонська	232,2	338,2	475,6	775,8	952,6	1341,2	2090,3	3565,8	1906,2	1545,6	48,4	48,0	46,9
Хмельницька	314,5	513,1	641,3	1254,0	1060,7	1521,1	2317,3	3611,4	2601,3	2194,0	65,5	53,5	66,5
Черкаська	229,2	418,7	702,7	1769,3	1520,7	2481,8	3213,9	3926,1	2345,8	2174,1	47,8	76,6	65,9
Чернівецька	150,8	355,8	569,4	720,4	832,4	1605,2	2584,5	4141,9	2887,3	2061,2	31,4	42,0	62,5
Чернігівська	338,5	479,4	683,1	958,9	1139,8	1320,0	2133,1	2725,9	1434,7	1603,3	70,5	57,4	48,6
м. Київ	1462,9	2296,4	3275,6	5307,0	7378,5	9329,5	14223,0	17175,9	10324,6	9386,6	305,0	37,9	284,6
м. Севастополь	332,8	695,2	1047,8	1123,5	1444,6	1904,8	2884,4	4203,2	3929,6	4365,4	69,4	72,8	132,4

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 203.

Дані табл. 2.20 свідчать, що значно більші обсяги інвестицій в основний капітал на одну особу мали місце в індустріально розвинених областях: Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Полтавській, м. Києві. У 2010 р. через фінансово-економічну кризу, яка відчутно позначилась на експортно орієнтованій металургійній галузі, інвестиції у Донецькій області різко зменшились. Нижчий, ніж в середньому по країні, цей показник був у Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Житомирській, Івано-Франківській, Рівненській, Чернігівській областях, які мають менш розвинений промисловий комплекс.

Одним із визначальних впливів інноваційного фактора на розвиток регіонів є удосконалення розміщення продуктивних сил і територіальної організації праці. Як відомо, на розміщення продуктивних сил впливає багато факторів (близькість до джерел сировини та енергії, місця споживання продукції, наявність водних, земельних, людських ресурсів, розвиненість транспорту, природнокліматичні умови тощо). Динамізм впливу цих факторів залежить і від кон'юнктури на ринку, ефективності менеджменту та маркетингу.

Водночас в умовах інноваційного розвитку традиційні фактори економічного зростання втрачають свій визначальний вплив.

Так, залежність розвитку і розміщення продуктивних сил від кількісних параметрів людських ресурсів зменшується завдяки:

- впровадженню технологічних систем і процесів з меншою трудомісткістю, автоматизації і механізації процесів, заміни ручної праці;
- комп'ютеризації і комунікаційним технологіям;
- застосуванню інформаційних систем та інтернет-технологій;
- регулюванню міграційних процесів шляхом покращення соціально-побутових умов;
- розвитку соціальної інфраструктури, удосконалення системи розселення, реалізації програм соціального розвитку міст;
- підвищення рівня освіти та соціальної мобільності працівників.

Водночас з'являються нові фактори, зумовлені вже не природними умовами, а розвитком виробничої та соціальної інфраструктур, демографічними процесами; посилюється значущість таких факторів, як захист навколишнього середовища, наявність інноваційних можливостей тощо. Розміщення нових виробництв визначається необхідністю обслуговування галузей основної спеціалізації, наявністю відповідних ресурсів праці, необхідністю забезпечення потреб населення, а також ефективного використання створеного виробничого потенціалу. Провідним фактором при розміщенні підприємств багатьох галузей стає розміщення науково-технічного потенціалу.

Вплив інноваційного фактора на регіональний розвиток значною мірою визначається інноваційними можливостями конкретної території. Тому інноваційний розвиток регіонів зумовлюється, з одного боку, державною інноваційною політикою, а з іншого – інноваційним потенціалом регіону.

У науковій літературі вживається поняття *науково-технічний потенціал регіону*, яке має різні тлумачення. Одні дослідники під науково-технічним потенціалом системи (регіону) розуміють сукупність економічних ресурсів, призначених для розвитку науки й технологічної реалізації у виробництві її досягнень з метою вирішення завдань, що стоять перед суспільством. Інші автори розглядають науково-технічний потенціал як можливості, ресурси для здійснення цілеспрямованої науково-технічної діяльності та реалізації її результатів у виробництві. Під науково-технічним потенціалом розуміють сукупність накопичених знань та працівників, які володіють цими знаннями, поповнюють їх запас і застосовують у практичних цілях; матеріально-технічну базу, інформаційне забезпечення та організаційні фактори, що виступають умовою перетворення знань на продуктивну силу, їх використання для вирішення конкретних творчих, економічних і соціальних завдань [111, с. 25].

Таке визначення може слугувати основою для з'ясування інноваційного потенціалу регіону. Останній слід розглядати як сукупність ресурсів, організованих відповідним чином для досягнення визначених цілей: обсяги продукту, отримувані в результаті використання ресурсів, основні сфери його

застосування. При цьому акцент з накопичення можливостей (знань, умінь, ресурсів) переміщується на активне використання, впровадження таких можливостей.

Таким чином, *інноваційний потенціал регіону* ми пропонуємо визначати як сукупність людських, матеріально-технічних, інформаційних та організаційних ресурсів, можливостей, що виступають умовами інноваційної діяльності для вирішення економічних та соціальних завдань розвитку регіону і країни в цілому. Основним елементом тут виступає людський капітал, від наявності та рівня розвитку якого залежить результативність використання інноваційного потенціалу регіону.

Кожна принципова зміна в техніці, якщо її розглядати комплексно, завжди має певне соціальне значення, оскільки безпосередньо стосується найголовнішого компоненту продуктивних сил – людей, працівників. Нова техніка передбачає істотно нове місце людини у виробництві і, відповідно, потребує змін в його організації, кваліфікації працівників, умов праці взагалі.

Головними наслідками інноваційного розвитку, пов'язаними зі зміною місця людини у виробництві, слід вважати: зміни змісту, структури та продуктивності праці; вплив на соціальну структуру суспільства, що виявляється у кількісних і якісних змінах у складі людських ресурсів, соціальних і професійних груп; зростання вимог до управління та організації діяльності суспільства в цілому і всіх його сторін; необхідність своєчасної ліквідації та попередження шкідливих впливів на довкілля.

Науково-технічна революція справляє особливо помітний вплив на зміст і характер праці. Відбувається, зокрема, перерозподіл праці між видами промислової діяльності, переміщення її з традиційних до наукоємних виробництв. Глобальною закономірністю стає масове вивільнення працівників з сільського господарства та переміщення їх з виробничих секторів економіки до сфери послуг.

Основними напрямами зміни змісту праці під впливом науково-технічної революції є: індустріалізація праці, або заміна праці людини роботою машин і механізмів, що перетворилася на всезагальний процес та охоплює всі сфери

людської праці; інтелектуалізація та інформатизація праці, тобто збільшення частки розумової праці в сукупній суспільній праці, зростання рівня інформаційного наповнення трудового процесу, переважання творчих функцій у праці працівника. Обидва ці напрями характеризують єдиний взаємопов'язаний процес розвитку праці.

Однією з кардинальних змін у структурі продуктивних сил під впливом НТР є підвищення в масштабах всього суспільства ролі високоорганізованої, кооперованої творчої праці. Якщо раніше головною рушійною силою була модернізація матеріальних факторів виробництва, то в постіндустріальному суспільстві роль рушійної сили все більше виконує творча праця.

В руслі НТР відбуваються передусім глибокі зміни в змісті праці та поділі праці всередині підприємства. Науково-технічний прогрес, зближуючи професії та спеціальності, витісняє некваліфіковану і малокваліфіковану працю, збільшує питому вагу розумової праці, посилює її творчий характер, створює передумови для переміни праці.

Поява нових засобів праці відбивається як на сфері їхнього виробництва, так і на сфері застосування. Виробництво більш досконалих знарядь праці викликає до життя нові види діяльності, які вимагають відповідної робочої сили. Цей процес найчастіше супроводжується появою нових професій.

Експлуатація нових засобів виробництва також справляє вплив на професійну структуру працівників: появляються нові спеціальності і професії, пов’язані з ефективним використанням нових знарядь, а також обслуговуванням основних працівників. Зміни у змісті праці, таким чином, є первинними, і професійно-кваліфікаційна структура працівників орієнтується в своєму розвитку на ці зміни.

Перехід до нових технологічних процесів іноді створює передумови для відмирання деяких масових професій, а в ряді традиційних професій різко зростає частка розумової праці.

У змінах професійно-кваліфікаційної структури сукупного працівника в умовах НТР виявляються дві об'єктивні тенденції – диференціація та інтеграція професій [112, с. 152]. Перша виявляється в подальшому суспільному поділі

праці, виокремленні нових професій та спеціальностей. Друга – в універсалізації професій, зростанні частки працівників широкого профілю. На певних етапах розвитку виробництва та або інша тенденція набуває переважаючого значення. Практика й аналіз показують, що в умовах науково-технічної революції все більш чітко виступає друга тенденція – процес інтеграції. При цьому сучасна інтеграція професій відбувається на основі попереднього поділу праці, а також зростання кваліфікації працівників і сама виступає показником цього зростання. Врахування цих двох об'єктивних тенденцій є важливим для управління процесом удосконалення складу людських ресурсів, зокрема підготовки кваліфікованих працівників широкого профілю.

Тенденція до зближення різних видів праці в умовах НТР відбувається не лише у сфері матеріального, а й духовного виробництва. Процес наростання спільних рис відчутно виявляється в таких формах прояву інтелектуальної діяльності, як праця інженерно-технічних працівників, наукова і управлінська праця, навчання та інформаційна діяльність. Зокрема, зі створенням науково-виробничих об'єднань інженерно-технічна праця все більше набуває наукової фундаментальності та підготовки, а наукові та виробничі працівники утворюють єдиний науково-виробничий персонал. У той же час в науковій праці посилюються функції виробничого характеру. Все більша частина сукупної наукової та інженерно-технічної праці переміщується у сферу проектування і освоєння нової техніки, управління науковою діяльністю та виробництвом, інформації та навчання кадрів.

Характерною для НТР є також автоматизація розумової праці. Розрахунки показують, що вже тепер роботи, які поглинають половину загальних витрат праці проектувальників і третину витрат праці вчених-експериментальників, цілком піддаються автоматизації. Це так званий процес еврологізації праці, коли певні розумові дії працівника передаються машині.

Таким чином, під впливом НТР праця сучасного працівника стає все більш соціально однорідною, зростає питома вага її інтелектуальної компоненти, яка набуває продуктивного характеру.

Під впливом інноваційного фактора змінюється сам характер відтворення трудового потенціалу, що передбачає вже відтворення розвиненої особистості, з новою культурою та етикою праці.

Сучасний працівник повинен піднятися до розуміння всього технологічного процесу, мати уявлення про функції інших працівників, бути здатним виконати їхню роботу. Тільки в цьому випадку він зможе: здійснювати контроль за якістю продукції та правильністю технологічного процесу на своєму робочому місці; усунути брак, допущений іншими працівниками; запропонувати і здійснити удосконалення в технологічному процесі. Науково-технічна творчість перетворюється на невід'ємну частину праці сучасного найманого працівника.

Великі можливості закладені в нових формах кооперації праці, зокрема в автономних бригадах та командах з їхніми індивідуально-колективними цінностями. Саме тут у процесі взаємодії, обміну досвідом і знаннями, спільного вирішення проблем, включаючи використання комп'ютерних засобів, реалізуються соціальні зв’язки між працівниками. Стаючи основними у багатьох видах промислової діяльності (машинобудуванні, хімічній, електротехнічній промисловості, секторі високих технологій та ін.), малі й великі (до 50 чоловік) команди тіснять атомізовану індивідуальну працю, досягаючи кращих результатів меншими зусиллями. Завдяки використанню таких форм організації праці відбуваються соціалізація трудових відносин, розширення соціальних зв'язків на виробництві. Спільні цілі діяльності та колективістські засади у виробничому житті сприяють процесу асиміляції різних культурних типів працівників, продовжуючи їхню соціалізацію, розпочату у сферах виховання та освіти. Індивідуалізована молода людина у сучасній усуспільненій праці не перестає, таким чином, розвиватися і як людина суспільна [113, с. 89].

Сприйняття працівником групових норм і цінностей покращує пізнання колег, посилює взаємопідтримку, стимулює партнерство у виробничих відносинах і контроль над соціальною сферою праці. Самі працівники

найчастіше вказують на такі сторони командної роботи, що задовільняють їх та сприяють особистісному розвитку, як солідарність, можливість контактів у праці, кооперація з іншими підрозділами і службами, ротація за робочими місцями, тобто загалом розширення соціальних зв'язків у виробництві.

Можливості командної роботи закладаються при проектуванні процесів праці, нової комп'ютерної техніки, наприклад мереж типу GroupWare, які залучають працівника до культури праці, орієнтованої на спільний результат, і постійного діалогу з колегами. За оцінками експертів, нові ідеї ініціюються творчим спілкуванням на 55%, у той час як опрацюванням літератури – лише на 11%. При цьому індивідуальні норми й цінності можуть у свою чергу впливати на групові, змінювати погляди, рішення, поведінку працівників завдяки ефекту взаємодії, що посилює роль саморозвитку людини у праці.

Поряд з груповими формами високою інноваційною ефективністю відзначається автономна праця електронно-інформаційного характеру – в домашніх умовах, у дорозі, відокремлених віртуальних ланках. Так уже працює значна частина спеціалістів і управлінців, наукові працівники, журналісти. За даними преси, у 1998 р. в електронному надомництві та телекомунікаціях США було зайнято 30–40 млн. працівників, як правило високопродуктивних. При цьому компанії виграють на економії площ, залученні освічених кадрів і застосуванні творчої праці.

Внаслідок швидкої зміни технологічних укладів швидко застарівають професійні знання. Щорічно в світовому господарстві відмирає близько 500 і виникає понад 600 нових професій. Оптимальний термін ефективності набутих знань і кваліфікації знизився до 5–7 років, а в галузях, які визначають науково-технічний прогрес, – до 2–3 років. Така ситуація потребує періодичного підвищення кваліфікації та перепідготовки персоналу. В умовах автоматизації зводяться до мінімуму фізичні зусилля, робітник виконує переважно розумову роботу, що наближає її до праці інженера, формує робітника нового типу – контролера і регулювальника виробництва.

Для характеристики масштабних економічних змін, що відбуваються у світі під впливом сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, часто вживається термін *нова економіка.* Одні автори вживають його як синонім комплексу наукоємних галузей, зайнятих виробництвом та обслуговуванням інформаційно-комунікаційного обладнання, створенням і розповсюдженням програмних продуктів, розвитком комунікаційних мереж.

Інші включають до цього поняття також організаційні та інституційні новації в діяльності різних (у тому числі й традиційних) галузей економіки розвинених країн, а саме: формування глобального електронного середовища економічної діяльності; виникнення нових мережевих форм організації бізнесу з відходом від традиційних ієрархічних зв'язків по вертикалі і посиленням зв'язків горизонтальних; розповсюдження дистанційних трудових відносин (так звана теле-робота); створення гнучких фірм і віртуальних трудових колективів, що складаються з працівників, які не прив'язані до певного офісу і підтримують необхідні контакти за допомогою сучасних систем телекомунікацій; звільнення фірм від непрофільної діяльності шляхом передачі її тимчасовим працівникам чи стороннім організаціям; глибокі зміни у сфері торгівлі, пов'язані з розвитком електронної комерції [114, с. 22].

Останнім часом на зміну корпоративній формі інтеграції господарських зв'язків приходить мережева форма організації суспільного відтворення, за якої корпорації стають ланками різноманітних мереж масового обслуговування, а критерієм ефективності виробництва виступає не прибуток виробника, а економія часу кінцевих споживачів. Відповідно до вимог закону економії часу мережева організація економіки видається, принаймні в сучасних умовах, вищою організаційною формою реального усуспільнення праці [115, с. 43].

Поширеним стає вживання поняття *Інтернет-економіка.* Часто воно фігурує як синонім електронної комерції і позначає фінансові та торгові угоди, здійснювані за допомогою Інтернету. Проте суть цього поняття ширша – мова йде про різні види бізнесу, що безпосередньо створює весь свій дохід чи його

частину шляхом використання технологій Інтернету та виробництва пов'язаних з ним товарів і послуг.

Слід зазначити, що вказані інноваційні зміни в характері праці людини ще довго не будуть всезагальними для більшості найманих працівників. Сьогоднішня диференціація, як і раніше, визначається такими факторами, як збереження провідної ролі сектору масового потокового виробництва, шаблонізація і стандартизація нових видів праці, які передують її передачі комп'ютерам і автоматам, наявність резервів малокваліфікованої робочої сили.

Сучасні тенденції у сфері зайнятості населення України формуються під впливом структурної перебудови економіки. Кінцевими результатами цього процесу мають бути, зокрема: зміна співвідношення між екстенсивними та інноваційними галузями на користь останніх; науково-технічне оновлення та покращення технологічної структури виробництва з активним впровадженням нововведень; раціоналізація структури виробництва на користь частки продукції кінцевого призначення з високим ступенем переробки; удосконалення організаційної структури управління виробництвом; зменшення ресурсомісткості (енергомісткості) виробництва. Одним із напрямів структурної перебудови є зміна галузевого співвідношення на користь наукоємних галузей, стимулювання інноваційної діяльності в екстенсивних галузях, підтримання на достатньому рівні кількості організацій, що здійснюють дослідження і розробки, та відповідне трудоресурсне забезпечення їхньої діяльності. Таким чином, відбуваються принципові зміни як у пропорціях виробництва, так і в структурі зайнятості населення. При цьому, як зазначає академік В. М. Геєць, забезпечення інтенсивного підвищення кваліфікації та формування високопрофесійного трудового потенціалу стає першочерговим завданням на майбутнє для економічного зростання [116, с. 3].

Існуючий рівень інноваційної діяльності як по регіонах, так і за видами економічної діяльності залишається низьким, не стимулює збереження та створення нових робочих місць у високотехнологічних секторах економіки, спричиняє низький попит на працю. Статистика свідчить, що за період з 1991

по 2002 рр. число організацій, які виконували наукові, та науково-технічні роботи, збільшилося з 1 344 до 1 477 одиниць [117, с. 188]. Номінальне збільшення числа наукових організацій не свідчить про інтенсифікацію науково-технічної діяльності, а є результатом розукрупнення діючих наукових установ на більш дрібні в процесі їхньої корпоратизації та акціонування [118, с. 454]. Тому політика зайнятості в цій сфері діяльності повинна спрямовуватися на дотримання оптимальних співвідношень між категоріями дослідників, техніків та допоміжного персоналу.

При збільшенні наукових організацій зменшувалася, порівняно з 1991 р., кількість конструкторських організацій і тих, чия діяльність спрямована безпосередньо на потреби виробництва.

Однією з причин скорочення кількості певних типів наукових структур і відтоку кваліфікованих працівників зі сфери досліджень і розробок є недостатні обсяги фінансування науки. Вкрай низькими є фінансові витрати в розрахунку на одного зайнятого в науковій сфері. Якщо у США ці витрати становили 195 тис. дол., Японії – 142 тис. дол., Франції – 174 тис. дол., Росії – понад 10 тис. дол., то в Україні – менше 2 тис. дол. США [119, с. 77].

Наявний в Україні кадровий потенціал здатний здійснювати дослідження та розробки за всіма напрямами науки і техніки, забезпечувати інноваційну діяльність і технологічне оновлення виробництва за умови відповідної матеріально-технічної бази та оплати праці на рівні розвинених країн. Останніми роками уповільнилася тенденція скорочення кадрового потенціалу та поліпшилася його вікова структура. Середньорічні темпи скорочення загальної кількості працюючих уповільнилися вдвічі, а фахівців – майже втричі. Цьому, зокрема, сприяло удосконалення форм підготовки наукових кадрів і розвиток мережі закладів, що здійснюють цю підготовку.

Разом з тим фахівці, які виконують наукові та науково-технічні роботи, зосереджені переважно в науково-дослідних організаціях, тоді як у конструкторських організаціях, на дослідних заводах, у проектних і проектно-пошукових організаціях, вищих навчальних закладах та науково-дослідних і

конструкторських підрозділах на промислових підприємствах працює незначна їх частина. Такий розподіл наукових працівників високої кваліфікації не сприяє розробці та ефективному використанню інновацій у виробництві та активізації інноваційної діяльності.

Чисельність працюючих у сфері досліджень і розробок та їхня частка в загальній кількості зайнятого населення можуть слугувати вагомим показником рівня інноваційного розвитку та його трудоресурсного забезпечення. За період 1991–2002 рр. чисельність наукових працівників в Україні скоротилася з 313,1 тис. до 134,6 тис. осіб і до 89,6 тис. осіб у 2010 році, тобто у 3,5 раза. Їхня питома вага в загальній чисельності зайнятих за цей час зменшилася, відповідно, з 1,4% до 0,8% та 0,6% (табл. 2.21, 2.22) [58, с. 320, 354].

Таблиця 2.21

Кількість наукових працівників за 1999–2010 рр., тис. осіб*

	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість працівників наукових організацій**	494,2	293,1	188,0	173,9	173,6	170,6	160,8	155,5	149,7	146,8	141,1
Кількість спеціалістів, які виконують наукові та науково-технічні роботи	313,1	179,8	120,8	104,8	106,6	105,5	100,2	96,8	94,1	92,4	89,6
З них мають науковий ступінь: доктора наук	3,2	4,1	4,1	4,0	4,1	4,2	4,3	4,4	4,5	4,4	4,5
кандидата наук	29,3	22,9	17,9	16,8	17,0	17,0	17,0	17,0	17,1	17,1	17,0
Кількість працівників, які виконують науково-технічні роботи за сумісництвом***	36,0	41,7	53,9	63,4	65,6	68,5	74,9	76,9	75,8	71,8	69,4
З них мають науковий ступінь: доктора наук	2,9	4,2	5,5	6,1	6,4	6,9	7,4	7,5	7,5	7,5	7,5
кандидата наук	21,1	18,6	23,3	22,8	23,7	25,7	29,2	30,1	30,1	30,3	29,7

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 203.

** З 2006 року організації, які виконують лише науково-технічні послуги, звіт не складають.

*** З 2006 року включено усіх науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів.

Найвища частка наукових працівників серед зайнятого населення в містах Києві та Севастополі, Харківській, Одеській, Львівській, Донецькій. Дніпропетровській областях; найменша – у Вінницькій, Волинській, Хмельницькій, Житомирській, Закарпатській, Кіровоградській, Херсонській та Чернігівській областях.

Існуюча частка фахівців-науковців у загальній кількості зайнятих є недостатньою. Виходячи з цього, необхідними напрямами покращення структури зайнятості у сфері досліджень та розробок є збільшення питомої ваги фахівців, які виконують наукові та науково-технічні роботи, в кількості зайнятого населення як по Україні в цілому, так і по регіонах, а також зменшення розриву між регіональними значеннями цього показника та наближення їх до загального по Україні.

Вплив інноваційного фактора на забезпечення прогресивної структури зайнятості виявляється у створенні відповідних інституційних структур, які здійснюють дослідження та розробки, активно впливають на рівень інноваційної діяльності, забезпечують впровадження її результатів у практику та створюють нові робочі місця.

У виробничій сфері основними інституційними формами забезпечення прогресивної зайнятості мають стати великі підприємства, об'єднання, фірми, що спроможні розв'язувати сучасні проблеми науково-технічного та інноваційного розвитку, працювати в інституційних умовах вітчизняної економіки, складаючи конкуренцію великим закордонним корпораціям. Така діяльність крупних господарюючих суб'єктів має органічно доповнюватися середніми й малими підприємствами, перевага яких полягає в більш гнучкій стратегії діяльності, можливостях ресурсного і впроваджувального маневру ресурсами та здатності заповнити вільні сектори вітчизняного й зарубіжного ринків.

Однією з форм забезпечення прогресивної зайнятості є створення інноваційних структур. Інноваційною структурою є юридична особа будь-якої організаційно-правової форми, що створена відповідно до законодавства

(вид А), або група юридичних і фізичних осіб, яка діє на основі договору про спільну діяльність (вид Б), з визначеними галуззю діяльності та типом функціонування, орієнтованим на створення і впровадження наукоємної конкурентоспроможної продукції [120]. Учасниками інноваційної структури можуть бути будь-які підприємства, організації та установи незалежно від форм власності, зокрема:

- науково-дослідні та проектно-конструкторські організації, які працюють за профілем інноваційної структури;
- навчальні заклади, які працюють за профілем інноваційної структури або спеціалізуються на підготовці та підвищенні кваліфікації фахівців з базових спеціальностей інноваційної структури;
- виробничі підприємства, які впроваджують результати науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт та винаходів;
- інноваційні фонди, комерційні банки, страхові фірми;
- суб'єкти підприємницької діяльності, що надають юридичні послуги, послуги в галузі науково-технічної експертизи, менеджменту, маркетингу, транспорту, рекламної, видавничої та інформаційної діяльності.

Прикладом інноваційних структур є технологічні парки, які створені і функціонують в Україні: «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», «Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона», «Інститут монокристалів», «Вуглемаш», «Інститут технічної теплофізики», «Інтелектуальні інформаційні технології», «Укрінфотекс», «Перспектива» та ін. Технологічним парком є юридична особа або об'єднання на підставі договору про спільну діяльність юридичних осіб (учасників), головною метою яких є діяльність щодо виконання інвестиційних та інноваційних проектів, виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та конкурентоспроможної на світових ринках продукції. Іншим різновидом інноваційної структури є кластери – територіальні виробничі мережі, які поєднують виробничі процеси з науково-інноваційною діяльністю [121].

Враховуючи демографічну ситуацію, зокрема процес старіння населення, Україна не може забезпечити економічне зростання шляхом приросту кількості зайнятих в економіці, а тому має зростати значущість якісних характеристик людського потенціалу: рівень освіти, кваліфікації, набуття нових знань протягом усієї трудової діяльності.

У теоретичному й практичному плані завжди виникає запитання, що повинно бути підготовлене раніше: техніка (обладнання, засоби праці) чи кадри, котрі повинні оволодіти цією технікою. Економічно найбільш вигідно, щоб і техніка, і кадри підготовлювалися паралельно, синхронно. У масштабі всієї країни, з огляду на історичний досвід, більш ефективним (як щодо термінів, так і результатів) виявилося створення робітничих кадрів масової кваліфікації у процесі самої праці при проведенні індустріалізації економіки.

Перехід до інноваційного типу розвитку продуктивних сил повинен бути спрямований також на вирішення проблеми підняття культурно-технічного рівня робітників до рівня інженерно-технічного персоналу. Це сприятиме розв'язанню фундаментальної проблеми подолання істотних відмінностей між розумовою та фізичною працею.

Необхідним є формування у людей потреби у праці. Крім матеріально-економічного, слід широко застосовувати моральне стимулювання. Можливими засобами тут є: стимулювання процесом праці (можливість переходу до її внутрішньо багатих, інтелектуально насичених і відповідальних форм); стимулювання підвищенням кваліфікації, новою, більш досконалою технікою; стимулювання вільним часом; змагання у кваліфікації та майстерності. Зрозуміло, що перетворення праці на творчий процес залежить не тільки від технічних передумов, але й соціальних факторів.

Для збереження та подальшого розвитку людського потенціалу, формування прогресивної зайнятості в науково-технічній сфері необхідним є створення умов для відновлення престижу праці вченого та інженера. Основними завданнями тут мають стати: удосконалення законодавчої і нормативної бази науково-технічної діяльності та соціального захисту

науковців; створення мотивації та стимулів для закріплення обдарованої молоді в науковій сфері; встановлення відповідності обсягів та напрямів підготовки наукових кадрів пріоритетним напрямам розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності; підвищення вимог до якості та результативності підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації в аспірантурах та докторантурах; збільшення кількості конкурсних заходів та грантової підтримки дослідницьких проектів; створення умов залучення і повернення до науково-дослідної та інноваційної діяльності провідних вітчизняних учених і спеціалістів, які залишили наукову сферу або виїхали працювати за кордон.

Важливим напрямом формування трудоресурсного забезпечення наукової та інноваційної сфери є об'єднання зусиль освіти, науки та виробництва і створення інтегрованих структур – міжвузівських, науково виробничих, впроваджувальних. На цьому шляху можливе спільне використання навчальної, наукової та дослідної бази академічного, вузівського та виробничого секторів науки в навчальному, дослідницькому та виробничому процесах; розвиток і впровадження сучасних технологій у навчальні та наукові процеси; розвиток міжнародного співробітництва, зокрема, з питань підготовки кваліфікованих кадрів для науки та виробництва.

Для оцінки впливу інноваційного фактора на зайнятість населення доцільно використовувати ряд показників, а саме:

- структура та характер зайнятості;
- кількість і питома вага зайнятих в галузях, які випускають інноваційну продукцію (послуги) по регіонах;
- характер і зміст праці (рівень інтелектуалізації та інформатизації, скорочення частки простої некваліфікованої праці);
- рівень трудозатрат і використання наявних потужностей в галузях інноваційного та екстенсивного розвитку;
- відповідність підготовки конкурентоспроможної робочої сили та технологічної оснащеності виробництва;
- кількість нових професій і спеціальностей та потреба в них;

- частка зайнятих у сфері досліджень і розробок по регіонах;
- співвідношення між темпами фінансування інноваційної діяльності і зайнятості у сферах досліджень, розробок та випуску інноваційної продукції (послуг) по регіонах;
- обсяги фінансування інноваційної діяльності на одного зайнятого в цій сфері по регіонах;
- рівень продуктивності праці в галузях, які випускають інноваційну продукцію (послуги) по регіонах.

У перспективі вплив інноваційного фактора на трудоресурсне забезпечення національної економіки виявлятиметься за такими напрямами, як удосконалення структури виробництва, підвищення енергоозброєності праці; удосконалення знарядь праці і технологій, що знижують трудомісткість процесів і сприяють зростанню ефективності виробництва та розміщенню його в регіонах з обмеженими ресурсами праці.

Таким чином, у стратегічному плані дія інноваційних факторів спрямована на економію праці, досягнення продуктивної зайнятості, збільшення вільного часу та створення можливостей для всебічного розвитку працівників, підвищення рівня і якості життя населення країни.

2.4. Розвиток ринку праці європейського регіону в контексті інтеграційних процесів

Сучасна економічна ситуація в світі значною мірою визначається глобалізаційними процесами. Економіка справді стала світовою, оскільки на зміну економічному націоналізму з його жорсткими обмеженнями на міжнародні обміни, перерозподіл капіталів і товарів прийшла ера міжнародного ділового співробітництва. Відбувається процес формування глобальної економіки, яка базується на вільному обміні інформацією, фінансами, робочою силою, тобто відбувається інтеграція ринків.

Глобалізація світової економіки як вищий етап інтернаціоналізації, як сукупність процесів організованого використання матеріальних і нематеріальних ресурсів це об’єктивна реальність, яку не можна припинити, загальмувати, відмінити тощо [122, с. 3]. Глобалізація і міжнародні трудові норми все тісніше пов’язуються з наростаючими процесами формування міжнародного ринку праці, що свідчить про те, що процеси світової інтеграції не тільки відбуваються в економічній і технологічних областях, а починають охоплювати більш складну область – сферу соціально-трудових відносин, які набувають глобального характеру.

Тобто, інтеграційні процеси в світовій економіці є об'єктивними явищами, які охоплюють продуктивні сили та соціально-трудові відносини. Якщо раніше європейська країна виборювала пріоритетний статус завдяки високим темпам економічного зростання або високому рівню продуктивності і таким чином могла впливати на світові економічні процеси, то в сучасних умовах цього недостатньо. Сьогодні держави виходять на світову арену єдиними блоками, віддаючи належне давній мудрості «разом ми сильніші...».

Європейське співтовариство – це могутнє угрупування, яке здатне протистояти таким гігантам, як США або Японія, хоча кожний із членів Євросоюзу поступається їм за основними соціально-економічними показниками розвитку.

У процесі інтеграції кожний учасник має свої власні інтереси і намагається вирішити свої власні проблеми. Таких проблем існує велика кількість, зокрема: доступ на міжнародний ринок збуту для вітчизняних виробників; доступ до найбільш дешевих ресурсів; покращення умов торгівлі; скорочення витрат на рівні виробництва; досягнення стабільного економічного зростання; залучення іноземних інвестицій. Не менш важливі і неекономічні цілі: налагодження дружніх взаємовідносин з країнами-сусідами; зміцнення співпраці в економічній, соціальній, науковій та культурній сферах; підвищення рівня конкурентоспроможності країни на світовій економічній арені. Крім того, більшість економічно нерозвинених країн вбачають в інтеграції можливість

залучення до економічного і технологічного досвіду країн з високими показниками суспільного розвитку, а також гарантію стійкої політичної та економічної стабільності економічних реформ.

На Лісабонському саміті у 2000 р. Європейської Ради було ухвалено ключовий стратегічний документ ЄС – «План економічного та соціального оновлення для Європи до 2010 року», що отримав назву Лісабонської стратегії [123]. Відповідно до цієї стратегії передбачалося до 2010 року перетворити економіку Європейського Союзу на найефективнішу у світі структуру, орієнтовану на розвиток і залучення високих технологій, шляхом:

- створення консолідованої, динамічної та орієнтованої на високі технології економіки;
- забезпечення прискореного стійкого економічного зростання;
- забезпечення повної зайнятості як ключової мети економічної та соціальної політики, включаючи зниження безробіття до рівня, досягнутого в найуспішніших країнах-членах;
- модернізації соціальної політики.

Отже, Лісабонською стратегією визнано забезпечення повної зайнятості ключовою метою економічної та соціальної політики, а її успішну реалізацію одним з головних пріоритетів Євросоюзу.

Економіка країн Європи і Центральної Азії у 2000 р. розвивалася досить бурхливо (темпи зростання складали 4,4%) завдяки пожвавленню зовнішньої торгівлі та зміцненню економічних взаємозв'язків між країнами регіону. В Європейському Союзі відмічено суттєве зростання рівня зайнятості та помітний спад безробіття. Однак економічне зростання в країнах Європи і Центральної Азії, апогей якого припав на першу половину 2000 р., скоротилося в 2001 р. і стало відновлюватися досить непропорційно лише з 2003 р. (табл. 2.22) [118, с. 5–7; 126].

Таблиця 2.22

Темпи приросту ВВП за 1995–2005 рр., %*

Регіон	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Європейський Союз (ЄС-15)	2,5	3,6	1,8	1,1	0,9	2,0	2,4
Нові країни-члени (ЄС-10)	5,4	4,0	2,6	2,5	3,7	4,4	4,5
Європейський Союз (ЄС-25)	2,7	3,6	1,8	1,2	1,0	2,2	2,4
Західна Європа (20)	2,4	3,6	1,8	1,1	0,8	2,0	2,4
Південно-Східна Європа (ПСЄ-8)	-	5,9	-2,6	6,5	5,1	4,9	-
СНД (12)	5,7	8,9	6,2	5,3	7,7	7,2	6,0
Європа і Центральна Азія (48)	-	4,4	2,1	2,0	2,1	3,0	-

* Джерело: Розподіл за субагрегатами: ЄС-15+Кіпр, Мальта, Норвегія, Швейцарія, Ізраїль, Ісландія, Греція; Балтійські країни: Естонія, Латвія, Литва; Центральна Європа: Чеська республіка, Австрія, Польща, Словакія, Словенія; Південно-Східна Європа (ПСЄ-7): Албанія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Румунія, Сербія і Чорногорія, колишня Югославська Республіка Македонія.

Глобальний економічний спад почався в США, де гальмування економічної діяльності відбувалося з причин підвищення цін на нафту і корегування роздутого ринку акцій через терористичні акти 11 вересня 2001 року. Економічний спад досить швидко проявився і в країнах Європи та Центральної Азії, темпи економічного зростання в яких за наступні два роки знизилися вдвічі і складали в 2003 р. 2,1%. Хоча в євроінтегрованому середовищі за 2004–2008 роки відмічаються ознаки економічного пожвавлення, стратегічні цілі Євросоюзу, розроблені в Лісабоні, і зараз залишаються актуальними, особливо в умовах економічної кризи, яка почалася в 2008 р.

Слід зазначити, що фінансово-економічна криза змінила умови функціонування ринку праці в країнах Європи, змусивши уряди всіх країн вдатися до жорсткої фінансової політики і відповідно до скорочення соціальних виплат та економії фонду оплати праці.

Незважаючи на те, що за останні роки у більшості країн Європи було досягнуто певного економічного зростання, стан ринку праці майже не змінився (табл. 2.23) [124, с. 7–9; 120]. Країнам Західної Європи не вдалося подолати хронічне безробіття, яке залишалося найгострішою проблемою в

умовах кризи всього регіону та найбільшою перешкодою гармонійного розвитку держав.

Таблиця 2.23

Рівень безробіття і темпи зміни зайнятості*

Регіон	Рівень безробіття, %							Темпи зміни зайнятості, %			
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2000	2001	2002	2003
Європейський союз(ЄС-15)	10,1	7,8	7,4	7,4	8,0	8,1	7,9	2,0	1,3	0,5	0,2
Нові країни ЄС (ЄС-10)	10,1	13,6	14,5	14,8	14,3	14,1	13,8	-1,4	-0,2	-0,9	-
Європейський союз (ЄС-25)	-	7,9	7,5	7,9	9,0	9,0	8,8	1,5	1,0	0,3	-
Західна Європа (22)	9,6	7,5	7,3	7,8	8,0	-	-	1,0	1,0	0,4	-0,1
Південно-Східна Європа (ПСЄ-7)	13,6	17,8	17,2	17,2	-	-	-	-0,7	-1,2	-4,1	-
СНД (12)	5,8	7,1	6,4	6,5	7,2	-	-	-	-	-	-

* Джерело: Зареєстроване безробіття: оскільки Огляди робочої сили (ОРС) регулярно не проводяться в усіх країнах ПСЄ та СНД, сукупні дані за цими субрєгіонами побудовані за даними про безробіття, які пройшли реєстрацію. Тому ці показники не повною мірою можна зіставляти з показниками по ЄС.; Європейська комісія (2004р.): Economic Forecast Spring 2004, Брюссель; ЕК ООН (2004 р.): Economic Survey of Europe 1/2004 (Нью-Йорк/Женева).

Аналіз зайнятості в багатьох країнах Центральної, Південно-Східної, Східної Європи та Центральної Азії в динаміці, починаючи з 1989 р., дає підстави зробити висновок, що зростання рівня зайнятості супроводжувалось поширенням соціальної ізоляції найбільш незахищених груп суспільства (жінки, молодь, літні працівники та інваліди).

У докризовий період, як і в наступні роки, середній рівень зайнятості по країнах ЄС не перевищував 63%. Намічені в Лісабоні цілі по досягненню 70-процентної зайнятості поки залишаються недосяжними. Особливо далекий від наміченого показник працюючих людей старшого покоління, який складав 40% проти запланованих 50%. Більше 20 мільйонів європейців не мають роботи, що становить близько 10% загальної кількості робочої сили. Безробіття спричиняє зменшення продуктивності праці, збільшення податкового тягаря для платників податків і витрат на соціальне страхування. У багатьох країнах

Європейського Союзу більше половини безробітних перебувають без роботи щонайменше 6 місяців, а одна третина – рік і більше. У США – близько 20% не мають роботи більше 6 місяців, а 10% – більше року. Така тривалість безробіття свідчить про те, що рівень професіоналізму серед робітників має тенденцію до зниження [124].

В країнах, які входять до складу Європейського Союзу-15, безробіття, як і раніше, залишається хронічно високим. Після того, як в 2001 р. цей рівень знизився майже до природної норми і склав 7,4%, в 2003 р. він почав знову підвищуватися.

В період стабільного стану економіки і ринку праці в ЄС (зайнятість населення склала у 2003 р. 64,3%), рівень безробіття мав тенденцію зростання і становив у 2004 р. 8,1%, у 2005 р. його рівень зменшився до 7,9%. Аналогічна ситуація спостерігалася в нових країнах ЄС – відповідно 14,1% і 13,8%. В середньому по країнах ЄС рівень безробіття скоротився з 9,0% до 8,8% (табл. 2.23).

Враховуючи те, що розширення зайнятості в країнах ЄС загальмувалося в 2003 р., коли її рівень склав 64,3%, а в наступні два роки було дуже незначним, то у 2010 р. повної зайнятості населення не було досягнено.

Безробіття залишалося найгострішою проблемою і для більшості нових країн-членів ЄС. 2000–2003 роки характеризувалися зниженням рівня зайнятості та хронічно високими рівнями безробіття в інтервалі від 13,6 до 14,8%. Розширення зайнятості в цих країнах можливе лише за умови прискореного розвитку їхніх економік. Однак зниження рівнів безробіття відбувалося досить повільно через загострення структурної невідповідності між пропозицією праці і попитом на неї. Ринки праці цих країн відзначалися серйозними регіональними та загальноосвітніми дисбалансами; глибокі розбіжності з'явилися в рівнях безробіття всередині країн та між ними, що проявилося в дефіциті робочої сили в економічно розвинутих районах і високих рівнях безробіття в недостатньо розвинутих та депресивних регіонах, в

наявності масштабної неформальної зайнятості, вимушеній незайнятості серед незахищених категорій населення, включаючи етнічні меншини.

В країнах Західної Європи реальний рівень зайнятості залишався майже стабільним, незважаючи на сповільнення темпів створення робочих місць. Це можна пояснити змінами, які мали місце починаючи з другої половини 1990-их років на ринку праці ряду країн. До таких змін можна віднести більш високий рівень участі жінок на ринку праці, підвищення загальноосвітнього рівня робочої сили, розширення вибору нових форм зайнятості і договорів найму, застосування гнучких систем оплати праці, орієнтованих на розширення зайнятості.

Як вказують Н. Барр і Р. Харбісон, ринок праці в Європі має специфічні особливості [127, с. 56–78].

Так, характерною для ринку праці в регіоні є висока плинність працівників, що пояснюється великою часткою тимчасових трудових контрактів. Роботодавці вдаються до найму працівників для виконання конкретних обов’язків, оминаючи схему традиційного найму. Це дає можливість роботодавцям уникати соціальних зобов'язань, а для працівників подібні умови привабливі тим, що вони в трудовій діяльності не пов'язані з конкретною компанією та працюють тільки тоді, коли відчувають у цьому необхідність. Практично функціонує «дворівневий» ринок праці, на якому «інсайдери» користуються всіма перевагами, пов'язаними із соціальними гарантіями, можливостями кар'єрного зростання та підвищення заробітної плати, у той час як «аутсайдери» зв'язані жорсткими рамками контрактів. Тільки один із трьох прийнятих на тимчасову роботу одержує постійне місце після першого року роботи. Протягом 6 років із загального числа зайнятих на непостійній основі 16% перебували у такому становищі, а 20% поповнили армію безробітних. У цьому зв'язку нагальною проблемою стає створення максимально рівних можливостей та підвищення рівня соціальної безпеки для всіх [125].

Значною проблемою залишається досить велика кількість низькооплачуваних працівників (близько 15%). Особливо помітно їхня чисельність зросла в Німеччині та Нідерландах. Відповідно до проведених досліджень, тільки 44% низькооплачуваних працівників відчутно поліпшують своє фінансове становище в середньому через 7 років. При цьому 30% низькооплачуваних працівників через 7 років стають безробітними, причому ймовірність втратити роботу для таких людей на 13% вища, ніж для інших категорій [118]. Проблемою для країн ЄС є те, що за безробіття на рівні 10–11% внутрішні трудові ресурси країн-членів організацій вкрай немобільні й воліють залишатися у своїй країні безробітними, ніж одержати робоче місце в іншій державі. Загалом рівень присутності громадян ЄС в інших країнах Союзу не перевищує 1,5%. Таким чином, хоча ЄС і має власні ресурси для заповнення вакууму на ринку праці, однак немобільність їх призводить до того, що їхнє місце займають іммігранти.

За даними МОП, з 175 млн. мігрантів світу 56 млн. проживають у Європі. З них 27,5 млн., або 4% робочої сили цього регіону, здійснюють у європейських країнах економічну діяльність [127]. Іммігранти займають найменш престижні робочі місця, з низькими заробітною платою і соціальними гарантіями. Це, звичайно, заважає дієвій конкуренції в багатьох сегментах ринку праці, оскільки громадяни ЄС більш вимогливі до якості робочих місць, ніж приїжджі із третіх країн.

Таким чином, ринку праці в Європі властиві серйозні структурні проблеми: недостатні темпи підвищення зайнятості, особливо для жінок, осіб старшого віку та представників низькокваліфікованих професій; серйозні регіональні відмінності у цій сфері, високі показники безробіття.

В процесі глобалізації розширення ЄС новими країнами практично не впливало на ринок праці і майже не збільшило міграційні потоки. Однак загалом ефект від розширення незначний. Набагато більший вплив на ринок праці може справляти перебудова господарства на високотехнологічне виробництво товарів і послуг.

Головними проблемами у сфері зайнятості, з якими сьогодні зіткнулися країни Європейського Союзу, як і Україна, пов’язані з проведенням економічних реформ з метою пристосування сучасних європейських економік до об'єктивних змін, зумовлених глобалізацією та особливостями демографічної ситуації, що характеризується процесом загального старіння населення, а отже, скороченням чисельності осіб працездатного віку. Все це потребує реформування економіки, підвищення рівня зайнятості і продуктивності праці зайнятих працівників. Реалізація цих глобальних цілей вимагає підпорядкування короткострокових заходів більш широким за змістом та важливішим за значенням структурним перетворенням. Тому, починаючи з Лісабонської стратегії, було прийнято кілька важливих рішень для виправлення ситуації в цій сфері, зокрема Соціальний порядок денний, Стратегії розвитку зайнятості на період 2003–2004 років та багато інших документів, що прямо чи опосередковано регулюють дану сферу. Були сформульовані три взаємодоповнюючі цілі: повна зайнятість, підвищення якості й продуктивності праці, соціальне єднання [42].

Дані документи включили в себе положення Лісабонських і Стокгольмських рішень (2000–2001 років), що встановлюють граничні показники зайнятості; згідно з цими критеріями, до 2010 р. зайнятість повинна була складати не менше 70%, у тому числі 60% серед жінок і 50% серед людей старшого покоління.

У 2004 р. Європейська Рада виділила чотири напрямки, за якими країни-члени ЄС повинні були розвивати свої програми зайнятості: створювати можливості для працівників і підприємств адаптуватися до нових умов; все більше коштів інвестувати в «людський капітал»; полегшити можливості працевлаштування; ретельно відслідковувати й контролювати виконання рішень у сфері зайнятості. Крім того, передбачалися конкретні рекомендації для кожної із країн-членів ЄС. Особливі надії покладалися на розвиток сфери послуг. Передбачалося, що розвиток внутрішнього ринку послуг і подальший розвиток інтеграції в цій сфері приведуть до збільшення попиту на працю.

Основна увага приділялася створенню високооплачуваних робочих місць у сфері бізнес-послуг, освіти, охорони здоров'я, соціальної сфери. Поряд із цим проводилася цілеспрямована робота з переорієнтації споживчого попиту на ці послуги. Сьогодні питанням зайнятості приділяється значна увага. Унікальність підходу, що видається досить доцільним, полягає в тому, що проблема розглядається комплексно, і її вирішення бачиться можливим тільки через поєднання заходів макроекономічної, мікроекономічної політики й безпосередніх заходів щодо створення нових робочих місць [126]. Комісією ЄС виділені такі основні напрями у сфері регулювання зайнятості:

- проведення політики, спрямованої на досягнення повної зайнятості, поліпшення якості й продуктивності праці як на міждержавному, так і на державному рівні;
- формування такого ставлення до праці, за якого людина розглядає роботу як невід'ємну частину свого життя;
- створення ринків праці, відкритих для будь-яких категорій населення;
- забезпечення збалансованості попиту та пропозиції на ринку праці;
- досягнення гнучкості ринку, пов'язаної з гарантією зайнятості шляхом скорочення сегментації ринку праці;
- сприяння формуванню більш раціональної системи оплати праці й соціальних гарантій, що стимулюють працівників до праці;
- заохочення інвестицій в «людський капітал»;
- приведення освітніх програм у відповідність до вимог щодо рівня кваліфікації і професіоналізму кадрів, забезпечення неперервної освіти.

За динамічного розвитку ринку праці міграція приводить до позитивних соціальних наслідків для всіх країн. Країни – емігранти одержують вигоду від того, що їхні громадяни, за винятком маргінальних емігрантів, одержують таку заробітну плату в Західній Європі, яка може повністю компенсувати втрату доданого національного продукту у своїй країні. Країни, що приймають іммігрантів, одержують вигоду від того, що всі, за винятком маргінальних іммігрантів, створюють більше доданої вартості, ніж вони одержують у вигляді

заробітної плати. Втрата доходу низькокваліфікованим персоналом компенсується перевагами, які одержать землевласники, підприємці й власники капіталу, а також «білі комірці». На жаль, сьогодні ринок праці в ЄС немобільний і не може забезпечити такі позитивні результати. Якщо країни – іммігранти, як показує приклад Західної Європи, потерпають від хронічного безробіття через існуючий високий і стабільний рівень заробітної плати, то іммігранти, які знаходять роботу, просто витісняють жителів цих країн. У цьому випадку імміграція призводить до соціальних втрат. Господарства іммігрантів, що залишилися родині, виграють, оскільки одержують грошові перекази. Однак іммігранти не створюють доданий продукт у тих країнах, звідки вони переїхали. Самі вони мають додаткові витрати на міграцію, а їхній внесок у доданий внутрішній продукт своєї країни відсутній.

У Комюніке по імміграції, інтеграції та зайнятості (червень 2003 р.) Європейська Комісія оцінила інтеграцію на ринку праці як ключовий елемент інтеграційної політики ЄС. Сьогодні Європейські керівні принципи у сфері зайнятості вимагають, щоб держави-члени ЄС здійснили всі необхідні заходи й визначили конкретні цілі, які забезпечили б інтеграцію робітників-мігрантів на ринку праці, зменшили розрив у показниках безробіття порівняно з громадянами країни-донора та більш ефективно підійшли до вирішення проблеми трансформації «незафіксованої» у законному порядку зайнятості в легальну зайнятість.

Тобто, головним фактором розвитку ринку праці ЄС є підвищення продуктивності праці й рівня зайнятості на основі вирішення наступних першочергових завдань: забезпечення можливостей працівникам і компаніям адаптуватися до мінливих умов; залучення більшої кількості людей до ринку праці на постійній основі; підвищення ефективності інвестицій у людський капітал і освіту; удосконалення управління проведенням реформ.

Таким чином, головною метою політики ЄС в сфері зайнятості можна вважати створення скоординованої стратегії для забезпечення якомога більш повної зайнятості. Передбачається, що така стратегія буде дієвою за умови

орієнтації на високий рівень освіти, кваліфікації та можливість швидкої адаптації робочої сили до вимог ринку праці.

Зростання зайнятості й продуктивності праці цілком залежить від перебігу структурних реформ у кожній країні, причому не тільки на ринку праці, але й перш за все у сфері виробництва товарів, послуг і фінансів. Однак низький внутрішній попит залишається головним стримуючим фактором у розглянутій сфері.

Для досягнення Лісабонських рекомендацій та забезпечення динамічного стійкого розвитку в майбутньому необхідно здійснити цілий комплекс структурних реформ у різних сферах суспільного життя, передусім у галузі економіки та в законодавчій сфері.

В умовах, коли пріоритетом соціально-економічного розвитку все ще визнається економічна доцільність, а не довгострокові людські і соціальні цілі, важливо, щоб кожна країна враховувала пропозиції і методичні рекомендації, які стосуються соціального захисту населення, у тому числі неконкурентоспроможних верств, умов праці неповнолітніх дітей, мінімізації безробіття, підвищення економічної активності населення тощо, розроблені Міжнародною організацією праці (МОП). Країни-учасники МОП по мірі можливостей повинні забезпечити реалізацію Програми гідної праці, сприяючи тим самим зміцненню на міжнародному та національному рівнях стабільності, стійкості та посиленню соціального впливу глобалізації. Це означає, що кожна країна повинна підвищити прозорість своєї діяльності, в широких політичних дискусіях встановити більш тісні взаємозв'язки і контакти з установами та директивними органами, які мають вплив як на глобальному, так і національних рівнях, а також домагатися більшої послідовності в своїй діяльності, спрямованій на підтримку країн-учасниць. Це потребує подальшого розвитку узгодженості напрямів діяльності МОП і країн Євросоюзу та об’єднання усіх зусиль на регіональному та субрегіональному рівнях для здійснення Національних програм соціального захисту, гідної праці шляхом послідовних багатогалузевих програм діяльності і донорської підтримки

найбільш гострих проблем на ринку праці, проведення інформаційно-просвітницької роботи і розширення громадських зв'язків в інтересах учасників-країн Євросоюзу.

Інтеграційні процеси викликають різні проблеми, які потребують врегулювання відносин на ринку праці, мають загальний характер та стосуються всього європейського регіону в цілому, а саме:

- справедливої організації більш рівномірного розподілу благ від результатів економічного зростання та забезпечення незахищених груп населення;
- покращення управління в сфері соціального захисту і зайнятості населення;
- покращення пенсійного забезпечення і створення умов для праці особам похилого віку;
- привернення уваги з боку суспільства до питань гендерної рівності та практики вирішення гендерних проблем, особливо в таких сферах, як реформа пенсійного забезпечення, трудове законодавство, політика зайнятості;
- підвищення ролі соціального діалогу і залучення соціальних партнерів до проведення реальних заходів з тим, щоб політика зайнятості враховувала реальні потреби населення і спиралася на широку підтримку, необхідну для забезпечення їхньої соціальної захищеності.

Глобалізаційні процеси, інтенсивна економічна конкуренція, демографічні зміни, стрімкі технологічні, інституціональні та управлінські інновації впливають на розвиток ринків праці в усьому світі. В цих умовах важливим є підвищення добробуту широких верств населення, побудова суспільства рівних можливостей, справедливості в розвитку ринків праці та забезпечення його гнучкості і безпеки. Це вимагає активної координації політики зайнятості з макроекономічною політикою, включаючи адекватний та ефективний соціальний захист, застосування стратегічних підходів у вирішенні названих проблем, зокрема створення більшої кількості робочих місць та кращої якості. Для зміцнення соціальної інтеграції та стійкого економічного

розвитку на основі передового досвіду необхідно проводити роботу в напрямі подальшого розвитку і вдосконалення економічних відносин в соціально-трудовій сфері, в постійному обміні знаннями та досвідом [42, с. 25–37].

Аналіз розвитку ринку праці європейського регіону в контексті інтеграційних процесів дав змогу зробити наступні узагальнення щодо напрямів та результатів трансформації ринку праці.

I. *Збільшення ефекту від поглиблення взаємодії ринку праці та соціальної політики.* Економічне зростання та реалізація соціальної політики тісно пов'язані з розвитком ефективного ринку праці, тобто забезпечення зайнятості якомога більшої кількості людей як умови піднесення добробуту населення. Це вимагає, по-перше, ліквідації перешкод включенню економічно активного населення в ринок праці, пошуку роботи (шляхом застосування дієвих систем соціального забезпечення, активної політики на ринку праці). По-друге, регулювання зайнятості має сприяти динамічному розвитку ринку праці, забезпечуючи при цьому соціальну безпеку. Трудову діяльність і зайнятість необхідно розглядати в контексті трьох взаємозалежних тенденцій: значного зростання у всіх країнах сектора послуг, збільшення частки інформації у всіх видах діяльності, глобалізації всіх аспектів національних економік. Розвиток гнучких ринків праці при залученні всіх категорій громадян, створення нових ефективних робочих місць може сприяти швидкому економічному зростанню, збільшенню зайнятості та зниженню безробіття.

II. *Створення кращих можливостей зайнятості на ринку праці.*

Потрібно створити умови для того, щоб всі працівники могли пройти більш довгий і успішний трудовий шлях. Необхідно сприяти широкому доступу до ринку праці, зокрема до ефективних робочих місць. Соціально незахищеним групам на ринку праці важливо надати відповідні можливості, пов’язані: з полегшенням переходу молоді від навчання до трудової діяльності; для дорослих чоловіків і жінок – з оптимальним поєднанням сімейного і трудового життя; для людей похилого віку – з підтримкою участі їх на ринку праці завдяки створенню відповідних умов праці, організації неперервного навчання;

для громадян, які одержують соціальні виплати, а не тільки допомогу по безробіттю – зі сприянням зайнятості та залученням на ринок праці; для іммігрантів і мігрантів – зі сприянням інтеграції на ринку праці шляхом подолання дискримінації. Здійснення подібних заходів сприятиме успішному вирішенню проблеми дефіциту ресурсів праці в окремих сегментах. Активізація територіальної та професійної мобільності людських ресурсів виступає одним з істотних факторів, що впливають на створення робочих місць та економічне зростання. Розвиток розгалуженої, дієвої інфраструктури ринку праці створює додаткові можливості для їхньої мобільності та збільшує ефективність зайнятості.

III. *Інвестиції в людські ресурси та розвиток неперервного навчання.*

Технологічні зміни, освіта та професійні навички стають головним джерелом підвищення продуктивності економіки. Набуття базових соціально-трудових навичок, неперервне навчання протягом всього життя та постійне вдосконалення компетенцій відіграють найважливішу роль у розвитку сфери зайнятості в економіці, заснованій на знаннях. Державна політика повинна бути спрямована на сприяння розвитку соціального партнерства між державою, бізнесом, профспілками та некомерційним сектором. Стимулюючи інвестиції в людський розвиток, соціальне партнерство сприяє більш продуктивній зайнятості та стійкому економічному зростанню. Набуває особливої ваги проблема неперервного навчання як невід'ємна частина національних стратегій у сфері зайнятості. Співробітництво урядів і соціальних партнерів у цій сфері сприятиме максимальній доступності неперервного навчання та підвищить здатність працівників адаптуватися до мінливих умов на ринку праці. Важливо сприяти підвищенню рівня грамотності та соціальних навичок населення, що дозволяють громадянам, включаючи недостатньо захищені групи населення, одержувати більш широкий доступ до можливостей зайнятості та ринку праці, до повноцінної участі в житті суспільства.

IV. *Ефективне міжнародне співробітництво.*

Стратегічно важливими в діяльності Організації з економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) та Міжнародної організації праці (МОП)

слід визнати ефективну зайнятість і гідну працю як суттєві фактори економічного і соціального розвитку та становлення людської гідності. Країни-члени ЄС повинні обмінюватися інформацією щодо проведення реформ на ринку праці та реалізації відповідної соціальної політики. Проведення послідовної політики з метою досягнення ефективної зайнятості при реалізації нової Стратегії ОЭСР стосовно робочих місць є свідченням кращої практики з регулювання зайнятості. Значення соціального вимірювання глобалізації та реалізація програми дій МОП щодо забезпечення гідної праці як компоненти міжнародного розвитку підкреслено в підсумкових документах Всесвітнього саміту у 2005 р., прийнято сесією Економічної та Соціальної Ради ООН у 2006 р., які підтвердили свою прихильність основним трудовим стандартам, зазначеним у Декларації МОП про фундаментальні принципи та права в сфері праці у 1998 році.

Аналіз розвитку ринку праці в країнах Європи в умовах інтеграційних процесів свідчить про те, що значна частина проблем, з якими вони зіткнулись, стосується і України у зв’язку з інтеграцією її у світову економіку, вступом до Світової організації торгівлі (СОТ). Виявлення цих проблем має велике практичне значення для України, оскільки дає можливість, виходячи з умов і особливостей соціально-економічного розвитку, своєчасно приймати відповідні регулюючі дії для їхнього вирішення або зменшення негативного впливу на розвиток економіки, соціальний захист і рівень життя населення.

У зв’язку з цим в Україні необхідно розробити збалансований підхід до змін в сфері трудових відносин, який гарантував би гнучкість ринків праці та належний рівень захищеності найманих працівників і сприяв запобіганню поляризації у суспільстві і збереженню на належному рівні соціальної єдності. Для цього необхідно створювати умови для спільних дій і збалансування економічного і соціального розвитку, сприяння реалізації програм, які охоплюють процеси регулювання ринку праці, розвитку малого підприємництва та розширення зайнятості з врахуванням регіональних особливостей. Слід також забезпечити підтримку неперервного навчання з

метою підвищення ефективності професійної підготовки працівників, їхньої конкурентоздатності на рівні розвинених країн відповідно до попиту на працю за професіями і спеціальностями. Потрібно орієнтуватися на надання консультативної допомоги та розширення можливостей для осіб, які прагнуть підвищити свою кваліфікацію і працевлаштуватися. Щодо проблем гендерної нерівності в сфері зайнятості, то їх можливо вирішувати шляхом надання професійних консультацій з питань праці з врахуванням гендерних аспектів та шляхом реалізації активних заходів політики ринку праці, які спрямовані на подолання стереотипних підходів до чоловічих і жіночих професій. В основу реформ соціального забезпечення доцільно покласти міцний тристоронній консенсус («найманий працівник – роботодавець – держава») та заходи, які поглиблюють соціальний діалог з питань розробки політики соціального забезпечення та підвищення якості життя населення.

Необхідно зазначити, що вивчення світового досвіду розвитку інтеграційних процесів, напрямів адаптації до них багатьох країн з врахуванням внутрішньої логіки організації економічної системи, нормативно-правової бази країни, позитивних і негативних моментів для держави, пов'язаних з поглибленням інтеграційних процесів, дозволить Україні уникнути багатьох помилок в майбутньому, а також сприятиме більш впевненому просуванню на шляху до економічної інтеграції, в тому числі європейської.

РОЗДІЛ 3
ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Вплив наслідків фінансово-економічної кризи на ринок праці

Розвиток світової та національної економіки в умовах глобальної кризи ставить перед економічною наукою і практикою багато складних, принципово нових проблем, що вимагають свого осмислення та вирішення. Дотепер відсутня діагностика справжніх причин входження світової економіки в чергову кризу та не з'ясовано фактори ускладнення кризового стану української економіки. Виникла нагальна потреба у всебічному аналізі та опрацюванні методологічних аспектів регулювання соціально-трудових відносин, забезпечення продуктивної зайнятості з метою досягнення більш повного використання людських ресурсів суспільства.

Виходячи із системного характеру процесів економічного розвитку зайнятість в умовах конкурентного середовища слід розглядати не лише з позицій важливого виробничого ресурсу, ефективне використання якого є необхідним чинником прискореного економічного зростання, але й з позицій створення основи для соціальної стабільності та гармонійного розвитку суспільства в цілому. Аналіз соціально-економічних проблем суспільних трансформацій та досвід господарювання в західних країнах свідчать про те, що об'єктивною передумовою стійкого розвитку на інноваційних засадах є людський капітал, творчі можливості людини, її здібності до генерування нового знання та інформації. А оскільки класична економічна теорія розглядала насамперед закономірності виробництва матеріальних і нематеріальних благ і не брала до уваги розвиток самої людини як основи забезпечення економічного прогресу, то, згідно з традиційними поглядами, економіка постіндустріального суспільства виглядає як економіка парадоксів [129, с. 343–359].

В умовах інноваційного економічного розвитку визначальним фактором став людський капітал як запас здоров'я, знань і виробничих навичок, досвіду, мотивацій. Змінились і умови дії основних законів ринкової економіки та функціонування ринку праці. До раніше діючих факторів, які вимагали державного регулювання ринку праці, долучилися нові, обумовлені розвитком інноваційних та інформаційних технологій, що потребують розвитку самої людини. В той же час розвиток самої людини, підвищення її якісних характеристик сприяє подальшим змінам умов економічних процесів, що порівняно з класичною економічною наукою виглядає суперечливим.

Ці суперечності з огляду їхнього впливу на розвиток ринку праці і зайнятість, особливо в умовах фінансово-економічних потрясінь, можна звести до наступних:

по-перше, спостерігається зниження темпів росту ВНП за прискорення темпів збільшення суспільного багатства. В умовах індустріального господарства, коли вартість благ в основному відбивала витрати, необхідні для їхнього відтворення, існувала пряма пропорційність між витратами і результатами виробничої діяльності. Сьогодні інформаційні блага скоріше копіюються, ніж відтворюються. Тому зниження цін на продукцію високотехнологічного сектора відбувається набагато швидше, ніж у традиційних галузях промисловості. Таким чином, традиційні показники економічного зростання не здатні зафіксувати досягнутий прогрес адекватним способом, коли технологічне вдосконалювання виробництва благ викликає не зростання цін на нові товари, а їхнє зниження;

по-друге, має місце зниження продуктивності в умовах явних технологічних успіхів. Ще у 1980-ті роки було помічено, що продуктивність у високотехнологічних галузях істотно нижча, ніж у традиційних, та має тенденцію до подальшого зниження. Високі темпи інформаційної революції не лише обумовлюють зниження цін на високотехнологічну продукцію, але й вимагають все більш підготовлених і високооплачуваних працівників, що

знижує показники фондовіддачі навіть за швидкого зростання вартості виробничих фондів;

по-третє, можливе існування стійкого розвитку за від'ємної норми нагромадження. Сучасна постіндустріальна економіка може демонструвати господарський розвиток при постійному зниженні інвестицій у первинний чи вторинний сектори економіки: найважливіший елемент економічного зростання – це людський капітал, який може бути за своєю суттю більш «інвестиційним», ніж нарощування матеріальних факторів виробничого потенціалу. Людство не лише засвоює інформацію як невичерпний ресурс для розвитку виробництва, але й перетворює основні види споживання, пов'язані з розвитком особистості, у засіб поновлення і нарощування цього ресурсу, що можна вважати запорукою неперервного прогресу постіндустріального суспільства. Таким чином, у сучасних постіндустріальних суспільствах сформувався саморегулюючий механізм, який дозволяє здійснювати інвестиції, що стимулюють господарський розвиток за допомогою максимізації особистого споживання, яке завжди виступало антитезою нагромадженням та інвестиціям. У цьому полягає як принципова відмінність постіндустріальної економічної системи від індустріальної, так і пояснення того, чому наздоганяючий «розвиток» в сучасних умовах безперспективний.

До парадоксів сучасної економіки, які безпосередньо пов'язані з глобалізацією, можна віднести [131]:

Перший парадокс глобалізації породжений дефіцитом робочої сили у високорозвинених країнах та залученням її з інших країн з нижчим рівнем соціально-економічного розвитку. Це забезпечувало існування не лише самих мігрантів, але й їхніх родин на батьківщині, які одержували грошові перекази. Однак іммігранти здебільшого погано адаптуються до культури та звичаїв країни, яка їх прийняла. Не маючи належної кваліфікації, вони змушені задовольнятися непрестижними та низькооплачуваними робочими місцями і, як наслідок, більш низькими доходами порівняно з представниками корінного населення. До того ж вони часто відчувають свою соціальну уразливість,

стають джерелом заворушень та акцій протесту. Невдоволення має місце і серед представників корінного населення, яке відчуває загрозу звичній стабільності суспільства, політичному та економічному життю, культурі та вважає невиправданою соціальну підтримку іммігрантів з боку своєї держави і т. ін. Таким чином, глобалізація ринку праці як об'єктивно необхідне явище, створюючи вигоди всім залученим до неї країнам, одночасно є джерелом непередбачуваних конфліктів та напруженості в країнах з досить високою соціальною стабільністю. Зайве нагадувати, що проблема ця стає відчутною і в Україні.

Другий парадокс випливає з того, що в основі глобалізації лежать об'єктивні потреби економічного розвитку всіх країн. Розширюючи зв'язки, країни поступово усувають перешкоди, які заважають пересуванню товарів, послуг, капіталів і людей, що сприяє економічному розвитку продуктивних сил та підвищенню життєвого рівня населення всіх країн.

Насправді ж ситуація є досить суперечливою і не завжди передбачуваною. Окремим країнам, що розвиваються, вдалося мобілізувати внутрішні ресурси і залучити іноземні джерела фінансування, що забезпечило високі темпи їхнього економічного зростання. При цьому, як і раніше, значна частина населення планети (більше 1 млрд. людей) живе за межею бідності, а розрив у рівнях добробуту розвинених та більшості інших країн не лише не скорочується, але в багатьох випадках навіть збільшується. Виявилося, що процеси глобалізації не дали можливостей для економічного зростання найбільш відсталих країн світу.

Третій парадокс називають ефектом «бумеранга». Він з'явився тому, що в результаті намагання розвинених країн перенести трудомісткі або екологічно небезпечні виробництва на інші території, технологічні, трудові та інші стандарти сучасного виробництва передових країн поширились на менш економічно розвинені країни, що дозволило останнім продукувати сучасні товари і послуги більш високої якості, з меншими витратами на робочу силу чи надання соціальних гарантій, завойовуючи міжнародні ринки. Так, імпорт

взуття з Китаю і В'єтнаму до Західної та Центральної Європи збільшився у 7 раз, а в Західній Європі майже 100 тис. працівників, зайнятих на взуттєвому виробництві, втратили роботу.

Перехід розвинутих країн до більш передових виробничих технологій відбувається набагато повільніше і не дозволяє їм повернути втрачені ринкові позиції, ніж завойовування світових ринків країнами, що розвиваються. Разом з тим відновлення ринкових позицій розвинутих країн завдяки впровадженню нових технологій загрожувало б новою кризою, пов'язаною з перевиробництвом, ускладнило б збут товарів однакового асортименту та якості і в результаті призвело б до втрати здобутих позитивних економічних і соціальних позицій, стагнації зайнятості та заробітної плати не лише в країнах, що розвиваються, а й у постіндустріальних суспільствах.

Це ставить високорозвинені країни перед вибором: запобігати втратам через зниження виробничих витрат, заробітної плати, «драконівської» економії на соціальних послугах (безкоштовній або пільговій охороні здоров'я тощо) чи заблокувати процеси глобалізації, вдаючись до протекціонізму. Світ на сьогоднішній день стоїть перед загрозою практичної реалізації другого варіанту: у високорозвинених країнах почнеться закриття кордонів для товарів та послуг під будь-якими приводами. До речі, адміністрація США уже зараз закликає населення країни купувати товари американських виробників.

Видається доцільним також вивчення проблем неформальної економіки в контексті її парадоксів та впливу на динаміку макроекономічних процесів. Ми поділяємо думку відомого російського вченого В. В. Радаєва, який стверджує, що без розкриття таємниць неформальних господарських відносин неможливо зрозуміти механізми функціонування «реальної» економіки [132, с. 35]. Особливо це актуально для України, яка за деякими економічними показниками наближається до рівня розвинених країн, а за масштабами неформальної економіки належить одночасно до когорти країн «третього світу» – лідерів, де він найвищий: «тінізація» в українській економіці давно переступила межі матеріального, поглинувши соціальні норми та поведінкові орієнтації у всіх

сферах життєдіяльності суспільства. На наш погляд, справедливим є висновок Е. де Сото про те, що «неформальна» економіка – це реакція громадян на систему, яка вводить їх у стан своєрідних жертв правового і економічного свавілля [133]. Що ж до соціальної бази розростання неформального сектора національної економіки, то її створила маргіналізація значної частини українського суспільства в результаті ринкового шокового реформування ортодоксального типу.

У цьому контексті доцільно навести *парадокси неформальної економіки*, сформульовані О. Портесом [134].

Перший з парадоксів полягає в тому, що при наближенні неформальної економіки до ринкової моделі ефективність останньої визначатиметься переважно результатами функціонування соціальних зв'язків (мереж). Динаміка передачі економічних ресурсів через такі мережі, соціальне покарання шляхом виключення з них може виявитися більш ефективним, ніж санкції з боку держави [134, с. 309]. Наприклад, в сучасних умовах зміцнення неформального сектору української економіки відбувається за рахунок потоків трудової міграції. Приїжджі працівники часто створюють мережі на основі етнічної належності, а довіра мігрантів виникає в процесі спільної діяльності і залежить лише від її тривалості. Тож найбільшу небезпеку становить «неформальна» економіка, побудована за етнічною ознакою, оскільки гастарбайтери, займаючи вільні трудові ніші, майже всі зароблені грошові кошти вивозять за межі локальної економіки (гроші випадають із економічного обігу). До того ж така зайнятість є неофіційною і, як наслідок, не декларується.

Джерелом виникнення *другого* парадоксу є спроби держави позбутися неформальної економіки шляхом запровадження правил і контролю, які, навпаки, є реальним сприятливим підґрунтям для активізації неформальних видів діяльності. Створювані бар'єри одночасно зумовлюють передумови до їх подолання, причому формальні шляхи вирішення часто важчі за неформальні [134, с. 332]. Як одну з спроб реалізації репресивного підходу можна розглядати спроби державного контролю реальних прибуткових параметрів

заможних верств населення, щоб змусити останніх розкрити джерела прихованих коштів та вилучити додаткові невиплачені податки. У відповідь на такі дії з боку держави підприємці приховують та виводять капітал з виробництва у фінансову сферу і за кордон. Економічні результати подібного державного контролю багато в чому суперечать очікуваним: замість розширення податкової бази – її звуження, замість придушення кримінальних тенденцій – їх посилення.

З попереднього випливає *третій* парадокс неформальної економіки, сутність якого зумовлена зростанням апарату контролю держави на фоні збільшення ймовірності того, що цей апарат не зможе зафіксувати реальні масштаби неформальних видів діяльності [134, с. 333–334].

Особливої гостроти відмічені парадокси економічного розвитку набувають в умовах сучасної глобальної економічної кризи. Її природа полягає в тому, що після двадцяти років піднесення економіки, яке почалося в 1980–1985 роках, вже до 2000 р. потенціал економічного розвитку на базі п’ятого технологічного укладу був вичерпаний [135]. По мірі посилення процесів глобалізації у фінансового капіталу з’явилися нові можливості для самозростання поза сферою виробництва і він почав перетікати у спекулятивні сфери – в іпотечні та фондові ринки з надвисоким рівнем прибутковості. Відтак фінансовий сектор – важлива частина ринкового господарства, створений на основі реального сектору та для забезпечення його розвитку, в процесі еволюції розділився на дві частини, одна продовжує сприяти функціонуванню виробничого процесу, друга ж забезпечує лише зростання капіталу, задіяного у спекулятивних операціях. Величезний віртуальний капітал сумарно, у грошовому еквіваленті, все більше відривався від реальних активів. Такий розрив на початку кризи перевищував співвідношення 10 : 1 [136]. Загальновизнаними стали декілька емпіричних закономірностей, які свідчать про відрив фінансового сектора від реального [137]. Це:

- домінування короткострокових форм фінансування, що призводить до перевищення показників обороту на ринку капіталу над відповідними

показниками на ринку товарів і послуг при збільшенні темпів зростання обсягів першого з цих ринків. При зростанні капіталізації світових ринків у 13 разів сукупний ВВП збільшився у 2,5 раза;

- відносне зростання обсягів фінансового сектора та посилення мінливості фінансових показників, що свідчить про наростання нестабільності в цій сфері;
- зміна структури фінансового сектора у напрямі еволюції від кредиту до цінних паперів, серед яких найбільш популярними стають виробничі фінансові інструменти (в основі їх ціноутворення лежать інші цінні папери).

Неадекватність та безвідповідальність фінансових інститутів, наявність офшорних зон, залучення до сфери фінансових спекуляцій коштів соціальних фондів (пенсійних, соціального страхування та ін.), поширення нових фінансових інструментів та операцій в глобальних масштабах створили можливості для необмежених фінансових махінацій і призвели до викривлення відносних цін на фінансових ринках (в тому числі процентних ставок), порушення оптимального розподілу ресурсів у реальному секторі, викривлення структури та скорочення обсягів виробництва.

Розпочавшись на фінансових ринках, сучасна криза поширилась на реальний сектор економіки. Все більш відчутно проявляється криза зайнятості. Кожна друга функціонуюча компанія відкоригувала за час кризи свою кадрову політику. Справдились прогнози Генерального директора Міжнародної організації праці (МОП) Хуана Сомавіа, що до кінця 2009 року світова економіка втратить 20 млн. робочих місць, а число безробітних вперше перевищить 200 млн. Як і прогнозувала МОП, криза позначилася на повсякденному житті людей на всіх соціальних рівнях: найсильніше і в першу чергу постраждали зайняті у будівництві, автомобільній галузі, сфері туризму, фінансів, послуг та нерухомості. Число «працюючих бідних», що живуть менш ніж на 1 долар США в день, зросло на 40 мільйонів, а тих, хто живе на 2 долари США на день, – більше ніж на 100 млн. чоловік [139]. Відсутність джерел

економічного зростання створила умови до переходу світової економіки до стадії депресії, довготривалої і достатньо тяжкої.

Соціальні потрясіння охопили навіть деякі країни ЄС – Грецію, Румунію, Ірландію, Португалію і змусили Євросоюз терміново впроваджувати режим економії і фінансову допомогу деяким країнам-членам ЄС. Неймовірним є і те, що криза посприяла серії революцій в деяких арабських країнах.

Ланцюгова реакція світової кризи охопила увесь світ, негативно вплинувши на економічний розвиток України. Причини кризи, як відомо, в кожній із розвинутих країн різні. Однак умови, в яких розвинулась і продовжується криза в Україні, докорінно відмінні від умов країн Заходу, як і можливості її подолання.

Криза в Україні почалася в умовах, коли за основними макропоказниками економіка ще не досягла рівня 1990 року: ВВП на душу населення у 2008 р. складав 74%; питома вага заробітної плати у ВВП, у доходах працівника була суттєво нижчою, ніж у розвинутих країнах, в той час як показник зайнятості населення перед кризою був на рівні 1990 року, а рівень безробіття знаходився в межах норми (6,4%). Недивлячись на те, що частка відрахувань на соціальну сферу відносно ВВП була на рівні розвинутих країн, однак база для відрахувань була у декілька разів менша, що свідчить про низьку ефективність економіки, а значить і значне відставання України за рівнем і якістю життя населення від розвинутих країн ще до початку кризи.

Цілком закономірним стало поглиблення цього відставання з настанням кризи. Країна опинилася на 69 місці за індексом людського розвитку у 2010 р. після таких країн, як Латвія, Білорусь, Російська Федерація, Казахстан, Азербайджан [58, с. 552].

Щодо характеру та механізмів подолання сучасної кризи в Україні, то вони зумовлюються наступним. На думку експертів, економіка країни дуже енергозалежна та неконкурентоспроможна, а нестабільна фінансова система суттєво залежить від зовнішніх впливів. Висока частка тіньових фінансових

потоків поєднується з відсутністю необхідних внутрішніх фінансово-економічних ресурсів, які компенсували б кризові явища.

Особливо слід наголосити, що в Україні недостатньо використовується найважливіший ресурс – людський капітал, інтелект як вирішальний фактор становлення та розвитку інформаційної економіки. За сучасного техніко-технологічного рівня виробництва виснажуються природні ресурси, погіршується стан навколишнього середовища, що негативно впливає на здоров'я і тривалість життя населення. Соціально небезпечними проблемами є низькі середні доходи населення та надмірне розшарування суспільства, що відбувається в умовах масштабної корупції. Несприятливим фактором є відсутність національного консенсусу з принципових питань розвитку держави та безвідповідальна політика на всіх рівнях влади, що виявляється в соціальному популізмі замість принципових реформ.

Кризовий стан охоплює всі соціально-економічні процеси в країні, розладнуючи стабільність в суспільстві, яка здавалася чи не головним досягненням останніх десятиріч. Колишній міністр економіки України академік Б. Данилишин, реально оцінюючи стан в країні, констатував: «…вперше за всю історію України в поточному (2008) році наша економіка розвивається під надзвичайним пресингом складних світових процесів… Ринкові перетворення в Україні не супроводжувалися повним копіюванням фінансових механізмів, напрацьованих старими розвинутими економіками. Проте навіть там, де це відбулося, ми виявилися уразливими. Рух спекулятивного капіталу спочатку призвів до розігрівання окремих сегментів ринку зі всіма інфляційними наслідками, зворотний потік – до фінансового голоду» [139].

Вітчизняний товаровиробник відчув нестачу фінансування, яке до того ж здійснювалося на короткий термін, як правило, три–шість місяців. Ці та інші фактори, які є внутрішніми, а не зовнішніми, суттєво погіршили позиції української економіки, призвели до формування достатньо великої зовнішньої заборгованості. «Головне, що привертає увагу, – відмічав Б. Данилишин, – це високий рівень залежності від короткотермінових, часто спекулятивних

інвестицій нерезидентів. Так звані гарячі гроші швидко розігрівають ринок, але й також миттєво покидають його, а країні залишаються проблеми недофінансування економіки» [139]. Наша економіка надмірно реагувала на так звані легкі гроші: вони вкладалися в будівельний бізнес, вторинний ринок акцій і т. ін., а спекулятивні капітали зростали швидко та забезпечували можливість зростання суміжному бізнесу. Фахівці при цьому попереджали: спекулятивна основна частина такого зростання визначає його швидкий кінець, адже такий бізнес не виживає без надприбутку [137]. До того ж застосований Національним банком України механізм рефінансування комерційних банків не створив тієї «подушки» безпеки, яку можна було б використовувати у випадку виникнення форс-мажорних обставин.

Серйозним фактором економічної кризи в Україні стало також небезпечне наростання негативного сальдо зовнішньої торгівлі, яке до кінця 2000 р. перевищило 250 млрд. доларів США. Швидкий вступ України до СОТ був дискредитований. Основні принципи організації, які передбачають сприяння діяльності експортерів, були заміщені наданням необґрунтованих, штучних привілеїв імпортерам під приводом боротьби з інфляцією. Відмова держави від захисту внутрішнього ринку та підтримки вітчизняного товаровиробника привела до того, що в Україну почали завозитися товари народного споживання, промислова продукція, тоді як вітчизняна продукція не знаходила збуту. Наприклад, лише за дев’ять місяців 2008 р. в країну було ввезено 8,4 млн. тонн коксівного вугілля, тобто майже половина обсягу, який було видобуто в країні. Лише на складах вугільних шахт в Донецькій області накопичилося більше 1 млн. тонн вугілля.

Прискоренню зростання імпорту сприяв також споживчий бум на основі кредитування, переважно за рахунок безконтрольних закордонних позик банків. Тут також позначилася передчасна відкритість наших ринків для експансії іноземних спекулятивних капіталів. У складі імпорту переважають автомобілі, побутова техніка та інші товари. Все це призвело до небезпечного наростання

боргів, збільшення від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі, стримування діяльності вітчизняних виробників.

Ситуація ускладнювалася тим, що підвищення цін на продукцію монополістів у промисловості, сільському господарстві та сфері послуг не контролюється та не регулюється виконавчою владою. На рівні цін відбивається також збільшення витрат на апарат управління, в тому числі державних корпорацій. Ціни виробників зростають швидше за споживчі.

Отже, виникла реальна загроза посилення української кризи «детонацією» внутрішньоукраїнських проблем, а саме: незахищеністю власності, свавіллям монополій, клептократією, бідністю, руйнуванням інфраструктури, деградацією людини і держави до повної втрати керованості, проявами незадоволеності. І це стало реальністю: виступи «чорнобильців», афганців, підприємців малого бізнесу.

У сучасних умовах поглиблення економічної кризи в Україні слід особливу увагу звернути на проблему безробіття. За час кризи середньодобовий темп скорочення кількості вакансій сягав 0,5–1%. У 2010 р. рівень безробіття досяг 8,1% проти 6,4% у 2007 р. [58, с. 358]. На фоні скорочення активності з боку роботодавців ринок праці насичується різноманітними пропозиціями кандидатів на заміщення вакансій.

Тобто, головною руйнівною силою економіки України став, як і у країнах Заходу, спекулятивний капітал. Можливості безконтрольного функціонування цього капіталу були закладені в Україні ще у 90-ті роки, коли держава рішуче не взяла під свій контроль фінансові потоки і банки, хоча цю фазу у свій час пройшли всі нині високорозвинені країни. Тому очевидно, що Україні терміново необхідно повернутися до питання жорсткого контролю фінансових потоків. Це є об'єктивною реальністю і моральним обов'язком працівників органів влади і управління, адже всі викривлення в економіці, здебільшого пов'язані з дією спекулятивного капіталу, компенсує держава за рахунок державних активів.

Якщо вже розвинуті країни де-факто приступили до політики протекціонізму, то Україні тим більше потрібно хоча б не ініціювати ввезення імпортних товарів, аналоги яких виробляються національними виробниками, і цим зберегти робочі місця, зменшити рівень безробіття.

Поряд з цим для подолання та послаблення наслідків важкої економічної кризи потрібні кардинальні зміни в економічній політиці держави. Сьогодні українській державі важливо прийняти масштабний комплекс заходів, які позитивно б впливали на економічні процеси і соціальну сферу, забезпечували гідну якість життя людей. На нашу думку, в кризових умовах держава повинна прагнути і намагатися реалізувати такі найголовніші заходи:

- по-перше, максимально утримувати та збільшувати купівельну спроможність громадян і цим допомогти внутрішньому виробникові. Однак для того, щоб розширити купівельну спроможність, держава не повинна максимально підвищувати обов'язкові платежі, тарифи та виплати, а, навпаки, за можливості, знижувати їх, відстрочувати;
- по-друге, зберегти діючі і створити нові робочі місця, в тому числі за рахунок громадських робіт, в першу чергу на будівництві доріг, естакад, житла. Адже загальновідомо, що одне робоче місце у будівництві створює п'ять–шість у суміжних галузях;
- по-третє, вводити преференції для малого і середнього бізнесу, запропонувати великому бізнесу відмовитися від егоїзму та допомогти бідним на основі диференційованого підвищення прибуткового податку.

У цьому контексті доцільно звернутися до досвіду сучасної антикризової боротьби високорозвинених країн, серед яких на увагу заслуговують наступні:

1. Англія: поєднання заходів державного антикризового регулювання економіки з фінансуванням соціальних програм з державного бюджету, що дало змогу перейти від фритредерства до протекціонізму (актуально і для України). Протистояти демпінговим цінам можна шляхом підвищення мита на ввіз товарів та введення квот, які обмежують імпорт; надання позик вітчизняним підприємствам-експортерам продукції власного виробництва. При

цьому на ринку потрібна здорова конкуренція, оскільки вона стимулює виробника підвищувати якість товару, породжує творчий підхід, необхідність впровадження інновацій для виживання в конкурентних умовах ринку, де гнучкість, мобільність, адаптивність – запорука прогресу, те, що дозволить успішно функціонувати. З метою підтримки попиту споживачів було знижено ПДВ, а для створення робочих місць та ініціації замовлень для вітчизняного виробника збільшено фінансування державного будівництва житла, обіцяні податкові канікули для малого і середнього бізнесу, підвищено прибутковий податок з 40 до 45% для громадян, доходи яких перевищують 150 тис. фунтів стерлінгів з відстроченням виплати до 2011 р.

2. У Франції з метою стимулювання попиту споживачів передбачено: повернення платникам податків частини їхніх виплат; розгортання будівництва об'єктів інфраструктури – залізничних колій, шкіл, лікарень, енергомереж; з 1 січня 2009 року надання безпроцентних позик громадянам (30 тис. євро) для енергозберігаючого обладнання житла та/або будівництва; реновацію соціального житла. Підтримку отримали малі та середні підприємства.

Оскільки особливої ваги в Україні набуває проблема безробіття, яка може виявитися катастрофічною, державна антикризова політика має фокусуватися в першу чергу на запобіганні цій небезпеці. Подолати кризовий стан можна лише за послідовної реалізації збалансованої програми щодо виходу з кризи (потрібно розробити концепції, стратегії). У протилежному випадку поодинокі заходи або навіть прийняття пакету законів різноспрямованої дії не дадуть бажаних очікуваних результатів. Оскільки найбільшим ризиком для розвитку економіки може стати криза зайнятості, то на її подолання мають бути спрямовані зусилля уряду, бізнесу, громадських організацій.

В умовах України з огляду на особливе значення вирішення проблеми безробіття антикризова політика мала б фокусуватися в першу чергу на запобіганні цій небезпеці.

В цьому контексті використання досвіду країн Заходу в стимулюванні будівництва об'єктів інфраструктури видається першочерговим.

Для здійснення таких заходів в Україні об'єктивно склалися сприятливі умови, пов'язані з підготовкою до проведення Євро-2012 (необхідність розбудови відповідної інфраструктури – доріг, готелів, реконструкція стадіонів, приведення в порядок архітектурно-історичних пам'яток для відвідання їх іноземними туристами, оновлення громадського транспорту та ін.).

Звичайно такі масштабні роботи дали можливість окремим регіонам (Київ Харків, Донецьк, Львів) покращити стан із занятістю населення та знизити рівень безробіття, які в загальнонаціональному масштабі поліпшили ці показники.

Так, якщо зайнятість населення у 2009 р. порівняно з 2007 р. скоротилася на 3,4% (з 20 904,7 тис. чол. до 20 191,5 тис. чол.), а рівень безробіття зріс відповідно з 6,4% до 8,8%, то у 2010 р. чисельність зайнятого населення порівняно з 2009 р. зросла на 12,5%, а рівень безробіття скоротився і складав 8,1%. Аналогічна тенденція простежується і за показником навантаження на одне вільне робоче місце [58, с. 352].

Концептуально українська програма виходу з кризи повинна була б базуватися на стратегічних напрямах, які були запропоновані для подолання кризи у сфері зайнятості Генеральним директором Міжнародної організації праці (МОП) Хуаном Сомавіа в Давосі на Світовому економічному форумі 2006 року [140]. В контексті цих пропозицій доцільно було б:

- переглянути економічну та соціальну політику з тим, щоб гідна праця зайняла центральне місце в національних програмах і гарантувала макроекономічну стабільність, гнучкість та соціальні гарантії;
- реалізувати стратегію забезпечення повної зайнятості, зорієнтовану на стійке економічне зростання шляхом створення гідних, високоефективних робочих місць, в тому числі у сфері малого та середнього бізнесу;
- розробили дієву політику та законодавчі акти щодо сприяння конкурентному розвитку підприємств, поширенню підприємництва та інновацій;

- реалізувати заходи щодо розширення можливостей людей шляхом розвитку професійної підготовки, неперервного навчання, освіти, в першу чергу молоді, що забезпечить її конкурентоспроможність на ринку праці та працевлаштування;
- удосконалити систему управління на основі інтеграції зусиль уряду, бізнесу, профспілок та інших партнерів громадянського суспільства в напрямі скорочення бідності і створення робочих місць.

На жаль, на практиці замість розробки концепції стратегії збалансованої програми виходу із кризи і її реалізації Україна пішла по шляху розрізнених заходів, пакетів законів різноспрямованої дії. Так, начебто співзвучний з практикою західних країн підхід до підтримки розвитку малого і середнього бізнесу не тільки не дав бажаного позитивного результату, але й викликав протестні настрої цього підприємницького прошарку, оскільки прийнятий закон про податковий кодекс ставив їх у невигідне економічне становище по відношенню до великого бізнесу. Це в свою чергу призвело до скорочення малих і середніх підприємств, кількості зайнятих в них працівників і негативно позначилось на процесах формування середнього класу в країні.

Заходи з реформування фінансової сфери в основному звелись до рефінансування комерційних банків, а мале підприємництво не одержало очікуваних кредитів на пільгових умовах.

В країні нічого не було зроблено для підтримки інноваційних проектів для високотехнологічних виробництв.

Найбільш значуща реформа в соціальній сфері – Пенсійна звелась в основному до зменшення тиску на Пенсійний фонд за рахунок економії при формуванні розмірів і виплаті пенсій та збільшення терміну виходу громадян на пенсію.

Не використано в країні досвід розвинутих країн щодо справедливого податкового навантаження великого, середнього та малого бізнесу, а також справедливого розподілу витрат на комунальні послуги та інші споживчі витрати в соціальній сфері між заможними і бідними родинами. Навпаки,

спостерігається тенденція у цих сферах перекладання тягаря на малозабезпечені верстви населення, мале підприємництво.

Вважаємо, що в період кризи необхідно збільшити фінансові зобов'язання роботодавців у випадку звільнення працівників. У багатьох країнах Західної Європи в умовах кризи та виникнення загрози масових звільнень сторони соціального партнерства домовляються про «соціальні плани», тобто про сукупність заходів щодо соціальної підтримки, перенавчання та супроводження звільнених працівників у їхньому працевлаштуванні [79].

Важливо також активізувати нагляд за виконанням роботодавцями вимог законодавства щодо оплати праці – виплати вихідної допомоги, забезпечення гарантій вивільненим працівникам у зв'язку з ліквідацією організацій, скороченням чисельності або штату, а також за виконанням законодавства у сфері зайнятості та захисту від безробіття, своєчасністю виплат.

Подолання соціально-економічних наслідків фінансово-економічної кризи вимагає удосконалення державної системи управління та вирішення органами влади цілого комплексу важливих проблем. До числа найбільш актуальних проблем, на наш погляд, слід віднести: стабілізацію та удосконалення фінансової системи (зокрема, фінансово-банківської діяльності); координацію та послідовний розвиток економічної і соціальної сфер держави, аграрного сектора економіки та системи організації землекористування.

Оскільки основна причина виникнення кризи лежить у фінансовій сфері, необхідно розробити і ввести в дію жорсткий контроль фінансових потоків у країні, метою якого було б їхнє спрямування насамперед у сферу розвитку пріоритетних для України галузей промисловості, малого підприємництва, видів виробництв, що забезпечували б як створення високотехнологічних і високооплачуваних робочих місць, так і кількісне зростання зайнятості населення, його гендерну рівність.

Національному банку України та Кабінету Міністрів України при вирішенні питань розподілу фінансових ресурсів, які виділяються МВФ, важливо було б забезпечити фінансування розвитку реального сектору

економіки, відродження національного виробництва та забезпечення соціальних потреб населення.

Прийнятий земельний кадастр і Закон про ринок землі, введення якого відкладено до 2013 року, на жаль, залишили багато невирішених проблем розвитку аграрного сектора економіки. Є загроза повторення ринкових реформ 90-х років, коли всі процеси будуть пущені на самоплив в надії, що автоматично спрацюють класичні закони саморегулювання ринкової економіки.

Для пом'якшення впливу кризи і подальшого виходу з неї потрібні підтримка вітчизняного виробника та стимулювання споживчого попиту, для чого слід врешті-решт відмовитися від політики дешевої робочої сили і забезпечити технічне переоснащення та модернізацію виробництва. В реальному секторі економіки важливо виділити та стимулювати розвиток стратегічно і соціально значущих підприємств.

Необхідно надати рефінансуванню комерційних банків, що здійснюється сьогодні, цільову спрямованість на відновлення кредитування реального сектору.

Дієвим заходом щодо подолання безробіття можуть стати розвиток інфраструктури та соціально значимі інвестиційні проекти, які вимагають великої кількості робочої сили.

Доцільно також передбачити комплексну підтримку та розвиток підприємництва, зокрема шляхом збільшення обсягів мікропозик у формі мікрокредитування та надання їх суб'єктам малого і середнього бізнесу на пільгових умовах. Слід відмітити, що обґрунтованим кроком в сучасних умовах могло б стати впровадження прогресивної шкали оподаткування.

Серед першочергових заходів щодо запобігання різкому зростанню чисельності безробітних громадян та зниженню соціальної напруги слід виокремити наступні: збільшення обсягів фінансування заходів з реалізації активної політики зайнятості населення; своєчасне виділення коштів на соціальні виплати громадянам; удосконалення організаційних і правових умов

торгівлі для громадян, які ведуть селянське або особисте підсобне господарство та займаються садівництвом, городництвом, тваринництвом.

Сприяти антикризовим діям підприємств повинна ефективна робота центрів зайнятості, які цілеспрямовано працювали б над вирішенням проблем зайнятості, регулюючи та активно втручаючись в процеси працевлаштування, перенавчання, міжрегіональної та внутрішньорегіональної трудової міграції. Державній службі зайнятості населення важливо забезпечити взаємодію з роботодавцями та органами місцевого самоврядування з метою отримання оперативної достовірної інформації про ситуації в сфері зайнятості на підприємствах різних форм власності. В умовах кризи для виявлення ознак напруги на ринку праці службам зайнятості населення також доцільно було б проводити щоденний та щотижневий моніторинг відомостей роботодавців про майбутні звільнення працівників внаслідок ліквідації підприємств або скорочення штатів, а також відомостей про чисельність працівників, які знаходяться у відпустках з ініціативи адміністрації або переведені на неповний робочий тиждень.

Тільки на основі об’єктивних даних можуть бути вироблені ефективні заходи щодо запобігання зростанню безробіття, організації перенавчання та працевлаштування вивільнених працівників по всіх галузях економіки.

Для вирішення системних проблем економічного розвитку та підтримки рівня зайнятості населення доцільно забезпечити масштабне будівництво та модернізацію інфраструктури. Світова практика показує, що розвиток інфраструктури виявляється одним з найбільш ефективних інструментів підтримки економічної активності та забезпечення зайнятості населення у кризові періоди.

Головним антикризовим заходом на ринку праці повинна стати система перепідготовки звільнених працівників відповідно до вимог економіки. До речі, у новому Законі «Про зайнятість населення», який набрав чинності з 1 січня 2013 р., такі заходи передбачені.

Крім того, необхідно налагодити інформаційну роботу на підприємствах, де планується вивільнення працівників. Зокрема, спеціалісти служби зайнятості могли б організувати спеціальні виїзні пункти для надання консультацій вивільнюваним працівникам щодо їхніх прав та соціальних гарантій, а також інформації про можливості працевлаштування в інших організаціях.

Запропоновані нами заходи, які спрямовані на підтримку реального сектору економіки, соціальної сфери та громадян країни, дозволять забезпечити стійку і довготривалу конкурентоспроможність країни у світовій системі господарювання. На наше глибоке переконання, Україні слід використати всі можливості для відновлення свого науково-технологічного потенціалу, реанімування і розвитку нових високотехнологічних галузей промисловості, диверсифікації всього господарства. Однак при збереженні нинішньої політико-економічної невизначеності вже через п’ять–шість років країна остаточно може втратити науково-технологічний потенціал.

3.2. Промисловий комплекс в системі макроекономічних процесів та трансформації ринку праці

Побудова в Україні соціально орієнтованої, демократичної держави пов'язана з глибокими трансформаціями соціально-економічної системи – зміною форм власності і соціально-трудових відносин, інституціональних засад і розвитком ринкової інфраструктури, структурними і технологічними зрушеннями в економіці, впровадженням ринкових механізмів господарювання тощо, що забезпечували б поступ і наближення до визначених стратегічних цілей соціально-економічного розвитку, метою якого є людина, її потреби і розвиток. Це означало, що трансформації мали відбуватися системно, синхронно за всіма напрямами, коли кожна складова відтворювального соціально-економічного процесу, виконуючи свої функції, впливала б на перебіг трансформацій в інших сферах і секторах економічної системи.

Проблеми трансформацій та економічної динаміки безпосередньо були пов'язані зі змінами інститутів влади і управління, структурними взаємозв'язками в економіці та взаємодією останньої із зовнішнім середовищем.

Особливу роль в трансформаційних процесах покликаний відігравати промисловий комплекс, призначенням якого є задоволення споживчого і виробничого попиту на промислову продукцію та забезпечення техніко-технологічного прогресу інших сфер економіки, що на той час акумулював значні обсяги основних засобів і трудового, зокрема науково-технічного, потенціалу країни.

Кінцевою метою трансформацій як комплексу прогресивних соціальних, економічних, політичних, культурних, аксіологічних, ментальних змін має стати модернізація суспільства. Академік Е. М. Лібанова справедливо вважає, що це мають бути кардинальні зміни чи не всіх інститутів, систем і структур суспільства, які призводять до цілісних системних зрушень. Основними складовими модернізації є модернізація економіки, модернізація держави та модернізація суспільних відносин [141, с. 25].

Аналіз макроекономічних процесів на етапі реформування свідчить про несистемність, фрагментарність, неузгодженість та недостатню продуманість трансформацій, що проявилося в різкому падінні виробництва, асиметрії розвитку окремих ринків, низьких соціальних стандартах рівня життя та надмірній поляризації доходів населення, деградації трудового потенціалу, деіндустріалізації економіки, формуванні однобокої структури експорту, в якій переважають сировинні ресурси і продукція низького технологічного ступеня обробки, гальмуванні процесів модернізації економіки та переходу її до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку.

З лібералізацією господарського життя проявилися такі системні проблеми, як відсутність практики конкурентних відносин та мотивації до підприємницької діяльності; розірвані виробничі цикли; структурні деформації; низькі доходи населення, а головне, низька ефективність суспільної праці.

Зараз є всі підстави вважати, що прийнята і реалізована в Україні модель дешевої робочої сили себе не оправдала і мала негативні наслідки, оскільки призвела до демотивації продуктивної праці, зубожіння більшості населення, звуження споживчого попиту, а отже, скорочення виробництва і вивільнення значної кількості працівників та посилення трудової еміграції. Необґрунтованою можна вважати і жорстку монетарну політику, що здійснювалася з антиінфляційною метою з 1994 р. і призвела до глибокого дефіциту обігових коштів, стабільних невиплат заробітної плати, кризи платежів в економіці, труднощів наповнення державного бюджету, гіпертрофованості цін на кредитні ресурси тощо. У 2000 р. рівень монетизації економіки, розрахований як частка грошового агрегату М3 у ВВП, становив усього 19,0% і лише у 2007 р. внаслідок ремонетизації економіки 2003–2007 рр. він зріс до 55,0%, у 2010 р. – зменшився до 54,6%.

Складність і суперечливість макроекономічних процесів проявилися в тому, що за двадцятирічний період реформування не вдалося перейти до економічного зростання, кінцевою метою якого було б підвищення матеріального добробуту населення та підтримання національної безпеки. Достатньо сказати, що фізичний обсяг ВВП у 2010 р. становив лише 65,9% від рівня 1990 р. [58, с. 30]. У 2011 р. обсяг ВВП у розрахунку на одну особу в Україні становив 6,2 тис. доларів США за паритетом купівельної спроможності, що в 2 рази менше, ніж у Білорусі, в 2,3 раза менше, ніж у Російській Федерації, в 2,9 та 3,3 раза менше, ніж у Польщі та Словаччині – відповідно. Розрив у показниках ВВП на одну особу в Україні і розвинених країнах ЄС, США, Канаді та ін. сягає 5–7 разів.

За таких умов актуалізувалися проблеми ефективності економічного зростання, пов'язані, зокрема, з необхідністю підвищення конкурентоспроможності товарів і послуг на вітчизняному і світовому ринках, освоєнням нових технологій з метою мінімізації затрат, мотивацією підвищення продуктивності праці тощо. Нагальним невирішеним завданням залишається забезпечення якості економічного зростання, що характеризується посиленням

соціальної спрямованості економічного розвитку і виявляється в підвищенні рівня життя населення, гармонійному розвиткові особистості, збільшенні інвестицій в людський капітал, підвищенні частки галузей соціальної інфраструктури і споживчого сектора економіки, соціальній захищеності та підтриманні повної зайнятості населення гідною працею.

Перспективи ефективного розвитку економіки України мають базуватися на забезпеченні стійких позитивних тенденцій ключових макроекономічних індикаторів, а також складових агрегованого попиту і сукупної пропозиції, рівновага яких залежить від поточного стану економіки, впливу зовнішніх факторів та місця нашої країни в глобалізованому економічному просторі.

Останніми роками розвиток макроекономічної ситуації в Україні відбувається на тлі значної залежності від світових цін на енергоносії та сировинні товари, зростання дефіциту поточного рахунку платіжного балансу і збільшення зовнішнього боргу, високої інфляції і зниження рівня конкурентоспроможності українських товарів, відсутності ефективних структурних реформ.

У зв'язку із світовою економічною кризою зменшився попит на світових товарних ринках на традиційну українську продукцію і суттєво скоротився вітчизняний експорт. Несприятлива кон'юнктура на міжнародних фінансових ринках, відплив капіталу з України, посилення недовіри до банківської системи призвели до зменшення ліквідності банківського сектора. Більш жорсткі умови кредитування спричинили зниження економічної та інвестиційної активності. Негативним наслідком стало нарощування кризових явищ в економіці, погіршення макроекономічних показників та показників зовнішньоекономічної діяльності.

Період соціально-економічних трансформацій в Україні характеризується циклічним розвитком економіки, основними фазами якого були криза (рецесія), депресія (дно), пожвавлення (розширення), піднесення, що відбувається в умовах звуженого економічного зростання. Для оцінки економічної кон'юнктури, під якою розуміють напрямок та ступінь змін сукупності

показників, що характеризують рівноважний розвиток економіки, використовуються такі показники, як ВВП, рівень безробіття, доходи, продукція промисловості та ін. Залежно від того, як змінюються економічні параметри під час циклу, їх поділяють на проциклічні, контрциклічні, ациклічні.

Проциклічні параметри на фазі піднесення зростають, а на фазі спаду зменшуються (завантаження виробничих потужностей, агрегати грошової маси, рівень цін, прибутку). Контрциклічні показники під час спаду збільшуються, а під час піднесення зменшуються (рівень безробіття, кількість банкрутств, запаси готової продукції). Ациклічні параметри не збігаються з фазами економічного циклу, наприклад, обсяг експорту.

Для оцінки динаміки економічних процесів слід враховувати те, що окремі економічні параметри можуть випереджати, запізнюватися або відповідати настанню того чи іншого циклу. Так, випереджальні параметри досягають максимуму або мінімуму перед наближенням піку піднесення або нижньої точки дна (зміни в запасах, зміни грошової маси тощо). Запізнювальні показники досягають максимуму або мінімуму після піку піднесення або нижньої точки дна (чисельність безробітних, питомі витрати на заробітну плату тощо). Параметрами, що змінюються відповідно до змін економічної активності, є ВВП, рівень інфляції, продукція промисловості і т. ін.). Все це, а також багатофакторність впливу на економічний розвиток, глобалізаційні процеси, дії підприємців ускладнюють прогнозування економічної кон'юнктури. Проте вивчення тенденцій і характеру циклічності економічного розвитку дозволяє більш обґрунтовано регулювати економічну динаміку країни.

Аналіз показує, що динаміку індексів фізичного обсягу валового внутрішнього продукту протягом 1990–2011 рр. можна вважати «класичною» у тому розумінні, що вона окреслює всі фази економічної ситуації в Україні. Так, період 1990–1995 рр. характеризується як криза; 1996–1999 рр. – як депресія; 2000–2002 рр. – як пожвавлення і 2003–2007 рр. – як піднесення.

Під впливом світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. в Україні знову наступила криза, що започаткувала нову циклічність у розвитку економіки: 2010–2011 рр. – пожвавлення; 2012 р. – стабілізація з проявами ознак падіння темпів економічного зростання внаслідок розгортання кризових явищ у світовій економіці.

За період економічного спаду 1991–1999 рр. структурні зрушення в економіці характеризувалися розвитком сфери послуг, ринкової інфраструктури і різким скороченням обсягів і частки промисловості. До критичного рівня знизилась частка машинобудування, легкої промисловості. У 1999 р. порівняно з 1990 р. виробництво продукції машинобудування зменшилося на 64%, легкої промисловості – на 76%. Відбувалося невпинне згортання наукомістких галузей і виробництв з високими технологіями, покликаних забезпечувати формування умов піднесення виробництв у суміжних галузях та поширення ефекту економічного зростання, витіснення витратомісткими галузями (паливно-енергетичний комплекс, чорна та кольорова металургія) виробників продукції кінцевого споживання (легка, харчова промисловість) та наукомістких галузей. Так, частка базових низькотехнологічних галузей за період економічного спаду збільшилася з 17,3% у 1991 р. до 53,7% у 1999 р. [142, с. 105].

Переважання виробництв з низькою доданою вартістю продукції зменшувало обігові кошти виробників, а отже, і ресурси для розвитку та інновацій. Оскільки продукція базових галузей належить до категорії первинного попиту, без якої неможлива робота інших галузей, збитки та неплатежі в них позначилися на стані всієї економіки. Основними чинниками, що призвели до глибинних структурних диспропорцій в період економічного спаду, були:

- низький платоспроможний попит як промислових споживачів, так і населення. Практика списання боргів, поширення неплатежів у промисловості нівелювали роль прибутку як визначального джерела розвитку виробництва у стратегічному вимірі;

- високий рівень монополізації внутрішнього ринку. Значні цінові диспропорції та поширення практики отримання монопольної ренти окремими суб'єктами, наслідком чого було вилучення на їхню користь коштів, необхідних для розвитку інших суб'єктів, призвели до згортання економічного потенціалу, неможливості розвитку інноваційних процесів;
- високий рівень витратності виробництва не лише обумовлював низьку конкурентоспроможність продукції, але в умовах залежності від імпорту енергоносіїв безпосередньо посилював економічну залежність та знижував конкурентоспроможність національної економіки в цілому. За умов слабкості ринкових важелів контролю за діяльністю компаній паливно-енергетичного комплексу монопольне становище останнього призвело до масового відпливу коштів з інших галузей економіки, наростання в ньому «тіньових» процесів, що особливо проявилося в період відновлення економічного зростання. Так, у 1999 р. зростання цін виробників у паливній промисловості становило 29,3% за середнього по промисловості 15,7%, у 2000 р. – 35,3% за середнього 20,8%, у 2005 р. – 40,2% за середнього 16,7%, у 2008 р. – 48,5% за середнього 35,5%, у 2010 р. – 41,0% за середнього 20,9%. Таке прискорене зростання цін у паливно-енергетичному комплексі негативно позначилося на прибутковості вітчизняних товаровиробників.

Зауважимо, що у 2010 р. індекс цін виробників промислової продукції в Україні значно перевищував аналогічний показник більшості розвинених країн ЄС, де він перебував у межах 101,5% (Німеччина) – 108,5%) (Норвегія). Порівняно з Білоруссю та Російською Федерацією він також був вищим [58, с. 550–551]:

- глибока інвестиційна криза, практична недоступність кредитних ресурсів через рестриктивну грошову політику не дозволяла фінансувати інвестиції позичковими коштами, а низький платоспроможний попит населення перешкоджав здійсненню розширеного відтворення та генеруванню нових інвестиційних ресурсів.

Період економічного пожвавлення і піднесення 2003–2007 рр. засвідчив формування в Україні економічних механізмів, які стимулювали продуктивну діяльність суб'єктів господарювання щодо нарощування обсягів виробництва та господарських зв'язків, підвищення конкурентоспроможності, освоєння нових ринків збуту. Ці механізми зумовлені об'єктивними макроекономічними закономірностями ліберальних економічних реформ, які сформували критичну масу самостійних економічних суб'єктів та середовище їхньої взаємодії, а також заходами державної політики, спрямованими на створення відповідних умов для діяльності цих суб'єктів. Разом з тим макроекономічний аналіз показав, що провідну роль в комплексі факторів економічного піднесення зіграв зовнішній фактор у вигляді випереджального зростання обсягів експорту.

За даними Державної служби статистики України, у 2000–2007 рр. ВВП зріс на 37,7%, основні засоби в економіці – на 17,3%, обсяги промислового виробництва – на 64,1%, а експорт товарів і послуг – в 2,1 раза.

Значне випередження темпів зростання експорту порівняно з темпами приросту ВВП та промислового виробництва засвідчує суттєве посилення цього чинника економічної динаміки в цей період.

Однак експортна модель зростання не була зорієнтована на поширення ефекту економічного пожвавлення на інші галузі та модернізацію моделі конкурентоспроможності національної економіки.

За період 2000–2010 рр. експорт товарів і послуг зріс майже в 3,5 раза, хоча якісних зрушень у його структурі не відбулося, оскільки основними товарними групами залишаються сировинні ресурси та продукція низького ступеня обробки, а отже, з низькою доданою вартістю. Водночас посилилась імпортна залежність України не лише щодо енергоносіїв та продукції машинобудування, але і щодо товарів споживчого сектора. За цей період імпорт збільшився майже в 4,4 раза. Починаючи з 2006 р. імпорт стабільно перевищує експорт, і в 2010 р. він становив 53,0% ВВП [58, с. 36, 252].

Фізичний обсяг ВВП порівняно з обсягами його у 1990 р. збільшився з 43,2% у 2000 р. до 72,6% у 2007 р. У 2008 р. через світову фінансово-

економічну кризу темп приросту ВВП знизився до 2,3% проти 7,9% у 2007 р., що забезпечило зростання його обсягу до рівня 74,2% відносно 1990 р. Це, власне, був найвищий показник фізичного обсягу ВВП за період реформ. У 2009 р. відбулося падіння ВВП на 14,8% порівняно з 2008 р., у зв'язку з чим обсяг його склав 63,3% від рівня 1990 р. [58, с. 30]. Наступні роки можна характеризувати як період деякого пожвавлення в економіці – річний приріст ВВП у 2010 р. становив 4,2%, а в 2011 р. 5,2%.

Нова хвиля глобальної фінансово-економічної кризи, що розгортається, безумовно позначиться на економічному розвитку України. Свідченням цього є сповільнення темпів приросту ВВП у 2012 р.

З динамікою ВВП корелюють валове нагромадження капіталу, інвестиції в основний капітал.

Високий рівень нагромадження капіталу стимулює вдосконалення засобів виробництва, зростання продуктивності праці та обсягів випуску продукції.

Однак економічна криза, що супроводжувалася нестачею фінансових ресурсів та інвестиційних коштів, стримувала нагромадження капіталу та оновлення основних фондів, що ще більше погіршувало економічну ситуацію.

Розвиток економіки України за період реформування з тривалими циклами кризи і депресії зумовлював низькі темпи та обсяги нагромадження капіталу.

Згідно з даними Державної служби статистики України, обсяги інвестицій в основний капітал по економіці у 2000 р. становили всього 25,2% від рівня 1990 р. Протягом 2001–2005 рр. вони зростали в середньому на рік на 8,7%, що забезпечило інвестування економіки у 2005 р. на рівні 56,8% обсягів інвестицій 1990 р. Під час фази піднесення 2006–2007 рр. обсяги інвестицій в основний капітал зросли до 67,6% у 2006 та 87,7% у 2007 р. відносно рівня 1990 р. У період кризи спостерігається зменшення обсягів інвестицій в основний капітал: у 2008 р. на 2,6% порівняно з 2007 р., у 2009 р. на 41,5% порівняно з 2008 р. В результаті обсяги інвестицій у 2009 р. становили лише 50% від рівня 1990 р.

У 2010 р., незважаючи на економічне пожвавлення, показники інвестування економіки продемонстрували запізнювальний характер – обсяги інвестицій зменшились на 0,6% порівняно з 2009 р. [58, с. 202].

У структурі ВВП валове нагромадження основного капіталу за період 2000–2010 рр. характеризувалося закономірними змінами – зростанням його частки з 19,7% у 2000 р. до 27,5% у 2007 р., зниженням у 2008 р. до 26,4% і різким падінням у кризовому 2009 р. до 18,3%. У 2010 р. частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП зросла лише до 19,0%, що ніяк не відповідає вимогам забезпечення точкового зростання економіки на фазі стабілізації і піднесення [58, с. 36].

Розрахунки показують, що розподіл інвестицій в основний капітал за окремими видами економічної діяльності протягом 2001–2010 рр. характеризувався зменшенням їхньої частки у промисловості з 41,9% до 34,2% та збільшенням в операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям з 13,9% до 21,7% (у тому числі на операції з нерухомістю припадало 13,0% та 20,1% – відповідно); в торгівлю, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів і ресторанів з 5,4% до 8,4%; сільське господарство, мисливство, лісове господарство – з 4,96% до 7,2%. Вкрай незначною залишається частка інвестицій в інформатизацію, дослідження і розробки (0,4% у 2010 р.).

Інвестування освіти, охорони здоров'я та надання соціальної допомоги залишалося на рівні 2,7% від загальних обсягів інвестицій в основний капітал по економіці, що не відповідає соціальній спрямованості економічного розвитку та вимогам удосконалення людського капіталу на етапі переходу до інформаційного суспільства.

Слід зазначити, що нагромадження капіталу переважно пов'язане з реалізацією матеріальної частини інвестиційно-інноваційного потенціалу економіки. У сучасних умовах останній має бути посилений за рахунок нагромадження інтелектуального, соціального та інших форм капіталу, активної реалізації нематеріальної складової основного капіталу, спрямованих

на генерацію знань і наукових здобутків, нововведення, підвищення кваліфікації працівників, розвиток інноваційної інфраструктури. Однак частка інвестицій в нематеріальні активи в обсягах основного капіталу по економіці не досягає навіть 1% (у 2010 р. 0,64% проти 0,89% у 2007 р.).

Криза 2008–2009 рр. негативно позначилася на розвитку промисловості, від якого великою мірою залежить розвиток економічного та виробничо-технологічного потенціалу країни. За даними Державної служби статистики України, індекс інвестицій в основний капітал загалом по промисловості становив у 2008 р. 94,7% до попереднього року, в 2009 р. – 67,6% до 2008 р., у 2010 р. – 99,8% до 2009 р. Аналогічні тенденції в обсягах інвестицій в основний капітал мали місце у виробництві харчових продуктів (90,4%, 71,5, 70,7%); виробництві коксу і продуктів нафтопереробленння (73,2%, 75,9%, 92,0%); металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів (73,5%, 57,4%, 68,1%); виробництві неметалевої мінеральної продукції (85,0%, 60,5%, 61,8%); виробництві машин та устаткування (88,1%, 70,5%, 88,3%) [58, с. 207].

Позитивна динаміка індексів промислової продукції за період 2001–2007 рр. змінилась на негативну. У 2008 р. обсяг виробництва промислової продукції порівняно з 2007 р. зменшився на 5,2%, а в 2009 р. порівняно з 2008 р. – на 21,9%. Особливий спад виробництва у 2009 р. мав місце у машинобудуванні (на 44,9%); металургійному виробництві (на 25,2%); легкій промисловості (на 25,8%); виробництві транспортних засобів та устаткування (на 57,9%).

Особливості структури і динаміки інвестиційних процесів, трансформаційні зміни у суспільстві, розвиток ринкових форм господарювання, орієнтація на пріоритетний розвиток сфери послуг позначились на кількісних і якісних параметрах зайнятості населення. Як свідчить статистика, за період 1990–2010 рр., чисельність зайнятого населення в економіці країни скоротилася на 20,3%, а чисельність найманих працівників – майже наполовину (49,1%). Розрахунки показують, що скорочення зайнятості відбувалося за рахунок

промисловості, сільського господарства, мисливства та лісового господарства (лише за 2000–2010 рр. на 24,7% та 28,6% – відповідно) [58, с. 354].

Таку динаміку можна було б вважати прогресивною, якби розвиток цих галузей відбувався за рахунок технологічного прогресу і підвищення продуктивності праці, а не за рахунок занепаду і зменшення виробництва продукції кінцевого споживання. Наслідками вивільнення працівників було переміщення їх у сферу послуг. Так, чисельність зайнятих у торгівлі; ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; готелях і ресторанах збільшилась за цей період на 54,8%; зайнятих операціями з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям – на 41,3%. В результаті ці види діяльності у 2010 р. концентрували 29,5% зайнятого населення. У два рази зросла зайнятість фінансовою діяльністю. Однак, якщо остання супроводжувалась підтриманням і розвитком трудового потенціалу, то перші два види діяльності часто призводили до втрати його якісних характеристик.

Орієнтація розподілу і перерозподілу робочих місць не на інноваційні, а на екстенсивні фактори мала своїм наслідком те, що частка працівників найпростіших професій у складі зайнятого населення у 2010 р. становила 24,7%, професіоналів і фахівців – 25,5%, кваліфікованих робітників з інструментом – тільки 11,7% [143, с. 78].

Деградацію трудового потенціалу країни посилювало безробіття та прекаризація зайнятості, тобто поширення нестандартних і нестабільних її форм. Найбільш поширеними формами стали зайнятість без оформлення трудових відносин, аутсорсинг, надомна праця, дистанційна зайнятість, тимчасова, неповна зайнятість та ін. [46, с. 38]. Так, у 2010 р. без оформлення трудових відносин працювали майже 2 млн. працівників, а на умовах неповної зайнятості – понад 0,5 млн. осіб. Щорічний приріст місткості ринку послуг на умовах дистанційної зайнятості сягає 20–30%. Наявність атипових форм зайнятості ускладнює вирішення багатьох проблем гідної праці.

Однак слід визнати, що основним гальмом забезпечення якісного соціально-економічного розвитку є необґрунтована та неефективна державна політика доходів населення, зорієнтована на модель дешевої робочої сили та низькі соціальні стандарти, наслідками чого стали демотивація продуктивної праці, відплив кваліфікованих кадрів, екстенсивний характер використання виробничих потужностей та недостатнє інвестування у фізичний і людський капітал.

Мінімальна заробітна плата як важливий механізм реалізації соціальної політики держави та побудови моделі оплати праці в Україні не виконує належним чином цю функцію. Законодавчо визначений її рівень не може вважатися достатнім для виконання заробітною платою притаманних їй функцій стимулювання праці, розширеного відтворення робочої сили та підвищення якості життя працівників. Згідно з Європейською соціальною хартією, відношення мінімальної заробітної плати до середньої (за виключенням податків) не має бути меншим за 60%, і лише в окремих випадках допустиме його зниження до 50%. В Україні максимальне значення цього показника відмічалося у 2000 р. – 43,5% з подальшою тенденцією до зниження.

Слід акцентувати увагу на надзвичайно низьких абсолютних величинах мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму для осіб працездатного віку (як і для інших соціально-демографічних груп населення).

У 2010 р. мінімальна заробітна плата в Україні становила всього 83 євро, в той час як в Люксембурзі – 1 642, Бельгії – 1 387, Румунії – 153, Болгарії – 123 євро [58].

Незважаючи на це у структурі собівартості продукції частка оплати праці разом з нарахуваннями на соціальні заходи перебуває в межах 8–12% проти 25–30% у країнах Європейського Союзу, мінімальна ставка оплати праці за 1 годину нижча майже в 17 разів, а середня заробітна плата – у 25 раз.

За розмірами середньомісячної заробітної плати Україна відстає і від деяких країн СНД. За нашими розрахунками, у 2010 р. вона становила 41,1%

від рівня середньомісячної заробітної плати в Російській Федерації, 53,7% – Казахстані і 68,2% – Білорусі.

За даними Державної служби статистики України, у 2010 р. питома вага оплати праці найманих працівників у структурі ВВП становила 49,7% (у 2000 р. – 42,3%) проти 55–65% в країнах ЄС, а в структурі доходів населення – 41,7%, тоді як в країнах ЄС вона коливалася від 60% до 65%, що свідчить про ознаки десоціалізації економічного розвитку [58, с. 36, 386]. Так, цілком справедливим є висновок професора А. М. Колота, з яким не можна не погодитись, що домінантою суспільного розвитку має бути його соціальна складова, якій покликана слугувати економіка [46, с. 22–23]. Подолання кризи у сфері праці та соціалізація суспільних відносин, зокрема щодо результатів економічної діяльності, оптимізації інтересів суб'єктів суспільного виробництва і досягнення на цій основі ефективізації економіки та соціальної справедливості вимагає розробки і реалізації комплексної програми соціально-економічних трансформацій, роль промислового комплексу в якій має значно посилитись.

Однак за період реформ промисловість втрачала свій позитивний вплив на характер макроекономічних процесів, темпи і якість економічного зростання. Частка промисловості в економіці за багатьма показниками за період реформ продемонструвала стабільну тенденцію до зниження (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Питома вага промисловості в економіці України за основними макроекономічними показниками у 2000–2010 рр., %*

Показники	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Випуск промислової продукції в загальному обсязі випуску (в основних цінах)	47,0	48,4	48,0	47,8	46,5	45,3	44,5	40,5	43,5
Валова додана вартість	31,4	30,3	28,5	30,9	31,7	31,2	30,1	26,9	27,6
Основні засоби	34,4	35,3	36,9	35,9	33,5	32,3	24,1	24,9	16,6
Інвестиції в основний капітал	40,6	38,7	37,2	37,6	35,8	34,1	32,9	40,0	34,2
Кількість зайнятого населення	22,8	20,4	20,1	19,7	19,5	19,0	18,5	17,6	17,1
Кількість найманих працівників	27,9	27,5	27,6	27,7	27,1	26,4	25,7	24,6	24,1

* Джерело: Складено за даними Державної служби статистики України.

Аналіз динаміки наведених показників свідчить про низький технологічний рівень промислового виробництва (частка основних засобів скоротилася в 2,1 раза), переважання низьких технологічних укладів та високу питому вагу проміжного споживання у структурі випуску продукції. Виробляючи 43,5% загального випуску продукції, промисловість продукує лише 27,6% валової доданої вартості.

Зменшення частки зайнятих у промисловості до 17,1% відбувалося переважно за рахунок переробних галузей. Так, чисельність працівників машинобудування за 2000–2010 рр. скоротилася на 46%, зокрема на підприємствах, що виробляють електричне, оптичне, електронне устаткування – на 47%), на підприємствах, які виробляють транспортні засоби та устаткування – на 38%). Зауважимо, що в деяких європейських країнах частка зайнятих у промисловості, переважно у переробних галузях, сягає 20–30%.

Відплив висококваліфікованих робітників та фахівців з технічною освітою з промислового сектору, які разом з вченими продукують і реалізують технологічні інновації на виробництві, цілком справедливо можна вважати втратами інтелектуального потенціалу країни внаслідок непослідовних ринкових реформ. Водночас відмічається зростання попиту підприємств на працівників, які не потребують професійної підготовки. У загальній кількості вільних робочих місць їхня частка зросла з 6,1% у 2001 р. до 9,9% у 2010 р.

Отже, можна говорити про деформацію попиту на ринку праці, що характеризує орієнтацію роботодавців на використання дешевої робочої сили, несумісну з стратегією прискореного інноваційного розвитку.

У 2010 р. порівняно з 2009 р. відмічається збільшення інвестицій в основний капітал в легкій промисловості на 21,4%; обробленні деревини та виробництві виробів з деревини, крім меблів, на 24,0%; хімічній і нафтохімічній промисловості на 38,3% (у хімічному виробництві на 53,3%); машинобудуванні на 12,0%, зокрема у виробництві транспортних засобів та устаткування на 42,6% при зменшенні інвестицій у виробництво машин та устаткування на 11,7% [58, с. 207]. В результаті, як показують розрахунки, в

структурі інвестицій за видами промислової діяльності протягом 2001–2010 рр. відбулися певні позитивні зрушення. Так, частка переробної промисловості в загальних обсягах інвестицій зросла з 51,9% до 58,5%.

Відповідно зменшилась частка інвестицій в добувну промисловість (з 31,0% до 26,7%) та виробництво і розподілення електроенергії, газу та води (з 17,1% до 14,9%). Однак неприпустимо малою в обсягах інвестицій залишається питома вага машинобудування (7,5%), легкої промисловості (0,8%).

У 2010 р. приріст промислового виробництва порівняно з 2009 р. становив 11,2%, зокрема на підприємствах переробної промисловості – 13,9%, в тому числі у машинобудуванні – 36,1% (у виробництві транспортних засобів та устаткування – 61,9%), хімічній та нафтохімічній промисловості – 22,5% (хімічному виробництві – 26,6%), металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів – 16,2%. Тож можна вважати, що в розвитку економіки України формуються позитивні тенденції, спрямовані на подолання наслідків фінансово-економічної кризи і перехід до фази економічного зростання.

Відбулися певні зрушення в структурі промислового виробництва, які, проте, вважати прогресивними не доводиться. Структура промислового виробництва поки що не відповідає вимогам соціальної переорієнтації економіки та прискоренню науково-технологічного прогресу. Зокрема, посилилась сировинна спрямованість промислового виробництва, продовжується занепад високотехнологічних та наукоємних галузей. Ми поділяємо висновки багатьох дослідників про те, що зростання вдалося досягти в першу чергу завдяки посиленню експлуатації наявних сировинних і матеріально-технічних ресурсів та використанню застарілих технологій без якісного оновлення виробничого апарату.

За нашими розрахунками, на галузі, що виробляють сировинну продукцію, матеріали та енергетичні ресурси, припадає майже 60,0%, на наукоємні галузі – 19,3%, на соціально орієнтовані галузі – 16,7% від загального обсягу промислового виробництва [144, с. 85].

Особливого занепаду зазнала легка промисловість, тому відродження її стає невідкладним завданням на найближчий період. Вирішення його, з одного боку, сприятиме розширенню споживчого сектора промислового комплексу, а з іншого боку, стабілізуватиме ситуацію на ринку праці щодо зайнятості жінок, які становлять більшість працівників галузі (у текстильному і швейному виробництвах 80,5%, у виробництві шкіри та виробів з неї – 64,9%). Упродовж періоду реформування відбувалося стрімке скорочення чисельності зайнятих у галузі; тенденція ця не подолана і досі.

У 2010 р. кількість найманих працівників у легкій промисловості складала 97,0 тис. осіб, що у 2,4 раза менше, ніж у 2001 р.

У текстильному виробництві, виробництві одягу, хутра та виробів з хутра чисельність працівників за цей період скоротилася у 3,5 раза, у виробництві шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів – у 2,1 раза (рис. 3.1).

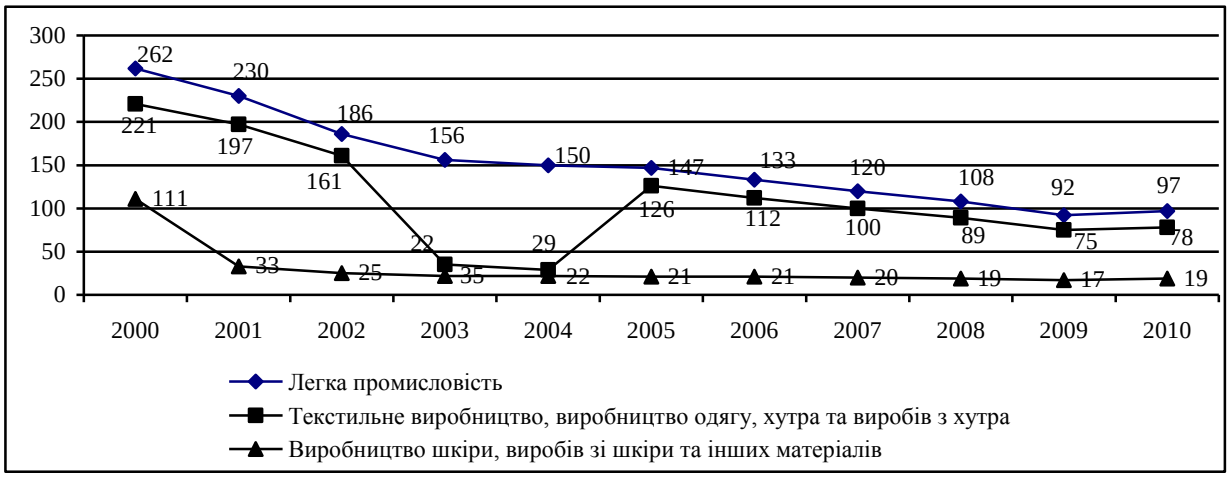

Рис. 3.1. Динаміка середньорічної кількості працівників у легкій промисловості протягом 2000–2010 рр., тис. осіб (*Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2008. – С. 388; Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 372*)

Впродовж досліджуваного періоду відбувалося стрімке скорочення частки зайнятих у легкій промисловості в загальній чисельності працівників промислового сектора (рис. 3.2).

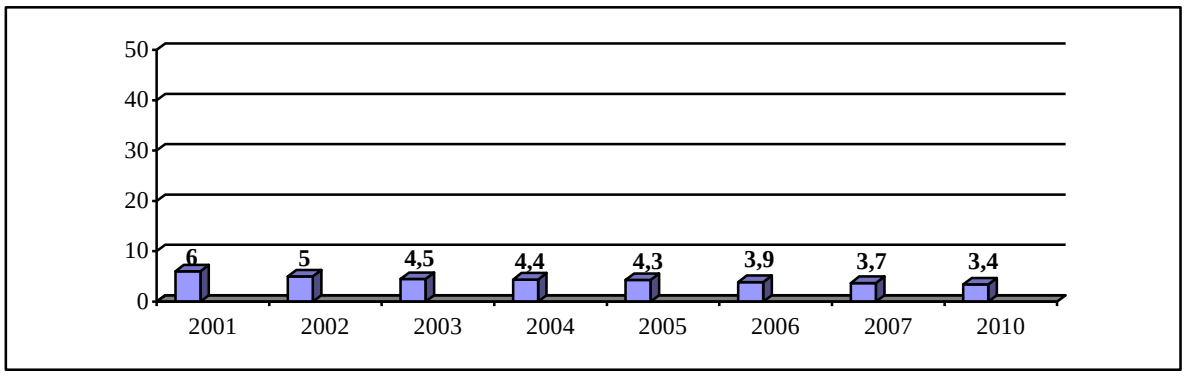

Рис. 3.2. Частка легкої промисловості в промисловому виробництві за середньорічною кількістю працівників за 2001–2010 рр., %

За 2001–2006 рр. частка легкої промисловості за середньорічною кількістю працівників скоротилася з 6,1% у 2000 р. до 3,9% – 2006 р. У 2010 р. вона знизилась до 3,4%. В результаті частка галузі в обсязі реалізованої промислової продукції лише трохи перевищує 1%, а темпи приросту її нижчі, ніж у промисловості загалом.

Аналіз динаміки виробництва різних груп товарів легкої промисловості свідчить, що в останні роки стабільно зростає виробництво товарів, які є сировиною для подальшої переробки: тканини, неткані матеріали, вата бавовняна, віскоза та ін. Їх виробництво навіть у кризовий період зростає, хоч дещо нижчими темпами. В той же час виробництво верхнього одягу, яке вимірюється, на відміну від інших груп товарів, десятками мільйонів одиниць і є визначальним для зайнятості населення, особливо жінок, зменшується, особливо в кризовий період.

Стійка тенденція скорочення в країні виробництва цих груп товарів легкої промисловості сприяє зростанню обсягів їх ввезення із-за кордону і заміни імпортними (здебільшого нижчої якості), що не тільки призводить до скорочення зайнятості населення в цій галузі та погіршує рівень його життя, а й зменшує можливість поповнення державного бюджету.

Негативними факторами, що зумовили цю ситуацію, є наступні: відсутність державної підтримки легкої промисловості та недієвість принципу підтримки національного товаровиробника; експансія закордонних товарів

легкої промисловості на вітчизняний ринок; висока собівартість виробленої вітчизняної продукції легкої промисловості, що різко знижує її конкурентні переваги перед аналогічними зразками закордонної; низький рівень реагування на зміну ситуації на ринку товарів широкого вжитку (на відміну від закордонних конкурентів) та проникності на закордонні ринки.

Слід відмітити, що Уряд України з метою стимулювання розвитку галузі передбачив звільнення підприємств від сплати податку на прибуток за умови розширення виробництва і створення нових робочих місць.

Серйозними проблемами для розвитку легкої промисловості були нестабільність персоналу та вимушена неповна зайнятість.

Коефіцієнти обороту персоналу у легкій промисловості перевищували аналогічні показники по промисловості в цілому. Так, у 2006 р. у текстильному виробництві, виробництві одягу, хутра та виробів з хутра коефіцієнт вибуття становив 43,1%, а коефіцієнт найму 27,0% проти 31,1 і 27,2% у промисловості – відповідно. Особливо несприятлива ситуація з кадрами відмічається у виробництві шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів, де загальний показник обороту кадрів перевищує середньооблікову чисельність штатних працівників. У 2006 р. на підприємствах цих виробництв коефіцієнт вибуття становив 56,3%, а коефіцієнт найму 45,5%. Практично було звільнено більше половини штатних працівників. В такій ситуації про професійно-кваліфікаційний розвиток персоналу говорити не доводиться.

У 2006 р. частка працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості або працювали в режимі неповного робочого дня (тижня), на підприємствах легкої промисловості у 2,5–2,7 раза перевищувала аналогічні показники по промисловості в цілому. Тенденція із зайнятістю в режимі неповного робочого дня (тижня) спостерігалась на підприємствах галузі і в період економічного пожвавлення.

Ситуація, що склалась у сфері зайнятості, значною мірою пов'язана з низьким рівнем заробітної плати працівників цього виду діяльності. За даними Держкомстату України, розмір середньомісячної номінальної заробітної плати

одного штатного працівника, зайнятого у легкій промисловості, у 2006 р. майже наполовину (46%) був меншим за середній по промисловості

У 2007 і 2010 роках це співвідношення дещо поліпшилось, хоча середньомісячна заробітна плата в легкій промисловості ледь перевищує половину середньої величини по промисловості (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників за видами промислової діяльності, грн*

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2010	2007, % до середньої по промисловості	2010, % до середньої по промисловості
Промисловість	406	485	591	743	967	1212	1554	2580	100,0	100,0
Добувна промисловість	517	610	701	910	1246	1536	1970	3539	126,8	137,2
Переробна промисловість	368	441	553	701	905	1137	1456	2281	93,7	88,4
Легка промисловість	219	259	323	422	527	653	810	1338	52,1	51,8
текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів з хутра	220	257	315	418	523	646	801	1332	51,5	51,6
виробництво шкіри, виробів із шкіри та інших матеріалів	210	271	374	444	553	691	854	1403	54,9	54,4

* Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 391.

Роботодавці приватних підприємств не усвідомлюють своєї соціальної відповідальності щодо розвитку галузі і персоналу. Вони активно використовують створений раніше виробничий потенціал підприємств, не здійснюють інвестицій в людський капітал, не формують стабільні трудові колективи, а можливість короткотривалого терміну формування трудових

навичок у робітниць більшості професій не стимулює зниження плинності кадрів.

Разом з тим легка промисловість має потенціал для свого розвитку. Насамперед він пов'язаний з тим, що галузь виробляє товари широкого вжитку, а отже, продукція завжди матиме попит на ринку; по-друге, товари легкої промисловості, які вироблені в Україні, відзначаються високою якістю і є конкурентоспроможними на ринку; по-третє, створення нових робочих місць стимулюватиме розширення адекватної підготовки кваліфікованих кадрів.

Отже, перспективи розвитку галузі пов'язуються зі збільшенням частки вітчизняних товарів на внутрішньому ринку та зростанням експорту продукції вітчизняного виробництва завдяки стабільному нарощуванню обсягів виробництва, розширенню асортименту продукції та підвищенню її якості. Зараз внутрішній ринок товарів легкої промисловості України на 80% формується за рахунок імпорту і лише 20% припадає на товари вітчизняного виробництва.

Основними чинниками, що стримують ефективний розвиток легкої промисловості, є:

- засилля на внутрішньому ринку імпортних товарів, в тому числі із заниженою митною вартістю, та товарів «секонд-хенд», імпорт яких постійно зростає. За 2007 рік імпорт «секонд-хенду» збільшився на 2,3% за вагою і досяг 78,8 тис. т (приблизно 5 виробів на кожного жителя країни);
- відсутність ефективного власника, який інвестував би капітал для довгострокового функціонування підприємства і випуску продукції, а не для його перепродажу, перепрофілювання або повної ліквідації;
- відсутність сприятливих умов для закупівлі технологічного устаткування, яке не виробляється в Україні;
- розукрупнення швейних, трикотажних та взуттєвих підприємств на дрібні виробництва, що переходять на єдиний податок або у тіньовий сектор.

Все більш відчутним фактором стагнації легкої промисловості є кадровий голод, зумовлений низьким рівнем оплати праці. На заробітну плату 800–

1 200 гривень важко знайти кваліфікованих працівників. Люди воліють реєструватися на біржі праці, одержувати допомогу з безробіття й неофіційно працювати у приватних цехах. Практика виплати фіксованої заробітної плати, не пов'язаної з обсягами виконаних робіт, як це має місце, наприклад, в Російській компанії «Глорія Джинс», що викупила Луганську швейну фірму «Стиль», також не стимулює приплив і закріплення кваліфікованих кадрів на підприємствах галузі.

Ситуація ускладнюється тим, що на підприємствах практично не діє система неперервного навчання персоналу. Частка працівників, які підвищують свою кваліфікацію, не досягає 8%, а середня періодичність підвищення кваліфікації становить один раз на 12 років (у країнах Євросоюзу – один раз на 2–3 роки). Роботодавці практично не несуть відповідальності за забезпечення належного рівня кваліфікації найманих працівників.

Вирішення даної проблеми в Україні потребує законодавчого впровадження неперервного професійно-технічного навчання працівників і введення стимулів та відповідальності за його реалізацію з боку державних, регіональних органів управління та окремих роботодавців.

Все частіше на підприємствах легкої промисловості спостерігаються випадки порушення міжнародних трудових норм. Виявляються, особливо на підприємствах з іноземним капіталом, факти порушення трудового законодавства щодо тривалості робочого дня (12–14 год.), охорони праці. Є випадки попередження молодих жінок не виходити заміж і не заводити дітей, звільнення жінок, заборона діяльності профспілок.

У галузі практично відсутній комплексний підхід до вирішення питання забезпеченості підприємств кадрами відповідно до основних напрямів структурної перебудови, програм інноваційного соціально-економічного розвитку регіонів. Це спричиняє перекоси у формуванні кваліфікаційної структури працівників.

Згідно з проведеним Державною службою зайнятості опитуванням керівників великих, середніх і малих підприємств галузі, кількість основних

професій становить 26, а заклади профтехосвіти готують кваліфікованих робітників лише по шести професіях. Більшість підприємств потрібні їм кадри готує безпосередньо на виробництві, проте це не розв'язує проблему дефіциту кваліфікованої робочої сили. Постійно потрібні швачки, закрійники, кравці, оператори в'язально-прошивного та мотального устаткування, термообробники швейних виробів, представники багатьох інших спеціальностей.

Цілком очевидно, що система забезпеченості кадрами має гнучко реагувати на зміни, що відбуваються у виробництві. Структурна і технологічна перебудова, очікувані інвестиції для виробництва, вступ України до СОТ можуть бути ефективними лише за умови проведення випереджальних заходів щодо професійної підготовки та перепідготовки кадрів.

Нагальною потребою є створення єдиної системи неперервного професійного навчання, основними цілями якої мають бути: задоволення потреб галузі в робітничих кадрах необхідних професій і кваліфікацій відповідно до вимог структурної перебудови й технологічного рівня виробництва.

Отже, назріла нагальна необхідність реформування діяльності закладів професійно-технічної освіти, зміцнення їхньої матеріально-технічної бази, створення умов для підготовки конкурентоспроможних спеціалістів. Однак без тісної співпраці профтехучилищ із швейними і текстильними підприємствами під патронатом держави цього досягти неможливо.

Зокрема, на законодавчому рівні необхідно розробити механізм, який регулював би закріплення молодих кадрів на підприємствах упродовж певного періоду. Фактично це буде повернення коштів державі за отримання фахової освіти. Зараз на ринку праці спостерігаються парадоксальні явища: підприємства, які працюють відкрито і чесно сплачують державі податки, не можуть конкурувати з «тіньовим бізнесом», який переманює до себе молодих фахівців, не маючи до професійного їх навчання жодного відношення. Важливим аспектом у контексті цієї проблеми є проходження практики

майбутніми фахівцями за кордоном, ознайомлення з кращими зразками техніки і передовою виробничою культурою.

Катастрофічна нестача кравців, конструкторів, технологів стала однією з головних проблем швейного бізнесу. Швидко розробляти конструкції, запускати їх у виробництво і виготовляти модний якісний одяг можуть тільки висококваліфіковані працівники. Зазначимо, що роботодавцеві потрібні дуже вузькі фахівці, наприклад, технолог по чоловічих сорочках або джинсовому одягу. При цьому важливо, щоб претендент мав солідний досвід роботи саме з даного напрямку. Більшість же претендентів має загальну спеціалізацію, наприклад, технолог жіночого або шкіряного одягу, технолог трикотажу й т.д. Крім того, важко знайти висококваліфікованого фахівця з достатнім досвідом роботи. Багато старих майстрів за роки, коли швейна промисловість переживала не кращі часи, встигли перекваліфікуватися, а нове покоління фахівців ще не виросло.

Сьогодні в столиці спеціальність технолога легкої промисловості можна одержати тільки в одному вузі – Київському національному університеті технології й дизайну. Перелік спеціалізацій досить широкий: «Технологія й конструювання швейних виробів», «Технологія й конструювання виробів зі шкіри», «Технологія тканини й трикотажу», «Технологія шкіри й хутра» і ін.

Київський університет технології й дизайну вважається найбільш престижним як серед роботодавців, так і серед студентів. Отримати аналогічні спеціальності можна і в інших вузах. Наприклад, у Херсонському державному університеті здійснюється підготовка технологів з тканин і трикотажу; у Мукачівському технологічному інституті, Прикарпатському державному університеті і Технологічному університеті «Поділля» можна одержати спеціальності технолога з швейних і шкіряних виробів. Проте, як показує практика, технологічна освіта в Україні не надає випускникам реальних практичних навичок для роботи на підприємстві. Тож брати на роботу технологів без досвіду роботи готові тільки старі, пострадянські фабрики.

Приватні виробництва воліють платити більше, але запрошувати справжніх фахівців.

Заклади профтехосвіти мають працювати по-новому, за новими програмами, спеціальностями і, насамперед, новими відносинами з роботодавцями, яким потрібні кваліфіковані працівники. Основними недоліками сучасної профтехосвіти роботодавці вважають недостатню кількість підготовлених навчальними закладами фахівців та рівень підготовки кадрів, який не задовольняє сучасне виробництво.

В умовах розширення виробництва задовольнити потребу підприємств галузі в кадрах можливо не лише через залучення до навчання молоді, а й тих верств населення, які потребують отримання нової професії або підвищення кваліфікації, на основі створення комбінованої системи підготовки робітничих кадрів. Ця система повинна поєднувати державну, галузеву і приватну складові. Позитивним прикладом галузевої освіти є агропромисловий комплекс. Тут діє мережа закладів – державних і галузевих. Виправдовує себе робота галузевих курсових комбінатів, виробничих дільниць. Мережа таких закладів широко представлена в металургії, будівництві, але обмежена в легкій, переробній промисловості.

Слід відмітити, що матеріальна і навчальна база більшості закладів застаріла; в навчальному процесі не використовуються сучасні технології, учні не мають можливості знайомитися з новітніми технологіями, що застосовуються на виробництві. Для підвищення якості підготовки кадрів потрібно створити ефективну систему партнерства, за якої роботодавці стануть не тільки замовниками, а й інвесторами підготовки кадрів для свого підприємства. Замовники кадрів мають залучатися до оснащення навчальних закладів новим сучасним обладнанням. Без участі роботодавців неможливо впровадити дуальну систему навчання, за якої теоретичні знання учні отримують в навчальному закладі, а практичні навички – безпосередньо на виробництві. Там же, на виробництві, мають проходити стажування педагогічні працівники навчального закладу.

Роботодавці повинні активно брати участь в розробці вимог до стандартів та програм професійної підготовки, тому що саме вони знають, які технології застосовують зараз або будуть застосовувати в майбутньому. Під це має бути підведена відповідна матеріальна база. Якщо цього не зробити, протиріччя між застарілою системою освіти і підприємствами, які впроваджують сучасне обладнання і новітні технології, буде загострюватися.

Система профтехосвіти має відійти від спонсорства і благодійності та перейти до соціального партнерства бізнесу та освіти.

Заклади профтехосвіти повинні надавати випускникові більш якісні професійні знання щодо співпраці з роботодавцем. Отримання в стінах професійно-технічних навчальних закладів загальної середньої освіти має стати для учнів правом, а не обов'язком. Соціальну функцію, яку зараз виконують заклади профтехосвіти, а саме утримання, харчування тощо пора перекласти на створені для цього державні інституції.

Ці та інші кроки реформування призведуть до того, що заклади професійно-технічної освіти стануть багатофункціональними, мобільними і гнучкими. У них зможе навчатися не тільки молодь, а й всі, хто потребує навчання та перенавчання. Таким чином, професійна освіта стане неперервною. Саме такий підхід буде основою для введення професійно-технічної освіти у ринкові відносини і зробить її орієнтованою на європейський вибір України.

Розглянуті проблеми розвитку легкої промисловості мають загальний характер і в тій чи іншій мірі притаманні іншим видам промислової діяльності.

Так, недостатні обсяги інвестування основного капіталу зумовлюють активну експлуатацію наявних виробничих потужностей та застарілих технологій, що виявляється у високій матеріаломісткості виробництва. У 2010 р. частка матеріальних витрат у структурі операційних витрат у промисловості становила 64,1% проти 61,5% у 2009 р. Зниження операційних витрат на одиницю реалізованої продукції було досягнуто за рахунок зменшення витрат на амортизацію (з 4,6% до 3,7%) та витрат на оплату праці і відрахування на соціальні заходи (з 13,1% до 11,8%) [58, с. 96–97].

Отже, тенденція не на оновлення виробничих потужностей, а завантаження наявних, недостатньо продуктивних, затримка з їхньою модернізацією та впровадженням інновацій, зменшення витрат на персонал, який є основним фактором розвитку, закладають передумови відставання промисловості України порівняно з розвинутими країнами. У зв'язку з цим єдино можливою умовою подальшого розвитку промисловості України повинен стати технологічний прорив на основі інновацій і переходу до інформаційних технологій. Технологічні зміни у промисловості повинні стати визначальним чинником економічної динаміки України. Завдяки впровадженню наукових досягнень, здійсненню на їх основі технологічних перетворень, проведенню інституціональних трансформацій в економіці можна забезпечити перехід до інформаційно-технологічного суспільства.

Ключовим фактором його створення є технологічний уклад п'ятого покоління, основу якого складають наукоємні галузі і виробництва – комп'ютерні та інформаційні технології, сучасні галузі електротехнічної промисловості і приладобудування, виробництво високотехнологічних побутових приладів, авіаційна і ракетно-космічна галузі, медицина, хіміко-фармацевтична, поліграфічна промисловість. Одночасно необхідно формувати передумови для розвитку шостого технологічного укладу, ядром якого є біотехнології, космічна техніка, тонка хімія.

Однак тенденції технологічного розвитку України набувають негативного характеру, оскільки економіка продовжує розвиватися на застарілій техніко-технологічній базі, а інноваційна діяльність не стала вирішальним фактором її модернізації.

Комплексний аналіз стану інноваційної діяльності в промисловості України у 2010 р. свідчить про довготривалу негативну тенденцію у трансфері знань від науки до виробництва.

Кількість промислових підприємств, що займалися впровадженням інновацій, зменшилась з 1 491 у 2000 р. до 1 217 у 2010 р. Розрахунки показують, що при збільшенні впроваджених нових технологічних процесів на

45,6%, кількість маловідходних, ресурсозберігаючих і безвідходних технологічних процесів зросла лише на 11,4%, а кількість найменувань освоєного виробництва інноваційної продукції зменшилась у 6,4 раза.

Приблизно на такому рівні трималися показники освоєного виробництва інноваційної продукції протягом 2006–2010 рр. В останні два роки (2009, 2010) в загальних його обсягах зменшилась частка нових видів техніки – відповідно до 23,9% та 27,5% проти 34,9% у 2007 р. та 31,0% у 2008 р. [58, с. 325].

Важливими показниками інноваційної діяльності є обсяг реалізованої інноваційної продукції та частка в ньому принципово нової продукції для ринку, а також поставленої на експорт. У 2010 р. принципово нова для ринку продукція становила 32,6%, а поставлена на експорт продукція – 40,7%. У 2000 р. аналогічні показники складали, відповідно, 31,4% і 24,9%. Тобто можна констатувати певні позитивні зрушення.

Фактичні інноваційні витрати у 2010 р. збільшились в 4,6 раза порівняно з 2000 р. Однак у структурі витрат якісних зрушень не відбулося. Основним напрямом витрат залишається придбання машин, обладнання та програмного забезпечення – 61,0% у 2000 р. і 62,8% у 2010 р. На дослідження і розробки у 2000 р. витрачалося 15,1% коштів, у 2010 р. – 12,4%), а на придбання інших зовнішніх знань – 4,1% та 1,8% – відповідно [58, с. 324].

На нашу думку, надання підприємствами промисловості переваги придбанню машин та обладнання зумовлено економічною ситуацією в країні, яка не сприяє довгостроковим інвестиціям у результати наукових досліджень і спонукає до забезпечення швидкої окупності вкладених коштів.

Основним джерелом фінансування інноваційної діяльності є власні кошти підприємств, частка яких у загальному обсязі фінансування у 2010 р. становила 59,4% проти 79,6% у 2000 р. У 2010 р. порівняно з попереднім періодом зросла частка коштів іноземних інвесторів до 30,0% при зменшенні частки вітчизняних інвесторів до 0,4% проти 2,8% у 2000 р.

Причинами низької інвестиційно-інноваційної активності, на нашу думку, є високий рівень тінізації та деформалізований стан соціально-трудових

відносин, недостатня соціальна відповідальність бізнесу. Саме тому інвестори переважно інвестують у сферу послуг, яка забезпечує швидку віддачу, а не в промисловість, яка потребує довгострокових, часто ризикованих вкладень. Власники великого бізнесу в промисловості значні фінансові ресурси використовують не стільки на модернізацію виробництва та інноваційні проекти, скільки на заходи недобросовісної конкуренції та самозбагачення. Останньому сприяє і відсутність ефективної системи оподаткування прибутку підприємств та прогресивного оподаткування доходів фізичних осіб.

Слід також звернути увагу на те, що у вітчизняній промисловості фактично відсутнє фінансування інноваційної діяльності з місцевих бюджетів та з позабюджетних інноваційних фондів. Останні широко використовуються у світовій практиці, а до інноваційної діяльності активно залучається місцева влада.

Довготривалий негативний вплив на інноваційний розвиток економіки країни матиме зменшення чисельності працівників, зайнятих інноваційною діяльністю. Лише з 2005 р. по 2009 р. в цілому по економіці їхня чисельність зменшилась в 1,4 раза, а в промисловості в 2,1 раза. Крім того, однією з найважливіших перешкод у становленні інноваційної економіки в Україні є обмежені можливості для прояву інноваційної активності найманих працівників, зумовлені нерозвиненістю конкурентного середовища, низьким попитом на інновації на макроекономічному рівні, відсутністю сучасної інноваційної інфраструктури, неефективним стимулюванням інноваційної діяльності [145, с. 149]. У зв'язку з цим нагальною проблемою є підвищення якості підготовки науковців та інженерів, кваліфікованих робітників інноваційної праці, подолання дисбалансу між попитом на них та пропозицією з боку освітянської сфери, яка має оперативно реагувати на зміни в економіці.

Прискорення переходу України до постіндустріального суспільства вимагає не лише виконання «Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки», але і внесення в неї певних корективів, пов'язаних зі збільшенням фінансування науки і науково-дослідних робіт на рівні не менше

2% від ВВП. Японія, наприклад, інвестує у дослідження і розробки 3,4% ВВП. Збільшення інвестицій у технологічний розвиток та випереджальні темпи розвитку пріоритетних галузей забезпечать приріст ВВП за рахунок високотехнологічної продукції, нових знань та інновацій.

Передумовами посилення конкурентних переваг на світових ринках є перехід України до інноваційної моделі розвитку економіки, становлення економіки знань. Основними ознаками інноваційної економіки є використання сучасних інформаційних технологій, комп'ютеризованих систем і розвиненої інфраструктури; прискорена автоматизація і комп'ютеризація всіх сфер і галузей виробництва; розширення внутрішнього ринку споживання інноваційних товарів і послуг; гнучка система випереджальної підготовки та перепідготовки кадрів, оскільки найбільш цінним ресурсом постіндустріального суспільства є людський капітал, а проведення досліджень, організація освіти є пріоритетами в економіці.

Однак повільні зміни структурних параметрів економіки зумовлюють відтворення раніше сформованої недосконалої структури попиту на робочу силу, що протирічить завданням інноваційного розвитку та прискореної трансформації економічної системи. У зв'язку з цим концепція державної соціально-економічної політики та забезпечення стійкого розвитку має ґрунтуватися на інтеграції інноваційно-інвестиційної політики та політики зайнятості, оскільки наявність і якість робочих місць визначають пропорції розподілу робочої сили, рівень доходів та мотиваційну основу ефективності праці. У цих процесах роль промислового комплексу має бути посилена.

З метою досягнення інноваційних цілей розвитку необхідно забезпечити перехід економіки, в першу чергу промисловості, на активну інноваційно орієнтовану модель розвитку. Для цього необхідно:

- створити привабливий інвестиційний клімат, у тому числі і для зарубіжних інвесторів. При цьому акцентувати увагу слід не на дешеву робочу силу, як це має місце зараз і є некоректним по відношенню до України, що відзначається високим рівнем розвитку людського потенціалу, а на інші

компоненти привабливого інвестиційного клімату, які потрібно задіяти (здешевлення енергозатрат, наприклад).

У зв'язку з цим необхідно:

– зменшити і стабілізувати податок на прибуток хоча б у середньостроковій перспективі;

– знизити процентні ставки на кредити для модернізації виробництва і впровадження інноваційних технологій;

– запровадити безпроцентне або низькопроцентне кредитування інноваційних проектів Національним Банком України та збільшити його частку на кредитних ринках;

– використовувати прибуток від інноваційних заходів на подальший розвиток науково-дослідних та проектно-конструкторських розробок:

- у промисловому секторі першочерговими завданнями визнати:

– реструктуризацію підприємств, структурну перебудову на новій індустріальній базі та широкому застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій, реінжиніринг виробничих та допоміжних бізнес-процесів, модифікацію та оновлення асортименту продукції;

– підтримку з боку держави інноваційних та наукоємних проектів за рахунок пільгового оподаткування та здешевлення кредитів;

– надання податкових пільг і субвенцій підприємствам, які створюють нові високотехнологічні, економічно ефективні робочі місця з гідною оплатою праці;

– звільнення від оподаткування прибутку, отриманого за рахунок високотехнологічної продукції, в тому числі і поставленої на експорт;

– стимулювання подальшого розвитку технопарків;

– використання методу прискореної амортизації;

– створення сприятливих умов для отримання прибутку завдяки модернізації та участі в інноваційних проектах, відміни пільг і преференцій підприємствам, якщо вони не здійснюють результативних заходів щодо модернізації виробництва;

– законодавчу заборону рейдерських захоплень підприємств, боротьбу з корупцією;

– удосконалення механізму мотивації та стимулювання праці інноваторів, раціоналізаторів, винахідників, авторів нововведень;створення умов для поширення ефекту інноваційного розвитку промисловості на інші сфери і види економічної діяльності.

Перехід до інноваційної моделі розвитку економіки неможливий без кардинальних змін на ринку праці та зайнятості, в основі яких – орієнтація на висококваліфіковану мотивовану робочу силу, інтегровану в систему виробництва.

Наслідками цих змін ми вважаємо:

- модернізацію сукупного ринку праці в напрямі формування інноваційної моделі зайнятості, показниками якої є висока питома вага інноваційної діяльності та когнітаріату в чисельності зайнятих працівників відповідно до розвитку наукоємних та високотехнологічних виробництв;
- ефективну систему освіти та розвиток трудового потенціалу, в основі якої фактор компетентності, що забезпечить швидку реакцію ринку праці на глобальні зміни у виробництві;
- соціалізацію ринку праці, основними ознаками і напрямами якої є:

– забезпечення продуктивної зайнятості економічно активного населення на умовах гідної праці; перерозподіл працівників у сфери і види економічної діяльності, що забезпечують зростання доданої вартості, соціальну переорієнтацію економіки та науково-технологічний прогрес;

– зменшення прекаризації зайнятості за рахунок обмеження нестандартної та нестабільної зайнятості переважно вторинним ринком праці та сегментом периферійної зайнятості на внутріфірмових ринках праці;

– досягнення високих стандартів життєвого рівня населення;

– підвищення соціальної відповідальності суб'єктів соціально-трудових відносин за результати економічного та соціального розвитку країни.

Для досягнення цих цілей необхідно:

- розробити і впровадити економічно обґрунтовані соціальні стандарти (прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата), переглянувши споживчий кошик, що давно вже не відповідає сучасним реаліям, установити співвідношення між мінімальною і середньою заробітною платою, рекомендовані Європейською соціальною хартією та Конвенцією МОП № 131;
- забезпечити формування ринкової ставки заробітної плати на принципах реальної вартості і ціни робочої сили;
- здійснити реформу оплати праці, поклавши в основу методологію справедливого факторного розподілу новоствореної вартості, тобто збільшення частки заробітної плати у собівартості продукції до 25–30% та частки оплати праці найманих працівників у ВВП до 55–60%;
- розробити заходи як щодо зменшення різкої міжгалузевої та галузевої диференціації в оплаті праці працівників, так і щодо мінімізації поляризації доходів населення;
- розширити практику застосування в системах винагороди за працю соціальних компенсаційних пакетів та участі працівників у прибутку, що посилить мотивацію праці;
- в національному законодавстві передбачити застосування галузевих стандартів оплати праці як необхідної передумови соціального діалогу між суб'єктами соціально-трудових відносин;
- сформувати інформаційно-статистичну базу з нестандартної зайнятості та забезпечити її моніторинг;
- запровадити моніторинг виконання законодавства у сфері праці та соціально-трудових відносин.

Ефективна зайнятість та збільшення доходів населення призведуть до розширення споживчого попиту, що в свою чергу стимулюватиме розвиток вітчизняного виробництва, а отже, зменшить залежність України від імпорту продукції. Наслідком збільшення доходів населення буде також зменшення

частки поточного споживання та зростання заощаджень, що розширить фінансову базу інвестування економіки.

Місткість внутрішнього ринку та його подальше розширення слід вважати ключовим фактором розвитку вітчизняного виробництва та важливою потенційною перевагою національної економіки. У зв'язку з цим необхідно різко підняти і налагодити виробництво сучасної техніки, в тому числі для сільського господарства, транспортної інфраструктури, впроваджувати на промислових підприємствах передові технології, які розробляються і використовуються у високотехнологічних секторах (літако-, судно-, танкобудуванні, космічній галузі і т.п.), що сприятиме не лише розширенню експортного потенціалу, але і вдосконаленню структури експорту та зростанню ролі України на світовому ринку.

Актуальним завданням у зв'язку з цим є формування та реалізація комплексної державної стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки на основі модернізації всіх складових соціально-економічної системи.

В умовах глобальних викликів технологічний прорив на основі інновацій і перехід до інформаційних технологій розглядається як стратегічний напрям соціально-економічного розвитку України. Технологічні зміни у промисловості повинні стати визначальним фактором економічної динаміки.

У зв'язку з цим концепція державної соціально-економічної політики та забезпечення стійкого розвитку має ґрунтуватися на інтеграції інноваційно-інвестиційної політики і політики зайнятості, оскільки наявність і якість робочих місць визначають пропорції розподілу робочої сили, рівень доходів та мотиваційну основу ефективності праці.

Перехід економіки, в першу чергу промисловості, на інноваційну модель розвитку зумовить кардинальні зміни на ринку праці і зайнятості, в основі яких орієнтація на висококваліфіковану робочу силу, інтегровану в систему

виробництва. Наслідками цих змін мають стати модернізація сукупного ринку праці в напрямі формування інноваційної моделі зайнятості; ефективна система освіти і розвитку трудового потенціалу, в основі якої фактор компетентності, що забезпечить швидку реакцію ринку на зміни у виробництві; соціалізація ринку праці; підвищення соціальної відповідальності суб'єктів соціально-трудових відносин за результати економічного та соціального розвитку країни.

3.3. Розвиток малого підприємництва та його вплив на створення конкурентного середовища і стабілізацію ринку праці

Досвід розвинутих країн свідчить, що мале підприємництво є одним із заходів усунення диспропорцій на окремих товарних ринках; створення додаткових робочих місць і скорочення безробіття; активізації інноваційних процесів; розвитку конкуренції, швидкого насичення ринку товарами й послугами та збільшення бюджету країни. Поряд з цим, розвиток малого бізнесу сприяє формуванню середнього класу як невід’ємної основної самодостатньої і соціально захищеної частини населення суспільства.

Конкурентність в ринковому середовищі створюється в результаті появи на ринку великої кількості незалежних один від одного суб’єктів та великого розмаїття товарів, обсяги і види яких визначаються ринковими механізмами саморегулювання. Такі передумови сприяють створенню ринкових засад для вільного ринку.

Саме на створення великої кількості малих товаровиробників і орієнтувалася Україна на початку формування ринкової економіки. Легкість реєстрування, пільгові умови ведення бізнесу, сприяння створенню дочірніх малих підприємств при великих підприємствах та на базі великої кількості виробництв при науково-дослідних і дослідно-конструкторських організаціях сприяли пожвавленню економіки, зростанню зайнятості населення.

Мале підприємництво, створюючи додаткові робочі місця та забезпечуючи потреби населення в деяких товарах народного споживання і послугах, сфера яких була майже не розвинута в умовах командно-адміністративної економіки, сприяло в умовах конверсії оборонних підприємств і занепаду високотехнологічних виробництв перерозподілу робочої сили між секторами ринку праці і зменшувало загрозу безробіття.

В умовах формування ринкової економіки в країні розвиток малого підприємництва відбувався без відповідно розробленої концепції, тобто майже стихійно. Торгівля як сфера швидкого обігу грошей охопила значну кількість громадян, з'явилася маса «човників», які переміщували товари між регіонами країни та з близького зарубіжжя і навіть намагалися просувати вітчизняні товари за кордон. Однак це вилилося в асиметричний обмін: в країну ввозилися товари широкого вжитку, в тому числі і тривалого користування, а вивозилася сировина. Вивіз сировини, зокрема металів, в першу чергу – кольорових, призвів до справжнього буму – в металобрухт пішли цілі підприємства.

Популярним в 90-ті роки минулого століття був напрям діяльності зі створення спільних підприємств з іноземними партнерами з метою залучення інвестицій і передових технологій у вітчизняну промисловість. Однак він виявився неефективним, оскільки не лише не сприяв залученню інвестицій, а призвів до значної втрати промислового потенціалу, прогресивних технологій в країні, збільшення безробіття.

Популярним напрямом реформування промисловості в той час була організація дочірніх підприємств, яка обернулася в основному на простий розпродаж матеріальних цінностей великих підприємств. Зауважимо, що цей напрям міг би відіграти позитивну роль в забезпеченні високотехнологічних виробництв необхідною продукцією по кооперації. Значною мірою такий результат пояснюється недоліками в законодавчій базі, в економічному і організаційному механізмах регулювання та незнанням теорії ринкової економіки.

В результаті Україна втратила, крім високотехнологічних підприємств оборонних галузей, значну частину виробництва товарів широкого вжитку, які були обов'язковими як допоміжне виробництво в структурі підприємств оборонного комплексу. З огляду на високий технологічний рівень цих підприємств товари широкого вжитку, які були обов'язковою частиною номенклатури цих підприємств, вироблялись на високому технологічному рівні (телевізори, холодильники, магнітофони, пральні машини, електробритви тощо). Наприклад, в номенклатурі заводу «Південмаш» у Дніпропетровську товаром широкого вжитку був трактор «Білорусь». З переходом на ринкову економіку і в результаті конверсії підприємств оборонного комплексу виробництво цих товарів в основному було зупинено, а попит на них задовільнявся дешевими імпортними товарами, як правило, нижчої якості, в результаті чого зросла напруга на вітчизняному ринку праці, що супроводжувалось зниженням рівня зайнятості і зростанням безробіття.

Така ж участь була у підприємств місцевої промисловості, які випускали дрібні і прості товари широкого вжитку: замки, петлі, кухонні прилади, щітки та ін. Особливо великої втрати в цей час зазнали підприємства легкої промисловості, які виробляли одяг, взуття, тканини тощо, і яка була досить вагомою за обсягами виробництва і зайнятістю населення, особливо жінок.

Важливого значення в цей час набуває розвиток малого підприємництва як мобільного сектора економіки, що не потребує великих капіталовкладень і при незначній фінансовій підтримці, а то лише й за правової та організаційної підтримки, може швидко організовувати малий бізнес з виробництва товарів і залучати незайняту робочу силу до праці.

Особливе значення малого бізнесу полягає також в тому, що, за окремими розрахунками, він на 75–90% використовує місцеві ресурси і на 68–95% задовольняє потреби місцевого ринку, тобто за своєю сутністю він є «регіоналізований» і актуальний для всіх регіонів країни [80, с. 274].

В Україні з 2000 по 2007 рр. спостерігається тенденція до розвитку малого підприємництва (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка розвитку малих підприємств з 2000 по 2007 рр. в Україні за регіонами*

	Усього, тис. од.							На 10 тис. наявного населення, од.							2007 до 2000, %	
	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	усього	на 10 тис. наявного населення
Україна	**217,9**	**253,8**	**272,7**	**283,4**	**295,1**	**307,4**	**324,0**	**44**	**53**	**57**	**60**	**63**	**66**	**70**	**148,7**	**159,1**
Автономна Республіка Крим	9,2	12,4	13,9	14,2	14,6	15,6	16,1	44	61	69	71	73	79	81	175,0	184,9
Вінницька	5,2	6,5	7,3	7,5	7,8	7,9	7,9	29	37	42	44	46	47	47	151,9	162,1
Волинська	3,5	4,2	4,5	4,7	4,7	4,8	4,9	33	39	43	45	45	46	47	140,0	142,4
Дніпропетровська	13,5	17,0	18,6	19,0	19,4	20,4	21,6	37	48	53	54	56	60	63	160,0	170,3
Донецька	24,8	25,4	26,0	26,0	26,0	26,0	26,0	50	53	55	55	56	56	57	104,8	114,0
Житомирська	5,2	5,9	6,0	6,0	6,1	6,1	6,1	37	42	44	45	45	46	47	117,3	127,0
Закарпатська	5,8	6,5	6,6	7,6	7,8	7,8	7,6	46	52	52	60	63	63	61	131,0	117,3
Запорізька	8,0	9,8	10,7	10,8	11,6	11,7	12,6	41	51	56	58	62	63	69	157,5	168,3
Івано-Франківська	6,1	6,7	7,3	7,3	7,4	7,6	7,7	43	48	52	52	54	55	56	126,1	130,2
Київська	6,0	7,7	8,7	9,0	10,1	11,1	12,2	32	43	48	50	57	63	70	в 2 р.	в 2,2 р.
Кіровоградська	4,4	5,1	5,4	5,5	5,5	5,6	5,6	38	45	49	50	51	52	54	127,3	142,1
Луганська	8,8	9,8	10,2	10,3	10,3	10,6	11,1	34	39	41	42	43	44	47	126,1	138,2
Львівська	13,6	14,8	15,5	16,2	16,4	17,4	18,4	51	56	59	62	63	68	72	135,3	141,1
Миколаївська	6,8	7,6	7,7	7,7	7,9	8,1	8,7	53	60	62	63	64	67	72	119,1	135,8
Одеська	9,6	11,7	13,1	14,1	15,0	16,1	17,3	38	48	54	58	62	67	72	180,2	150,0
Полтавська	6,1	7,1	7,4	7,6	7,7	8,1	8,6	37	44	47	48	49	52	56	140,9	151,4
Рівненська	3,6	4,2	4,6	4,7	5,0	5,0	5,0	31	36	40	41	43	43	43	138,9	138,7
Сумська	4,9	5,6	5,8	5,8	5,9	6,0	6,0	37	44	45	47	48	49	50	122,4	135,1
Тернопільська	3,0	3,6	4,2	4,3	4,4	4,5	4,8	26	32	37	38	39	41	43	160,0	165,4
Харківська	13,4	16,1	17,0	18,1	18,8	19,4	20,5	45	56	59	63	66	69	73	152,9	162,2
Херсонська	7,6	6,0	6,1	6,2	6,2	6,2	6,4	64	52	53	54	55	55	58	84,2	90,6
Хмельницька	4,5	5,2	5,6	5,8	6,1	6,3	6,5	31	36	40	42	44	46	48	144,4	154,8
Черкаська	5,1	5,4	5,7	5,9	5,9	6,0	6,3	35	38	42	43	44	45	48	123,5	137,1
Чернівецька	3,0	3,7	3,7	3,9	4,1	4,3	4,4	32	40	41	43	45	47	49	146,6	153,1
Чернігівська	3,4	4,3	4,8	5,0	5,1	5,2	5,3	27	35	40	41	43	44	47	133,3	174,1
м. Київ	30,7	39,4	43,9	47,7	52,6	56,9	63,3	117	151	167	180	196	210	232	в 2,1 р.	198,3
м. Севастополь	2,1	2,1	2,4	2,5	2,7	2,7	3,1	54	56	64	67	72	72	81	147,6	150,0

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Державний комітет статистики України, 2008. – С. 312.

Як свідчать дані таблиці, кількість малих підприємств в Україні усіх форм власності та організаційно-правових видів господарювання у 2007 р. порівняно з 2000 р. збільшилась майже в 1,5 раза, а середньорічні темпи зростання за цей період складали біля 7,0%. Кількість малих підприємств в розрахунку на 10 тис. наявного населення за цей період зросла з 44 од. в 2000 р. до 70 од. у 2007 р. Недивлячись на зростання кількості малих підприємств в країні, їх ще занадто мало для виконання ними своїх функцій в економіці і суспільстві. В розвинутих країнах на 10 тис. населення припадає 500–700 малих підприємств, тобто в десять разів більше, ніж в Україні.

В регіонах країни за цей період спостерігалася тенденція як до збільшення загальної кількості малих підприємств, так і в розрахунку на 10 тис. наявного населення, за винятком Херсонської області. Кількість малих підприємств на 10 тис. наявного населення в регіонах значно відрізняються від середнього показника по країні в цілому. Так, значно перевищують середній показник по країні м. Київ (232 підприємства), м. Севастополь (81 підприємство), АРК (81 підприємство). Незначне перевищення від середнього показника мали Львівська, Миколаївська, Одеська та Харківська області. В той же час в таких промислово розвинутих регіонах, як Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, кількість малих підприємств на 10 тис. наявного населення менша за середній показник по Україні.

Найбільший розвиток малих підприємств спостерігався в таких видах економічної діяльності, як торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку – у загальній кількості малих підприємств у 2007 р. їхня частка становила 32,9%; 23,3% припадало на операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям; у промисловості було зосереджено 13,8%, у будівництві – 11% малих підприємств від загальної кількості. Аналогічна ситуація в розподілі кількості малих підприємств за видами економічної діяльності простежується і в регіонах країни (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Кількість малих підприємств за видами економічної діяльності за регіонами у 2007 р.*

	Усього	У тому числі за видами економічної діяльності							
		сільське господарство, мисливство, лісове господарство	промисловість	будівництво	торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	діяльність готелів та ресторанів	діяльність транспорту та зв'язку	операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту
Україна	**324011**	**15584**	**44580**	**35892**	**103610**	**10261**	**16440**	**75546**	**10298**
Автономна Республіка Крим	16071	768	1775	2167	4239	1226	1193	3398	678
Вінницька	7949	706	1330	715	2785	174	303	1442	261
Волинська	4917	471	648	470	1741	190	320	847	101
Дніпропетровська	21607	682	2505	2472	8471	412	895	4917	567
Донецька	26004	717	3166	2968	9664	742	1148	5864	904
Житомирська	6132	648	1416	599	1647	135	239	1150	162
Закарпатська	7564	473	1511	718	2283	440	435	1282	243
Запорізька	12625	565	1628	1461	4562	418	570	2749	293
Івано-Франківська	7704	365	1433	926	2583	333	324	1271	247
Київська	12164	841	2033	1735	3640	328	616	2263	343
Кіровоградська	5649	691	889	578	1856	116	244	940	184
Луганська	11102	480	1678	1247	3981	201	508	2298	344
Львівська	18372	702	2959	1686	5875	1099	956	3825	646
Миколаївська	8659	667	1260	940	2606	298	449	1903	249
Одеська	17319	808	1846	1698	4791	765	1608	4495	695
Полтавська	8599	560	1090	1033	2878	186	419	1918	275
Рівненська	4975	319	875	591	1570	132	278	977	112
Сумська	5966	508	837	654	2019	129	235	1273	178
Тернопільська	4759	673	909	405	1237	131	224	823	192
Харківська	20489	687	3210	1932	6324	510	637	5774	648
Херсонська	6428	524	933	680	2064	199	312	1221	272
Хмельницька	6522	614	1148	672	2016	193	261	1181	218
Черкаська	6321	668	990	805	1871	145	282	1121	188
Чернівецька	4408	464	847	399	1235	147	288	737	153
Чернігівська	5355	608	777	532	1793	167	266	892	206
м. Київ	63275	344	6474	7388	19072	1289	3207	20230	1828
м. Севастополь	3067	31	413	421	807	156	223	755	111

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 314.

Про певну сталість розвитку малого підприємництва свідчить і частка малих підприємств у загальній кількості підприємств як в цілому по країні, так і в регіонах (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Частка малих підприємств у загальній кількості підприємств за регіонами у 2000–2007 рр., %*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Україна	**82,9**	**83,6**	**84,5**	**85,7**	**85,6**	**85,7**	**85,3**	**85,1**
Автономна Республіка Крим	86,6	88,2	89,3	90,5	90,4	90,6	90,7	90,4
Вінницька	74,4	75,5	79,9	82,9	84,2	85,4	85,6	85,7
Волинська	77,6	79,5	82,0	84,7	86,2	85,8	85,4	85,9
Дніпропетровська	81,1	82,7	82,6	83,3	82,3	81,7	81,2	80,9
Донецька	86,6	86,5	86,6	87,7	87,1	86,7	86,0	84,9
Житомирська	77,8	80,3	81,8	83,1	84,3	84,8	85,2	85,4
Закарпатська	88,3	89,6	90,9	91,4	92,3	92,4	92,1	92,0
Запорізька	82,2	82,7	84,5	85,6	85,1	85,8	85,0	85,3
Івано-Франківська	86,5	88,5	89,8	90,9	91,4	91,5	91,4	91,2
Київська	77,2	78,6	80,5	82,3	81,4	82,5	82,8	82,8
Кіровоградська	80,6	83,5	83,7	85,5	85,6	86,5	86,3	86,2
Луганська	82,3	83,0	83,5	84,5	84,0	84,0	84,2	84,4
Львівська	85,1	85,7	87,1	88,1	88,6	88,2	88,1	88,4
Миколаївська	85,6	86,0	86,4	87,3	87,1	86,9	86,6	88,0
Одеська	81,9	82,8	83,1	84,7	84,5	84,8	84,4	84,4
Полтавська	78,8	80,0	81,5	83,0	83,4	83,6	83,8	84,3
Рівненська	78,4	80,3	82,8	85,1	85,7	87,1	86,4	86,4
Сумська	79,3	80,8	82,5	84,4	85,4	86,2	86,8	86,7
Тернопільська	73,6	78,1	81,4	85,3	86,5	86,8	87,6	88,0
Харківська	84,7	85,4	86,1	86,6	86,5	86,4	86,0	85,9
Херсонська	87,9	85,5	86,5	87,7	87,7	87,5	87,3	87,2
Хмельницька	75,5	76,8	79,1	82,2	83,5	84,6	86,0	86,8
Черкаська	77,8	78,6	79,9	82,2	82,8	83,2	83,7	83,9
Чернівецька	82,1	85,8	87,4	88,7	89,1	89,7	90,0	89,8
Чернігівська	73,1	75,1	79,5	82,9	83,8	84,4	84,8	85,6
м. Київ	85,9	85,3	84,6	84,6	83,7	83,6	82,7	81,8
м. Севастополь	87,7	87,8	87,1	88,6	88,6	88,9	87,4	88,4

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 313.

За період з 2000 по 2007 рр. їхня частка зросла з 82,9% до 85,1%. По регіонах частка малих підприємств у загальній кількості підприємств знаходиться на рівні середнього показника по Україні, за винятком Закарпатської (92%), Івано-Франківської (91,2%) областей, АР Крим (90,4%), де вона найвища, та Дніпропетровської області (80,9%), де вона найнижча.

Недивлячись на високий процент малих підприємств в загальній кількості підприємств, зайнятість населення в цій сфері підприємницької діяльності поки що незначна. Збільшення кількості малих підприємств супроводжується зменшенням рівня зайнятості на них осіб працездатного віку (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Зайнятість на малих підприємствах в Україні і за регіонами (2000–2007 рр.)*

	Середньорічна кількість найманих працівників, тис. осіб							Рівень зайнятості на малих підприємствах, % до кількості населення у працездатному віці						
	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Україна	**1709,8**	**1918,5**	**2034,2**	**1928,0**	**1834,2**	**1746,0**	**1674,2**	**6,1**	**6,8**	**7,2**	**6,8**	**6,5**	**6,2**	**6,0**
Автономна Республіка Крим	65,5	81,0	85,1	82,3	79,2	76,5	72,8	5,4	6,7	7,0	6,7	6,5	6,3	6,0
Вінницька	52,0	57,2	59,8	57,3	54,3	49,7	45,8	5,4	5,9	6,2	5,9	5,6	5,2	4,8
Волинська	32,7	35,2	38,1	35,8	32,8	31,9	31,1	5,6	5,9	6,3	5,9	5,4	5,2	5,1
Дніпропетровська	107,9	122,5	130,9	122,8	115,9	112,2	106,2	5,2	5,9	6,2	5,9	5,5	5,4	5,1
Донецька	149,9	159,4	170,1	162,0	149,6	137,6	130,9	5,3	5,7	6,0	5,7	5,3	4,9	4,7
Житомирська	43,6	48,3	52,9	53,1	49,0	46,5	43,8	5,7	6,3	6,9	6,9	6,4	6,1	5,8
Закарпатська	41,7	42,9	45,1	39,9	36,7	34,4	33,3	5,7	5,8	6,0	5,3	4,9	4,5	4,4
Запорізька	65,5	72,1	76,6	71,6	69,7	68,8	65,2	5,8	6,4	6,7	6,3	6,1	6,1	5,8
Івано-Франківська	47,7	50,6	51,2	46,5	42,2	38,2	36,3	6,0	6,3	6,3	5,7	5,2	4,6	4,4
Київська	60,7	70,3	74,2	71,5	70,5	68,3	67,0	5,8	6,7	7,1	6,8	6,7	6,5	6,4
Кіровоградська	34,5	38,1	39,9	35,0	33,7	32,1	30,0	5,5	6,1	6,4	5,7	5,5	5,3	5,0
Луганська	68,9	73,9	75,5	72,0	66,9	63,2	59,3	4,6	5,0	5,1	4,9	4,5	4,3	4,1
Львівська	124,3	128,9	134,4	126,6	119,2	110,8	106,7	8,3	8,5	8,8	8,3	7,8	7,2	6,9
Миколаївська	47,7	52,7	54,8	49,3	45,4	43,5	42,2	6,4	7,1	7,3	6,6	6,1	5,9	5,7
Одеська	86,9	98,1	103,9	100,4	98,1	94,5	93,6	6,0	6,7	7,1	6,9	6,7	6,5	6,4
Полтавська	55,8	65,4	69,1	60,9	55,1	51,5	48,0	6,1	7,2	7,6	6,7	6,1	5,7	5,3
Рівненська	37,2	41,2	42,8	40,3	38,9	35,0	33,0	5,7	6,2	6,3	5,9	5,7	5,1	4,8
Сумська	44,5	48,8	50,7	45,8	42,2	39,3	37,1	6,0	6,6	6,9	6,2	5,8	5,4	5,1
Тернопільська	31,1	36,9	39,6	37,7	35,2	33,3	31,3	5,0	5,8	6,2	5,9	5,5	5,2	4,8
Харківська	111,3	134,5	139,4	133,0	126,7	118,9	111,8	6,4	7,7	7,9	7,6	7,2	6,8	6,4
Херсонська	35,1	38,3	40,7	38,3	36,9	35,2	32,6	5,1	5,6	5,9	5,6	5,4	5,2	4,8
Хмельницька	41,8	46,8	53,1	49,0	47,0	45,0	40,8	5,3	5,9	6,7	6,2	6,0	5,7	5,2
Черкаська	37,6	45,5	50,8	45,0	42,4	40,0	38,1	4,9	5,9	6,6	5,8	5,5	5,2	5,0
Чернівецька	29,6	30,7	31,3	29,0	28,0	26,2	24,0	5,7	5,8	5,9	5,4	5,2	4,9	4,5
Чернігівська	37,9	42,2	47,0	44,0	40,4	38,0	36,0	5,7	6,3	7,1	6,6	6,1	5,8	5,5
м. Київ	202,6	239,0	256,3	259,7	259,9	258,6	260,3	12,1	14,0	14,9	14,8	14,8	14,6	14,6
м. Севастополь	15,8	18,0	20,9	19,2	18,3	16,8	17,0	6,8	7,7	9,9	8,2	7,8	7,1	7,3

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 316.

За період з 2000 по 2007 рр. середньорічна кількість найманих працівників малих підприємств по Україні зменшилась на 2,1%, а частка зайнятих на них осіб у населенні працездатного віку перебувала на рівні 7,2% (2003 р.) – 6,0% (2007 р.), продемонструвавши тенденцію до зниження.

В окремих областях ці тенденції в основному зберігались. Водночас в таких областях, як Львівська, Київська, Одеська, Харківська, рівень зайнятості на малих підприємствах відносно кількості населення працездатного віку перевищував середній показник по країні в цілому. У Луганській, Закарпатській, Рівненській областях він значно нижчий, ніж в середньому по країні.

Особливості розвитку малого підприємництва в ці роки характеризує також середньорічна кількість зайнятих працівників за видами економічної діяльності (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Середньорічна кількість найманих працівників малих підприємств в Україні за видами економічної діяльності у 2000–2007 рр., тис. осіб*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2007 в % до 2000
Усього	**1709,8**	**1807,6**	**1918,5**	**2034,2**	**1928,0**	**1834,2**	**1746,0**	**1674,2**	**97,9**
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	110,9	130,7	143,7	162,5	164,9	162,0	151,6	135,8	122,4
Промисловість	362,9	389,1	422,5	446,8	402,7	373,4	343,6	319,4	88,0
Будівництво	198,2	217,0	219,2	232,4	222,5	209,4	197,6	194,6	98,2
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	572,9	527,5	494,7	473,9	418,9	375,4	343,1	317,8	55,5
Діяльність готелів та ресторанів	69,5	72,9	76,9	77,6	75,3	71,5	71,8	68,4	98,4
Діяльність транспорту та зв’язку	77,6	88,3	100,6	110,2	106,7	102,8	101,3	100,9	130,0
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	181,2	228,3	291,8	349,3	358,0	365,1	384,0	392,6	2,2 р.
Освіта	21,2	23,8	26,3	27,6	27,3	26,8	15,5	15,1	71,2
Охорона здоров’я та надання соціальної допомоги	17,8	21,0	23,6	26,9	28,3	29,0	29,3	30,3	1,7 р.
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	80,1	90,3	98,5	105,2	101,7	95,9	85,1	76,3	95,3

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 315.

Найбільше скорочення середньорічної кількості найманих працівників за ці роки спостерігалося за такими видами діяльності: торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку – на 44,5%, промисловість – на 12,0%, освіта – на 28,8%. В той же час середньорічна кількість найманих працівників малих підприємств, зайнятих в операціях з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям, збільшилась у 2,2 раза, в охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги – в 1,7 раза.

Тенденція до збільшення середньорічної кількості найманих працівників малих підприємств в Україні за цей період спостерігалася також в таких видах діяльності, як: сільське господарство, мисливство, лісове господарство – на 22,4%; діяльність транспорту і зв'язку – на 30,0%.

За період з 2007 по 2010 рр. кількість найманих працівників на середніх підприємствах скоротилася на 35,0%, на малих підприємствах – на 8,3% [58, с. 309].

Слід відмітити, що за тенденції до скорочення чисельності зайнятого працездатного населення на малих підприємствах в Україні темпи скорочення в окремі періоди розвитку економіки були різні. Якщо протягом 2000– 2007 рр. середньорічні темпи скорочення зайнятості на малих підприємствах становили 0,3%, то протягом 2007–2010 рр. вони збільшились до 6,2% (малі і середні підприємства), а чисельність зайнятого населення працездатного віку зменшилась на 24,7%. У 2010 р. чисельність працівників, зайнятих в малому підприємництві, порівняно з 2009 р. скоротилася на 9,2%, тобто темпи зниження були значно вищими, ніж у попередні роки [58, с. 309], що значною мірою пов'язано з неефективними економічними реформами.

Частка найманих працівників малих підприємств у загальній кількості найманих працівників у 2007 р. зросла до 18,4% проти 15,1% у 2000 р. (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Частка середньорічної кількості найманих працівників малих підприємств у загальній кількості найманих працівників за видами економічної діяльності у 2000–2007 рр., %*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Усього	**15,1**	**17,1**	**18,9**	**20,9**	**20,2**	**19,6**	**19,0**	**18,4**
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	4,4	6,0	7,4	9,9	11,9	13,5	15,2	15,4
Промисловість	8,1	9,1	10,4	11,3	10,2	9,5	8,9	8,7
Будівництво	28,4	33,2	34,8	36,7	33,9	31,8	29,6	28,6
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	50,8	48,6	45,8	43,9	38,4	33,4	28,5	24,5
Діяльність готелів та ресторанів	55,5	57,9	61,2	62,4	60,3	57,5	52,8	48,8
Діяльність транспорту та зв’язку	6,6	7,6	8,8	9,8	9,6	9,3	9,1	8,9
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	28,0	33,8	40,6	46,1	46,5	46,0	46,4	46,2
Освіта	40,8	41,7	36,7	37,8	35,3	34,0	40,2	40,8
Охорона здоров’я та надання соціальної допомоги	25,7	29,2	31,9	32,4	32,4	33,2	33,6	34,1
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	43,3	47,9	51,0	54,7	52,1	49,1	46,7	41,3

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 315.

Збільшення частки найманих працівників малих підприємств у загальній кількості найманих працівників за абсолютного зменшення кількості працівників малих підприємств пояснюється тим, що за ці роки в країні зменшилась загальна кількість найманих працівників у всіх сферах економічної діяльності, що пов’язано зі скороченням виробництва у багатьох галузях.

Як видно з табл. 3.8, основними сферами малого підприємництва є діяльність готелів і ресторанів – 48,8% зайнятих в ній працівників; операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям – 16,2%; надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту – 41,3%; освіта – 40,8%; охорона здоров’я та надання соціальної допомоги – 34,1%; будівництво – 28,6% та ін.

Промисловими видами діяльності на малих підприємствах у 2007 р. було зайнято лише 8,7% від загальної кількості найманих працівників промисловості. Загалом діяльність малих підприємств зорієнтована на надання

послуг і суттєво не змінюється протягом аналізованого періоду. За існуючого рівня розвитку вона не здатна забезпечити значне зростання ВВП і добробут населення, інтенсифікацію процесів формування середнього класу.

Ця обставина частково пояснює поглиблення розшарування населення за доходами, оскільки середній клас у розвинених країнах значною мірою формується за рахунок малого і середнього підприємництва. Незадовільний стан розвитку малого бізнесу стримує формування прошарку середнього класу в країні і забезпечення гідного рівня життя населення.

Можна стверджувати, що мале підприємництво в Україні розвивається своєрідно, відмінно від західних країн. Так, за даними ООН, у США та багатьох країнах світу в сфері малого і середнього бізнесу зайнято близько половини робочої сили недержавного сектору, в Японії майже три чверті активного населення. В Україні рівень зайнятості на малих підприємствах по відношенню до кількості населення працездатного віку складав у 2007 р. лише 6,0%. Вище середнього цей показник був у Львівській (6,9%), Київській, Харківській і Одеській (6,4%) областях. А в таких областях, як Луганська (4,1%), Закарпатська (4,4%), Чернівецька, рівень занятості на малих підприємствах був значно нижчий, ніж в середньому по країні.

Про складність розвитку малого підприємництва в країні свідчить і тенденція зміни частки продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) за видами економічної діяльності. Якщо у США малими і середніми підприємствами виробляється 40–60% валового внутрішнього продукту, у тому числі до 90% продукції високих технологій, то в Україні частка продукції малого підприємництва у загальному обсязі реалізованої продукції складала у 2000 р. 8,1%, а у 2007 р. – лише 4,4% (табл. 3.9). При цьому в промисловості частка реалізованої продукції малими підприємствами в загальному обсязі скоротилася з 2,9% у 2000 р. до 1,9% у 2007 р. Малі підприємства промислової діяльності недостатньо зайняті високотехнологічним виробництвом, а тому навіть за наявності висококваліфікованих кадрів не мають можливостей використати їхні знання в

наукових, конструкторських розробках, оскільки не створюються умови для розвитку малих підприємств на засадах кооперації з великими високотехнологічними підприємствами.

Таблиця 3.9

Частка продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) за видами економічної діяльності у 2000–2007 рр., % *

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Усього	**8,1**	**7,1**	**6,7**	**6,6**	**5,3**	**5,5**	**4,8**	**4,4**
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	6,1	7,9	9,2	10,6	11,6	12,3	12,9	12,0
Промисловість	2,9	2,9	2,9	2,9	2,4	2,3	2,1	1,9
Будівництво	21,3	21,8	20,0	19,8	15,4	16,0	13,3	11,1
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	11,8	8,6	7,6	6,7	5,0	5,3	4,1	3,7
Діяльність готелів та ресторанів	31,9	30,3	30,4	32,0	31,6	29,4	27,3	24,2
Діяльність транспорту та зв’язку	4,0	4,4	4,6	4,4	4,6	4,4	4,2	4,1
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	9,0	9,9	10,6	15,0	15,6	15,8	19,7	18,8
Освіта	28,6	30,8	26,4	25,5	25,0	24,9	30,0	33,0
Охорона здоров’я та надання соціальної допомоги	15,3	15,4	15,5	18,2	17,9	18,3	19,3	19,2
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	21,5	22,7	23,0	23,9	23,2	21,3	18,0	14,8

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 319.

Як позитивну слід відмітити тенденцію збільшення частки продукції малих підприємств сільського господарства, мисливства, лісового господарства (майже у 2 рази). Зросла вона і в операціях з нерухомим майном, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємствам. Відмічається значне зменшення частки продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції в таких видах діяльності, як: торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку і надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту, що пояснюється зменшенням як кількості самих малих підприємств, так і чисельності зайнятих на них працівників.

Тенденція зменшення частки продукції малого і середнього підприємництва у загальному обсязі реалізованої продукції спостерігалася і в

наступні роки. Так, у 2010 р. порівняно з 2007 р. частка середніх підприємств зменшилась на 7,6 відсоткових пункти, малих підприємств – на 4,6 відсоткових пункти [58, с. 309].

У 2008 р. в Україні було прийнято Господарський кодекс, згідно з яким основні статистичні показники, що характеризують стан і тенденції розвитку суб'єктів господарювання, включають: підприємства – юридичні особи та фізичні особи – підприємці.

Підприємство – це юридична особа (підприємство) – самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади, або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних і особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торгівельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом України.

Фізична особа – підприємець – зареєстрована в установленому порядку фізична особа з метою здійснення підприємницької діяльності.

Статистичні дані щодо основних показників діяльності підприємств за їх розмірами надаються за критеріями великих, середніх і малих підприємств, визначеними у Господарському кодексі України від 18.09.2008 року, а саме:

- малими підприємствами визнаються підприємства (незалежно від форми власності), в яких середньооблікова кількість працюючих за звітний рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 70 млн. грн;
- великими підприємствами визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний рік перевищує 250 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує 100 млн. грн;
- середніми визнаються усі інші підприємства.

Однак основні макроекономічні показники цих груп підприємств не дають можливостей повною мірою зіставити розвиток малого підприємництва в країні протягом 2000–2010 рр. Сучасний статистичний облік розвитку

підприємництва вводить нове поняття малого бізнесу, яке завуальовує невдачі, пов'язані в останні роки з недоліками в проведенні економічних реформ та нормативно-законодавчому їх забезпеченні (податкова, пенсійна реформа тощо). Усе це не тільки не сприяє подальшому розвитку малого підприємництва, а й призводить до закриття, скорочення уже діючих підприємств та зростання безробіття, погіршення рівня життя значної кількості громадян.

Динаміка основних показників діяльності суб'єктів господарювання за 2006–2010 роки наведена в табл. 3.10.

Таблиця 3.10

Основні показники діяльності суб'єктів господарювання за 2006–2010 рр.*

	2006	2007	2008	2009	2010	2010 в % до 2006
Кількість суб'єктів господарювання Усього, %	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**-**
підприємства: % до загальної кількості суб'єктів	16,7	15,8	13,8	13,1	16,0	-
на 10 тис. наявного населення, од.	84	89	85	88	75	89,3
фізичні особи-підприємці: % до загальної кількості суб'єктів	83,3	84,2	86,2	86,9	84,0	-
на 10 тис. наявного населення, од.	423	477	530	579	394	93,1
Кількість зайнятих працівників Усього, тис. осіб	**12777,9**	**12926,5**	**13040,0**	**12573,8**	**10772,3**	**84,3**
підприємства: тис. осіб	9379,1	9247,5	9051,0	8350,3	7957,8	84,8
% до загальної кількості зайнятих працівників	73,4	71,5	69,4	66,4	73,9	-
фізичні особи-підприємці: тис. осіб	3398,8	3679,0	399,0	4223,5	2814,5	82,8
% до загальної кількості зайнятих працівників	26,6	28,5	30,6	33,6	26,1	-
Кількість найманих працівників Усього, тис. осіб	10669,5	10605,4	10475,7	9787,5	8845,4	82,9
підприємства: тис. осіб	9247,4	9144,4	8936,8	8228,2	7836,0	84,7
% до загальної кількості найманих працівників	86,7	86,2	85,3	84,1	88,6	-
фізичні особи-підприємці: тис. осіб	1422,1	1461,0	1538,9	1559,3	1009,4	70,9
% до загальної кількості найманих працівників	13,3	13,8	14,7	15,9	11,4	-

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 304.

Як свідчать дані табл. 3.10, частка підприємств у загальній кількості суб'єктів господарювання у 2006 р. складала 16,7%, у 2010 р. – 16,0%, тобто скоротилася на 0,7 відсоткових пункти. В розрахунку на 10 тис. населення їхня кількість зменшилась за цей час на 10,7%. Деяке збільшення частки фізичних осіб-підприємців відбувалося при зменшенні їх у розрахунку на 10 тис. наявного населення – у 2010 р. порівняно з 2006 р. на 7,0%. Особливо високими темпами відбувалося скорочення кількості зайнятих у фізичних осіб-підприємців – на 17,2% порівняно з 15,2% на підприємствах. При зменшенні загальної кількості найманих працівників-суб'єктів господарювання у 2010 р. порівняно з 2006 р. на 17,1%, у фізичних осіб-підприємців вона зменшилась майже на 30%.

Для підвищення ефективності економіки і рівня життя населення важливе значення має подальший розвиток малого підприємництва. У зв'язку з цим заслуговує особливої уваги аналіз підприємницької діяльності підприємств різних розмірів (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Кількість підприємств підприємницької діяльності за розмірами у 2006–2010 рр.*

	2006	2007	2008	2009	2010
Усього, %	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
великі підприємства: % до загальної кількості підприємств	0,3	0,4	0,5	0,5	0,6
на 10 тис. наявного населення, од.	0	1	0	0	1
середні підприємства: % до загальної кількості підприємств	6,9	6,4	6,8	5,8	6,5
на 10 тис. наявного населення, од.	5	5	5	5	4
малі підприємства: % до загальної кількості підприємств	92,8	93,2	92,7	93,7	92,9
на 10 тис. наявного населення, од.	72	76	72	75	63

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 309.

Як свідчать дані табл. 3.11, 92,9% становлять малі підприємства, в яких середньооблікова кількість працюючих за звітний рік не перевищує 50 осіб, а

обсяг валового доходу від реалізації продукції за цей час не перевищує 70 млн. грн.

Таблиця 3.12

Кількість зайнятих працівників на підприємствах залежно від їхнього розміру за 2006–2010 рр. *

	2006	2007	2008	2009	2010	2010 в % до 2006
Усього, тис. осіб	**9272,5**	**9154,3**	**8969,4**	**8274,8**	**7885,8**	**81,1**
великі підприємства: тис. осіб	3189,9	3440,1	3594,3	3278,7	3305,3	103,6
% до загальної кількості зайнятих працівників	34,4	37,6	40,1	39,6	41,9	-
середні підприємства: тис. осіб	3850,3	3482,7	3137,7	2844,1	2506,9	65,1
% до загальної кількості зайнятих працівників	41,5	38,0	35,0	34,4	31,9	-
малі підприємства: тис. осіб	2232,3	2231,5	2237,4	2152,0	2073,6	92,9
% до загальної кількості зайнятих працівників	24,1	24,4	24,9	26,0	26,2	-

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 309.

У 2010 р. порівняно з 2006 р. загальна кількість зайнятих працівників на підприємствах підприємницької діяльності скоротилася на 18,9% при збільшенні за цей час зайнятих на 3,6% на великих підприємствах і значному зменшенні зайнятих на середніх і малих підприємствах, відповідно: на 34,1% і 7,1%. Це призвело до скорочення частки обсягу реалізованої продукції (робіт, послуг) середніх і малих підприємств в загальному його обсязі (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) підприємствами підприємницької діяльності залежно від їхнього розміру за 2006–2010 рр., %*

	2006	2007	2008	2009	2010
Підприємства, усього	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
великі	36,6	39,3	44,6	45,6	48,8
середні	44,6	42,6	39,1	37,7	37,0
малі	18,8	18,1	16,3	16,7	14,2

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 309.

Дані табл. 3.13 демонструють зростання ролі великих підприємств у забезпеченні обсягів реалізованої продукції (робіт, послуг), частка яких у 2010 р. зросла до 48,8% проти 36,6% у 2006 р. Цілком очевидно, що малі і середні підприємства не відіграють належної ролі у виробництві товарів і послуг, частка яких у загальних обсягах суттєво зменшилася.

Стримуючим фактором розвитку малого підприємництва в Україні є відсутність вільних фінансових коштів, низький рівень доходів населення та відсутність пільгових умов оподаткування і кредитування малого підприємництва, які сприяли б швидкому його розвитку. Не меншою мірою стримує розвиток малого бізнесу у виробництві товарів споживання і великий обсяг їх імпорту.

Гальмування процесів розвитку малого підприємництва і збільшення зайнятості у цій сфері діяльності відбувається через недосконалість нормативно-правової, економічної і організаційної бази, відсутність дієвих державних механізмів регулювання, а також через обмеженість фінансового, інформаційного, консультативного та кадрового забезпечення.

На жаль, прийнятий новий Податковий кодекс (2011 р.) не сприяє активізації і розвитку малого підприємництва. За оцінками експертів, поряд з позитивними змінами в системі оподаткування він фактично ліквідував спрощену систему оподаткування, на якій перебувала основна маса малих підприємств. Згідно цього Податкового кодексу, ставка єдиного податку збільшується на 50% при прийнятті на роботу юридичною особою – суб’єктом малого підприємництва додаткового працівника, в той час як в інших країнах, наприклад Франції, передбачається надання позик організаціям, які створюють додаткові робочі місця, і зменшення на деякий час відсотків сплати податкових зобов’язань.

Новим Податковим кодексом не тільки значно звужена кількість видів діяльності малого підприємництва, які мають право на спрощену систему оподаткування, але й втричі збільшено ставку податку для фізичних осіб. Цілком очевидно, що інвалід, який прагне зайнятись одноосібно, наприклад,

ремонтом взуття, не в змозі заплатити податок у розмірі 600 грн у місяць (розділ XIV, гл. I, п. 5.1). Крім того, йому потрібно заплатити комунальні платежі, тарифи на які постійно зростають. При загальному зубожінні населення такий одноосібник-підприємець навряд чи зможе підтримати свій бізнес.

Аналіз стану і динаміки розвитку малого підприємництва в Україні показує, що єдиною можливістю подальшого його розвитку і підвищення ефективності в цій сфері діяльності до рівня розвинутих країн є імплементування цього виду діяльності у високотехнологічні виробництва з високим рівнем інформаційних технологій. Саме ці напрями розвитку малого бізнесу потрібно стимулювати пільговими податковими ставками. Натомість, в тому ж розділі XIV Податкового кодексу (ст. 5, п. 5.12) ставки податку на діяльність в сфері інформатизації встановлюються в розмірі 5% від бази оподаткування, але не менше 1 500 грн.

Надмірне бажання видавити з малого бізнесу додаткові кошти до бюджету проявляється також у тому, що деякі економісти пропонують виокремити із системи спроможного оподаткування малих підприємств податок на соціальне страхування, мотивуючи це тим, що перерахування Казначейством цієї частки із єдиного податку в Пенсійний фонд є недостатнім. Такий підхід не тільки руйнує саму ідею спрощеного оподаткування, але й створює можливість, особливо в умовах переадресування збору єдиного податку місцевому самоврядуванню, додаткового тиску на малі підприємства.

Отже, скорочення видів діяльності малого підприємництва, яким дозволяється працювати на єдиному податку, збільшення втричі ставки оподаткування, спроби перевести мале підприємництво на систему оподаткування на загальних підставах свідчать про явне гальмування розвитку цієї сфери економічної діяльності. Тобто сегмент економіки, який потенційно може сприяти значному піднесенню всієї економіки і збільшенню зайнятості населення, такими діями обмежується. При цьому треба мати на увазі, що офіційно сумарна кількість у 2010 р. фізичних осіб – підприємців та найнятих

ними працівників становить 2,5 млн. осіб. Жодна галузь економіки не зможе забезпечити роботою таку кількість людських ресурсів. Суттєвою обставиною є також те, що підвищення рентабельності функціонування цього сегменту бізнесу може бути забезпечено за умов спрощеної системи оподаткування.

У контексті розширення і якісної зміни системи малого підприємництва позитивним у Податковому кодексі можна вважати запровадження спеціального режиму оподаткування суб'єктів господарювання – юридичних осіб, які реалізують зареєстровані центральними органами виконавчої влади інвестиційні проекти з інвестиціями не менше (для малих підприємств) 500 тис. дол. США на основі енергозберігаючих, економічно прийнятних та високих технологій, пов'язаних з модернізацією діючих та створенням нових підприємств (виробників) з розвитку імпортозамінних та експортноорієнтованих галузей і розширення нових робочих місць.

Такий підхід має стратегічне значення для виходу малого підприємництва України на світовий рівень як за основними макроекономічними параметрами: збільшення частки у ВВП, загального обсягу випуску продукції, так і поетапним підвищенням рівня зайнятості населення в цьому секторі економіки за декілька років до 25%, а згодом і до 50%, як у розвинутих країнах.

Мале підприємництво в Україні розвивалось як сфера зайнятості в багатьох формах: дочірні підприємства; спільні підприємства з іноземними інвесторами; невеликі підприємства; самозайнятість у сфері послуг, виробництві продукції легкої промисловості; посередницьких послуг та великої кількості роздрібних реалізаторів товарів тощо.

На створення і діяльність малих підприємств та фізичних осіб-підприємців в країні значний вплив справила конверсія оборонних виробництв і пов'язана з нею реалізація великої кількості матеріальних ресурсів; зміна структури промисловості і ліквідація багатьох великих підприємств, вивільнення значної кількості працюючих.

Набули в той період значного поширення неповна зайнятість населення, безробіття, розвинувся тіньовий сектор економіки. Усі ці та інші процеси

наклали свій відбиток на розвиток малого підприємництва в країні, зокрема воно розвивалося переважно у сфері послуг, а не у високотехнологічних виробництвах.

Для подальшого розвитку малого підприємництва, яке могло б стати відчутним фактором технологічного прориву, якого потребує економіка країни та її промисловий комплекс, необхідно:

- удосконалити нормативно-правову базу в напрямі створення умов для підвищення економічної і соціальної зацікавленості підприємців у розвитку малого бізнесу;
- задіяти економічні важелі управління малим підприємництвом, у тому числі фінансування, оподаткування, кредитування;
- створити умови для розвитку високотехнологічних підприємств країни, поряд з якими могли б розвиватися як субпідрядні підприємства малого бізнесу, що сприяло б зростанню їх кількості, додаткових робочих місць та збільшенню занятості населення;
- створити умови для організації виробництв, заснованих на принципах новітніх інформаційних технологій, здатних виробляти власну наукоємну продукцію.

Такий підхід до активізації розвитку підприємств малого бізнесу знайшов широке застосування в економічно розвинутих країнах.

Вирішення цих проблем в Україні потребує продовження реалізації і підвищення ефективності законодавчої, економічної і нормативної бази для здійснення переходу до нової соціально-економічної системи, яка сприяла б подальшому розвитку вільних ринкових відносин з одночасним сильним державним регулюванням та створенню демократичних механізмів контролю за цими процесами громадянського суспільства.

3.4. Спільна відповідальність держави і приватного бізнесу за ефективний розвиток економіки як важлива умова підвищення добробуту населення

Початок XXI століття – епоха бурхливих перемін, коли всі сторони звичного життя і динаміка суспільства радикально змінюються. Світ стає невпізнанним і вимагає нового розуміння з боку вчених, державних і політичних діячів, лідерів бізнесу довготривалої стратегії розвитку, а також іншого мислення та дій, пов'язаних з історичною відповідальністю як перед минулими, так і перед майбутніми поколіннями.

Україна на етапі розбудови ринкової економіки зіткнулась з історичними викликами прискореної модернізації всіх сфер суспільного виробництва, зокрема промислового, формування кардинально нових соціально-трудових відносин. Цей шлях, який розвинуті країни світу проходили століттями, нашій країні потрібно пройти в надзвичайно короткий термін. Зокрема, необхідно обновити застаріле обладнання, освоїти новітні технології і підготувати високопрофесійні кадри відповідно до стандартів постіндустріального суспільства. Така модернізація не може бути здійснена мобілізаційними методами «зверху», вона вимагає активної участі людей, повноцінного використання людського потенціалу нації.

Комплексний характер актуальних задач, що стоять перед Україною на етапі становлення постіндустріального суспільства і переходу до інформаційного, потребує залучення широких верств населення для їхнього вирішення; зміни традиційної моделі мислення і соціальних стереотипів та адаптації їх до ринкової економіки; сприйняття та використання досвіду формування і розвитку приватного сектора, дієвості державного механізму управління національною економікою та притаманними їй соціально-трудовими відносинами. У зв'язку з цим однією з рушійних сил якісної модернізації виробничої сфери і економічної бази країни покликаний стати бізнес, інтегрований в систему державно-приватного партнерства та

індикативного планування. Проблема інтеграції зусиль держави, місцевих органів влади та приватного бізнесу щодо соціально-економічного розвитку країни особливо актуалізувалася в умовах фінансово-економічної кризи. У взаємодії держави і бізнесу вирішального значення набуває їхня соціальна відповідальність, яка, на жаль, в Україні ще не стала основою їхньої діяльності, не відповідає стандартам розвинутих демократичних країн, не забезпечує зростання добробуту народу і процвітання країни.

Сучасна економічна ситуація в країні характеризується вкрай повільним виходом із застою і кризи більшості видів економічної діяльності. Розвиток багатьох підприємств гальмується кризою платежів, обмеженістю обігових коштів, збільшенням частки тіньового виробництва. До цього слід додати катастрофічну нестачу бюджетних коштів, а значить, неможливість повноцінного державного фінансування економічних і соціальних програм. Крім того, більшість господарюючих суб'єктів, як правило, відірвані від стратегічних інвестиційних ресурсів та програм приватного бізнесу.

На думку професора О. Грішнової, саме соціальна відповідальність може стати об'єднуючою національною ідеєю, яка допоможе знайти вихід із затяжної системної кризи, що охопила всі сторони суспільного життя.

Під соціальною відповідальністю вона розуміє усвідомлення суб'єктами соціальної держави єдності соціального простору, свідоме виконання своїх обов'язків перед співгромадянами, суспільством, державою, підкреслюючи таким чином домінування морального компоненту та системи цінностей [135, с. 39–40].

Розглядаючи рівні та форми соціальної відповідальності, О. Грішнова виділяє як загальні, так і специфічні проблеми її розвитку в Україні [155, с. 43]. Водночас маємо констатувати, що в Україні формується прошарок бізнесменів, які розуміють, що головним є не гроші, а проекти, в які ці гроші вкладаються. Тож завданням держави є створення стимулів для реалізації таких бізнес-проектів (у першу чергу інноваційних та інфраструктурних), що забезпечило б вихід українських компаній на світові стандарти конкурентоспроможності,

створило б можливості задовольняти потреби споживачів та налагоджувати взаємовигідне співробітництво з зарубіжними компаніями-партнерами.

На наше глибоке переконання, ця політика може бути успішною тільки в тому випадку, коли її розробка здійснюватиметься в режимі діалогу представників влади, бізнесу і суспільства. Головна мета державної політики – досягнення Україною високого рівня національної конкурентоспроможності, і досягти цього можна лише в рамках збалансованої системи «сильна держава – сильний бізнес». Ми бачимо завдання держави у створенні умов, за яких інвестиції, інновації та інтеграція (як вертикальна, так і горизонтальна) будуть притягувати одне одного і продукувати проекти щодо появи на ринку нових продуктів та послуг [158].

Сьогодні немає необхідності доводити, що без чітко сформульованої концепції соціально-економічної політики управляти неможливо. Однак мусимо констатувати, що в нашій країні не сформована чітка державна політика щодо ефективного розвитку перспективних галузей економіки, створення сучасних робочих місць і, в кінці кінців, підвищення добробуту всіх верств населення. Перш за все необхідна прозора і прийнятна для бізнесу державна програма економічного розвитку. Пріоритетними напрямами формування і реалізації ефективної економічної політики повинні бути наступні:

- організація бізнес-середовища, сприятливого для розвитку національної економіки, забезпечення високого рівня її конкурентоспроможності та зайнятості в ній конкурентоспроможних професійний кадрів;
- підвищення ефективності інфраструктурних комплексів та виробництв, які забезпечують стійкий розвиток економіки, стимулюють формування нових підприємств; упровадження системи моніторингу процесів стійкого розвитку економіки.

Не можна не відмітити, що до останнього часу підприємці переважно використовували ті інвестиції, які держава раніше робила у систему освіти та

систему капіталізації людських ресурсів. За соціальної ситуації, коли тисячі громадян балансують на грані виживання, більша частина заходів модернізації, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності, вимагає вирішення соціальних проблем. Тому збільшення заробітної плати працівників і зростання інвестицій в якість людського капіталу на сьогодні стають одним з першочергових завдань держави. Ні один проект не буде реалізований повною мірою без відповідного економічного розвитку і підвищення рівня та якості життя населення.

Основною метою розвитку економіки на сучасному етапі і в перспективі є задоволення внутрішнього платоспроможного попиту на сучасну конкурентоспроможну продукцію, а також розширення присутності вітчизняних виробників на зовнішньому ринку. Її досягнення, що значною мірою визначає ефективність і темпи соціально-економічного розвитку України, повинно здійснюватися на основі перетворення промисловості, сільського господарства і науки у конкурентоспроможний, ефективний, що динамічно розвивається, високотехнологічний та сприйнятливий до інновацій комплекс, інтегрований у стратегічні програми, визначені економічною політикою держави, а також у систему міжнародного поділу праці.

Прийняті урядові рішення уже сьогодні створюють певні можливості для активного формування і практичної реалізації цих процесів. Однак відсутність чітко сформованої позиції самого бізнес-співтовариства у сфері промисловості і науки щодо прискореної модернізації машинобудування та інших галузей економіки, ефективної державної промислової політики (у тому числі стосовно перспектив розробки і виробництва вітчизняних товарних груп, необхідних для досягнення паритету з провідними світовими виробниками), техніко-технологічна відсталість галузей промисловості, які виготовляють наукоємну продукцію, зумовлюють низьку інвестиційну привабливість промисловості для фінансових структур та іноземних інвесторів.

Аналіз засвідчує, що нерідко урядові рішення і постанови, законодавчі ініціативи держави, спрямовані на розвиток економіки, в тому числі на

активізацію інноваційної діяльності, суттєво стримуються або залишаються нереалізованими в зв'язку з посиленим тотальним зносом основних фондів та відпливом кваліфікованих кадрів. Низька інвестиційна привабливість промислових підприємств, зокрема в металообробленні та машинобудуванні, суттєво стримує можливі позитивні зрушення в інших галузях економіки.

Основними проблемами залишаються:

- наявність надлишкових виробничих потужностей і, відповідно, високі витрати на їхнє утримання;
- недосконала система менеджменту;
- критичний знос устаткування;
- відплив кваліфікованих кадрів;
- дефіцит фінансових ресурсів для модернізації виробничої та соціальної інфраструктури;
- низька конкурентоспроможність продукції на світовому ринку.

Наявні тенденції до втрати конкурентоспроможності на світовому ринку наукоємної та високотехнологічної продукції, зростання імпорту цих видів продукції в Україну, триваючі банкрутства підприємств і переділ їхніх майнових комплексів на фоні припинення основної діяльності суттєво погіршують економічну ситуацію в країні та загострюють проблеми соціального захисту населення.

Згідно Звіту Всесвітнього економічного форуму про глобальну конкурентоспроможність за 2007–2008 роки Україна серед 131 рейтингової країни світу за індексом глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, GCI) посіла 73-є місце, а за індексом конкурентоспроможності бізнесу (Business Competitiveness Index, BCI) – 81-е місце. Лідерами за індексом глобальної конкурентоспроможності (країни, що увійшли в першу десятку) були США, Швейцарія, Данія, Швеція, Німеччина, Фінляндія, Сінгапур, Японія, Великобританія та Нідерланди.

Індекс конкурентоспроможності бізнесу, розроблений під керівництвом гарвардського професора М. Портера, є синтетичним показником і включає

якість національного бізнес-клімату, зокрема такі позиції, як «якість національного ділового клімату» та «операції і стратегії компаній». За цими позиціями Україна посіла, відповідно, 82 та 83 місця.

Згідно з доповіддю Світового банку – Doing Business 2008 (Ведення бізнесу: річний звіт, що дозволяє об'єктивно оцінювати законодавство, пов'язане з регулюванням підприємницької діяльності, та його правозастосування) Україна посіла 139 позицію серед 178 країн світу.

На жаль, ситуація з конкурентоспроможністю України на глобальних ринках поки що не покращилась.

Аналіз засвідчує, що лідерами з глобальної конкурентоспроможності є країни, які досягли найвищих показників ВВП на душу населення (понад 20 тис. доларів США). Ці країни відзначаються високим розвитком таких інституцій, як:

- відкрита ринкова економіка, вільне ціноутворення, незначні митні бар'єри, висококонкурентне ринкове середовище;
- домінування приватної власності за умови її захисту;
- ефективне податкове адміністрування; податкова система, що підконтрольна платникам податків через демократичні представницькі інституції;
- ефективні державні організації з низьким рівнем корупції;
- прозорі суспільні і фінансові інститути;
- демократична політична система з високим рівнем політичної конкуренції, надійними механізмами контролю над державою та бюрократією;
- законослухняність громадян, незалежна судова система, якій громадяни довіряють, сильна система органів правопорядку та виконання судових рішень;
- мінімальні розбіжності між формальними та неформальними нормами соціальної поведінки.

Ситуація, що склалась в Україні, може призвести до глибокої кризи довіри як до бізнесу, так і держави, інвестиційної апатії бізнесу, посилення втечі капіталів тощо.

Одним із найбільш дієвих заходів щодо організації сприятливого для розвитку національної економіки бізнес-середовища є становлення і розвиток державно-приватного партнерства. Слід зазначити, що в Україні соціальна активність бізнесу переважно проявляється в благодійних акціях як формах самозаспокоєння сумління бізнесмена.

Запровадження європейських соціальних стандартів, цивілізованих соціальних відносин вимагає європейського підходу до питань взаємовідносин між бізнесом і владою, бізнесом і суспільством. У першу чергу держава повинна стати гарантом вільного розвитку підприємницьких ініціатив, а бізнес – соціально відповідальним перед суспільством.

Сьогодні для того, щоб ініціювати процес розподілу соціальної відповідальності і збільшення кількості ступенів свободи підприємництва, необхідно чітко визначити баланс між державним регулюванням і вільним підприємництвом, виробити механізм передачі таких повноважень, забезпечити необхідний рівень готовності і професійної здатності бізнесу взяти на себе вирішення соціальних проблем.

Вирішення проблеми соціальної відповідальності покликано запобігти і зняти назріваючі протиріччя як у взаємовідносинах бізнесу і суспільства, так і у взаємовідносинах бізнесу і влади. А це, в свою чергу, призведе до підвищення лояльності суспільства до влади та бізнесу, зменшення ролі державного регулювання, загального поліпшення соціального клімату в суспільстві, підвищення темпів економічного розвитку країни.

Для забезпечення високих темпів зростання економіки необхідно сформувати сприятливий діловий клімат, змінити ставлення широкої громадськості до бізнес-середовища, крупних корпорацій, загалом змінити ціннісну систему ринкової економіки. Всі ринкові механізми повинні бути

задіяні таким чином, щоб не лише збільшувався прибуток підприємців, але і зростав добробут населення.

Отже, цілком очевидно, що системні стратегічні перетворення в економіці, особливо у сфері виробництва наукоємної і високотехнологічної продукції, потребують мобілізації як державних можливостей сприяння таким перетворенням, так і створення реальних механізмів, які забезпечували б комплексний підхід до розробки і реалізації програм стратегічного розвитку, спрямованих на ефективне функціонування та підвищення конкурентоспроможності відповідно до вимог сучасного ринку. Слід зазначити, що Урядом прийнята програма активізації економічного розвитку, яка передбачає на найближчі два роки (2014, 2015) пріоритети розвитку та заходи з боку держави щодо його забезпечення.

Ефективний розвиток економіки, в тому числі промислового виробництва, необхідно здійснювати шляхом практичної реалізації всього комплексу завдань, які визначають єдину стратегію – забезпечення ефективності і конкурентоспроможності на основі інноваційної діяльності як результату структурних перетворень. Оптимальною формою розвитку та умовою такої діяльності на етапі стратегічних перетворень повинно стати якісно вибудоване і методологічно продумане державно-приватне партнерство у сфері промисловості, науки та освіти [156].

Державно-приватне партнерство – це діловий і взаємовигідний альянс між державою і приватним бізнесом для реалізації проектів у суспільно важливих сферах економічної діяльності. Як середньо- і довгострокові взаємовідносини між державним і приватним секторами воно базується на розподілі ризиків і доходів, об’єднанні професійних знань, спільному фінансуванні.

Державно-приватне партнерство спрямоване на використання ресурсів бізнесу для задоволення суспільних потреб. Такими ресурсами є капітал, ноу-хау, досвід менеджерів. Міжнародний валютний фонд на основі аналізу даних Світового банку виділяє чотири групи факторів, які впливають на розвиток

державно-приватного партнерства. Це, зокрема, стан державного бюджету; стабільна макроекономічна ситуація (передбачувана політика уряду, низька інфляція, стабільний обмінний курс); обсяг внутрішнього ринку (величина попиту і купівельна спроможність); стан ринкових інститутів [157].

В Україні, крім відмічених факторів, що зумовлюють стагнуючий стан макроекономічних процесів, низький рівень життя населення, а також недосконалість ринкових інститутів, ускладнюють і обмежують впровадження державно-приватного партнерства також недосконалість чинної законодавчої бази; недостатня компетентність з цього питання не лише у держави, але і приватного бізнесу; нерівноправність учасників партнерства; відсутність культури і практики партнерства; високий рівень корупції; відсутність стратегічного цілеорієнтованого підходу до планування, довгострокового фінансування, системи гарантій інвестицій приватного сектора, оцінки ефективності проектів.

Прийнятий Закон України «Про державно-приватне партнерство» та відповідні законодавчі акти в основному дають можливість реалізувати систему державно-приватного партнерства, хоча і потребують визначення складових його загальної технології та економічної конкуренції.

На думку В. М. Новікова, система державно-приватної інтеграції характеризується взаємодією трьох компонентів – соціальної відповідальності бізнесу, державно-приватного партнерства та цільових фінансових фондів [160, с. 129].

Настав момент, коли численні обговорення підходів до формування державно-приватного партнерства у вирішенні проблем ефективного розвитку економіки повинні перерости у практичні дії з реалізації поставлених завдань.

Спільність стратегічних цілей держави і бізнесу зумовлюється наступними обставинами:

- усвідомлення нових правил гри глобального світу, перехід конкуренції на якісно новий рівень (конкуренція країн і регіонів);

- взаємозалежність благополуччя корпорацій, приватних осіб, регіонів і держави (робочі місця, дивіденди, податки та ін.);
- інфраструктурна роль державного і регіонального адміністрування, яке створює плацдарм і сприятливе зовнішнє середовище для підвищення конкурентоспроможності бізнесу;
- ідеологічна роль держави, яка визначає національну стратегію розвитку і об'єднує представників різних сфер бізнесу для зміцнення мережевих зв'язків між ними, а також сприяє встановленню принципів соціального партнерства на рівні корпорацій для погодження інтересів власників, менеджерів та найманих працівників і, відповідно, зменшення можливої соціальної напруги.

Роль держави в глобальній конкурентній боротьбі посилюється і суттєво змінюється, оскільки традиційні інструменти підвищення національної конкурентоспроможності, зокрема такі, як вплив на валютні курси, регулювання процентних ставок, наявність природних ресурсів і т.п., уже не актуальні. Виграє тільки та організація, яка схильна до інновацій і постійної модернізації. Саме держава і здатна створити сприятливий ґрунт для економіки знань і поширення цінності науки. Чим жорсткіші умови конкуренції всередині країни, тим більше шансів у підприємства стати конкурентоспроможним на міжнародному ринку.

Закономірним процесом суспільного розвитку на сучасному етапі трансформації економіки України є корпоративізм. Корпоративізм – це форма організаційної поведінки, за якої асоціації, представляючи інтереси своїх членів, також орієнтують їх враховувати інтереси інших суб'єктів ринкової економіки [68]. Недивлячись на конкуренцію між організаціями, корпоративізм надає можливість підприємствам, асоціаціям роботодавців, профспілкам працівників досягнути високого рівня кооперації і забезпечити досягнення колективного блага, яке відповідає широким суспільним інтересам.

Концепція корпоративного управління як цілісної системи взаємовідносин між акціонерами (власниками) корпорацій, їхніми

менеджерами (виконавчими органами), кредиторами, найманими працівниками, державою і суспільством загалом виникла і отримала розвиток завдяки усвідомленню того факту, що ефективне ведення бізнесу і досягнення інвестиційних цілей у глобальному економічному середовищі можливі лише за умови оптимального погодження інтересів усіх учасників суспільного виробництва та осіб, безпосередньо причетних до цього процесу. У розвинутих країнах відмічається тенденція до посилення державного регулювання через систему національних і глобальних інституцій. В умовах посилення глобалізації без цього неможливо вирішити нові проблеми розвитку.

Для України в цих умовах існує один безальтернативний стратегічний курс – поєднання розвитку підприємництва у формі малого і середнього бізнесу з формуванням крупних фінансово-промислових груп (корпорацій), здатних витримувати конкуренцію на світових ринках. Такі корпорації можуть і повинні реалізовувати стратегію інноваційного випереджального розвитку промислового комплексу та економіки загалом, чому повинно сприяти ефективне державне регулювання. Однак держава не має поки комплексної державно-корпоративної системи управління. Відомо, що на початковому етапі ринкових перетворень в Україні виникла тенденція до зменшення втручання держави у справи бізнесу, зниження рівня регулювання економіки.

Разом з тим існує багато урядових ліній поведінки, які справляють безпосередній вплив на діяльність підприємств, починаючи від валютної і податкової політики і закінчуючи освітою і навчанням. Крім того, зростає необхідність регулювати вплив на навколишнє середовище, здоров’я і безпеку населення, а також законодавство, яке забезпечувало б рівні можливості для розвитку бізнесу. Посередниками між урядом і бізнесом є асоціації роботодавців, які надають обґрунтовані пропозиції щодо розвитку конкретних галузей або всієї сфери бізнесу, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності товарів і послуг.

Державно-приватне партнерство видається особливо ефективним у сфері освіти, наукових досліджень, реалізації інновацій, інфраструктурних проектів.

Водночас за відсутності ефективних державних важелів і механізмів регулювання спостерігається наростання негативних тенденцій у проведенні соціальної політики з боку приватного бізнесу, які проявляються:

- у жорсткій орієнтації на максимальний прибуток (надприбуток) і мінімальні витрати на соціальні програми;
- економії на людських ресурсах і людському капіталі;
- орієнтації на ухилення від контролю держави, на порушення національних законів, зокрема у сфері оподаткування;
- форсованому просуванні власних стандартів виробництва, нехтуванні екологічними вимогами, що підриває засади стійкого економічного розвитку;
- намаганні використати державні ресурси і преференції у власних інтересах.

Проте не слід забувати, що бізнес є важливим специфічним структурним елементом суспільства. Він самостійний, акумулює велику кількість ресурсів і серйозно впливає на суспільний розвиток. У першу чергу, в сфері бізнесу зосереджений найбільш дорогий ресурс – освічені, ініціативні, талановиті, інноваційно думаючі і готові ризикувати працівники, які і задають вектор розвитку економіки. На соціальну сферу вплив бізнесу здійснюється за такими напрямами, як:

- система цінностей (продукуючи споживчі товари, задає певні стандарти, еталони, зразки);
- система масових комунікацій (завдяки підконтрольним видавництвам, рекламі);
- свідомість (завдяки системі соціальних норм і принципів).

Все це визначає не лише економічну, а й соціальну відповідальність бізнесу. Для ефективного розвитку бізнес повинен підтримувати соціальне середовище, в якому він перебуває. Для цього необхідно:

- створювати умови для відтворення людських ресурсів;
- забезпечувати охорону і безпечні умови праці;

- підтримувати рівень зайнятості, брати участь у програмах перекваліфікації працівників за умови скорочення робочих місць;
- фінансувати системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації персоналу;
- своєчасно і в повному обсязі сплачувати податки;
- відраховувати страхові внески за програмами пенсійного, медичного та соціального страхування;
- брати участь у благодійній діяльності.

Завдання, проте, полягає не в тому, щоб заставити приватні підприємства взяти на себе соціальні платежі, а в тому, щоб окреслити основні пріоритети розвитку країни і розробити механізм формування соціального партнерства.

Позиція держави має полягати у виробленні стратегії розвитку базових галузей економіки, готовності до активної взаємодії з бізнесом для якнайшвидшого досягнення необхідного рівня ефективності і конкурентоспроможності вітчизняних виробників. Машинобудування та інші наукомісткі і високотехнологічні виробництва, аграрний сектор безумовно повинні розглядатися як пріоритети розвитку української економіки. Тому необхідно консолідувати потенціал національної економіки і науки на основі продуманих і обґрунтованих програм наукових досліджень розвитку конкурентоспроможної продукції, перш за все експортноорієнтованої, розробки і впровадження нових видів конкурентної наукоємної продукції.

Для побудови системи ефективного партнерства держави і бізнесу необхідно дотримуватись наступних базових принципів:

- активно просувати інформацію на ринку і в суспільстві щодо можливостей української економіки, її науково-технічного та виробничого потенціалу (поточні можливості та перспективи розвитку повинні розуміти всі, у тому числі молодь, з позицій позитивної перспективи вирішення кадрових проблем);

- технологічне переозброєння є головним завданням на шляху конкурентоспроможного розвитку, і його вирішення вимагає продуманої методології розробки та реалізації таких програм;
- технологічне переозброєння повинно здійснюватися на основі серйозної модернізації виробництва, пов'язаної з переходом до ефективних, оптимізованих по виробничих потужностях комплексів з розвинутою системою виробничої кооперації (промисловий субконтрактинг), що активно використовує у своїй діяльності передові інформаційні технології та базується на системі менеджменту якості, адекватної світовим стандартам;
- створення регіональних науково-виробничих систем, побудованих на принципах кластеру;
- формування партнерської взаємодії підприємств і організацій в межах регіонів з побудовою ефективної консолідованої системи просування їхньої продукції та послуг на внутрішньому та зовнішніх ринках;
- гарантування ефективного захисту підприємств від недобросовісної конкуренції або дій, спрямованих на їхнє знищення шляхом ініціювання банкрутств, рейдерства тощо, що перешкоджають розвитку або ставлять під загрозу їхню діяльність.

Різні моделі соціального партнерства, що є завоюванням перш за все соціал-демократії, функціонують у скандинавських країнах, Австрії, Швейцарії, Німеччині, інших країнах Західної Європи. Соціальне партнерство як інститут забезпечує взаємодію відповідних суб'єктів соціуму з метою досягнення консенсусу і примирення соціальних інтересів.

У нашій країні соціальне партнерство повинно отримати новий тренд розвитку у мінливих соціально-економічних умовах.

Розвиток техніки та інформаційних технологій, сучасна організація праці, необхідність працювати у команді, приймати нестандартні рішення вимагають від працівників більш широких знань, умінь і компетенцій, ніж раніше. Зараз зростає потреба у компетенціях, які можуть бути перенесені з однієї сфери діяльності на іншу. У зв'язку з цим професійна освіта набуває особливого

значення як для окремої особистості, так і для роботодавця та суспільства загалом. Саме тому професійна освіта і навчання стають предметом прискіпливої уваги та інтересів соціальних партнерів.

Взаємний інтерес соціальних партнерів щодо подальшого економічного розвитку становлять неперервна професійна освіта і навчання, підготовка конкурентоспроможних фахівців, що реалізуються на основі взаємодії з установами різних рівнів, а також шляхом інтеграції освіти, науки і виробництва.

Основними цілями соціального партнерства у сфері професійної освіти України можна вважати наступні:

- реалізація державної політики у сфері професійної освіти і підготовки конкурентоспроможних кадрів на рівні розвинутих країн;
- забезпечення динамічного ринку праці фахівцями і робітниками потрібних профілів і кваліфікацій відповідно до тенденцій стратегічного розвитку економіки та інтеграції її у світове економічне співтовариство;
- швидка адаптація підготовки, неперервного навчання і перепідготовки кадрів до змін на ринку праці;
- підвищення якості трудового потенціалу, професійної мобільності і конкурентоспроможності фахівців.

Для реалізації цих цілей видається доцільною участь соціальних партнерів у:

- розробленні кваліфікаційних вимог;
- розробленні стандартів професійної освіти та визнанні кваліфікацій;
- організації виробничого навчання і стажувань, профорієнтаційній роботі;
- розробленні нових інструментів та методик аналізу ринку праці;
- удосконаленні нормативно-правової бази професійної освіти і навчання;
- розробленні нових механізмів фінансування професійної освіти.

Слід зазначити, що певною мірою навчальні заклади професійної освіти зберегли партнерські зв'язки з підприємствами, зокрема з так званими колишніми базовими підприємствами-шефами, які надавали робочі (учнівські) місця для проходження виробничої практики та робочі місця випускникам, а також надавали навчальним закладам матеріальну допомогу в оснащенні виробничих майстерень, обладнанні кабінетів і т.п. Однак великі державні промислові підприємства тривалий час перебували у стані кризи і лише недавно почали відновлювати свій потенціал (і то не повною мірою). Ряд підприємств було закрито, а більшість змінила форму власності. Водночас появились малі і середні підприємства, зокрема у сфері послуг, які потребують кваліфікованих кадрів. Відчувають потребу в нових кваліфікованих працівниках і великі підприємства.

Участь роботодавців регіонів у розробленні кваліфікаційних та освітніх стандартів, які містили б регіональний компонент та спеціалізацію навчальних закладів, дозволила б зорієнтувати їх на потреби регіональних та локальних ринків праці.

Відповідальність за реформування та оновлення освітньої політики, законодавчої бази і системи професійної освіти та навчання у відповідь на динамічний попит на ринку праці покладається на державу та соціальних партнерів.

Держава повинна забезпечити ефективний стійкий розвиток системи навчання і підготовки кадрів у ситуаціях бюджетних обмежень, а приватний бізнес постійно підтримувати свою конкурентоспроможність, визначальним фактором якої є відповідно підготовлені працівники. Проте короткострокові цілі бізнесу не завжди стимулюють його до інвестування в освіту, особливо в умовах перевищення пропозиції над попитом на ринку фахівців і робітників з середньою професійною освітою.

Вважаємо, що роботодавці повинні визнати і прийняти як необхідність інвестування в людський розвиток виходячи з довгострокових перспектив.

Загалом сьогодні вже спостерігається розуміння і визнання більшістю провідних корпорацій, підприємств зростаючої ролі роботодавців як суб'єктів соціального партнерства щодо вирішення кадрових проблем. Зацікавленість їх зумовлюється також і тим, що ефективний розвиток бізнесу сприятиме стабільному формуванню самодостатнього середнього класу як гаранта соціальної стабільності у суспільстві. Розвиток малого і середнього бізнесу забезпечить становлення самостійних джерел доходу за рахунок приватної підприємницької ініціативи економічно активної частини населення, зменшення соціального навантаження на витрати бюджетів усіх рівнів, створення нових робочих місць, пожвавлення попиту і пропозиції на внутрішньому ринку, швидке освоєння імпортозамінюваної та орієнтованої на експорт продукції.

РОЗДІЛ 4
РІВЕНЬ ЖИТТЯ МАЛОЗАХИЩЕНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

4.1. Спрямованість соціально-економічного розвитку як основна детермінанта економічного становища малозахищених верств населення

Здобуття Україною статусу незалежної держави та реформування її економіки призвели до створення по суті нового суспільства і нових механізмів соціально-економічного регулювання в економічній, політичній, соціальній та гуманітарній сферах. Нові механізми покликані забезпечити міцне підґрунтя для становлення високорозвиненої, соціальної за своєю сутністю, демократичної правової держави, її інтегрування у світовий економічний процес як країни з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші проблеми свого соціально-економічного розвитку.

Однак проведення реформ через механізм лібералізації державно-адміністративної системи управління та наявний інструментарій економічної політики у попередній період не були націлені на забезпечення якісних перетворень в країні – інноваційний розвиток, оновлення структури виробництва, зростання ВВП на душу населення, подолання глибокої диференціації доходів та ін. Не ставилась і мета формування сильної держави, активізації її регулюючої функції та проведення такої політики, яка б не лише сприяла, а й істотно посилювала ринковий вектор розвитку та підвищення ефективності виробництва і рівня життя населення.

Досвід країн, які здійснювали глибокі перетворення, засвідчує, що реальний успіх реформування і розвитку економічної і соціальної сфер можливий лише тоді, коли реформи і їхні результати відповідають інтересам і

сподіванням широких верств населення та отримують достатню суспільну підтримку.

Перехід від збанкрутілої адміністративно-планової економіки до ринкової супроводжувався глибоким падінням виробництва, яке у своїй основі було неконкурентним та неефективним. З 1990 по 1999 рр. (період кризи) обсяг ВВП скоротився на 59,2%, промислової продукції – на 48,9, сільськогосподарської – на 51,5%. Реальна заробітна плата зменшилася майже в 4 рази. За ці роки були повністю розбалансовані грошова та фінансова системи. Дефіцит державного бюджету покривався грошовою емісією НБУ. Поступово (потрібно було майже п’ять років напруженої роботи) в Україні намітилося економічне зростання, стабілізація національної грошової одиниці, відбулися позитивні зрушення в сфері життєзабезпечення населення. Однак навіть у 2010 р. країна не досягла обсягу ВВП, у т.ч. на душу населення, 1990 р.

Критично оцінюючи модель ринкової трансформації, слід відзначити, що фактично вона зводилася до логіки однобокого економізму без врахування пріоритетності інституційних та соціальних перетворень, необхідності посилення в процесі реформ дієздатності держави, взаємозв’язку економічних та неекономічних чинників суспільного розвитку економіки і суспільства в цілому. Тому значна частина проблем, що накопичилися, породжена саме розбалансуванням економічних, соціальних та політичних чинників суспільних перетворень.

Так, за період реформування економіки реальна заробітна плата і соціальна допомога населенню знижувалися значно швидше, ніж реальний ВВП. До того ж практично до 2000 р. їх виплата затримувалася на декілька місяців у більшості бюджетних і небюджетних установ і, як наслідок, постійно знижувалася купівельна спроможність основної маси населення. Все це безпосередньо вплинуло і продовжує впливати на зниження життєвого рівня населення України, який є відображенням соціально-економічної ситуації в країні.

На нашу думку, рівень життя населення характеризує можливості за рахунок отримання винагороди за працю, попередньої трудової діяльності (пенсійні виплати), соціальної допомоги у зв'язку з непрацездатністю задовольняти матеріальні і духовні потреби, необхідні для розширеного відтворення трудового потенціалу та всебічного розвитку особистості.

Кожна країна має власний рівень життя населення, свою специфічність та оптимальність показників, що його характеризують. Головним, визначальним та інтегруючим показником, що відображає існуючий рівень життя населення, є рівень споживання матеріальних і духовних благ.

Структурними елементами рівня життя населення є рівень реальних доходів і заощаджень; забезпеченість житлом і можливість сплачувати за отримані житлово-комунальні послуги; споживання продуктів харчування згідно фізіологічних норм; споживання непродовольчих товарів та схильність до накопичення; майнова забезпеченість; рівень задоволення духовних потреб населення. Якісними показниками рівня життя населення є тривалість життя, стан здоров'я, рівень освіти та можливість отримання якісних медичних і освітніх послуг, наявність вільного від трудової діяльності часу, суспільно-політична активність, рівень забезпечення суспільно-правових гарантій і політичних свобод для всебічного розвитку особистості та дотримання прав людини.

На формування рівня життя населення впливають численні фактори, основними з яких можна вважати: стан розвитку економіки; характер соціально-трудових відносин; відношення людини до власності та розподілу новоствореного продукту; ситуація на ринку праці (повна і неповна зайнятість, реальне і приховане безробіття, співвідношення між вивільненими і працевлаштованими громадянами, кількість претендентів на одне робоче місце); рівень монетизації ВВП та частка фонду заробітної плати у ВВП; розвиненість фінансово-банківської системи; розвиток інвестиційної та інноваційної діяльності і сприятливість інвестиційного клімату; рівень розвитку виробничої, ринкової і соціальної інфраструктури; обґрунтованість

прожиткового мінімуму та його співвідношення з реальними доходами громадян; рівень національної самосвідомості та особливості ментальності населення; розвиток системи соціального захисту, допомоги і соціальних служб; розвиток охорони здоров'я і освіти; розвиненість соціально-політичних інститутів.

Формування сучасної системи соціального захисту в країні пов'язане з набуттям Україною незалежності, переходом від командно-планової економічної системи до ринкової.

Починаючи з 1991 р. система соціального захисту населення еволюціонувала від отриманої у спадок солідарної системи до нових форм правового захисту і підтримки громадян за рахунок організаційних змін структури виконавчих органів та формування системи відповідних страхових фондів.

Право на матеріальне забезпечення в старості та в разі непрацездатності було передбачено ст. 120 Конституції СРСР як гарантована державою рівна та однакова для всіх громадян можливість державної соціальної підтримки. Фінансовою основою соціального забезпечення був фонд суспільного споживання, з якого забезпечувались пенсії, стипендії студентам, безоплатна освіта, оплата щорічних відпусток, різні види допомог. Фонд соціального страхування входив до єдиного державного бюджету, втративши таким чином свій страховий характер і трансформувавшись у соціальне забезпечення.

Загалом соціальне забезпечення, яке сформувалося в радянський період, мало ознаки того періоду і відображало ідеологію державної опіки. Організаційно цю функцію здійснювали органи соціального забезпечення, діяльність яких відповідала централізовано-плановій економіці та адміністративно-командній системі управління.

Перехід до ринкової економіки в Україні призвів до ліквідації централізованої системи соціального забезпечення. Україна як незалежна держава почала формувати власну законодавчу базу соціального захисту. Починаючи з 1991 року було ухвалено ряд законів, спрямованих на соціальний

захист населення, які, на жаль, не завжди враховували економічні реалії в країні.

В умовах економічної кризи виконання цих законів ставало проблематичним. Це стосується таких законів України, як: «Про пенсійне забезпечення», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», а також законодавчо встановлених пільг за професійною ознакою працівникам окремих сфер: суддям, прокурорам, військовослужбовцям, народним депутатам та ін.

В процесі формування нової системи соціального захисту в умовах ринкової економіки були ухвалені програми житлових субсидій, допомоги малозабезпеченим сім'ям, а також система соціального страхування.

Тобто, в цей час у системі соціального забезпечення відбулися принципові зміни – від принципу всебічного державного опікування, характерного для радянського періоду, країна перейшла до принципу державного соціального захисту на ринкових засадах.

Впроваджена в Україні система державного соціального захисту базується на двох основних складових: державному соціальному страхуванні і державній соціальній допомозі. Зникли фонди суспільного споживання, які складали фінансову основу соціального забезпечення, з'явилися нові суб'єкти – Пенсійний фонд, фонди соціального страхування, у т.ч. на випадок безробіття, від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань тощо. Фінансове забезпечення набуло рис обов'язкових страхових внесків, зросла роль і відповідальність роботодавців та працівників за матеріальне забезпечення застрахованих. Бюджети страхових фондів були відокремлені від державного бюджету. Відбулися також зміни в організаційній структурі цієї системи – замість органів соціального забезпечення сформовані органи соціального захисту.

У 1999 р. був прийнятий Закон України «Про прожитковий мінімум», який застосовується для встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та

мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, а також стипендій та інших соціальних виплат на підставі норм Конституції України.

Слід зазначити, що затверджений Верховною Радою прожитковий мінімум для окремих категорій населення не відповідає сучасним соціально-економічним вимогам, не враховує цінову динаміку та не забезпечує умови життєдіяльності людей. І попри це мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія та більшість соціальних виплат залишаються нижчими за прожитковий мінімум. Це пов'язано з тим, що в країні знехтувано соціальний вектор розвитку економіки, порушено принцип розподілу новоствореної вартості відповідно до витрат капіталу і праці, наслідком чого є надзвичайно низький рівень заробітної плати, звужений платоспроможний попит, а отже, низькі темпи економічного розвитку.

Загалом система соціального захисту в Україні продовжує зберігати окремі риси старої системи і за своїми параметрами не відповідає системам соціального захисту країн ЄС. Реформування її не спирається на збалансованість розвитку національної економіки і соціальних зобов'язань держави.

Соціально-економічна криза 1991–1999 рр. в Україні посилила негативну дію факторів формування рівня життя населення. Продуктивні сили характеризуються морально і фізично застарілими і зношеними основними фондами через відсутність обігових коштів для їхнього оновлення та низьку інвестиційну ефективність взагалі. Водночас відбувалися деградація трудового потенціалу та зниження продуктивності праці. В багатьох галузях і на підприємствах на той час ще діяли старі виробничі відносини, засновані на авторитаризмі керівництва, оскільки приватна власність не набула достатнього розвитку. Домінуючою все ще була колективна форма власності практично у всіх галузях економіки (за винятком сільського господарства). Практично в зародковому стані перебував фондовий ринок і був відсутній дієвий механізм провадження банкрутства та реприватизації збитково працюючих підприємств. Приватизація стратегічно важливих об'єктів постійно зволікалась, що

призводило до зниження їхньої вартості та інвестиційної привабливості. В останні роки приватизація перетворилася на процес гострої боротьби потужних промислово-фінансових груп з використанням владних важелів. Келійність і кумівство в процесі прийняття рішень щодо приватизації змінились широкомасштабною корупцією, рейдерством. Жорстка монетарна політика, спрямована на штучне утримання національної грошової одиниці, з одного боку, та відсутність економічно обґрунтованих кредитних ресурсів, з іншого боку, призвели до вимивання обігових коштів підприємств, зменшення фонду оплати праці, збільшення ресурсів тіньової економіки, скорочення працюючих в реальному секторі економіки. Всі ці чинники, а також низький рівень обороту перемінного капіталу не сприяли розвитку елементів інфраструктури – доріг, ліній зв'язку і телекомунікацій, маркетингових компаній, банків, страхових та інвестиційних фондів.

Позитивним моментом у діяльності законодавчої і виконавчої влади був факт офіційного затвердження в 2001 р. прожиткового мінімуму на рівні 311 грн. Однак реальні доходи переважної більшості громадян України залишались значно нижчими від названої суми. Так, середня заробітна плата зайнятих в економіці у 2000 р. була на 60 грн меншою від межі малозабезпеченості, не кажучи вже про середній розмір пенсій та інших соціальних виплат, які були нижчими в три і більше разів. Тому своєчасним слід вважати створення законодавчої бази, яка унормувала процеси формування рівня життя населення, забезпечила методологічну основу визначення таких соціальних стандартів, як прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата та мінімальні пенсії за віком, розміри соціальної допомоги малозахищених верств населення і ін., створила основу для системного перегляду та своєчасних розрахунків цих стандартів. Водночас невирішеною залишається проблема їх розмірів. Важливим досягненням в соціальній політиці в ці роки стало впровадження адресної допомоги з деяких видів соціальних виплат залежно від доходів сім'ї.

В Україні різними видами соціальної допомоги охоплена більшість населення, і соціальні служби мають досить розгалужену мережу, в яких у 2000 р. працювали 0,6% усіх зайнятих в галузях економіки. Основною функцією цих працівників є нарахування різних видів пенсій, соціальних виплат безробітним і сім'ям з дітьми, нарахування житлових субсидій. Хоча в 2000 р. за житловими субсидіями звернулися 28% домогосподарств, фактично ними було охоплено більше половини населення країни, оскільки субсидії переважно призначаються сім'ям, які мають на утриманні неповнолітніх дітей [162, с. 53]. Однак розміри призначених субсидій недостатні для підтримання реальних доходів громадян та їхньої платоспроможності.

Витрати на діяльність та послуги в галузі соціального забезпечення і соціальної допомоги у 2007 р. порівняно з 2002 р. збільшились в 2,3 раза [163, с. 22].

Незважаючи на скорочення в країні чисельності населення у 2010 р. порівняно з 1991 р. майже на 12%, загальна кількість пенсіонерів за цей час збільшилась на 10%. На початок 2011 р. на 1 000 населення країни припадав 301 пенсіонер. Безумовно, ця категорія населення потребує відповідного соціального забезпечення і соціальної допомоги з боку держави.

За останні роки відбулися суттєві зміни в кількості сімей, які потребують і яким надано державою субсидії на оплату житлово-комунальних послуг та на оплату скрапленого газу і палива (табл. 4.1).

Аналіз динаміки кількості сімей, які звернулися за субсидіями і яким їх надано, свідчить, що в період фінансово-економічної кризи відбувалося її зменшення. Якщо у 2007 р. субсидії було надано 2 577,0 тис. сімей, то у 2010 р. – 2 094,6 тис., тобто на 18,7% менше. Зменшувалась і частка сімей, яким надавались субсидії. У 2000 р. вона складала 94,9%, в 2007 р. 92,1% від кількості сімей, які звернулися за субсидіями на оплату житлово-комунальних послуг, та 94,6% і 90,5%, відповідно, сімей з числа тих, що звернулися за субсидіями на оплату скрапленого газу і палива [163, с. 110].

Таблиця 4.1

Надання населенню субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, скрапленого газу та палива*

Показник	2005	2007	2010	2010 у % до:	
				2005	2007
Кількість сімей, яким призначено субсидії, тис.	2 069,7	2 577,0	2 094,6	101,2	81,3
Загальна сума призначених субсидій, млн. грн	214,2	407,0	374,8	175,1	92,1
Розмір субсидій на одну сім'ю, грн	103,5	157,9	178,9	132,5	113,3

* Складено за даними Держкомстату України [163, с. 110; 58, с. 475].

Через скорочення і хронічне недофінансування охорони здоров'я та освіти в Україні постійно згортається та знижується рівень надання медичних і освітніх послуг. В результаті кількість уперше в житті зареєстрованих випадків захворювань складала у 2005 р. 32 912 тис., у 2010 р. – 33 080 тис., тобто збільшилась на 0,5%. В розрахунку на 100 тис. населення кількість захворювань збільшилась з 70 138 в 2005 р. до 72 401 в 2010 р., тобто зросла на 3,2%. Найбільша частка в загальній кількості вперше у житті зареєстрованих випадків захворювань припадає на хвороби органів дихання: у 2005 р. – 42,2% і у 2010 р. – 43,9%. Такий стан, на думку фахівців, близький до епідемічного, зумовленого широким розповсюдженням в країні туберкульозу.

Елементи страхової медицини та отримання платної середньої освіти, які характерні для економічно розвинутих країн, розвиваються тільки у великих містах. Постійно скорочується державне замовлення на спеціалістів з вищою освітою, тому більше половини українських студентів вчаться на контрактній основі без гарантії майбутнього працевлаштування. Це призвело до зростання як кількості ВНЗ, так і студентів у них майже вдвічі. Однак якісні показники отримання як середньої, так і вищої освіти погіршилися: середньої – через неможливість вчителів підвищувати свій професійний рівень, оскільки їхня заробітна плата у два з лишнім раза нижча, ніж в цілому по галузях економіки,

а часті затримки з її виплатою не дають змоги купувати собі нові підручники і методичні розробки. Масове закриття шкіл у всіх регіонах країни, особливо у сільській місцевості, мотивоване недоукомплектуванням класів учнями, призводить як до погіршення умов шкільної підготовки дітей цих шкіл, так і до безробіття вчителів та змушує освітян більшу частину вільного часу займатися іншими видами діяльності, переважно в підсобному господарстві; вищої – через зниження професійно-кваліфікаційного рівня професорсько-викладацького складу, оскільки підготовка кандидатів та докторів наук здійснюється значно повільніше, ніж відкриваються нові спеціальності, а також через пріоритетність, що надається студентам-контрактникам, оскільки від них безпосередньо залежить навантаження викладачів.

Сфера нематеріальних послуг нині розвивається в Україні в основному за рахунок приватної ініціативи. Негативними і стримуючими чинниками даного процесу є низька купівельна спроможність населення та якість послуг, нерозвиненість конкурентного середовища. Суспільно-політичні інститути в Україні розвинуті також недостатньо. Громадяни не можуть захистити і відстояти свої конституційні та громадянські права в судах, хоча і прийнятий Верховною Радою новий Цивільний кодекс. У політичних партіях перебуває не більше 1% населення країни, хоча їхня кількість перевищує сотню. Як правило, політичні партії створюються олігархічними, бізнесовими кланами для проникнення в органи законодавчої і виконавчої влади та лобіювання власних інтересів, а більшість їхніх членів відіграють роль статистів.

Таким чином, більшість факторів справляють негативний вплив на рівень життя населення, що призвело до звуженого відтворення населення, економічного, соціального і культурного потенціалу нації.

Основним фактором зниження рівня життя населення України був економічний спад та зменшення інвестицій в основний капітал. За даними Державної служби статистики України, фізичний обсяг ВВП у 2010 р. становив лише 65,9% від рівня 1990 р., незважаючи на те, що індекси – дефлятори його (% до попереднього року) за період 2000–2010 рр. демонструють позитивну

динаміку, коливаючись в межах 105,1% (2002 р.) – 128,6% (2008 р.). На зменшення цього показника у 2009 р. (113%) та 2010 р. (115%) негативно вплинула криза [58, с. 30].

Вкрай низькою залишається частка сфери послуг у ВДВ. У 2010 р. обсяг реалізованих послуг у структурі ВДВ становив 24,5%, тоді як в економічно розвинених країнах питома вага сфери послуг перевищує ¾ всього ВДВ. При цьому частка послуг, реалізованих населенню, у загальному обсязі реалізованих послуг в Україні у 2010 р. становила всього 23,2%. У розрахунку на одну особу обсяг реалізованих послуг становив 1 301 грн. У більшості регіонів (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Херсонська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області) цей показник у 2–3 рази менший.

Соціально-економічні перетворення в Україні на початковому етапі відбувалися за низького рівня монетизації ВВП – 17%, що знизило обіг перемінного капіталу та призвело до значного розвитку бартерних операцій і штучного стримування доходів населення та його купівельної спроможності. В цих умовах практикувалося надання економічно необґрунтованих і фінансово непідкріплених різних пільг переважній більшості населення у зв’язку з невиплатою або затримкою виплати заробітної плати.

На етапі економічного пожвавлення бартерні операції практично зникли, а пільги залишились, кількість їх видів навіть зросла. Уже у 2004 р. обсяг видатків на соціальний захист населення порівняно з попереднім періодом збільшився у 2,6 раза. У 2009 р. майже ⅔ домогосподарств України були охоплені різними видами соціальних пільг і допомоги (пенсії, пільги ветеранам війни, чорнобильцям, допомога одиноким матерям, людям похилого віку тощо).

У той же час розміри встановлених допомог у більшості випадків менші за прожитковий мінімум, що не забезпечує належного рівня життя населенню. Згідно із Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні

соціальні гарантії» розміри допомог не можуть бути нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму. Доречно зауважити, що розмір прожиткового мінімуму в Україні не відповідає суті цього соціального стандарту, який мав би передбачати забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я і включати відповідний набір продуктів харчування, а також непродовольчих товарів і послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Сам набір продуктів і товарів є надто обмеженим, оскільки зорієнтований на чинний на перших порах такий соціальний стандарт, як межа малозабезпеченості, що виходив із принципу фізіологічного виживання людини (потім був скасований). Однак вартість набору продуктів і товарів прожиткового мінімуму (норма останніх встановлювалась на 3–5 і більше років) розраховувалась за мінімальними цінами, які реально не існували, а перегляд прожиткового мінімуму зводиться до індексації цих цін. Тож навряд чи можна вважати чинний в Україні прожитковий мінімум для окремих категорій населення економічно обґрунтованим соціальним стандартом, орієнтиром для встановлення мінімальної заробітної плати та соціальних виплат. Використання його має своїм наслідком низьку вартість в ціну робочої сили, що, у свою чергу, негативно позначається на економічному розвитку країни. Вважаємо, що країні необхідно переходити до моделі дорогої робочої сили, що відповідало б соціальному вектору розвитку економіки та підвищенню її ефективності. З цією метою доцільно перейти від соціального стандарту «прожитковий мінімум» до стандарту «мінімальний споживчий бюджет», як це має місце в інших країнах.

Аналіз динаміки мінімальної заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат порівняно з величиною прожиткового мінімуму за останні 10 років демонструє «біг на місці», тобто незначні зрушення у співвідношеннях цих показників без зміни сутності самого процесу.

Так, мінімальна заробітна плата в країні на 01.01.2009 р. складала 96,6% прожиткового мінімуму на одну особу. У 2010 і 2011 рр. вона дещо зросла і відносно прожиткового мінімуму склала, відповідно, 104,2% і 105,4%.

Слід відзначити, що, недивлячись на незначне підвищення розміру середньої номінальної заробітної плати, вона не тільки не забезпечує достатній рівень життя працівника і членів його сім'ї, але й втрачає здатність виконувати основні функції – відтворювальну та стимулюючу.

Частка грошових доходів населення у структурі сукупних доходів протягом 1999–2007 рр. складала лише половину, тоді як в економічно розвинутих країнах даний показник становить 80–90%. В Україні частка оплати праці найманих працівників у ВВП (ринкові ціни) становила у 2001 р. 17,8%, а в 2010 р. – 22,2% [58, с. 33]. Модель дешевої робочої сили в Україні реалізована і в такій важливій для економіки галузі, як промисловість, де витрати на оплату праці разом з відрахуваннями на соціальні заходи в структурі операційних витрат складали у 2010 р. всього 13,1%, проти 45–55% у розвинутих країнах. Водночас 12,4% всіх операційних витрат припадало на вартість товарів і послуг, придбаних для перепродажу та реалізованих без додаткової обробки [58, с. 108–109].

На життєвий рівень населення значний вплив справляли інфляційні процеси. Так, незважаючи на зростання фізичного обсягу ВВП у 2000 р. порівняно з 1995 р. на 5,9%, а номінальної середньої заробітної плати у 3,2 раза, реальна заробітна плата скоротилася на 0,9%. Дія інфляційного чинника продовжується і досі. У 2010 р. порівняно з 2009 р. середньомісячна номінальна заробітна плата працівників збільшилась на 20%, а реальна – на 10,2% [58, с. 389]. У 2011 р. темпи зростання номінальної і реальної заробітної плати навіть сповільнились [76, с. 178].

Інфляційні процеси знижують і без того низьку купівельну спроможність населення, споживання ним матеріальних і духовних благ, що, в кінцевому рахунку, призводить до скорочення вітчизняного виробництва товарів і послуг. Інфляція перешкоджає також накопиченням в національній валюті, особливо на тривалі терміни, і змушує громадян тримати заощадження у вільноконвертованій валюті і, як правило, поза межами банків, що не сприяє інвестиційній діяльності та обігу капіталу.

Тривале зниження рівня життя населення України підтверджується і більш детальним аналізом динаміки зміни його складових елементів (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Динаміка рівня інфляції та реальних грошових доходів населення за 1990–2000 рр. (у %, грудень відповідного року до грудня 1990 р.)*

Роки	Індекс інфляції, грудень до грудня попереднього року	Індекс реальних грошових доходів	Індекс реальної заробітної плати	Індекс реальної пенсії
1990	-	100,0	100,0	100,0
1991	-	78,1	106,1	79,5
1992	1 658,2	64,4	65,1	68,4
1993	4 835,3	21,1	31,6	23,1
1994	501,0	21,1	27,0	15,9
1995	281,7	26,1	34,5	18,5
1996	139,7	23,5	29,7	17,3
1997	110,1	23,8	29,0	15,7
1998	120,0	24,0	25,3	15,3
1999	119,2	22,5	26,2	15,3
2000	125,8	21,9	25,8	15,0

* Розраховано та складено за: Рівень життя населення / Статистично-аналітичний огляд. – К., 2000; Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка, 2000.

Як видно з наведених даних, протягом 1993–2000 рр. реальні грошові доходи населення порівняно з 1990 р. в середньому зменшилися в 4,3 раза, реальна заробітна плата – в 3,8 раза, реальна пенсія – в 5,9 раза. За купівельною спроможністю грошових доходів, заробітної плати і пенсії Україна опинилася практично на рівні 1994 р., коли інфляція перевищувала 500% [164, с. 12].

В наступний період спостерігалося щорічне зростання як номінальної, так і реальної заробітної плати, хоча інфляційні процеси були досить інтенсивними (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Динаміка середньомісячної номінальної та реальної заробітної плати найманих працівників за 2000–2011 рр.*

Роки	Номінальна заробітна плата, грн	% до попереднього року	
		Індекс номінальної заробітної плати	Індекс реальної заробітної плати
2000	210	129,6	99,1
2001	311	135,2	119,3
2002	376	121,0	118,2
2003	462	122,8	115,2
2004	590	127,5	123,8
2005	806	136,7	120,3
2006	1 041	129,2	118,3
2007	1 851	129,7	112,5
2008	1 806	133,7	106,3
2009	1 906	105,5	90,8
2010	2 239	120,0	110,2
2011	2633	117,6	108,7

* Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України. – К., 2008. – С. 407; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2011. – С. 389; Праця України у 2011 році: Стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 178.

У структурі грошових доходів населення за період соціально-економічних реформ відбулися значні зміни, які можна розцінювати як негативні. Зокрема, спостерігається стійка тенденція зниження питомої ваги трудових доходів.

Якщо у 1990 р. оплата праці в загальних грошових доходах складала 70,9%, то у 2000 р. – 47,7%, у 2005 р. – 42,1%, а в 2010 р. – 41,7%, майже зрівнявшись з часткою соціальних допомог – 38,5%, що протирічить економічній доцільності та ефективному розвитку. Причину цього ми вбачаємо в недосконалій та неефективній політиці доходів (табл. 4.4). Як позитив у формуванні доходів населення слід відмітити зростання частки доходів від власності з 2,7% у 2005 р. до 5,2% у 2010 р.

Загалом відбувається прогресуюче знецінення заробітної плати – головного джерела доходів населення та чинника сімейного достатку. Існуючі нині пенсії та соціальні допомоги більшості отримувачів не забезпечують мінімального достатку. Частка населення із середньодушовими грошовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, становила у 2010 р.

30,7%, а з сукупними доходами – 21,8%. Доходи, нижчі за прожитковий мінімум, на одну особу мають 24,3% домогосподарств. У сільській місцевості цей показник у 2010 р. складав 36,6%.

Таблиця 4.4

Структура грошових доходів населення України за 1990–2010 рр., %*

Роки	Грошові доходи, всього	У тому числі:		
		оплата праці	соціальні допомоги	інші складові грошових доходів
1990**	100,0	70,9	15,5	13,6
1991**	100,0	66,2	17,6	16,2
1992**	100,0	69,7	17,7	12,6
1993**	100,0	56,6	22,2	21,2
1994**	100,0	62,7	19,8	17,5
1995**	100,0	59,0	19,5	21,5
1996**	100,0	58,8	24,5	16,7
1997**	100,0	51,1	25,0	23,9
1998**	100,0	48,2	23,4	25,2
1999**	100,0	49,7	24,8	25,5
2000**	100,0	47,7	22,6	29,7
2001***	100,0	42,7	35,9	20,3
2003***	100,0	43,8	36,1	20,1
2004***	100,0	42,7	38,2	19,1
2005***	100,0	42,1	39,6	18,3
2006***	100,0	43,5	38,3	18,2
2007***	100,0	44,0	37,4	18,6
2008****	100,0	43,4	37,8	18,8
2009****	100,0	40,8	39,9	20,7
2010****	100,0	41,7	38,5	19,8

* Джерело: показники соціальної допомоги з 2001 р. відрізняються від попередніх років структурою соціальної допомоги.

** Показники періоду 1990–2000 рр. розраховано за даними: «Статистичний щорічник України в 1999 р. – К.: Техніка, 2000. – С. 12; Рівень життя населення / Статистично-аналітичний огляд. – К., 2000. – С. 12; Про соціально-економічне становище в Україні у 2000 році. – К., 2001.

*** Показники періоду 2001–2007 рр. розраховано за даними Статистичного збірника Держкомстату України «Соціальний захист населення Україні». – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 17.

**** Показники періоду 2008–2010 р. розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011 – С. 385.

Зауважимо, що квінтильний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення знизився з 2,8 раза у 2000 р. до 2,1 раза у 2010 р., загальних доходів – відповідно з 2,3 раза до 2,0 разів. Квінтильний коефіцієнт фондів, тобто співвідношення сумарних грошових доходів 20% найбільш та 20% найменш забезпеченого населення, за цей період зменшився з 6 до 4 разів, а загальних доходів з 4,4 до 3,6 раза [58, с. 395].

Фактором, що негативно впливає на рівень життя населення, є несвоєчасна виплата заробітної плати. Сума заборгованості з виплати заробітної плати по економіці у 2007 р. становила 5,4% фонду заробітної плати, а в 1910 р. – 6,2%, хоча порівняно з минулим періодом борг відчутно скоротився, особливо в бюджетних організаціях. У першу чергу заборгованість з виплати заробітної плати відчутно впливає на купівельну спроможність населення, оскільки заробітна плата в зв'язку з інфляцією втрачає свою реальну вартість і до того ж, як правило, не індексується відповідно до зростання споживчих цін, хоча це й передбачено законодавством. У 2000 р. своєчасно не отримували заробітну плату 5,9 млн. осіб, або майже кожен другий працівник в галузях економіки. Сума середнього боргу на одного працівника складала більше трьох середньомісячних заробітних плат. Особливо значною (у деяких випадках по декілька років) була затримка заробітної плати у сільському господарстві. Тому позитивним моментом під час економічної кризи можна вважати зростання грошових доходів від реалізації сільськогосподарської продукції, в першу чергу переробним підприємствам.

Стабільна тенденція до значного зростання індексу споживчих цін на товари і послуги знижує реальну купівельну спроможність населення. Якщо в середньому в Україні загальний індекс споживчих цін на товари і послуги (розрахований ланцюговим методом) складав у 2002 р. 99,4%; у 2003 р. – 108,2%; 2005 р. – 110,2%; у 2006 р. – 111,6%; у 2007 р. – 116,6%, то у 2010 р. він дещо знизився і склав 109,1%. Особливо зростав індекс споживчих цін за цей час на продукти харчування та безалкогольні напої: з 97,6% у 2002 р. до 123,7% у 2007 р. У 2010 р. він склав 110,6%. Зросли індекси споживчих цін на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива; охорону здоров'я, транспорт, освіту тощо [163, с. 23; 58, с. 73].

Водночас середній розмір пенсій в Україні у 2000 р. складав лише 31,7% від середньої заробітної плати. У 2005 р. її відсоток зріс до 53,6%, у 2008 р. – до 55,6%, а в 2010 р. зменшився до 44,6% [166, с. 68; 57, с. 15; 58, с. 344, 349]. За міжнародними стандартами цей показник має бути не меншим за 70%.

Відставання середнього розміру пенсій від середньої заробітної плати зумовлене постійним збільшенням осіб пенсійного віку та свідчить про збільшення кількості малозабезпечених громадян, які отримують соціальну допомогу.

Слід відзначити, що продовжують зменшуватися в країні надходження від продажу іноземної валюти, що пояснюється стабільністю національної грошової одиниці, зростанням вкладів громадян в комерційних банках, зменшенням загального рівня заощаджень громадян у валюті та зниженням виплат накопичених заощаджень. Викликає тривогу постійне збільшення в грошових доходах населення інших надходжень. Їхня сума розраховується Держкомстатом як різниця між зафіксованими витратами і легальними доходами, а їхнє зростання свідчить про збільшення питомої ваги доходів громадян, що знаходяться в тіньовому секторі економіки (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Динаміка структури грошових витрат та заощаджень населення, %*

Показники / Роки	Грошові витрати і заощадження, всього	В тому числі:			
		придбання товарів та оплата послуг	доходи від власності (сплачені) і поточні податки на доходи, майно та інші сплачені трансферти	нагромадження нефінансових активів і приріст фінансових активів (приріст грошових вкладів, заощаджень в цінних паперах і ін.)	інші витрати
1990	100	78,2	10,9	10,9	0,0
1995	100	81,2	8,7	9,6	0,5
1996	100	70,5	10,1	18,9	0,5
1997	100	66,5	10,9	21,6	1,0
1998	100	65,3	10,4	22,7	1,6
1999	100	70,2	11,3	15,8	2,7
2000	100	71,6	13,8	11,2	3,4
2001	100	88,6	7,0	4,4	0,0
2003	100	83,8	8,7	7,5	0,0
2004	100	80,8	7,6	11,5	0,1
2005	100	80,4	6,7	12,0	0,9
2006	100	81,7	7,3	9,4	1,6
2007	100	82,9	10,7	6,3	0,1
2010	100	90,0	10,0	-	-
2011	100	90,2	9,8	-	-

* Джерело: Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка, 2000; Про соціально-економічне становище України в 2000 році. – К., 2001; Соціальний захист населення України у 2007 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2008; Діти, жінки та сім’я в Україні: Стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 131, 132, 362.

В той же час значно скоротився обсяг витрат на нагромадження фінансових активів, грошових вкладів. Більш детальний аналіз структури сукупних і грошових витрат населення свідчить про її досить низьку ефективність. Так, протягом 1991–2000 рр. частка вартості продуктів харчування у структурі грошових витрат збільшилася з 32,8% до 64%. При цьому питома вага сукупних витрат на харчування в середньому в 1999 р. склала 68,1% переважно за рахунок мешканців сільської місцевості, де вона становила 74,0% (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Структура грошових і сукупних витрат домогосподарств у 1999 р., %*

Показники	Всі домогосподарства		У міських поселеннях		У сільській місцевості	
	грошо-вих	сукуп-них	грошо вих	сукуп-них	грошо вих	сукуп них
Всього грошових витрат	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Витрати на: продукти харчування, алкогольні напої і тютюнові вироби	61,0	68,1	62,9	65,4	54,7	74,0
непродовольчі товари	16,3	12,0	15,1	12,4	20,3	11,1
У тому числі: одяг, тканини, взуття	6,5	4,7	6,1	5,0	7,3	3,9
меблі, інші товари культурно-побутового призначення	1,6	1,2	1,6	1,4	1,5	0,8
Послуги	17,5	16,5	18,3	19,2	14,5	10,5
У тому числі: житлово-комунальні, побутові	7,8	8,6	8,2	9,9	6,0	5,6
освіти та дошкільного виховання	1,5	1,1	1,6	1,3	1,2	0,6
медичні та санаторно-курортні	3,3	3,1	3,3	3,5	3,5	2,1
транспорту та зв’язку	3,4	2,7	3,8	3,3	2,5	1,4
Особисте підсобне господарство	2,2	-	1,0	-	5,9	-
Інші витрати**	3,0	3,4	2,7	3,0	4,6	4,4

* Джерело: Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка, 2000.

** До інших витрат належать допомога родичам та іншим особам, купівля акцій, сертифікатів, вклади до банків, аліменти, будівництво і придбання житла тощо.

Низький рівень матеріального забезпечення призводить до скорочення споживання населенням основних продуктів харчування, неможливості оплачувати житлово-комунальні послуги та придбання необхідних

непродовольчих товарів. Про це свідчить аналіз структури грошових та сукупних витрат (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Структура сукупних витрат домогосподарств у середньому на місяць в розрахунку на одне домогосподарство, %*

Показник	2000			2009			2010		
	Усі домо-госпо-дарства	У тому числі		Усі домо-госпо-дарства	У тому числі		Усі домо-госпо-дарства	У тому числі	
		у міській місце-вості	у сільській місце-вості		у міській місце-вості	у сільській місце-вості		у міській місце-вості	у сільській місце-вості
Усього сукупних витрат, грн	541,3	547,3	528,1	2 754,1	2 913,3	2 396,5	3 072,7	3 209,8	2 765,6
	Відсотків								
1. Споживчі сукупні витрати	93,3	93,8	92,5	87,8	88,0	87,1	90,0	91,0	87,4
У тому числі: продовольчі товари (включаючи харчування поза домом, алкогольні напої та тютюнові вироби)	67,9	65,3	74,1	55,0	53,1	60,1	56,7	55,6	59,9
непродовольчі товари та послуги	25,4	28,5	18,4	32,8	34,9	27,0	33,3	35,4	27,5
оплата житла, комунальних продуктів та послуг	6,9	8,1	4,2	7,7	8,7	4,9	7,6	8,6	4,9
З них: сума пільг та субсидій	2,3	2,5	1,8	0,7	0,7	0,5	0,6	0,6	0,5
2. Неспоживчі сукупні витрати	6,7	6,2	7,5	12,2	12,0	12,9	10,0	9,0	12,6

* Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 201й. – С. 404; Діти, жінки та сім’я в Україні: Стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 129.

У структурі сукупних витрат домогосподарств основними є споживчі витрати, частка яких за аналізований період мала тенденцію до деякого зниження – з 93,3% у 2000 р. до 90,0% у 2010 р. У цих витратах

переважаючими є витрати на продовольчі товари, хоча збільшувались частка витрат на непродовольчі товари.

В структурі сукупних витрат усіх домогосподарств збільшилась частка витрат на непродовольчі товари та послуги – на 7,9 відсоткових пункти, у міській місцевості – на 6,9, у сільській місцевості – на 9,1 відсоткових пункти. Зросла частка витрат у 2010 р. порівняно із 2000 р. на оплату житла, комунальних продуктів та послуг на 0,7 відсоткових пункта при скороченні у 3,8 раза частки пільг та субсидій на ці витрати [58, с. 404].

Якість раціону харчування з кожним роком погіршувалася. У 1999 р. енергетична цінність добового раціону на одну особу становила лише 2 505 ккал проти 3 597 ккал у 1990 р.; вміст протеїну – 73,4 г, жирів – 71,1 г, кальцію – 848 мг, а в 1990 р. – 105,3 г, 124,0 г, 1 362 мг – відповідно. Енергетична цінність харчування 10 млн. осіб країни, або більш як п’ятої частини всього населення, нижча за 2 100 ккал, що, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров’я, є порогом бідності. На придбання непродовольчих товарів і оплату послуг припадає менше третини сукупних витрат, а в сільській місцевості дані показники ледве перевищують $^{1}/_{5}$ від всіх сукупних витрат. Таким чином, в країні встановилася стійка тенденція до поглиблення різниці між рівнем життя в містах і сільській місцевості в бік погіршення його показників і зниження грошових витрат на селі, які в 1999 р. були в 1,5 раза, у 2010 р. – в 1,3 раза нижчі, ніж в містах. Практично однакове співвідношення між сукупними витратами в сільській місцевості і в містах пояснюється більшими витратами в сільській місцевості на харчування (майже на 10%) [58, с. 399].

Безпосередньо на зниження рівня життя населення через зменшення і знецінення його грошових доходів вказує зміна споживання населенням продуктів харчування та забезпеченість його товарами тривалого користування.

Динаміка споживання окремих продуктів харчування за 1990–2010 рр. наведена в табл. 4.8.

Таблиця 4.8

Динаміка споживання продуктів харчування на одну особу за рік, кг*

Показник	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
М'ясо та м’ясопродукти (у перерахунку на м'ясо; включаючи сало і субпродукти в натурі)	68	39	33	39	42	46	51	50	52
Молоко та молочні продукти (у перерахунку на молоко)	373	244	199	226	235	225	214	212	206
Яйця, штук	272	171	166	238	251	252	260	272	290
Риба і рибопродукти	17,5	3,6	8,4	14,4	14,1	15,3	17,5	15,1	14,5
Цукор	50	32	37	38	40	40	41	38	37
Олія	11,6	8,2	9,4	13,5	13,6	14,3	15,0	15,4	14,8
Картопля	131	124	135	136	134	130	132	133	129
Овочі та баштанні продовольчі культури	102	97	102	120	127	118	129	137	144
Плоди, ягоди та виноград (без переробки вина)	47	33	29	37	35	42	44	46	48
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно, борошно, крупи, бобові)	141	128	125	124	120	116	115	112	111

* Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2011. – С. 419.

Дані табл. 4.8 свідчать, що майже за всіма видами продуктів харчування у 2010 р. порівняно з 1990 р. в розрахунку на одну особу спостерігалося зменшення їхнього споживання. Особливо зменшилося за цей час споживання таких видів, як: молоко та молочні продукти – на 44,8%; цукор – на 26%; м'ясо та м’ясопродукти (у перерахунку на м'ясо, включаючи сало і субпродукти в натурі) – на 24,5%; риба і рибопродукти – на 19,1%; хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно, борошно, крупи, бобові) – на 21,3%. За цей період спостерігалося зростання споживання овочів та баштанних продовольчих культур – на 41,2%; олії – на 27,6%; плодів, ягід та винограду (без переробки вина) – на 2,1%.

Значне подорожчання продуктів харчування призвело до скорочення їх споживання і зростання питомої ваги у грошових витратах населення. Причому

найбільше зменшувалося споживання тих продуктів, які мають найвищу енергетичну цінність (м'ясо, молоко, риба).

Енергетична цінність добового раціону харчування в розрахунку на одну особу не досягла рівня 1990 року. У 2000 р. вона становила 2 661 ккал, у 2005 р. – 2 916, у 2010 р. – 2 933, у 2011 р. – 3 290 ккал. У 2010 р. порівняно із 1990 р. погіршилися складові енергетичної цінності продуктів харчування: вміст протеїну – 79 г, жирів – 99,2 г, кальцію – 89,8 мг. У 2011 р. порівняно з 2010 р. у спожитих продуктах збільшився вміст вуглеводів, що свідчить про погіршення якості харчування, а отже, негативно позначається на стані здоров’я населення [58, с. 417].

Протягом 90-х років минулого століття спостерігалося зменшення споживання населенням основних непродовольчих товарів широкого вжитку, оскільки високі витрати на продукти харчування, житлово-комунальні та інші види послуг не залишали вільних коштів на їх придбання. До того ж ціни на переважну більшість непродовольчих товарів здебільшого імпортного виробництва сильно прив’язані до коливання курсу національної валюти та інфляційних процесів.

Зростання кількості автомобілів у населення пояснюється тим, що в Україну легально і контрабандно завозяться старі, що знаходилися у користуванні, автомобілі практично з усього світу, які продаються за цінами, значно нижчими, ніж ціни нових машин. Низький рівень доходів переважної більшості населення зумовив неможливість купувати нові автомобілі, що призвело до значних проблем з реалізації нових вітчизняних машин і майже банкрутства Запорізького та Луцького автомобільних заводів.

Однак за останнє десятиріччя спостерігається збільшення у користуванні населення сучасних товарів тривалого користування – автомобілів, комп’ютерів, мобільних телефонів, телевізорів, кухонних комбайнів та ін., що свідчить про якісні зміни способу життя населення та наближення його до більш прогресивних стандартів.

Незважаючи на порівняно низький рівень у сукупних витратах домогосподарств оплати житла, комунальних продуктів та послуг – менше 10% (у 2009–2010 рр. 7,1%, у 2011 р. 8,0%), проблема ця залишається однією з найгостріших соціальних проблем в Україні на сьогодні. Порівняно низький рівень витрат на житлово-комунальні послуги пояснюється наданням багатьом сім'ям пільг і субсидій на їх оплату, а також неможливістю населення сплачувати у повному обсязі.

В той же час розмір (обсяг) цих пільг і субсидій в останні роки має тенденцію до скорочення. Так, якщо частка суми пільг і субсидій в оплаті житла, комунальних продуктів та послуг усіх домогосподарств у 2000 р. складала 2,3%, у 2009 р. – 0,7%, то у 2010 р. – 0,5% усіх сукупних витрат домогосподарств [58, с. 404, 405].

Стрімке зростання вартості послуг ЖКГ призводить до заборгованості з їхньої оплати яке, зрештою, відповідно нового Житлового кодексу може призвести до втрати мешканцями свого житла. У сфері ЖКГ з'явилися наміри шляхом реформування комунальних служб уникнути відповідальності місцевих органів влади за стан житлово-комунального господарства, перекласти його на громадян. За двадцять років незалежності країни так і не створено ні законодавчих, ні організаційних умов для ефективного функціонування приватних структур в сфері комунального обслуговування на конкурентній основі. Наслідком цього є значне підвищення тарифів за низької якості житлово-комунальних послуг, оскільки їх надання здійснюють підприємства-монополісти.

Таким чином, існуючий споживчий кошик матеріальних благ населення не відповідає ні фізіологічним, ні моральним нормам, прийнятим в економічно розвинутих країнах, і за показниками споживання окремих їх видів Україна знаходиться на 80–100 місцях у світі. Дана ситуація зумовлює практичну неможливість населення задовольнити духовні потреби у всебічному та гармонійному розвитку особистості. Перш за все мають місце обмеження та недоступність населення, особливо у сільській місцевості, до джерел

інформації, їх нерозвиненість (проводове радіомовлення, телебачення), зменшення обсягів друкованих засобів та непомірно високі ціни на них. Незважаючи на невпинне зростання кількості комп'ютерів на підприємствах, в організаціях та в окремих громадян переважна більшість сільського населення позбавлена можливості здобувати інформацію через глобальну світову мережу Інтернет. На жаль, темпи зростання комп'ютеризації поки що низькі порівняно з економічно розвинутими країнами, де спостерігається тенденція до загальної комп'ютерної грамотності населення, а в більшості з них громадянство можна отримати лише успішно здавши екзамен на комп'ютерну грамотність. Переважна більшість населення України нині позбавлена можливості придбати художню літературу, оскільки нерідко ціни за книжкову продукцію перевищують місячний заробіток, а понад 90% друкованих видань на ринок надходить російською мовою з підприємств України та інших країн СНД. Концертні зали, театри, музеї відвідують, здійснюють екскурсійні подорожі, санаторно-курортне лікування та оздоровлення в основному найбільш заможні групи населення, що складають менше 10% всього населення країни. Практично згорнули свою роботу кінотеатри, хоча в Західній Європі вони є центрами сімейного відпочинку.

Зменшення реальних доходів населення вплинуло і на зміну якісних показників рівня життя. Перш за все, погіршився стан здоров'я населення. Нераціональне харчування призвело до того, що хвороби ендокринної системи, органів травлення та порушення обміну речовин на 100 тис. населення у 2000 р. порівняно з 1990 р. зросли в 2,0 рази, а в 2010 та 2011 роках порівняно із 2000 р. зменшились всього на 7,4 та 8,8% – відповідно [58, с. 458; 78, с. 158]. При цьому офіційна статистика не завжди відображає об'єктивний стан речей, оскільки значна кількість населення несвоєчасно звертається за медичною допомогою через дорожнечу процесу лікування, що викликана відсутністю багатьох ліків і витратних матеріалів в державних установах охорони здоров'я. За даними статистики, у розподілі витрат на соціальні цілі найважливішим пунктом після соціального забезпечення населення, освіти, є охорона здоров'я –

понад 10% видатків зведеного бюджету (3,5% ВВП). Однак такий рівень фінансування недостатній і забезпечує лише близько половини потреби. У приватних клініках мають можливість лікуватися лише незначні верстви найзаможнішого населення країни. Все це позначилося на скороченні середньої тривалості життя – з 69 років у 1990 р. до 63 у 1999 р. Одночасно спостерігається збільшення різниці між середньою тривалістю життя чоловіків і жінок. У 2011 р. середня очікувана тривалість життя при народженні в Україні складала 71,02 роки, у жінок – 75,88, у чоловіків – 65,98 років [78, с. 32–34]. За цим показником Україна перемістилася з другої десятки в другу сотню країн. Погіршення стану здоров'я, зумовлене зниженням загального рівня життя, вплинуло і на зниження репродуктивної функції населення та демографічну ситуацію, значне переважання смертності над народжуваністю – у 2000 р. природний приріст населення країни становив – 7,8‰, у 2005 – 7,6, у 2010 – 4,4‰ [58, с. 336], що є найнижчим показником не лише серед країн Європи, але й СНД. Починаючи з 1999 року населення України щорічно скорочується більш, ніж на 400 тис. осіб; посилюється процес його старіння. Так, кількість пенсіонерів у розрахунку на 1 000 населення у 1998 р. складала 284 особи, в 2008 р. – 299 осіб, тобто зросла за цей час на 5,3% [57, с. 27]. Загалом у структурі постійного населення країни частка осіб віком 65 років і старше становила у 2011 р. 15,3% [78, с. 23]. Неможливість задовольнити свої матеріальні потреби за рахунок отримання винагороди за основним місцем роботи або пенсій та соціальних допомог призводить до того, що в Україні є значна кількість працюючих пенсіонерів, а зайняте населення нерідко намагається мати додаткові заробітки, які, як правило, можуть бути нерегламентованими, але більш ефективними – за менше витраченого часу приносять більший дохід. У 2011 р. кількість працюючих пенсіонерів перевищувала 1,9 млн. осіб, або 17,7% облікової кількості штатних працівників. Отже, сучасні реалії свідчать, що у більшості населення країни залишається вкрай обмаль часу для духовного розвитку, психофізіологічного відновлення організму за допомогою відпочинку та оздоровлення, а у весняно-осінній

період майже половина міських жителів і практично все сільське населення весь свій вільний час проводять на присадибних, городніх і дачних ділянках, щоб забезпечити себе хоча б частково продуктами харчування власного виробництва.

Уперше кількість зареєстрованих випадків усіх видів захворювань на 100 тис. населення збільшилась у 1999 р. порівняно з 1990 р. на 6,7%, а у 2010 р. порівняно з 2000 р. спостерігалося незначне їх зменшення – на 0,2 процентних пункти.

Україна лідирує в Європі за темпами поширення такої загрозливої хвороби, як СНІД; набуває епідеміологічного характеру захворювання на туберкульоз, щороку майже сотня тисяч наших громадян вмирає від онкозахворювань [176].

Особливо швидкими темпами зростає кількість ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД. Так, кількість хворих з діагнозом, що встановлений уперше в житті, на 100 тис. населення складали: ВІЛ-інфіковані у 1995 р. – 2,9; у 2000 р. – 12,9; у 2005 р. – 41,7; у 2010 р. – 44,9, у тому числі хворі на СНІД, відповідно, 0,1; 1,3; 9,0; 12,8. Серед ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД громадян України, які перебували на обліку у медичних закладах на кінець 2010 р., 56% – чоловіки; 46% – особи, які інфіковані внаслідок вживання наркотиків шляхом ін’єкцій [58, с. 459].

При цьому якість надання медичних послуг постійно знижується, і кількість лікарняних ліжок за аналізований період в розрахунку на 10 тис. населення зменшилася з 135,5 у 1990 р. до 94 у 2010 р., тобто на 30,4% [58, с. 458, 459].

Брак вільного часу, песимістичні настрої щодо швидкого покращення соціально-економічної ситуації в країні та можливості окремої особи впливати на здійснення реформ у державі стали поштовхом до зниження суспільно-політичної активності населення, особливо найбільш економічно активної його частини у віці 25–50 років. Нині високий рівень суспільно-політичної активності притаманний особам пенсійного віку та студентам через наявність

вільного часу та можливість отримання невеликих грошей за участь в деяких мітингах. Переважна більшість проявів суспільно-політичної активності населення відбувається в містах; сільські жителі переважно аполітичні.

Часті виборчі кампанії, які супроводжувались економічно необґрунтованими соціальними обіцянками кандидатів, призводили до ухвалення соціальних зобов'язань (підвищення розмірів пенсій, допомоги при народженні дитини, пільг для категорії «діти війни» тощо).

Необхідність цих соціальних зобов'язань очевидна у збіднілому суспільстві, однак обов'язком кандидатів на владні повноваження все-таки повинні бути реальні пропозиції і заходи щодо економічного розвитку країни.

Це призвело до того, що мізерними видами соціальної допомоги охоплено близько 60% домогосподарств країни. Біля 70% усіх державних соціальних видатків, або 18,2% ВВП, спрямовується на людей похилого віку. На охорону здоров'я і медичне обслуговування спрямовується 15,9%, або 4,2% ВВП, на допомогу і підтримку інвалідів та допомогу сім'ям з дітьми – відповідно 3,6 та 0,9%; 5,2 та 1,4%; на житлові субсидії і допомогу у вирішенні житлових питань – 4% державних соціальних видатків, або 1% ВВП.

Обсяги допомоги, які надаються на адресних засадах, становлять менше 1% загальних видатків на соціальний захист, в той час як в кранах ЄС вони становлять 12–15%. До того ж розміри різних видів допомог в Україні у більшості випадків не досягають прожиткового мінімуму.

Отже, аналіз складових елементів рівня життя населення в Україні свідчить про неухильне його зниження не тільки в період соціально-економічної кризи на етапі переходу до ринкової економіки 1991–1999 рр., а й в наступний період 2000–2010 рр.

Загалом система соціального захисту в Україні, хоча й набула рис, характерних для країн з ринковою економікою, все ж продовжує зберігати окремі риси старої системи, яка не відповідає сучасним вимогам. Реформування її проводиться несистемно і не має цілеспрямованого характеру. Серед інших соціально-економічних проблем, які перешкоджають ефективному соціальному

розвитку країни, слід назвати відсутність збалансованості між економічним зростанням та соціальними видатками, неспроможність національної економіки повністю забезпечити соціальні зобов'язання держави.

Підвищення життєвого рівня населення України в контексті розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки потребує розробки і вирішення наступних проблем:

- удосконалення нормативно-законодавчої бази, спрямованої на реалізацію конституційних прав громадян на соціальний захист і достатній рівень життя всіх верств населення на основі підвищення ефективності національної економіки і збільшення обсягу ВВП на душу населення до рівня розвинутих країн;
- доопрацювання Податкового, Цивільного та Бюджетного кодексів України відповідно до сучасних європейських стандартів, що сприятиме зменшенню податкового тиску на підприємницькі структури, розвиткові малого бізнесу і підприємництва, врегулюванню міжбюджетних відносин, прозорості розподілу бюджетних коштів та гарантуватиме своєчасність соціальних виплат;
- доопрацювання законодавства в напрямку створення сприятливих умов для розвитку малого підприємництва, частка якого у ВВП наближалася б до рівня промислово розвинутих країн (60–70%);
- перегляду і вдосконалення Кодексу законів про працю в напрямі забезпечення прав найманих працівників відповідно до вимог МОП щодо гідної праці та Європейської соціальної хартії;
- збільшення частки фонду оплати праці у ВВП країни до 65–70% з одночасним її підвищенням, а також зростанням пенсій і соціальних допомог та поступовою відміною пільг, пов'язаних з оплатою житлово-комунальних, транспортних та інших послуг;
- досягнення, а згодом і перевищення середнього рівня заробітної плати по галузях економіки, які мають особливе значення для розвитку трудового потенціалу, та зменшення різниці між середнім рівнем заробітної плати, пенсій та соціальних допомог;

- створення економічних механізмів сприяння зайнятості неконкурентоспроможних на ринку праці громадян (жінок, молоді, інвалідів);
- реформування системи оплати праці в бік її зростання відповідно до кваліфікації, стажу та посади працівників з одночасним зменшенням оподаткування фонду оплати праці та доходів громадян, що сприятиме хоча б частковій легалізації доходів тіньової економіки;
- впровадження погодинної оплати праці з встановленням обґрунтованого мінімального її розміру;
- проведення обов'язкової і своєчасної індексації заробітної плати відповідно до рівня інфляції;
- запровадження медичного страхування з обов'язковою гарантією отримання безкоштовних медичних послуг малозабезпеченими верствами населення;
- диференціація видів соціальної допомоги з метою її оптимізації та надання з урахуванням доходів, отриманих від власності, присадибних земельних ділянок та сукупного доходу сімей;
- реформування житлово-комунальних послуг з метою забезпечення реалізації прав громадян на житло через створення соціального житла для громадян, які потребують соціального захисту; встановлення державних соціальних нормативів у сфері житлово-комунального обслуговування; обов'язкове забезпечення житлом тимчасово працюючих сезонних працівників за рахунок зведення та відведення в пристосованих приміщеннях службового житла; приватизація підприємств житлово-комунального господарства для створення конкурентного середовища в обслуговуванні та утриманні житла, інвентаризація житлового фонду з метою комплексного проведення робіт по енергозбереженню;
- поширення іпотечного кредитування отримання житла для всіх сімей, які мають реальні доходи, не нижчі від межі малозабезпеченості на одного члена сім'ї;

- зняття частини витрат за придбане житло з сімей, які мають та народжують дітей;
- пропагування здорового способу життя, історично-культурних цінностей та досягнень української нації, соціально орієнтованого ринкового шляху розвитку суспільства;
- розширення участі громадян в демократичних інститутах держави, що сприятиме формуванню повноцінного самоврядування і залучення широких верств населення до державного управління.

Безумовно, підвищення рівня життя населення може настати лише після поліпшення загальної соціально-економічної ситуації в країні. Тому вибір шляхів і напрямів здійснення структурних реформ є вкрай важливим для ефективного забезпечення соціально-економічних перетворень. Запропоновані напрями поліпшення життєвого рівня населення принесуть користь лише за умови їхнього комплексного впровадження. Дані напрями можуть доповнюватися і коригуватися залежно від конкретної соціально-економічної ситуації в певний момент суспільного розвитку.

Особливого значення набуває необхідність теоретичної розробки концептуальних основ підвищення рівня і якості життя населення, у тому числі соціальної підтримки малозахищених його верств відповідно до сучасних європейських стандартів.

4.2. Соціально-економічні проблеми інвалідів

Зміна демографічної структури в Україні внаслідок старіння населення зумовлює об’єктивну необхідність розширення можливостей кожної особистості в реалізації власного потенціалу, повноцінної участі в усіх аспектах життєдіяльності. Однак відсутність ефективного організаційно-економічного механізму забезпечення належного рівня та якості життя, соціальної захищеності населення, а також посилення негативного впливу екологічних

факторів призводять до витіснення на найнижчі стратифікаційні рівні суспільства найбільш вразливі соціально-демографічні групи населення. Україна відноситься до групи країн із найбільшою часткою людей похилого віку в складі населення. Станом на 01.01.2001 р. населення у віці старше працездатного складало 24,7% загальної чисельності населення. Більше 30% всього населення країни становили пенсіонери, у тому числі інваліди [58, с. 332, с. 335]. За даними Державного комітету статистики, на 01.01.2008 р. в Україні нараховувалося 2 442,6 тис. інвалідів, або 5,3% від загальної чисельності постійного населення, яке становило 46,2 млн. У розрахунку на 1 000 населення припадало 53 інваліди, а на 1 000 пенсіонерів – 177 [163, с. 73, 76]. На початок 2012 р. при зменшенні загальної чисельності населення країни до 45,6 млн. чисельність інвалідів зросла до 2,7 млн. чоловік і склала 5,9% від загальної чисельності населення [78, с. 20].

Сьогодні в Україні поряд із старінням нації існує проблема поширення інвалідності серед усіх вікових категорій населення. Техногенні катастрофи та екологічні катаклізми спричинюють зниження імунітету та погіршення загального стану здоров’я людей. Зростання чисельності пенсіонерів за інвалідністю є тривожною тенденцією: за період з 1991 по 2011 рік вона зросла на 10% і становила 1,5 млн. осіб.

Інвалідність, незалежно від причин її настання, завжди є психологічною травмою для людини, що значною мірою формує її подальше сприйняття і потребує суттєвих матеріальних витрат, зокрема на лікування і реабілітацію. Крім того, не кожна людина спроможна адекватно сприйняти власну інвалідність. За відсутності підтримки близьких та при низькому рівні державного соціального забезпечення пенсіонери – інваліди формують специфічну групу населення, якій властиві психічне напруження, страх опинитися без засобів для існування, а іноді – неготовність навіть до найменшої суспільної активності. Суттєвою причиною інвалідності є погіршення умов праці і в зв’язку з цим збільшення травматизму на виробництві, професійних і виробничо зумовлених захворювань працівників. Відмічається і збільшення

чисельності інвалідів з дитинства, а також чисельності пенсіонерів у зв'язку з втратою годувальника через надвисокий рівень смертності серед осіб найбільш працездатного віку, особливо чоловіків.

Аналіз динаміки чисельності інвалідів в Україні свідчить про те, що у 2008 р. порівняно з 2001 р. їхня кількість скоротилася на 13,4%. Значні зміни відбулися за цей час в структурі інвалідів за обліковими категоріями. Так, частка інвалідів від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання в загальній кількості інвалідів скоротилася з 5,4% у 2001 р. до 3,4% у 2008 р., а частка інвалідів від загального захворювання в цей час зросла з 79,4% до 86,3%; збільшилась і частка інвалідів із числа громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, відповідно, з 3,4% до 5,6%. Частка інвалідів із числа військовослужбовців, які перебувають на обліку у Пенсійному фонді, скоротилася з 82,1% до 77,2% від загальної чисельності інвалідів війни [163, с. 27, 64, 73, 85].

Зменшення чисельності інвалідів від нещасного випадку та професійного захворювання пов'язане зі скороченням сфер виробництва, для яких характерний найбільш високий рівень нещасних випадків та професійних захворювань.

Зменшення частки інвалідів із числа військовослужбовців пов'язано як з скороченням загальної чисельності військовослужбовців в країні, так і скороченням кількості інвалідів війни, які мають похилий вік і великий рівень смертності.

В той же час збільшення частки інвалідів від загального захворювання та з числа громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, пов'язано з погіршенням екологічної ситуації і низьким рівнем профілактики захворювань в країні [163, с. 27, 43, 45, 46].

Певною мірою проблема інвалідності в Україні поглиблюється психологічним фактором. Адже стереотипне сприйняття наслідків інвалідності та відсутність елементарних матеріальних можливостей реалізувати право на повноцінне існування створюють перешкоди для підтримки прийнятного рівня

добробуту інвалідів. Окремо слід виділити проблему гендерної нерівності, яка виражається в існуванні певних обмежень для жінок-інвалідів реалізувати власне право на гідний рівень та якість життя.

Проблема поширення інвалідності набуває міжнародного значення. Актуальні питання цієї проблеми обговорювались на II Всесвітній асамблеї ООН з проблем старіння, яка відбулася 8–12 квітня 2002 року в Мадриді. Відповідно до норм міжнародного права та міжнародних угод в контексті Плану дій Асамблеї засвідчено готовність сприяння доступу всіх груп інвалідів без проявів будь-якої форми дискримінації до фармацевтичних препаратів та медичних технологій, а також забезпечення ними за доступними цінами найбільш знедолених з них. Наголошено на необхідності розробки національної і місцевої політики, законодавства, планів і програм лікування та профілактики інвалідності з урахуванням здоров'я, екологічних і соціальних факторів.

Функція держави стосовно інвалідів повинна виявлятися у створенні правових, економічних, політичних, соціально-побутових і соціально-психологічних умов для задоволення їхніх потреб щодо здоров'я, матеріального забезпечення, посильної трудової та громадської діяльності. Інваліди в нашій країні володіють всією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України та іншими законодавчими актами. Статтею 46 Конституції України передбачено: «Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом». Серед інших нормативно-правових актів, які регулюють систему матеріального і соціально-побутового забезпечення життєдіяльності інвалідів, слід виділити наступні Закони України: «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають право на пенсію, та інвалідам», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в

Україні» та ряд інших нормативно-правових документів. Тобто в країні створена комплексна система нормативно-правових актів, які повинні виконувати роль важелів регулювання в механізмі пенсійного забезпечення та надання соціальної допомоги інвалідам.

Водночас для переважної більшості інвалідів України сьогодні єдиним джерелом існування залишається пенсія, яка навіть за наявності цільової грошової допомоги неспроможна гарантувати прийнятне забезпечення повсякденних потреб. Непрозорість механізму соціального забезпечення інвалідів, недосконалість функціонування спеціалізованих соціальних служб з питань соціально-економічного та юридичного консультування інвалідів призводять до поглиблення диференціації між економічно активними і частково або повністю непрацездатними громадянами, соціально-економічне становище яких сьогодні справді загрозливе.

До останнього часу в органах державної статистики фіксувалися дані про пенсійне забезпечення інвалідів за окремими міністерствами та відомствами. У зв'язку з цим внаслідок різних методичних підходів до підрахунку пенсій представлені дані можуть містити суперечності непринципового характеру. Зокрема, виявилося неможливим проаналізувати середній розмір пенсій за статтю, за групами інвалідності. Тому в ряді випадків, особливо в ретроспективі, надзвичайно складно, а іноді практично неможливо, комплексно й з достатньою мірою достовірності оцінити соціальні та економічні процеси, що формують структуру та рівень соціальної захищеності інвалідів України.

З метою виправлення цієї ситуації Уряд України здійснює заходи щодо централізації бюджету коштів, направлених на виплату пенсій різним категоріям інвалідів, підвищуючи її розміри для забезпечення гарантованої законом міри їхнього соціального захисту. Водночас таких заходів недостатньо, і більша частина інвалідів України проживає в складних умовах матеріальної і моральної незахищеності.

Розподіл інвалідів за групами інвалідності станом на 01.01.2010 р. подано на діаграмі (рис. 4.1).

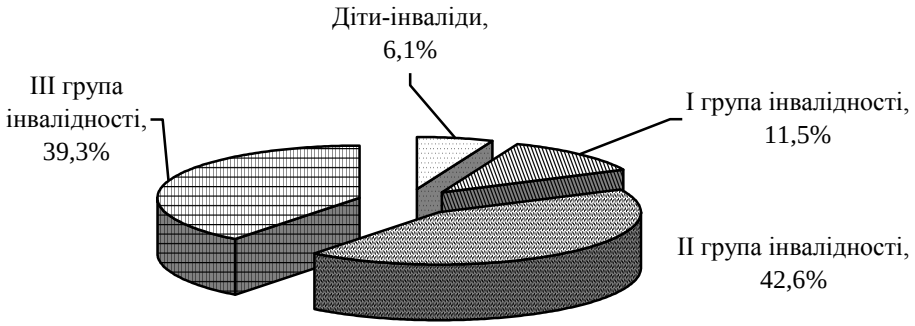

Рис. 4.1. Розподіл інвалідів України за групами інвалідності станом на 01.01.2010 р. за даними Державного комітету статистики [58, с. 468]

Найбільшу частку становили особи з II групою інвалідності – 42,6%. Інваліди III групи складають 39,3%, а I групи – 11,5% в загальній чисельності інвалідів. За період з 2001 по 2010 рр. загальна чисельність інвалідів збільшилась на 4,3%. При цьому спостерігалося зменшення чисельності інвалідів I і II груп інвалідності, відповідно, на 8,1% і 19,4%, при збільшенні кількості інвалідів III групи в 1,5 раза.

Динаміка чисельності інвалідів за групами інвалідності за період 2001 р. по 2010 р. наведена в табл. 4.9.

Таблиця 4.9

Чисельність інвалідів України за групами інвалідності за 2001–2010 рр., осіб*

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2010
Всього інвалідів за усіма категоріями**	2 597 500	2 659 100	2 676 000	2 594 400	2 462 300	2 495 241	2 449 500	2 442 597	2 709 982
В тому числі за групами інвалідності: I	337 700	344 000	332 400	319 000	334 000	337 711	298 900	278 195	310 494
II	1 337 000	1 352 700	1 340 900	1 229 300	1 154 400	1 128 415	1 105 500	1 104 602	1 078 721
III	768 500	808 900	855 400	900 100	848 500	906 475	959 500	100 929	1 155 646

* За даними Державного комітету статистики України [58, с. 468; 163, с. 73; 167, с. 30; 168, с. 35; 169, с. 39; 170, с. 42; 171, с. 44].

** У загальну чисельність інвалідів включено дітей-інвалідів, які не розподіляються за категоріями інвалідності.

Матеріальне та соціально-побутове забезпечення інвалідів в Україні здійснюється переважно державними органами Пенсійного фонду України. Крім Пенсійного фонду, забезпечення виплат пенсій та різних видів соціальної

допомоги здійснюється Міністерством оборони України; Службою безпеки України, в тому числі управлінням державної охорони України, Службою зовнішньої розвідки України, Державною прикордонною службою України; Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; Державною податковою адміністрацією; Державним департаментом України з питань виконання покарань.

На початок 2008 р. чисельність інвалідів, які отримували пенсію в органах Пенсійного фонду України, становила 96,5% від загальної кількості інвалідів (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Пенсійне забезпечення інвалідів України за 2001–2008 рр., станом на 1 січня, осіб*

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Всього інвалідів України за усіма категоріями	2 597 500	2 659 100	2 676 000	2 594 400	2 462 300	2 495 241	2 449 500	2 442 597
Чисельність пенсіонерів, які отримують пенсію за інвалідністю в органах Пенсійного фонду України**	1 956 382	1 976 407	1 974 657	1 924 177	1 741 096	1 555 257	-	2 357 463
Чисельність інвалідів, які отримують пенсію в інших державних органах	641 118	682 693	701 343	670 223	721 204	939 984	-	85 134

* За даними Державного комітету статистики України [163, с. 74, 76; 167, с. 30; 168, с. 7, 35; 169, с. 7, 35; 170, с. 8, 39; 171, с. 10, 42].

** Інваліди, що отримують пенсію по кількох видах пенсійних виплат, у даній графі враховуються один раз.

В табл. 4.10 в графі 2 загальна чисельність інвалідів подана без урахування можливості кожного окремо отримувати пенсію за декількома видами, наприклад «За особливі заслуги перед Україною» тощо. В графі 3 показники розраховані за даними вище вказаних міністерств і відомств та Державного комітету статистики України. Тому наведені в таблиці дані

неповною мірою відображають всі структурні характеристики інвалідів України. Відповідно, в наведених далі таблицях дані подані у різних розрізах, зокрема побудовані окремі таблиці за інвалідністю внаслідок воєнних дій, за дитячою інвалідністю і т.д., що дозволяє детальніше відобразити весь спектр соціально-демографічних характеристик і проблем соціального захисту інвалідів.

За період 2001–2008 рр. чисельність інвалідів, які отримують пенсії в органах Пенсійного фонду України, збільшилась на 20,5%. На початок 2008 р. з Пенсійного фонду виплати отримували 96,5% всіх інвалідів. Відповідно зменшилась частка інвалідів, які отримували пенсії з інших державних органів, з 24,7% у 2001 р. до 3,5% у 2008 р. [163, с. 27, 45].

Важливим аспектом дослідження соціально-економічних проблем інвалідності в Україні є аналіз факторів і причин, які спровокували інвалідність з частковою або повною втратою працездатності (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Чисельність інвалідів, які отримують пенсію в органах Пенсійного фонду України, за причинами інвалідності у 2001–2008 рр., станом на 1 січня, осіб*

Категорії	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Всього**	1 956 382	1 976 407	1 974 657	1 924 177	1 741 096	1 555 257	1 526 700
З них***: від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання	104 865	101 881	90 982	70 054	57 896	52 191	45 000
із числа державних службовців	1 825	2 420	2 867	3 376	3 908	4 714	6 300
від загального захворювання	1 552 861	1 648 985	1 706 798	1 602 221	1 692 187	1 324 809	1 318 400
з числа військовослужбовців	217 376	141 384	93 490	71 120	46 279	57 132	83 600
з числа громадян. які постраждали від Чорнобильської катастрофи	79 455	81 723	80 408	76 411	63 821	61 114	73 400

* За даними Державного комітету статистики України [163, с. 45–46; 167, с. 8; 168, с. 7; 169, с. 7; 170, с. 10; 171, с. 8; 172, с. 10].

** Пенсіонери, що отримують пенсію по кількох перелічених видах, у даній графі враховуються один раз.

*** В даній графі враховані інваліди, які отримують декілька видів пенсійних виплат, тому висока ймовірність кількаразового врахування їх чисельності.

Серед інвалідів, які отримують пенсію в органах Пенсійного фонду, найбільшу групу (1,32 млн. осіб) складають особи, які отримали інвалідність внаслідок загального захворювання. Поширення серед населення України хвороб, які спричинюють інвалідність, викликає стурбованість і свідчить про недостатній рівень фінансування системи охорони здоров'я, відсутність адекватних складній екологічній ситуації програм ранньої профілактики захворювань, а також програм імунізації для всіх вікових категорій інвалідів як превентивного заходу загострення хвороб.

Поширення практики приватної медицини в останні роки спричинило відтік фахівців у зв'язку з низьким рівнем оплати праці в державному секторі. Висококваліфіковані медичні послуги виявилися недоступними не лише інвалідам, але і пересічним громадянам. Досі реально не реформована система державного медичного обслуговування, а тому вона не спроможна адекватно надавати послуги такій специфічній соціальній категорії громадян, як інваліди. Недостатнім є фінансування для придбання необхідного якісного обладнання та підготовки фахівців.

Щодо інших категорій інвалідів слід відмітити декілька тенденцій. Порівняно з 2001 р. на початок 2006 р. чисельність інвалідів із державних службовців зросла в 2,6 раза, а на початок 2008 р. – в 3,5 раза. Водночас у 2,3 раза зменшилася чисельність осіб, які отримали інвалідність внаслідок нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання: з 104 865 осіб у 2001 р. до 45 000 осіб на початок 2008 р. Така динаміка зумовлена тим, що в останні роки в країні зменшилась кількість промислових підприємств і кількість працюючих на них. На промислових підприємствах, порівняно з іншими сферами діяльності, більш високий рівень травматизму і випадків професійних захворювань. Поряд з цим, за цей час відбулися суттєві зміни в структурі економіки: при зменшенні промислових підприємств розвивається інфраструктура ринкової економіки (страхові компанії, банки, торгові комплекси та інші), де рівень травматизму і професійних захворювань потенційно нижчий. Більш ніж вдвічі зменшилася також чисельність інвалідів

із числа військовослужбовців. Зниження кількості інвалідів за певними категоріями може відбуватися у двох випадках: у разі настання смерті людини або у випадку закінчення терміну, на який людину визнано інвалідом певної групи (у разі надання строкової групи). Особливо швидкими темпами зменшується чисельність інвалідів війни. Протягом 2001–2008 рр. вона зменшилась: з 334,6 тис. осіб у 2001 р. до 227,0 тис. осіб у 2008 р., тобто на 32,2% (табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Розподіл інвалідів війни за групами інвалідності в 1996 р., 2001–2008 рр. (на початок року, осіб)*

Категорії	1996	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Всього інвалідів війни	326 006	334 576	317 455	294 594	277 107	285 211	268 018	227 041
У тому числі: I групи	32 687	49 041	52 013	53 019	54 145	66 500	71 729	68 692
II групи	243 847	239 021	220 479	198 430	180 119	175 535	153 889	117 873
III групи	49 472	46 514	44 963	43 145	42 843	43 176	42 400	40 476
Із загальної кількості – інваліди війни, які перебувають на обліку в органах Пенсійного фонду	271 273	274 756	259 820	239 278	224 948	228 956	212 004	175 351
У тому числі: I групи	27 111	40 128	42 538	42 942	43 923	53 743	57 866	56 147
II групи	200 958	196 065	180 385	161 532	146 610	141 342	121 592	90 049
III групи	43 204	38 563	36 897	34 804	34 415	33 871	32 546	29 155

* За даними Державного комітету статистики України [163, с. 64; 172, с. 13].

Переважна більшість інвалідів війни отримує пенсію в органах Пенсійного фонду України – 77,2%. В цілому по Україні найбільшу частку складають інваліди війни II групи інвалідності – 51,9%. Частка інвалідів війни I та III груп інвалідності складає відповідно 30,3% та 17,8%. В загальній чисельності ветеранів війни інваліди війни становлять 10,9%. Мінімальний розмір пенсії інвалідам війни визначається Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ».

У 2006 р. мінімальний розмір пенсії інвалідам війни з урахуванням надбавок становив: 847,9 грн для інвалідів війни I групи, 672,2 грн для інвалідів

війни II групи, 617,3 грн для інвалідів війни III групи. Мінімальна пенсійна виплата за віком непрацюючим інвалідам війни призначається за Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». У 2006 р. вона становила: для інвалідів війни I групи – 716,95 грн, для інвалідів війни II групи – 635,6 грн, для інвалідів війни III групи – 599,0 грн.

Мінімальна (найменша) пенсійна виплата інвалідам війни у 2008 р., що призначалася згідно Закону «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» з урахуванням підвищень та надбавок (без урахування пенсій і надбавок за особливі заслуги перед Україною) складала: інвалідам війни I групи – 1 041,47 грн, II групи – 937,32 грн, III групи – 833,18 грн [163, с. 61].

Такий же розмір мінімальних пенсійних виплат за віком інвалідам цих груп у 2008 р. призначався відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» за наявності стажу роботи не менше 20 років у жінок і 25 років у чоловіків (без урахування пенсій за особливі заслуги перед Україною).

Незалежно від причин інвалідності інваліди справедливо вважаються «маломобільною», соціально замкненою групою в загальній соціально-демографічній структурі суспільства. Психологічне відсторонення особистості внаслідок інвалідності особливо небезпечне у випадку настання інвалідності у дитячому віці. Інваліди з дитинства та діти-інваліди – особлива категорія, матеріальне та соціально-психологічне включення яких у ритм звичного життя вимагає відповідної адекватної уваги з боку владних структур. Станом на початок 2001 р. в загальній чисельності інвалідів інваліди у віці до 18 років становили майже 6% (табл. 4.13).

За аналізований період спостерігалася позитивна тенденція до зменшення чисельності дітей-інвалідів більш ніж в 3 рази. Частка їх в загальній чисельності інвалідів на початок 2001 р. становила майже 6%, а на початок 2008 р. зменшилась до 2,1%.

Таблиця 4.13

Чисельність інвалідів, в тому числі дітей-інвалідів, у 2001–2008 рр. (станом на 1 січня, осіб)*

Роки	Всього інвалідів	У тому числі діти-інваліди до 18 років	
		осіб	%
2001	2 597 500	154 300	5,9
2002	2 659 100	153 500	5,8
2003	2 676 000	147 300	5,5
2004	2 594 400	146 000	5,6
2005	2 462 300	125 400	5,1
2006	2 495 241	122 640	4,9
2007	2 449 489	85 600	3,5
2008	2 442 597	50 700	2,1

* За даними Державного комітету статистики України [163, с. 73, 76; 168, с. 35; 169, с. 35; 170, с. 30, 42; 171, с. 39; 172, с. 44].

Слід відмітити, що суттєво покращувалася ситуація з працевлаштуванням інвалідів. Якщо у 2000 р. було працевлаштовано 3 349 інвалідів, у 2006 р. – 6 210 інвалідів, то 2007 р. – 7 590 інвалідів. Працевлаштовані отримують, крім державної допомоги, заробітну плату (табл. 4.14).

Таблиця 4.14

Працевлаштування інвалідів органами соціального захисту населення у 2001–2007 рр., осіб*

Інваліди України	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Перебувало на обліку для працевлаштування на початок року, всього	17 476	19 019	16 284	9 967	10 430	-	-
В тому числі: інваліди I групи	555	442	430	491	404	-	-
інваліди II групи	3 959	4 348	3 627	2 499	2 758	-	-
інваліди III групи	12 962	14 229	12 227	6 977	7 268	-	-
Звернулося з питань працевлаштування протягом року, всього	7 497	9 088	8 489	8 247	8 844	-	-
В тому числі: інваліди I групи	135	185	140	128	124	-	-
інваліди II групи	1 826	2 281	2 116	2 107	2 217	-	-
інваліди III групи	5 536	6 622	6 233	6 012	6 503	-	-
Працевлаштовано протягом року, всього	5 464	6 069	5 758	5 297	5 031	6 210	7 590
В тому числі: інваліди I групи	69	77	74	75	52	-	-
інваліди II групи	1 295	1 423	1 314	1 381	1 421	-	-
інваліди III групи	4 100	4 569	4 370	3 841	3 558	-	-

* За даними Державного комітету статистики України [163, с. 95; 167, с. 43; 169, с. 43; 170, с. 50; 171, с. 47; 172, с. 54].

У 2005 р. на обліку в органах соціального захисту населення для працевлаштування перебувало 10 430 інвалідів, що майже на 40% менше, ніж у 2001 р.

Однак показник реєстрації інвалідів з метою працевлаштування в органах соціального захисту протягом 2005 р. збільшився майже на 18% порівняно з 2001 р. В структурі інвалідів, які бажали працевлаштуватися, цілком закономірно переважають інваліди III групи інвалідності (73,5% у 2005 р.). Вони ж мають і найбільші шанси працевлаштування. Серед працевлаштованих ця група інвалідів у 2005 р. становила 70,7%. В цілому за всіма групами інвалідності в 2005 р. рівень працевлаштування інвалідів, які перебували на обліку для працевлаштування, становив 48,2%; в тому числі по групах: для інвалідів I групи інвалідності – 12,9%, для інвалідів II групи інвалідності – 51,5%, для інвалідів III групи інвалідності – 48,9%.

Аналіз динаміки працевлаштування інвалідів за регіонами свідчить про різні тенденції в його обсягах і темпах (табл. 4.15).

Наведені дані свідчать про позитивні тенденції у працевлаштуванні інвалідів у передкризовий період. Так, порівняно з 2000 р. кількість працевлаштованих інвалідів у 2007 р. збільшилась в 2,3 раза. Значно активізувався процес працевлаштування інвалідів в областях, що відзначалися низькими показниками у 2000 р.: Волинській області – 9,5 раза; Хмельницькій – 8,3 раза; Вінницькій – 6,1 раза; Закарпатській – 6,2 раза, Чернівецькій – 5,7 раза, Київській та Львівській – 4 раза. Зменшення кількості працевлаштованих інвалідів мало місце в Запорізькій, Миколаївській областях та в м. Севастополі. Динаміка кількості вільних робочих місць для інвалідів за 2001–2008 роки подана в табл. 4.16. Вона відображає залежність попиту на працю інвалідів від стану економічної активності підприємств – у 2004 і 2005 роках кількість вільних робочих місць для інвалідів зменшилась порівняно з 2001 р. у 6,2 та 4,8 раза – відповідно. У передкризові роки вона різко зросла і в 2008 р. перевищила рівень 2001 р. на 8,4%.

Таблиця 4.15

Працевлаштовано інвалідів за рік, осіб*

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2007 до 2000, разів
Україна	**3 349**	**3 250**	**3 595**	**4 309**	**6 210**	**7 590**	2,3
Автономна Республіка Крим	102	195	172	162	291	323	3,2
Вінницька	44	31	38	61	99	271	6,2
Волинська	21	55	114	108	156	199	9,5
Дніпропетровська	354	626	613	755	891	879	2,5
Донецька	352	292	273	304	528	731	2,1
Житомирська	161	157	162	157	270	301	1,9
Закарпатська	27	80	81	92	123	131	6,2
Запорізька	311	210	260	237	258	302	0,97
Івано-Франківська	184	145	173	212	203	229	1,2
Київська	32	38	45	82	93	151	4,7
Кіровоградська	81	72	59	99	223	278	3,4
Луганська	195	116	151	238	349	625	3,2
Львівська	57	65	129	132	237	270	4,7
Миколаївська	281	125	105	99	281	220	0,8
Одеська	102	65	82	127	157	151	1,5
Полтавська	224	231	279	241	271	289	1,3
Рівненська	66	41	42	110	138	231	3,5
Сумська	60	100	102	137	226	265	4,4
Тернопільська	88	98	69	132	134	171	1,9
Харківська	226	175	235	297	328	364	1,6
Херсонська	71	38	34	56	139	190	2,7
Хмельницька	32	51	41	77	196	267	8,3
Черкаська	78	99	132	128	270	233	3,0
Чернівецька	12	3	18	17	55	68	5,7
Чернігівська	87	32	100	158	174	270	3,1
м. Київ	59	76	72	74	93	148	2,5
м. Севастополь	42	34	14	17	27	33	0,8

* Джерело: Соціальний захист населення України у 2007 році: Стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – С. 95.

Аналіз даних таблиць 4.15 і 4.16 свідчить про дефіцит робочих місць для інвалідів. Перевищення кількості працевлаштованих інвалідів над кількістю вільних робочих місць пояснюється зростанням їхньої зайнятості у сільському господарстві, торгівлі (малих форм роздрібної торгівлі). В роки економічного піднесення кількість вільних робочих місць для інвалідів перевищувала кількість працевлаштованих інвалідів, що може бути зумовлено як

невідповідністю робочих місць вимогам інвалідів, так і небажанням роботодавців розширювати цей сегмент внутріфірмового ринку праці.

Таблиця 4.16

Кількість вільних робочих місць для інвалідів станом на 1 січня у 2001 – 2008 рр.*

	2001	2004	2005	2006	2007	2008
Україна	**12 710**	**2 043**	**2 654**	**10 033**	**11 483**	**13 783**
Автономна Республіка Крим	3 086	497	247	251	264	280
Вінницька	-	20	29	297	263	330
Волинська	16	-	-	113	109	294
Дніпропетровська	51	121	546	1 238	2 874	3 183
Донецька	43	225	548	2 596	1 104	1 220
Житомирська	767	2	9	85	73	114
Закарпатська	531	116	82	243	467	417
Запорізька	1 471	-	-	760	531	616
Івано-Франківська	17	4	2	23	8	90
Київська	79	13	4	296	768	1 117
Кіровоградська	1	4	25	126	220	300
Луганська	2 393	26	149	377	499	169
Львівська	-	-	33	135	287	369
Миколаївська	10	51	51	214	159	245
Одеська	346	78	83	395	365	451
Полтавська	39	62	74	442	381	404
Рівненська	-	49	16	100	174	269
Сумська	41	21	48	222	253	263
Тернопільська	66	33	118	50	179	327
Харківська	146	112	276	576	985	922
Херсонська	623	50	-	113	-	110
Хмельницька	2384	515	163	58	50	52
Черкаська	17	1	5	26	19	40
Чернівецька	9	12	50	187	265	2
Чернігівська	501	-	41	198	193	321
м. Київ	24	-	-	739	752	1 716
м. Севастополь	49	31	55	173	241	162

* Джерело: Соціальний захист населення України у 2007 році: Стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – С. 94.

Специфічною і водночас ефективною формою соціальної підтримки інвалідів та запорукою їхнього працевлаштування є створення можливостей для професійної підготовки і підвищення кваліфікації (табл. 4.17).

Таблиця 4.17

Підготовка кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах України в 2001–2005 рр., осіб*

Сфера підпорядкування ПТНЗ	2001	2002	2003	2004	2005
Кількість слухачів на кінець року у ПТНЗ за всіма сферами підпорядкування, всього	512 308	501 880	493 098	507 270	496 555
з них – осіб з функціональними обмеженнями	3 826	4 314	4 026	4 748	5 100
%	0,75	0,86	0,81	0,93	1,0
В тому числі: кількість слухачів на кінець року у ПТНЗ системи МОН України, всього	510 984	500 639	491 835	505 463	494 708
з них – осіб з функціональними обмеженнями	3 293	3 793	3 445	4 167	4 537
%	0,64	0,76	0,7	0,82	0,92
Кількість слухачів на кінець року у відомчих ПТНЗ, всього	1 324	1 241	1 234	1 807	1 847
з них – осіб з функціональними обмеженнями	533	521	581	581	563
%	40,3	42,0	47,1	32,2	30,5

* За даними Державного комітету статистики України [163, с. 96; 173, с. 6, 10–14].

Як видно з таблиці, серед слухачів ПТНЗ постійно збільшувалась частка осіб з функціональними обмеженнями. У 2007 р. чисельність осіб з функціональними обмеженнями у професійно-технічних навчальних закладах порівняно з 2001 р. збільшилась на 31,3%, а інвалідів серед студентів ВНЗ – у 2 рази [163, с. 96].

За нашими розрахунками, станом на 31 грудня 2011 р. в економіці країни було зайнято 373,8 тис. найманих працівників, які отримували пенсію по інвалідності. З них інваліди третьої групи становили 259,4 тис. осіб, або 69,4%. За період 2005–2011 рр. загальна кількість найманих працівників, які отримували пенсію по інвалідності, збільшилась на 12,7%. Важливе практичне значення в сучасних умовах має аналіз структури працюючих інвалідів за видами економічної діяльності (табл. 4.18).

Збільшення зайнятості інвалідів відбувалося у сфері послуг та скорочення їхньої чисельності в галузях матеріального виробництва.

Таблиця 4.18

Розподіл кількості найманих працівників, які отримують пенсії по інвалідності, за видами економічної діяльності на 31 грудня 2005, 2007, 2011 років, тис. осіб*

Види економічної діяльності	Кількість найманих працівників, які отримують пенсію за інвалідністю					
	Всього			III групи		
	2005	2007	2011	2005	2007	2011
Всього	331,7	368,4	373,8	227,8	250,5	259,4
Сільське, лісове і рибне господарство	33,3	29,2	26,1	22,7	20,0	19,0
Промисловість	118,2	122,9	109,7	86,8	89,8	81,0
Будівництво	15,0	18,1	13,5	10,2	12,0	9,1
Оптова й роздрібна торгівля, готелі і ресторани	22,8	32,3	37,5	12,5	17,6	21,3
Транспорт і зв'язок	22,7	26,4	27,7	17,0	19,3	20,4
Фінансова діяльність, операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам	24,3	32,3	36,8	15,0	18,9	22,1
Державне управління	11,6	13,5	16,2	7,8	9,3	11,1
Освіта	32,6	36,5	43,5	20,5	23,8	30,6
Охорона здоров’я та соціальна допомога	40,4	45,2	48,8	28,9	32,6	36,2
Колективні, громадські та особисті послуги	10,7	12,0	14,0	6,4	7,2	8,6
Інші	0,1	-	-	0,0	-	-

* За даними: Соціальний захист населення України у 2005 році / Статистичний бюлетень Держкомстату України. – К., 2006. – С. 10–14; Соціальний захист населення України у 2007 році / Статистичний бюлетень Держкомстату України. – К., 2008. – С. 70; Розраховано за: Праця України у 2011 році: Стат. зб. – К., 2012. – С. 72.

Так, протягом 2005–2011 рр. чисельність інвалідів збільшилась в таких видах економічної діяльності, як оптова і роздрібна торгівля, готелі і ресторани (на 64,4%); освіта (на 33,4%); фінансова діяльність, операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги підприємцям (на 51,4%); державне управління (на 40%); охорона здоров’я та соціальна допомога (на 20,8%). У промисловості, сільському, лісовому і рибному господарстві та будівництві чисельність інвалідів зменшилась, хоча промисловість і зараз концентрує найбільшу кількість найманих працівників, які отримують пенсії по інвалідності, – 109,7 тис., або 29,3% від загальної кількості працюючих інвалідів.

Важливими видами економічної діяльності для інвалідів є охорона здоров’я та соціальна допомога (3,1% всіх працюючих інвалідів); освіта (11,6%); оптова і роздрібна торгівля, готелі і ресторани (10,0%); фінансова діяльність, операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги підприємцям (9,8%), а також сільське, лісове та рибне господарство (7,0%).

Протягом 2000–2007 рр. частка інвалідів у чисельності економічно активного населення мала тенденцію до зниження – з 11,4% до 10,9%. Зменшувалась вона і в чисельності зайнятого населення (з 12,85% до 11,7%). Однак у 2011 р. відмічається збільшення показників навантаження економічно активного і зайнятого населення інвалідами до 12,2% та 13,3% – відповідно (табл. 4.19).

Таблиця 4.19

Навантаження економічно активного та зайнятого населення інвалідами за 2000–2011 рр.*

Роки	Економічно активне населення, осіб	Чисельність інвалідів (у % до економічно активного населення)	Зайняте населення, осіб	Чисельність інвалідів (у % до зайнятого населення)
2000	22 830 800	11,4	20 175 000	12,85
2001	22 426 500	11,86	19 971 500	13,31
2002	22 231 900	12,04	20 091 200	13,32
2003	22 171 300	11,7	20 163 300	12,87
2004	22 202 400	11,09	20 295 700	12,13
2005	22 280 800	11,2	20 680 000	12,07
2006	22 245 400	11,0	20 730 700	11,8
2007	22 322 300	10,9	20 904 700	11,7
2011	22 056 900	12,2	20 324 200	13,3

* За даними Державного комітету статистики України [163, с. 73; 170, с. 369, 374; 189, с. 10–44; 78, с. 20; 76, с. 27; 77, с. 62].

Якщо скорегувати розрахунки навантаження інвалідами економічно активного та зайнятого населення на чисельність інвалідів, які продовжують працювати, то рівень навантаження дещо зменшиться. Однак точно оцінити рівень навантаження економічно активного чи зайнятого населення інвалідами досить важко, оскільки традиційні статистичні форми не повною мірою відображають структуру зайнятих за специфічними соціально-демографічними характеристиками, зокрема інвалідністю. Тож з урахуванням зростання коефіцієнта смертності, а також тенденцій у зрушеннях соціально-демографічної структури суспільства в бік старіння населення, збереження високого рівня інвалідності слід розглядати як деструктивний фактор, що негативно впливає на розвиток трудового потенціалу нації та збільшує рівень навантаження економічно активного, зокрема зайнятого населення, інвалідами.

Сьогодні життєво важливим і необхідним є врахування потреб та прагнень інвалідів максимально зберегти активність, віру в свої сили, а також відчуття захищеності та особистої свободи. Проте в Україні основним критерієм якості життя інвалідів визнається пенсія, розміри якої не забезпечують ні прийнятного рівня задоволення повсякденних, часто винятково фізіологічних потреб, ні соціальної захищеності. На практиці конституційні права інвалідів сьогодні суттєво порушені.

В табл. 4.20 наведені дані про середні розміри призначеної місячної пенсії за інвалідністю.

Таблиця 4.20

Середні розміри пенсій інвалідів за 2001–2011 рр.*

Роки	Мінімальна заробітна плата, грн	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам за інвалідністю, грн	
		без урахування цільової грошової допомоги	з цільовою грошовою допомогою, державною адресною допомогою до пенсії (дотацією), надбавкою за особливі заслуги перед Україною *з* урахуванням індексації
2001	118	90,77	94,5
2002	165	125,07	129,7
2003	237	137,19	142,4
2004	237	165,63	170,9
2005	290	168,92	305,2
2006	332,87	344,87	393,2
2007	460,0	-	435,8
2008	605,0	551,0	598,2
2010	922	-	848,8
2011	1 004	-	1 001,5

* За даними Державного комітету статистики України [57, с. 15, 44; 76, с. 18; 163, с. 21; 164, с. 22; 169, с. 15; 170, с. 19; 172, с. 25].

Як видно з таблиці, середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам за інвалідністю практично перебуває на рівні мінімальної заробітної плати.

Станом на 1 січня 2006 р. середній розмір пенсії за інвалідністю становив 393,2 грн, тобто на 7% був нижчий від прожиткового мінімуму, який на той період складав 423 грн на непрацездатну особу. Аналогічна ситуація склалася і на початок 2007 р. Середній розмір пенсії за інвалідністю в цей час складав

435,8 грн, що на 9,2% нижче прожиткового мінімуму на одну особу, який був на рівні 472 грн. На відміну від попередніх років, станом на 01.01.2008 р. середня місячна пенсія за інвалідністю складала 598,2 грн, що на 12,4% перевищувала прожитковий мінімум (532 грн) на одну особу в розрахунку на місяць [57, с. 15, 44]. Якщо порівняти середній розмір пенсії за інвалідністю і законодавчо встановлений мінімальний розмір заробітної плати, можна переконатися в тенденції однаково низьких темпів зростання цих державних соціальних гарантій.

Чи можливо сьогодні прожити один місяць на таку пенсію? Адже за кожною сухою цифрою у статистичних таблицях – тисячі особистостей, які внаслідок певних життєвих обставин повністю або частково втратили можливість повноцінно жити і працювати.

В табл. 4.21 наведені дані про надання цільової грошової допомоги непрацездатним громадянам із мінімальними доходами, в тому числі інвалідам.

Таблиця 4.21

Надання цільової грошової допомоги непрацездатним громадянам із мінімальними доходами, в тому числі інвалідам, в 2001–2007 рр., на початок року*

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007**
Кількість осіб, яким призначено допомогу	3 427 600	2 675 100	2 587 600	471 200	841 100	852 500	666 600
У тому числі пенсіонерам за інвалідністю	442 800	374 200	365 100	20 000	102 600	20 200	77 000
Середній розмір допомоги, грн.	15,4	20,9	25,6	32,85	52,00	45,26	59,17

* За даними Державного комітету статистики України [163, с. 99; 167, с. 21; 168, с. 26; 169, с. 28; 170, с. 32; 171, с. 32; 172, с. 34].

У 2006 р. таку допомогу отримували 20 200 інвалідів. Незважаючи на те, що розмір грошової допомоги протягом 2001–2005 рр. зріс в 2,7 раза, а у 2007 р. він збільшився у 3,8 раза, фактично він залишається катастрофічно низьким і не

відповідає реальним потребам інвалідів, особливо з урахуванням вартості ліків та медичного обслуговування. У зв'язку з цим вартість медичного обслуговування і ліків для інвалідів заслуговує спеціального дослідження з метою встановлення розміру соціальної допомоги інвалідам з врахуванням витрат на медичне лікування і обслуговування залежно від груп інвалідності та класу хвороб. Співвідношення середньої пенсії за інвалідністю, прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати доцільно доповнити порівнянням її з середньою пенсією та середньою заробітною платою.

В табл. 4.22 наведені дані про динаміку середньомісячної заробітної плати працівників промисловості та середнього розміру місячної пенсії за інвалідністю.

Таблиця 4.22

Співвідношення середньомісячної заробітної плати та середнього розміру місячної пенсії за інвалідністю за 2000–2011 рр.*

Роки	Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників, зайнятих в промисловості, грн	Середній розмір місячної пенсії за інвалідністю, грн	Розмір пенсії у % до середнього розміру номінальної заробітної плати у промисловості
2000	302	94,5	31,3
2001	406	129,7	31,9
2002	485	142,4	29,4
2003	591	170,9	28,9
2004	743	305,2	41,1
2005	967	393,2	40,1
2006	1 212	435,8	36,0
2007	1 554	598,2	38,5
2010	2 828	848,8	30,0
2011	3 349	1 001,5	29,9

* За даними Державного комітету статистики України [57, с. 44, 45; 58, с. 408, 409, 412; 76, с. 194].

Як видно з таблиці, в країні мало місце збільшення у 2007 р. порівняно із 2000 р. середньомісячної номінальної заробітної плати найманих працівників, зайнятих в промисловості, у 5,1 раза, а середнього розміру місячної пенсії інвалідів – у 6,3 раза, хоча розмір пенсії інвалідів у 2007 р. становив лише

38,5% від рівня середньомісячної заробітної плати працівників промисловості. У 2010 та 2011 роках темпи зростання середньомісячної заробітної плати у промисловості значно перевищували темпи зростання розміру пенсій інвалідів. У 2010 р. порівняно з 2007 р. вона зросла в 1,8 раза, а в 2011 р. – в 2,2 раза. Пенсії інвалідів за ці роки збільшились, відповідно, на 41,9% та 67,4%. Таким чином, збільшився розрив між розмірами середньої заробітної плати у промисловості і місячно пенсією інвалідів. У 2010 р. остання становила 30,0%, а у 2011 р. 29,9% від рівня середньої заробітної плати. Це свідчить про те, що результати економічного зростання в країні не поширювалися на інвалідів, тож сфера пенсійного забезпечення потребує кардинального оновлення.

Сучасний розмір пенсії за інвалідністю мало покращує рівень життя інвалідів. Люди з інвалідністю є відторгнутими від повноцінного суспільного життя. У них виникають труднощі або їм взагалі відмовляють у реалізації прав на здобуття освіти, вільне пересування, зайнятість (навіть за умови відповідної кваліфікації), доступ до інформації, отримання медичних послуг належної якості, участь у політичному житті. Особи з інвалідністю недостатньо залучені до ринку праці. Більшість з них залишаються безробітними або полишили спроби пошуку роботи. Серед працюючих людей з інвалідністю значна частка має неповну зайнятість, отримує заробітну плату нижче мінімальної або працює на робочих місцях, що не відповідають їх освітньо-кваліфікаційному рівню [180, с. 81–82].

Таким чином, аналіз динаміки пенсійного забезпечення інвалідів свідчить про тенденцію відставання (крім 2008 р.) середнього розміру пенсії від прожиткового мінімуму, що ставить цю категорію населення в хронічно тяжке матеріальне становище. Тому головним завданням суспільства, законодавчої, виконавчої влади є залучення максимально можливої кількості інвалідів до суспільно-корисної праці, яка б забезпечила підвищення їх матеріального добробуту та морального і психологічного стану.

Держава має зробити все можливе для покращення системи професійної реабілітації та зайнятості інвалідів. Нинішній етап розвитку соціального

захисту та реабілітації інвалідів потребує скоординованої та відповідальної політики центральних і регіональних органів праці та соціального захисту, державної служби зайнятості, відділень Фонду соціального захисту інвалідів.

Залучення неконкурентоспроможних верств населення до трудової діяльності дасть змогу покращити їхній матеріальний стан і соціальний статус, відчути себе потрібними для суспільства, самостійно заробляти залежно від своїх можливостей якусь частку доходу, що, крім того, скоротить витрати з держбюджету на їх повне утримання.

Створення умов для повноцінної та ефективної участі інвалідів у політичному, економічному і соціальному житті суспільства з метою розширення їхніх індивідуальних можливостей для реалізації власного потенціалу та забезпечення добробуту протягом всього життя передбачає необхідність реалізації системи заходів, до яких належать:

- розробка і впровадження на державному та регіональному рівнях методичного і організаційного забезпечення системи підбору, профорієнтації, професіональної підготовки, створення умов для адаптації в суспільстві та працевлаштування осіб з обмеженими можливостями на основі внесення відповідних доповнень до трудового законодавства;
- забезпечення скоординованих дій всіх установ і громадських організацій на всіх стадіях розвитку населення з обмеженими можливостями, включаючи: медичний супровід таких осіб з дня народження; соціальне опікування у вигляді гідної матеріальної допомоги; профорієнтаційну діяльність з врахуванням фізичних вад дітей-інвалідів ще до вступу їх у працездатний вік, а для людей з набутою інвалідністю – з часу появи інвалідності;
- подолання соціальної ізоляції та дискримінації інвалідів шляхом прийняття відповідних законодавчо-нормативних актів і посилення правових заходів для викорінення жорстокого поводження з інвалідами і порушення їхніх економічних та соціальних прав;

- постійне і неперервне інформування інвалідів про чинні соціальні програми та нормативні акти, які забезпечують їхню інтеграцію в повноцінне соціально-економічне та політичне життя суспільства;
- ініціювання та підтримка створення організацій інвалідів, зокрема організацій самодопомоги, для зменшення ризику психічних захворювань, пов'язаних з соціальною ізоляцією, матеріальними проблемами, відсутністю близьких і родичів тощо;
- розробка і реалізація стратегій забезпечення вільного доступу інвалідів всіх категорій до матеріальних і духовних благ, необхідних для повноцінного життя особистості, зокрема освіти, житла, кредитів;
- моніторинг наявних типових та спеціалізованих робочих місць для інвалідів, на яких вже зроблені певні удосконалення і які не потребують додаткових капітальних вкладень, і робочих місць, що потребують удосконалення і додаткових коштів;
- моніторинг на державному і регіональному рівнях кількості і видів типових і спеціалізованих робочих місць, на яких можуть бути працевлаштовані інваліди з різними фізичними вадами;
- створення умов для продовження трудової діяльності інвалідів до тих пір, поки людина спроможна і прагне працювати, отримуючи за працю певний дохід;
- заохочення ініціатив у сфері самостійної зайнятості працездатних інвалідів шляхом підтримки розвитку малого підприємництва та пільгового кредитування підприємств, де працюють інваліди;
- моніторинг рівня соціальної захищеності працюючих інвалідів; забезпеченості підприємств, де працюють інваліди, відповідно обладнаними робочими місцями;
- підтримка інвалідів, зайнятих в неформальному секторі економіки, з метою недопущення соціальної дискримінації та порушення нормативних умов праці шляхом реалізації нетрадиційних програм соціального захисту;

- виявлення основних екологічних, соціально-економічних та організаційних факторів, які призводять до загострення захворювань, з метою мінімізації їх впливу на життєдіяльність інвалідів. Зосередження уваги на таких факторах загострення хвороб, як нераціональне харчування, куріння, вживання алкоголю тощо шляхом проведення інформаційних кампаній;
- розробка програм щодо підвищення інформованості населення про причини інвалідності і заходи по її запобіганню, методи і способи адаптації до інвалідності протягом всього життя;
- будівництво такого житла для інвалідів, яке зменшує кількість перешкод на шляху самостійного пересування і сприяє такій самостійності;
- надання інвалідам похилого віку послуг з реабілітації і відповідного догляду, а також забезпечення доступу до відповідних медичних технологій;
- розширення програм імунізації для всіх вікових категорій інвалідів як превентивного заходу загострення хвороб. Забезпечення доступності програм первинної профілактики і діагностики захворювань;
- створення спеціалізованих служб медико-санітарного обслуговування інвалідів;
- забезпечення професійної підготовки і відповідної системи стимулювання працівників соціальних служб і служб охорони здоров’я з метою систематичного консультування та інформування інвалідів з соціально-економічних та юридичних питань;
- створення стандартів якості догляду за інвалідами в спеціалізованих закладах;
- розробка і впровадження системи статистичних показників для оцінювання рівня соціальної захищеності інвалідів різних статево-вікових категорій, за станом здоров’я, причинами інвалідності і т.п. Забезпечення доступності широких кіл громадськості до цієї інформації з метою поглиблення наукових досліджень в сфері соціально-економічної політики та політики охорони здоров’я;

- заохочення медико-фармацевтичних установ та організацій всіх рівнів і форм підпорядкування до проведення досліджень в сфері розробки доступних медичних препаратів;
- розробка та реалізація програм, що забезпечують участь інвалідів в культурному, економічному, політичному і соціальному житті суспільства, з відповідним їх фінансуванням з державного бюджету та позабюджетних фондів;
- забезпечення повноправної участі інвалідів у моніторингу ефективності соціальних програм, спрямованих на підтримку та допомогу в реалізації їхніх прав, гарантій і пільг.

Реалізація зазначених заходів потребує координації діяльності всіх інституцій та господарюючих суб'єктів з метою зниження ризику інвалідності для населення, а також сприяння покращенню добробуту та якості життя інвалідів. Інакше в суспільстві поширюватимуться антисоціальні процеси, спричинюючи маргіналізацію широких верств населення і гальмуючи інтеграцію України в світову співдружність як соціальної держави.

4.3. Економічне становище та соціальний захист людей похилого віку

Майже третина населення в Україні – це люди похилого віку. Дана категорія населення є найменш захищеною за доходами, а низький рівень їхнього життя вагомо впливає на рівень життя всього населення країни. Основною причиною зростання кількості пенсіонерів у світі, у тому числі в Україні, є значне скорочення народжуваності, що призводить до постаріння населення.

Організація Об'єднаних Націй на своїй Асамблеї прийняла рішення (резолюція 45/104 від 14 грудня 1990 року) про відзначення 1 жовтня

Міжнародного дня людей похилого віку, основна увага в якому приділяється забезпеченню їхнього здоров'я та сприятливих умов проживання.

Міжнародній день людей похилого віку відзначається з метою реалізації Міжнародною плану дій з проблем старіння, де передбачені нові заходи щодо забезпечення зайнятості людей похилого віку, збільшення їхніх доходів, поліпшення медичного обслуговування, освіти і соціального забезпечення.

Однак всупереч прийнятим ООН принципам в Україні сьогодні характерною є ситуація витіснення на найнижчі стратифікаційні рівні суспільства окремих соціально-демографічних груп населення, які через об'єктивні та суб'єктивні причини змушені покладатися на державне соціальне забезпечення. Теоретично в Україні як в соціальній державі конституційно визначено, що «… пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом».

В умовах інтенсифікації інноваційних процесів усіх сфер життєдіяльності люди похилого віку психологічно відчувають труднощі із залученням до активного процесу створення суспільно корисного продукту. Рівень їхньої трудової мобільності досить низький, що обумовлено, крім інших причин, зростанням вимог ринку праці до якості робочої сили. Тож зростання чисельності непрацездатних громадян за одночасного зниження їхньої трудової, соціально-економічної, політичної активності призводить до збільшення навантаження працюючого населення непрацюючими пенсіонерами.

За даними Державного комітету статистики на 1 січня 2007 р. в Україні налічувалося 13,9 млн. пенсіонерів, що на 6,52% більше, ніж в 1991 р. (табл. 4.23). На початок 2011 р. їх було 13,7 млн. У сільській місцевості на 1 січня 2011 р. проживало 4,3 млн. пенсіонерів, або 31,1% від загальної кількості пенсіонерів, які перебували на обліку в органах Пенсійного фонду [58, с. 335].

Таблиця 4.23

Динаміка кількості пенсіонерів в Україні за 1991–2011 рр.
(на початок року)*

Показники	1991	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Всього пенсіонерів, тис. осіб	13 084	14 487	14 530	14 447	14 423	14 376	14 348	14 065	14 050	13 937	13 818	13 750	13 721	13 738
У тому числі: за віком	9 713	10 615	10 424	10 299	10 275	10 273	10 304	10 363	10 596	10 576	10 591	10 558	10 569	10 587
за інвалідністю	1 313	1 814	2 005	2 015	2 033	2 029	1 977	1 791	1 605	1 597	1 571	1 537	1 500	1 491
у разі втрати годувальника	1 209	1 195	1 155	1 150	1 127	1 091	1 077	923	852	840	822	838	850	847
за вислугу років	531	429	517	552	558	575	592	599	627	640	621	627	630	654
отримують соціальні пенсії	318	434	429	431	430	408	398	389	370	284	213	189	172	158
Кількість пенсіонерів у розрахунку на 1000 населення	253	284	294	295	299	301	302	299	301	300	299	299	300	301

* За даними Державного комітету статистики України [58, с. 335; 163, с. 27].

Незважаючи на те, що загальна кількість пенсіонерів на початок 2011 р. збільшилась на 5,0% порівняно з 1991 р., у розрахунку на 1 000 населення вона зросла майже на 19,0%.

Переважна більшість пенсіонерів – це особи старші працездатного віку, серед яких значна кількість народжених незадовго до Другої світової війни та під час війни («Діти війни»). В загальній кількості пенсіонерів особи, які отримують пенсію за віком, у 1991 р. складали 74,2%, а в 2011 р. їхня частка зросла до 77,1%. Чисельність їх за цей період збільшилась на 9,0%. Зростала і кількість пенсіонерів за інвалідністю – на 13,6%, при збільшенні частки у загальній кількості пенсіонерів з 10% у 1991 р. до 11,4% у 2007 р. та 10,9% у 2011 р. Водночас зменшувалась чисельність пенсіонерів у зв’язку з втратою годувальника (на 30%).

Простежується тенденція до збільшення контингенту пенсіонерів, які вийшли на пенсію до досягнення пенсійного віку за вислугою років. Це зумовлено, з одного боку, розширенням категорій працівників, які мають право на пенсію за вислугою років, а з іншого боку, – збільшенням зайнятості в галузях та виробництвах з несприятливими і шкідливими умовами праці. Чисельність цієї групи пенсіонерів на 01.01.2007 р. становила 640 тис. осіб, що

в 1,5 раза більше, ніж у 1996 р. У 2008 р. порівняно з 2007 р. їхня кількість зменшилась на 3,0% і складала 621 тис. осіб, а в 2011 р. вона зросла на 5,3%.

У динаміці чисельності пенсіонерів період 1996–2006 рр. характеризується найбільшими величинами – понад 14 млн. осіб, після чого відбувалося її зменшення і стабілізація на рівні 13,9–13,7 млн. Однак частка пенсіонерів у чисельності населення постійно збільшувалась. У 1991 р. на 1 000 населення припадало 253 пенсіонери, у 2007 р. – вже 300, у 2011 р. – 301, тобто майже кожен третій громадянин країни є пенсіонером. На початок 2008 р. найбільша кількість пенсіонерів у розрахунку на 1 000 населення була в Чернігівській (349), Черкаській (332), Вінницькій (321), Житомирській (326), Луганській (325) областях, а найменша в Івано-Франківській та Рівненській (271 особа) областях [58, с. 331; 4, с. 29].

Основною причиною зростання частки пенсіонерів є процес старіння населення, який набув в Україні надзвичайно високих темпів. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на 1 000 населення працездатного віку припадало в середньому 411 осіб старше працездатного віку. Цей показник не змінився і на початок 2011 р. Внаслідок міграції сільської молоді до міст навантаження особами старше працездатного віку по сільській місцевості у 2003 р. було значно більшим, ніж у міській, і становило, відповідно, 558 і 350 осіб. Аналогічна ситуація спостерігалася і на початок 2011 р. [58, с. 332].

Старіння населення зумовлене низкою причин і супроводжується погіршенням якості життя та недосконалою системою соціального забезпечення, що потребує переоцінки ролі пенсіонерів у різних видах суспільно-корисної діяльності. Однак навіть за наявності фізичних можливостей пенсіонери не мають можливості працювати через відсутність відповідно обладнаних робочих місць. Отже, рівень використання трудового потенціалу пенсіонерів є надзвичайно низьким. Крім того, значна частина населення працездатного віку не працює у зв’язку з навчанням, виконанням домашніх та сімейних обов’язків, іншими причинами, а також через безробіття. В результаті економічне навантаження пенсіонерами є набагато більшим, ніж демографічне. Водночас за умови розширення дрібних форм приватного господарювання (підприємницька діяльність фізичних осіб, особисте селянське

господарство, неформальна зайнятість) знижується рівень охоплення зайнятого населення державним загальнообов'язковим соціальним страхуванням. В умовах солідарної пенсійної системи це означає, що фактично виплата пенсії одному пенсіонеру забезпечується відрахуваннями із заробітної плати одного працівника.

Переважну більшість населення старше працездатного віку становлять жінки (64,8%), що пояснюється більш раннім встановленим віком виходу на пенсію та більшою тривалістю життя порівняно з чоловіками.

Законодавством України передбачена диференціація розмірів пенсій. Переважна більшість пенсіонерів (96% загальної кількості) відповідно до нормативно-правових актів отримує пенсію в органах Пенсійного фонду. З них 94% – згідно Закону України «Про пенсійне забезпечення», за яким пенсія за віком та за вислугою років визначається в розмірі 55% середньомісячного заробітку; пенсії за інвалідністю – 40–70% залежно від групи інвалідності; в разі втрати годувальника – 30% середньомісячного заробітку годувальника.

На початок 2008 р. більш високий норматив нарахування пенсії у відсотках до середньомісячного заробітку був передбачений такими законами:

«Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (стаття 54). Середній розмір пенсії складав 1 253,3 грн і стосувався у 2006 р. – 67,4 тис. осіб та 78,7 тис. осіб у 2008 р.;

«Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ». Середній розмір пенсії складав 971,87 грн і стосувався у 2006 р. – 83,1 тис. осіб та 106,0 тис. осіб у 2008 р.;

«Про державну службу». Середній розмір пенсії складав 2 074,82 грн і стосувався у 2006 р. – 71,8 тис. осіб та 89,2 тис. осіб у 2008 р.;

«Про наукову і науково-технічну діяльність». Середній розмір пенсії складав 1 659,94 грн і стосувався 2006 р. – 79,1 тис. осіб та 84,3 тис. осіб у 2008 р.

Оскільки рівень заробітної плати в Україні дуже низький (один з найнижчих у Європі), розмір пенсій, навіть з урахуванням всіх надбавок, доплат, компенсацій та підвищень, залишається надто мізерним і не забезпечує пенсіонерам гідний рівень життя (табл. 4.24).

Таблиця 4.24

Розподіл пенсіонерів, які одержують пенсії в органах Пенсійного фонду*, за розміром пенсій по відношенню до прожиткового мінімуму**

(станом на 01.01.2008 року)

	Нижче прожиткового мінімуму		У розмірі прожиткового мінімуму		Вище прожиткового мінімуму	
	кількість пенсіонерів, осіб	середній розмір пенсії, грн***	кількість пенсіонерів, осіб	середній розмір пенсії, грн***	кількість пенсіонерів, осіб	середній розмір пенсії, грн***
Україна	**1 399 981**	**356,13**	**25 419**	**469,39**	**11 783 836**	**798,95**
Автономна Республіка Крим	59 747	364,03	1 351	470,02	458 514	759,75
Вінницька	55 015	351,29	1 113	469,99	458 784	674,79
Волинська	36 950	345,30	573	469,98	240 702	685,26
Дніпропетровськ	95 070	357,84	1 513	469,99	910 288	881,90
Донецька	139 371	357,97	2 369	469,99	1 282 036	1 000,75
Житомирська	46 768	349,08	648	470,06	353 519	706,88
Закарпатська	53 218	353,97	957	470,01	225 703	677,25
Запорізька	47 576	357,02	947	441,50	485 180	826,54
Івано-Франківськ	54 162	357,72	707	482,60	309 602	701,81
Київська	45 859	357,65	453	469,98	489 989	779,60
Кіровоградська	33 729	356,06	653	469,98	277 972	715,57
Луганська	64 448	357,53	1 189	469,97	678 664	960,52
Львівська	85 246	350,01	1 542	469,97	593 678	725,22
Миколаївська	39 689	354,40	736	470,38	285 690	751,50
Одеська	73 730	364,08	1 767	471,08	536 807	756,02
Полтавська	42 797	353,61	749	469,96	419 511	758,62
Рівненська	38 439	345,59	441	470,07	263 953	683,20
Сумська	33 643	352,35	517	470,02	329 873	718,45
Тернопільська	34 639	355,45	865	470,06	273 693	634,63
Харківська	73 037	362,29	1 373	469,99	694 424	780,04
Херсонська	36 237	354,80	841	470,04	265 587	722,72
Хмельницька	50 851	347,39	1 076	469,98	362 364	669,42
Черкаська	40 717	357,05	662	469,94	378 043	716,05
Чернівецька	29 972	353,81	848	470,05	201 735	665,54
Чернігівська	35 379	350,70	569	470,65	339 079	699,49
м. Київ	46 154	372,96	751	470,04	581 666	1 032,88
м. Севастополь	7 538	367,60	209	469,86	86 780	837,80

* Джерело: Соціальний захист населення України у 2007 році: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2008. – С. 55.

** Без пенсіонерів, звільнених з лав МО, МВС, МНС, СБ, ДПА, Державного департаменту з питань виконання покарань, функція з призначення і виплати пенсії яким передана органам Пенсійного фонду згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 1522 від 02.11.2006.

*** З цільовою грошовою допомогою, державною адресною допомогою до пенсії (дотацією), надбавкою за особливі заслуги перед Україною з урахуванням індексації тощо. На кінець 2007 р. прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, становив 415 грн.

Як свідчать дані табл. 4.24, серед пенсіонерів, які знаходяться на обліку в органах Пенсійного фонду, біля 10% пенсіонерів отримували пенсію, що на 25% нижче прожиткового мінімуму; 2,0% пенсіонерів в середньому отримують пенсію в розмірі прожиткового мінімуму і 88% пенсіонерів отримують пенсію, яка в 1,5 раза перевищує прожитковий мінімум. В окремих регіонах це співвідношення має значні відмінності.

Так, у Вінницькій, Житомирській, Рівненській, Хмельницькій областях пенсію нижче середнього розміру прожиткового мінімуму отримують 12–13% пенсіонерів; в розмірі прожиткового мінімуму – 0,5% пенсіонерів; вище прожиткового мінімуму – 85,5% пенсіонерів. При цьому перевищення прожиткового мінімуму складає 60–70%.

В економічно більш розвинутих регіонах (Дніпропетровська, Донецька, Луганська області, міста Київ і Севастополь), де розмір середньої заробітної плати вищий: нижче прожиткового мінімуму отримували пенсію від 7,3 до 9,8% пенсіонерів; у розмірі прожиткового мінімуму – 0,1–0,2%; а вище прожиткового мінімуму – 90–92,5% пенсіонерів. Їхня пенсія була в 2,5 раза більшою за прожитковий мінімум.

Наведена в табл. 4.25 динаміка середнього розміру місячної пенсії за різними видами пенсійного забезпечення свідчить про складність і суперечливість цього процесу, невирішеність проблеми, незважаючи на намагання уряду збільшувати прожитковий мінімум і пенсії. До 2000 р. найбільшою була пенсія за інвалідністю. В подальшому на перше місце за розміром вийшла пенсія за вислугу років. Пенсія за інвалідністю у 2011 р. була на 13,4% нижчою, ніж пенсія за віком. Соціальна пенсія є найнижчою. Для оцінки стану пенсійного забезпечення важливо проаналізувати розмір пенсій по відношенню до прожиткового мінімуму.

Незважаючи на деякі диференціації в розмірах пенсій, багато пенсіонерів одержують пенсії нижче встановленого прожиткового мінімуму.

Таблиця 4.25

Динаміка середнього розміру місячної пенсії за 1996–2011 рр., грн*

Показник	1996[1]	2000[2]	2001[2]	2002[2]	2003[2]	2004[2]	2005[3]	2006[3]	2007[3]	2008[4]	2009[4]	2010[4]	2011[4]
Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерів, які перебувають на обліку в органах Пенсійного фонду	**38,7**	**68,9**	**83,7**	**122,5**	**136,6**	**182,2**	**316,2**	**406,8**	**478,38**	**751,38**	**898,4**	**999,0**	**1 121,8**
У тому числі: за віком	38,8	69,3	85,2	127,1	141,8	194,2	323,8	417,7	496,98	798,9	942,7	1 039,6	1 156,0
за інвалідністю	45,6	82,3	94,5	129,7	142,4	170,9	305,2	393,2	435,81	598,2	742,7	848,8	1 001,5
у разі втрати годувальника	33,2	52,0	61,0	85,5	95,9	120,2	262,9	302,8	339,28	474,3	647,0	771,2	914,4
за вислугу років	40,7	76,4	105,8	146,1	168,3	211,2	334,3	443,9	551,28	760,9	945,0	1 104,8	1 223,5
соціальну пенсію	21,4	37,6	43,7	54,8	59,0	62,6	226,2	339,6	316,33	369,7	538,0	620,6	844,8

* За даними Державного комітету статистики України.

[1] З урахуванням компенсаційних виплат.

[2] З урахуванням цільової грошової допомоги та індексації.

[3] З урахуванням цільової грошової допомоги, індексації, державної адресної допомоги до пенсії (дотації), а також надбавки за особливі заслуги перед Україною.

[4] Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 394.

Аналіз наведених даних свідчить про поступове зниження частки пенсіонерів, які отримували пенсію, нижчу за прожитковий мінімум. Так, якщо, у 2005 р. 82,6% пенсіонерів отримували пенсію нижче прожиткового мінімуму, то в 2008 р. частка таких осіб не перевищувала 10%. При цьому у 2005 р. 1,6% пенсіонерів отримували пенсію на рівні лише половини прожиткового мінімуму. У наступні роки їхня частка зменшилась до 0,48% у 2006 р., 0,39% у 2007 р. та 0,17% у 2008 р. У 2006 р. 69,21% пенсіонерів отримували пенсію в розмірі від 301 до 400 грн за прожиткового мінімуму на рівні 332 грн. У 2007–2008 рр. відбувається інтенсивне збільшення частки пенсіонерів, розмір пенсій яких перевищував прожитковий мінімум.

У 2007 р., зокрема, найбільшу частку в загальній кількості пенсіонерів (42,78%) становила група, розмір пенсій якої майже в 1,4 раза перевищував прожитковий мінімум. Ще 15,22% становила група пенсіонерів, розмір пенсій

яких перевищував прожитковий мінімум в 1,4–2,7 раза. У 2008 р. дві третини пенсіонерів уже отримували пенсію, розмір якої в 1,2–2,4 раза перевищував прожитковий мінімум. Зросла частка пенсіонерів до 15,7%, пенсія яких перевищувала прожитковий мінімум в 2,4–3,6 раза.

Таблиця 4.26

Розподіл пенсіонерів за розміром призначеної пенсії на початок року*

Розмір призначеної пенсії	У % до прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність**				Питома вага у загальній кількості пенсіонерів, %			
	2005	2006	2007	2008	2005	2006	2007	2008
до 100 грн включно	не вище 35	не вище 30	не вище 27	не вище 24	0,37	0,20	0,15	0,09
від 101 грн до 150 грн	35–53	30–45	27–41	24–36	1,24	0,28	0,24	0,08
від 151 грн до 200 грн	53–70	45–60	41–55	36–48	0,22	1,02	0,73	0,18
від 201 грн до 300 грн	70–90	60–90	55–82	48–72	80,78	4,24	5,26	2,87
від 301 грн до 400 грн	90–141	90–120	82–109	72–96	10,9	69,31	32,06	2,80
від 401 грн до 500 грн	141–176	120–151	109–137	96–120	2,5	15,26	42,78	11,84
від 501 грн до 1 000 грн	176–351	151–301	137–273	120–241	3,57	8,50	15,22	66,37
від 1 001 грн до 1 500 грн	351–527	301–451	273–410	241–361	0,35	0,92	2,26	9,60
понад 1 500 грн	більше 527	більше 452	більше 410	більше 361	0,07	0,27	1,29	6,15

* За даними Державного комітету статистики України.

** У розрахунку використовувався встановлений прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність: у 2005 р. – 284,69 грн, у 2006 р. – 332 грн, у 2007 р. – 336 грн, у 2008 р. – 415 грн.

Загалом у 2008 р. питома вага пенсіонерів, розмір пенсії яких перевищував встановлений на цей рік прожитковий мінімум (415 грн), складала 78%, тобто була вищою, ніж в попередні роки. Отже, можна говорити про деяке покращення пенсійного забезпечення людей похилого віку.

Подібна динаміка пенсійного забезпечення була зумовлена піднесенням економічного розвитку у передкризовий період. Разом з тим пенсії більшості пенсіонерів залишаються низькими, оскільки зорієнтовані на занижений соціальний стандарт – прожитковий мінімум. Це особливо наочно

демонструють співвідношення між середньою пенсією і середньою заробітною платою в економіці. У 2011 р. середній розмір призначеної пенсії для всіх категорій пенсіонерів становив 1 151,93 грн, а середня номінальна заробітна плата 2 633,06 грн, тобто був у 2,3 раза меншим.

Як свідчать дослідження, значна частина пенсіонерів вважає власне матеріальне становище вкрай складним. Крім браку грошей на придбання продуктів та предметів першої необхідності, вони особливо наголошують на проблемі лікування та придбання ліків, які також потребують значних коштів.

Демографічні, економічні та політичні процеси в умовах світової фінансової кризи вимагали більш конкретних заходів для утвердження справедливості у суспільстві, забезпечення гідного рівня життя працюючим та соціального захисту пенсіонерів.

Завдяки реалізації законодавчих змін щодо актуалізації заробітку, який враховується при призначенні (перерахунку) пенсій (виходячи із розміру середньої заробітної плати – 928,81 грн) та підвищення вартості року страхового стажу з 1% (31 грудня 2007 р.) до 1,35% (з 1 жовтня 2008 р.) посилилась диференціація розмірів пенсій залежно від страхового стажу та сплачених внесків, а також підвищився коефіцієнт заміщення пенсією втраченого заробітку. В результаті середній розмір призначеної пенсії для всіх категорій пенсіонерів на 1 січня 2011 р. становив 1 151,93 грн [58, с. 394].

Крім того, згідно з Постановою КМ України № 265 від 26.03.2008 р., з 1 квітня 2008 року для пенсіонерів за віком та інвалідів, щомісячний розмір пенсії яких не досягає прожиткового мінімуму для непрацездатних, та для осіб, яким призначено пенсію у зв’язку з втратою годувальника, що не досягає на одного непрацездатного члена сім’ї 100%, на двох – 120%, на трьох і більше – 150% прожиткового мінімуму для непрацездатних, встановлено щомісячну адресну державну допомогу до пенсії у сумі, якої не вистачає до зазначених розмірів.

Аналіз співвідношень прожиткового мінімуму і середньої заробітної плати в країні за 2007–2011 рр. свідчить, що прожитковий мінімум перебував у

межах від 32,8% до 41,3% розміру середньої заробітної плати в ці роки [58, с. 296, 389, 394]. Таке співвідношення є свідченням зростання соціальної нерівності у суспільстві, про те, що 30,7% населення, в першу чергу люди похилого віку та інваліди, мають середньодушовий дохід нижчий за прожитковий мінімум [58, с. 295]. В той же час в країні на фоні зубожіння значної частини населення продовжується збільшення кількості міліонерів і міліардерів.

За даними багатьох наукових досліджень та соціологічних опитувань, склалася невідповідність між розміром прожиткового мінімуму та фактичною потребою пенсіонерів у коштах на придбання продуктів харчування, непродовольчих товарів, оплату послуг, ціни і тарифи на які досягли критичного рівня і мають тенденцію до подальшого зростання. Прожитковий мінімум сьогодні не враховує реального стану ціноутворення на ринку товарів та послуг, що призводить до соціальної нестабільності в суспільстві.

Можна погодитися з тим, що пенсіонери потребують меншої кількості продуктів харчування та непродовольчих товарів порівняно з дітьми шкільного віку та працюючим населенням; їм не потрібно платити за користування міським та приміським громадським транспортом. Проте з деякими позиціями наборів товарів та послуг, закладених в нормативну базу визначення прожиткового мінімуму для окремих соціально-демографічних груп населення, навряд чи можна погодитися. Зокрема, пенсіонерів практично позбавлено можливості споживати свіжі фрукти і ягоди, рибопродукти та твердий сир. Мінімальний набір предметів першої необхідності, санітарії, гігієни та ліків визначається в розрахунку на одну середньостатистичну сім'ю, тоді як пенсіонери (включаючи дітей-інвалідів) потребують значно більше медикаментів та медичної техніки, ніж інші категорії населення. Нормативною базою визначення прожиткового мінімуму для пенсіонерів слід було б передбачити також найбільш необхідні медичні послуги (зубопротезні роботи, виготовлення окулярів тощо). Очевидно, існує потреба в розширенні переліку

соціально-демографічних груп населення, для яких визначається прожитковий мінімум, зокрема виокремлення пенсіонерів за віком та інвалідів.

Через низький розмір пенсій переважна більшість пенсіонерів опинилася за межею бідності. Так, за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, недивлячись на велику кількість пенсіонерів, у структурі грошових доходів домогосподарств у 2006 р. пенсії складали лише 23,4%. У сукупних ресурсах частка пенсій становила 22,7%. Вищий рівень бідності характерний для пенсіонерів у віці 75 років і старше. Особливо сильна залежність рівня бідності від віку характерна для жінок старших 75 років [178, с. 59]. У 2006 р. частка бідних серед домогосподарств, що складаються з осіб пенсійного віку, становила 21,4%, а серед пенсіонерів у віці 75 років і старше цей показник становив 28,9%, що перевищило середню по країні.

У 2005 р. домогосподарства, які очолює особа пенсійного віку, складали 39,3% від загальної кількості домогосподарств України. Для цих домогосподарств пенсія є основним джерелом засобів існування. Як наслідок, домогосподарства пенсіонерів мають найнижчі показники доходів і витрат.

У 2005 р. середні грошові доходи домогосподарства, яке очолює чоловік 60 років і старше, становили 1 084,5 грн на місяць, тоді як у домогосподарствах, де основним годувальником є чоловік працездатного віку, грошові доходи були на третину вищі (1 163–1 382 грн на місяць). У найгіршому становищі знаходяться домогосподарства, які очолюють жінки пенсійного віку. Їхні середні грошові доходи складають лише 818,66 грн на місяць, що у 1,4 раза менше, ніж у домогосподарств жінок працездатного віку, та на 24,5% менше, ніж у домогосподарств чоловіків пенсійного віку. Для домогосподарств пенсіонерів, особливо у сільській місцевості, дуже велике значення має ведення особистого селянського господарства. Грошовий дохід, одержаний від продажу виробленої сільськогосподарської продукції, становить біля 5% сукупних ресурсів цих домогосподарств.

Про якість життя пенсіонерів в Україні можна судити з аналізу структури сукупних витрат їхніх домогосподарств (табл. 4.27). Дві третини сукупних

витрат домогосподарств, які очолюють особи пенсійного віку (незалежно від статі), становлять витрати на продукти харчування. Це значно більше, ніж у домогосподарствах, де головами є особи працездатного віку, і свідчить про скрутне фінансове становище пенсіонерів, які вимушені спрямовувати свої ресурси переважно на те, щоб прогодувати себе і свої сім'ї.

Таблиця 4.27

Частка окремих витрат домогосподарств України залежно від віку та статі голови домогосподарства у 2002 та у 2005 роках, у середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, %

Статті витрат	Всі домогосподарства	Домогосподарства, які очолює	
		чоловік 60 років і старше	жінка 55 років і старше
2002 рік*			
Продукти харчування	59,1	64,5	64,6
Алкоголь і тютюн	2,6	2,0	1,6
Одяг і взяття	5,4	3,5	3,5
Житлово-комунальні товари і послуги	10,5	10,8	12,4
Охорона здоров’я	3,0	3,8	3,5
Транспорт	3,0	1,7	1,6
Відпочинок і культура	1,9	1,0	1,2
2005 рік**			
Продукти харчування	56,6	62,9	63,6
Алкоголь і тютюн	2,9	2,2	1,8
Одяг і взуття	5,7	4,0	3,8
Житлово-комунальні товари та послуги	8,5	8,6	9,6
Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг	*6,4*	*6,2*	*7,1*
з них сума пільг та субсидій	0,6	1,1	1,1
Охорона здоров’я	2,5	3,5	3,2
Транспорт	3,0	2,3	1,9
Відпочинок і культура	2,6	1,4	1,7

* Витрати і доходи домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2003. – С. 191.

** Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Стат. зб. Ч. 1. /Держкомстат України. – К., 2006. – С. 173.

Другою важливою статтею витрат домогосподарств є плата за житло, користування водою, електроенергією, газом, придбання інших видів палива. У 2006 р. у домогосподарствах чоловіків пенсійного віку оплата житлово-комунальних послуг складала 8,6% сукупних витрат, у жінок – 9,6%. У домогосподарств, які очолюють особи працездатного віку, питома вага таких витрат дещо менша, але великого розриву як, наприклад, щодо продуктів харчування, немає. Очевидно, це пояснюється наявністю у пенсіонерів пільг на оплату житла та комунальних послуг.

Домогосподарства людей пенсійного віку мають також більшу частку витрат на медичні послуги та ліки, що цілком закономірно. Вони витрачають на охорону здоров'я більше (якщо їх голова – чоловік) або стільки ж (якщо голова – жінка), як на одяг та взуття. Натомість частка їхніх витрат на алкоголь та тютюн менша, ніж у домогосподарств осіб працездатного віку. Домогосподарства пенсіонерів також набагато менше витрачають коштів на транспорт, оскільки вони значно менше пересуваються і мають пільги на проїзд у громадському транспорті.

Якщо відмінності у структурних частках витрат на охорону здоров'я, алкоголь, тютюн, транспорт мають об'єктивні пояснення, то різниця у витратах на одяг та взуття, відпочинок і культуру безпосередньо свідчить про низький рівень життя пенсіонерів в Україні. Люди, які досягли пенсійного віку і зробили свій трудовий внесок у розвиток країни, не мають можливості гідно жити і відпочивати.

В останні роки позитивна динаміка в економіці зумовила певні зрушення в сфері пенсійного забезпечення.

За даними Пенсійного фонду України, середній розмір пенсій разом з цільовою грошовою допомогою станом на початок 2012 р. становив 1 246,34 грн, що на 8,2% більше від розміру середньої пенсії на початок 2011 р. (1 151,93 грн). Середній розмір пенсій в регіонах України на початок 2012 р. наведено в табл. 4.28.

Таблиця 4.28

Середній розмір пенсій з цільовою грошовою допомогою станом на 01.01.2012 року в регіонах України, грн*

	Середній розмір пенсій разом з цільовою грошовою допомогою станом на 01.01.2012 р.
Україна	1 246,34
АР Крим	1 181,71
Вінницька	1 089,99
Волинська	1 099,60
Дніпропетровська	1 326,51
Донецька	1 482,29
Житомирська	1 119,48
Закарпатська	1 066,56
Запорізька	1 274,02
Івано-Франківська	1 110,79
Київська	1 254,46
Кіровоградська	1 119,24
Луганська	1 437,68
Львівська	1 146,44
Миколаївська	1 171,81
Одеська	1 193,32
Полтавська	1 186,95
Рівненська	1 105,26
Сумська	1 132,51
Тернопільська	1 030,35
Харківська	1 217,11
Херсонська	1 107,35
Хмельницька	1 092,95
Черкаська	1 128,72
Чернівецька	1 066,44
Чернігівська	1 131,84
м. Київ	1 711,12
м. Севастополь	1 370,43

* За даними держкомстату України на початок 2012 р.

Середній розмір пенсій разом з цільовою грошовою допомогою у 2011 р. склав 47,3% середньої заробітної плати (2 633 грн), тобто менше половини. Як свідчать дані табл. 4.28, у більшості регіонів середній розмір пенсій був значно нижчий, ніж в цілому по країні, і складав від 40 до 42% середньої заробітної плати. Як і в попередні роки, він перевищує середній показник по країні в таких регіонах, як м. Київ – на 37,3%, Донецька, Луганська області – на 20%; Дніпропетровська область і м. Севастополь – на 10%. В інших регіонах цей

показник значно нижчий, ніж в цілому по Україні, і складає від 0,86% його рівня (Чернівецька, Закарпатська області); 0,87% (Вінницька, Волинська, Хмельницька області) до 0,89% – в інших регіонах країни, крім Запорізької та Київської областей, в яких цей показник був вищий на 6,5% від середнього по країні.

На рівень життя пенсіонерів, як і населення різних вікових груп і категорій, значно впливають інфляційні процеси. Так, загальний індекс споживчих цін на товари і послуги, за даними Державної служби статистики України за 2011 рік, склав 104,6%. Динаміка зростання індексів споживчих цін у 2010–2011 роках наведена на рис. 4.2.

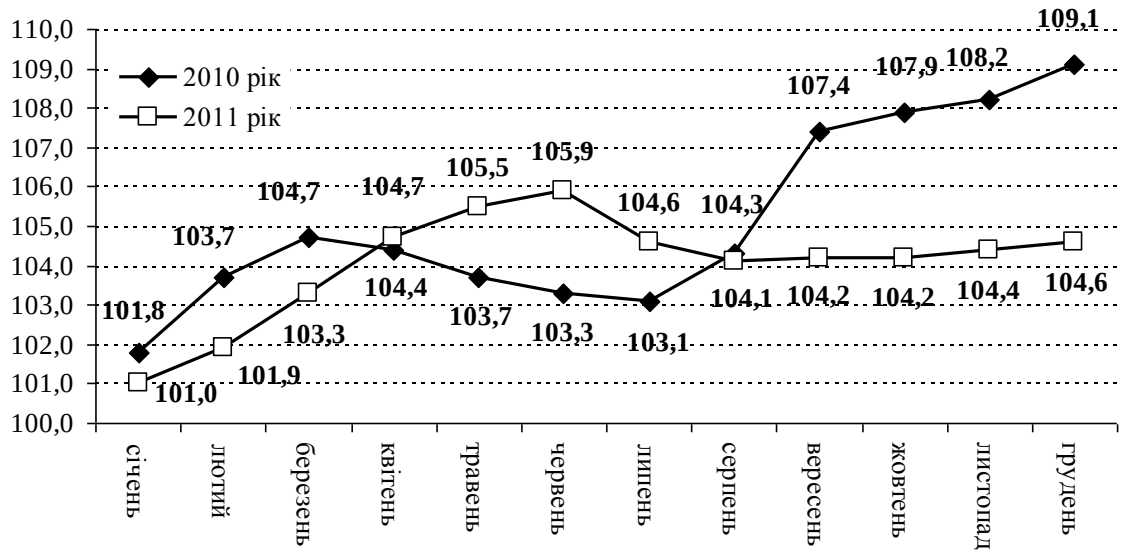

Рис. 4.2. Динаміка індексів споживчих цін в Україні у 2010–2011 роках (% до грудня попереднього року)

Як видно з рисунка, індекси споживчих цін у 2011 р. порівняно з 2010 р. мали тенденцію до зниження: якщо на початок 2010 р. зростання споживчих цін складало 1,8%, а на кінець року – 9,1%, то в 2011 р., відповідно, – 1,0% і 4,6%.

В той же час середні показники індексів споживчих цін, на жаль, не в повній мірі відображають зміну цін на товари широкого вжитку, побутові послуги, житлово-комунальні платежі, транспорт, охорону здоров’я та інше. Про це свідчать дані табл. 4.29.

Таблиця 4.29

Індекс споживчих цін у 2012 році, %*

Показник	Січень 2012 року до	
	грудня 2011 року	січня 2011 року
Індекс споживчих цін	**100,2**	**103,7**
Продукти харчування та безалкогольні напої	**100,2**	**100,6**
Продукти харчування	100,1	99,5
Хліб і хлібопродукти	99,8	104,3
Хліб	100,1	113,0
Макаронні вироби	100,0	108,9
М’ясо та м’ясопродукти	100,2	110,1
Риба та продукти з риби	99,9	109,1
Молоко	100,1	102,2
Сир і м’який сир (творог)	100,3	105,8
Яйця	93,8	103,9
Масло	100,2	103,0
Олія соняшникова	99,7	106,0
Фрукти	102,4	95,9
Овочі	103,6	104,3
Цукор	97,6	75,6
Безалкогольні напої	100,4	113,6
Алкогольні напої, тютюнові вироби	**100,7**	**109,0**
Одяг і взуття	**99,4**	**100,5**
Одяг	99,4	100,9
Взуття	99,3	99,9
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	**100,5**	**110,0**
Плата за власне житло (квартирна плата)	103,0	122,4
Утримання та ремонт житла	100,0	103,5
Водопостачання	101,3	113,0
Каналізація	101,7	112,7
Електроенергія	100,0	122,9
Природний газ	100,0	100,0
Гаряча вода, опалення	100,1	109,0
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	**100,0**	**103,2**
Охорона здоров’я	**100,1**	**106,1**
Фармацевтична продукція, медичні товари та обладнання	100,0	105,8
Амбулаторні послуги	100,2	106,8
Транспорт	**100,2**	**118,3**
Паливо та мастила	99,7	123,8
Транспортні послуги	100,6	119,4
Залізничний пасажирський транспорт	100,0	106,3
Автодорожній пасажирський транспорт	100,7	121,3
Зв'язок	**100,0**	**103,5**
Відпочинок і культура	**100,0**	**102,7**
Освіта	**100,3**	**105,7**
Ресторани та готелі	**100,3**	**107,2**
Різні товари та послуги	**100,6**	**105,4**

* За даними Держкомстату України, січень 2012 р.

Дані табл. 4.29 свідчать, що з січня 2011 р. по січень 2012 р. значно зросли споживчі ціни на квартирну плату (на 22,9%); паливо та мастила (на 23,8%); електроенергію (на 22,9%); автодорожній пасажирський транспорт (на 21,3%); водопостачання (на 13,0%); каналізацію (на 12,7%). Зросли також за цей час споживчі ціни на такі продукти харчування, як макаронні вироби – на 13%; м'ясо та м’ясопродукти – на 10,1%; риба та продукти із риби – на 9,1%; олія соняшникова – на 6,0%. Тобто, майже на всі види продовольчих товарів, ціни і тарифи на комунальні та інші послуги зросли, крім фруктів, овочів, цукру, на які спостерігалося зниження цін.

У зв’язку з тим, що не проводиться систематична індексація пенсій (як і заробітної плати) на рівень інфляції, номінальне підвищення розміру пенсій не сприяє реальному зростанню рівня життя пенсіонерів, а для значної їх частини приводить до подальшого зубожіння.

Реалізація заходів щодо підвищення рівня та якості життя пенсіонерів повинна ґрунтуватися на виваженій концепції та оновленій законодавчій базі. Концептуально важливим повинен стати перегляд пріоритетів щодо витратної частини Державного та місцевих бюджетів в напрямку подальшої їх соціальної спрямованості, а також наближення нормативних показників рівня пенсій до середньої заробітної плати, прийнятих в ряді європейських країн. На законодавчому рівні необхідно передбачити обов'язкову щомісячну індексацію номінальних пенсій відповідно до індексу ринкових цін на продовольчі і непродовольчі товари, а також тарифи на комунальні та інші послуги.

Глибокого вивчення потребують методологічні аспекти формування нормативної бази визначення прожиткового мінімуму та інших соціальних стандартів для пенсіонерів з метою впровадження більш обґрунтованих наборів продуктів харчування і непродовольчих товарів, особливо ліків, та розширення спектру наборів послуг з поступовим наближенням їх до європейських стандартів.

Запровадження показника розміру прожиткового мінімуму в країні в свій час дало в деякій мірі можливість здійснювати більш системний підхід до обчислення мінімальних пенсій, однак він не позбавлений суб'єктивного підходу. Показник «прожитковий мінімум» значною мірою залежить від рішень законодавчої і виконавчої влади. Він став в останні роки інструментом реагування на зміни в соціально-економічній ситуації в країні, а тому втратив об'єктивність при встановленні його величини. Це призвело до того, що майже третина населення країни, і перш за все пенсіонери, інваліди, соціально слабо захищені і мають низький рівень життя.

Вирішення даної проблеми потребує об'єднання зусиль законодавчих і владних структур, науки і практики для подальшого удосконалення методології визначення показника прожиткового мінімуму з врахуванням досвіду розвинених країн та нашої економіки з метою переходу на показник «соціальний стандарт життя».

Соціальний стандарт, як і у розвинених країнах, повинен базуватися на величині середньої заробітної плати, рівень якої обумовлюється обсягом ВВП на душу населення і питомою вагою зарплати у ВВП. Це буде об'єктивним критерієм оцінки рівня і якості життя та для визначення необхідних обсягів коштів соціального забезпечення відповідного контингенту населення країни.

В той же час, як свідчать статистичні дані, у 2010 р. обсяг ВВП на душу населення в Україні був у 5,5 раза меншим, ніж у розвинених країнах Європи, і в 7,2 раза меншим, ніж у США. Навіть в країнах СНД (Білорусь, Казахстан), які у 1995 р. мали ВВП співрозмірний з ВВП України, у 2010 р. ВВП на душу населення у них був, відповідно, в 2,94 раза і 2,46 раза більшим, ніж в Україні. Це обумовлено тим, що ВВП в Україні у 2010 р. порівняно з 1995 р. зріс в 1,54 раза, в той час як у Білорусі і Казахстані – в 2,04 і 1,83 раза, відповідно [58, с. 544–545]. Тобто, економіка України з такими темпами росту не скоро вийде на рівень розвинутих країн та рівень їхніх соціальних стандартів життя.

Збільшення темпів росту ВВП в Україні потребує вирішення цілої низки економічних проблем, у тому числі: удосконалення структури економіки в напрямі підвищення питомої ваги продукції високотехнологічних і експортно-конкурентоспроможних виробництв; модернізації металургійної і металообробної промисловості в напрямі підвищення якості і зниження питомих енергозатрат; модернізації сільського господарства, харчової і легкої промисловості; підготовки кваліфікованих кадрів на рівні світових вимог.

В сучасних умовах розвитку економіки в країні актуальним є питання забезпечення соціальних виплат, ліквідація дефіциту Пенсійного фонду. Закон України «Про реформування пенсійної системи», введеного в дію з 01.10.2011 р., передбачає збільшення пенсійного віку чоловіків – держслужбовців до 62 років, жінок – до 60 років, страхового стажу 35 років для чоловіків і 30 років для жінок; зменшення бази нарахування пенсій з 90% до 80% для наукових працівників. Основною метою цього закону було зменшення навантаження на Пенсійний фонд, а не підвищення якості життя людей похилого віку. На це спрямовані також регулюючі механізми врахування розміру заробітної плати при обчисленні пенсій, правила перерахунку пенсій, обмеження на максимальний розмір пенсій. Наслідками реалізації даного закону буде збільшення пропозиції робочої сили на ринку праці, тобто посилення тиску на існуючі робочі місця, напруга в зайнятості населення і зниження рівня його життя. У такому вигляді Закон України «Про реформування пенсійної системи» не вирішує проблем людей похилого віку і потребує перегляду.

У зв’язку з цим невідкладними завданнями країни є інтенсифікація економічного розвитку, збільшення у найближчий час обсягу ВВП на душу населення за відповідного покращення якісних показників суспільного відтворення, які безпосередньо впливають на підвищення рівня соціального захисту населення, запровадження більш справедливого перерозподілу доходів на користь найбіднішого населення, подолання корупції і т.д. До

запровадження нової моделі пенсійного забезпечення громадян єдиним реальним шляхом підвищення рівня життя людей похилого віку в сучасних умовах залишається створення умов і залучення до трудової діяльності пенсіонерів, які за станом здоров'я можуть і бажають працювати.

Важливою умовою ефективної реалізації запропонованих заходів із соціального захисту людей похилого віку може бути удосконалення системи і роботи їхніх громадських організацій в формах, передбачених Конституцією та законами України. У співдружності з іншими ветеранськими організаціями України це завдання могла б взяти на себе Рада Ветеранів України – одна із найбільш масових і авторитетних ветеранських організацій держави.

4.4. Зайнятість людей похилого віку в сфері економічної діяльності як необхідна умова підтримання рівня їхнього життя

Україна належить до країн з високим рівнем постаріння населення, яке відбувається дуже швидкими темпами, значно вищими, ніж у Європі. У складі постійного населення частка осіб 65 років і старше на початок 2011 р. становила 15,3%. Серед них жінки складали 66,9%, а чоловіки, відповідно, третину. Особи у віці старше працездатного у загальній чисельності населення складали 24,7%, а пенсіонери 30,1%, оскільки в їхньому складі є пенсіонери працездатного віку.

Слід зазначити, що економічне навантаження пенсіонерами в Україні набагато більше, ніж демографічне, оскільки значна частина населення працездатного віку не зайнята економічною діяльністю у зв'язку з навчанням, виконанням домашніх та сімейних обов'язків, іншими причинами, а також через безробіття.

За умови низької заробітної плати працюючого населення відрахування з Фонду заробітної плати до Пенсійного фонду недостатні для забезпечення гідних пенсій.

У зв'язку з цим одним із напрямів підвищення реального рівня життя населення пенсійного віку залишається зайнятість економічною діяльністю.

Процес залучення осіб непрацездатного віку до трудової діяльності є досить протирічивим і зумовлюється дією багатьох факторів. Факторами, що стимулюють цей процес, можна вважати наступні:

- низький рівень пенсійного забезпечення і, відповідно, низька якість життя;
- наявність достатнього рівня залишкової працездатності у певної частини пенсіонерів у зв'язку з більш раннім, порівняно з розвиненими країнами, виходом на пенсію;
- перевантаження працюючого населення непрацюючими пенсіонерами;
- соціально-економічна доцільність використання трудового потенціалу людей непрацездатного віку, що характеризується високим рівнем загальної і спеціальної освіти; високим культурним і мотиваційним рівнем; накопиченим виробничим досвідом.

Факторами, які ускладнюють залучення людей непрацездатного віку до активної трудової діяльності, є невідповідність якості їхнього трудового потенціалу вимогам інформаційної економіки та інноваційної праці, що розвиваються. Крім того, людям похилого віку властивий досить низький рівень трудової мобільності та соціально-економічної активності. Разом з тим достатньо значна кількість людей похилого віку, в першу чергу осіб з високим інтелектуальним потенціалом, відзначається достатньою адаптивністю до умов ринку. Свідченням цього є зростання чисельності економічно активного і занятого населення старше працездатного віку.

У 2011 р. чисельність економічно активного населення старше працездатного віку порівняно з 2000 р. збільшилась на 6,7%, а рівень його

економічної активності підвищився до 27,9% проти 22,6%. Кількість зайнятих осіб старше працездатного віку за цей період зросла на 9,3% за підвищення їхнього рівня зайнятості з 22,2% до 27,9% [75, с. 116, 118].

Залучення фахівців вищої кваліфікації непрацездатного віку до трудової діяльності і створення необхідних умов для ефективного використання їхнього творчого потенціалу слід розглядати як важливий фактор прискорення інноваційного розвитку та формування відповідного людського капіталу країни.

У 2011 р. у складі економічно активного населення (15–70 років) особи старше працездатного віку становили 1 809,0 тис., або 8,2%. Переважну більшість серед них складали жінки – 71,6%; відповідно частка чоловіків становила 28,4%.

Економічно активне населення старше працездатного віку розподілялось між міськими поселеннями і сільською місцевістю у співвідношенні 52,3% і 47,7%. Серед зайнятого економічно активного населення у містах особи старше працездатного віку становили 6,8%, в сільській місцевості – 13,4%, а рівень їхньої економічної активності, відповідно, 21,0% і 44,0% [75, с. 54, 55, 56].

У складі найманих працівників підприємств, установ, організацій кількість працівників, які одержують пенсію, протягом 2002–2007 рр. постійно зростала (табл. 4.30).

У 2007 р. кількість працівників, які одержують пенсію, становила 1 947,7 тис. осіб, тобто зросла на 11,4% порівняно з 2002 р. Частка їх в обліковій кількості штатних працівників збільшилась до 16,7% проти 14,3% у 2002 р. У структурі зайнятих пенсіонерів переважали жінки – 51,1% у 2002 р. та 56,6% у 2007 р.

У наступні роки чисельність зайнятих пенсіонерів стабілізувалася приблизно на рівні 2007 р. і становила в 2011 р. 1 907,3 тис. осіб, що складало 17,7% до облікової кількості штатних працівників [76, с. 72].

Таблиця 4.30

Зайнятість пенсіонерів у 2002–2007 рр. за статтю (на кінець року)*

Показник	Кількість працівників, які одержують пенсію, тис. осіб	Частка в обліковій кількості штатних працівників, %
2002 Всього	1 748,0	14,3
Жінки	892,4	13,9
Чоловіки	855,6	14,7
2003 Всього	1 754,2	14,9
Жінки	922,1	14,9
Чоловіки	832,1	14,9
2004 Всього	1 755,7	15,3
Жінки	948,9	15,5
Чоловіки	806,8	15,1
2005 Всього	1 788,1	15,5
Жінки	989,2	16,1
Чоловіки	798,9	14,9
2006 Всього	1 857,2	16,0
Жінки	1 039,2	16,8
Чоловіки	818,0	15,2
2007 Всього	1 947,7	16,7
Жінки	1 101,9	17,6
Чоловіки	845,8	15,7

* За даними Державного комітету статистики України.

Зрушення в розподілі працюючих пенсіонерів за видами економічної діяльності за період 2007–2011 рр. подано в табл. 4.31.

Таблиця 4.31

Розподіл кількості працюючих пенсіонерів за видами економічної діяльності у 2007 та 2011 роках (станом на 31 грудня) *

Види економічної діяльності	2007		2011			
	усього, тис. осіб	% до під-сумку	усього, тис. осіб	% до облікової кількості шатних працівників	% до під-сумку	2011 р. у % до 2007 р.
Усього	1947,7	100,0	1907,3	17,7	100,0	97,9
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	76,9	3,9	62,2	12,3	3,4	80,9
Лісове господарство	8,7	0,4	7,5	11,6	0,5	86,2
Рибальство, рибництво	1,7	0,1	1,1	16,8	0,1	64,7
Промисловість	593,6	30,5	496,3	17,5	26,1	83,6
Будівництво	81,0	4,2	54,5	16,8	2,6	67,3
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	90,1	4,6	90,8	9,6	4,7	100,8
Діяльність готелів і ресторанів	12,5	0,6	13,7	13,2	0,7	109,6
Діяльність транспорту і зв'язку	123,4	6,4	109,6	11,7	5,7	88,8
Фінансова діяльність	31,2	1,6	26,9	8,7	1,4	86,2
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг, надання послуг підприємцям	146,6	7,5	167,7	23,9	8,8	114,4
Державне управління	64,4	3,3	82,6	13,0	4,3	128,3
Освіта	345,0	17,7	382,9	22,3	20,1	111,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	289,6	14,9	321,9	24,5	16,9	111,2
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	83,0	4,3	89,6	24,4	4,7	79,5

* Джерело: Соціальний захист населення України у 2007 році: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2008. – С. 70; Праця України у 2011 році: Стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 72.

Як видно з наведених даних, динаміка розподілу працюючих пенсіонерів за видами економічної діяльності характеризувалася зменшенням їх кількості у галузях матеріального виробництва та збільшенням у сфері послуг, за винятком фінансової діяльності і надання комунальних та індивідуальних послуг.

У 2011 р. основними сферами зайнятості пенсіонерів були промисловість (26,1% всіх працюючих пенсіонерів), освіта (20,1%), охорона здоров'я та надання соціальної допомоги (16,9%). Однак насиченість окремих видів

діяльності працюючими пенсіонерами має значні відмінності. Так, найбільша частка пенсіонерів в обліковій кількості штатних працівників характерна для охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (24,5%), надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури і спорту (24,4%), освіта (22,3%), операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям (23,9%), дослідження і розробки (34,4%). Ці види економічної діяльності ставлять високі вимоги до якості трудового потенціалу, рівня освіти і досвіду працівників, якими якраз і володіють пенсіонери. Саме це дає їм можливість працювати та підтримувати гідний рівень життя.

Специфіка цих видів економічної діяльності зумовлює високий рівень використання жіночої праці та залучення жінок-пенсіонерок до суспільно-корисної діяльності. Станом на 31 грудня 2011 р. облікова кількість жінок, які отримують пенсію, становила 1 113,8 тис., або 58,4% кількості працюючих пенсіонерів. У загальній обліковій кількості штатних працівників-жінок жінки, які отримують пенсію, становили 18,9%.

Слід відмітити, що особи старше працездатного віку також зайняті в неформальному секторі економіки, працюючи як за наймом, так і не за наймом. У 2011 р. їхня частка у загальній кількості зайнятих в цьому секторі становила 19,3%, або 908,0 тис. осіб. Більш висока частка осіб старше працездатного віку характерна для жінок. У загальній чисельності жінок, зайнятих в неформальному секторі економіки, вони становили 28,7%. Аналогічний показник для чоловіків становив 11,1%. Поширеність неформальної зайнятості значно вища у сільській місцевості. Із загальної кількості населення, зайнятого у неформальному секторі економіки, на сільську місцевість припадає 66,2%. Серед зайнятих у цьому секторі частка осіб старше працездатного віку становила 24,2%, в той час як у міських поселеннях вона була на рівні 9,7% [75, с. 88]. Такий високий рівень зайнятості осіб старше працездатного віку в неформальному секторі економіки у сільській місцевості зумовлений низьким рівнем доходів сільського населення.

Звичайно, зайнятість для людей похилого віку є не лише економічною потребою. Вона необхідна для запобігання соціальному відторгненню інвалідів, підтримання соціального статусу пенсіонерів за віком, які зберегли працездатність, подовження активного періоду їхнього життя, забезпечення передачі професійних знань новим поколінням працівників. А це, в свою чергу, вимагає створення відповідних умов праці, які враховували б фізичні та соціально-психологічні особливості людей похилого віку. Одним із напрямків вирішення проблеми зайнятості людей похилого віку є стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу та самозайнятості різних категорій пенсіонерів, які пропонують свої трудові послуги на ринку праці. Така політика особливо важлива в зв'язку з тим, що, як засвідчують прогнози демографічної ситуації на тривалу перспективу, тенденція збільшення чисельності пенсіонерів в Україні збережеться, а значить, економічне навантаження на працююче населення зростатиме.

Наявність значної кількості людей похилого віку, які займаються економічною діяльністю в країні, свідчить про те, що у них є бажання і фізична можливість працювати і тим самим покращувати свій добробут.

Пенсійна реформа, зокрема запровадження трирівневої системи пенсійного страхування та перехід на персоніфікований облік внесків, має вирішити наболілі проблеми пенсійного забезпечення громадян України. Водночас передбачається подовження трудової діяльності для жінок на 5 років та вихід на пенсію у 60 років, а чоловіків, які працюють в бюджетних установах, у 62 роки. Разом з тим похилий вік все ж для більшості громадян обмежує їхні можливості продуктивно працювати поряд з людьми молодшого віку і кращим здоров'ям. Значна частина людей пенсійного і передпенсійного віку уже не в змозі за станом здоров'я конкурувати з іншими категоріями населення на ринку праці. Для таких громадян обов'язковість праці і запропонована методика обчислення розміру пенсій на зниженій базі не вирішить проблему подолання бідності людей похилого віку.

Однак підвищення рівня і якості життя людей похилого віку через залучення їх до суспільно-корисної праці є багатомірною задачею, а не просто механічним збільшенням пенсійного віку громадянам.

Вирішення цієї проблеми потребує поряд із теоретичним обґрунтуванням прийняття відповідних законодавчих актів та створення (або удосконалення) чинного організаційного механізму залучення людей похилого віку до суспільно-корисної діяльності та підвищення рівня їхнього життя відповідно до більш прогресивних соціальних стандартів.

Основними напрямами залучення людей похилого віку до соціально-економічного життя країни можуть бути:

- створення спеціалізованих центрів по залученню осіб похилого віку до суспільно-корисної праці при відповідних органах центральної і місцевої влади;
- розроблення механізму правового, економічного та організаційного забезпечення роботи спеціалізованих центрів, основною функцією яких має бути оперативне залучення до трудової діяльності пенсіонерів, які хочуть працювати і потребують покращення матеріального добробуту;
- організація при спеціалізованих центрах відповідних служб, укомплектованих кваліфікованими спеціалістами (за необхідності), з метою об’єктивного встановлення працездатності осіб похилого віку та можливостей їх працевлаштування в тих чи інших сферах діяльності з відповідним режимом роботи;
- виявлення (оцінка) можливостей використання та працевлаштування людей похилого віку за набутою професією (спеціальністю) і досвідом роботи, а за необхідності та згоди даної особи професійна переорієнтація, яка виключала б інтерференцію трудових навичок та умінь.

Практичне вирішення проблем людей похилого віку потребує розробки концептуальних засад удосконалення соціальної політики в Україні відповідно до сучасних європейських стандартів з урахуванням:

- значного зубожіння більшої частини пенсіонерів і повної відсутності прозорості щодо механізмів реалізації адресної допомоги, конкретних

параметрів грошової компенсації та категорій пенсіонерів, які будуть нею охоплені;

- досвіду організації адресної допомоги та соціально-економічних умов, в яких вона функціонує в розвинутих країнах Європи і США.

Адресна допомога, особливо знедоленим пенсіонерам, повинна базуватися на благодійних недержавних фондах, як це має місце в більшості європейських країн. Вона не повинна протиставлятися системі державних пільг окремим категоріям пенсіонерів, які їх отримують за особливі заслуги перед державою (учасники бойових дій у ВВВ, регіональних війнах), та престарілим членам їхніх сімей і дітям осіб, які загинули при виконанні службового обов'язку (працівники МВС, СБУ та ін.).

Реалізація принципів забезпечення сприятливих умов для повноцінної життєдіяльності людей похилого віку вимагає розробки дієвих механізмів і важелів адекватного соціального захисту з метою недопущення поширення процесів маргіналізації та соціальної напруги серед відповідних категорій населення. Глибокого вивчення вимагають методологічні аспекти формування нормативної бази визначення прожиткового мінімуму для пенсіонерів з метою впровадження більш обґрунтованих наборів продуктів харчування і непродовольчих товарів, розширення спектру наборів послуг з поступовим наближенням їх до європейських стандартів відповідно до потреб цієї категорії населення.

Аналіз використання трудового потенціалу людей похилого віку та якості їхнього життя дає змогу зробити наступні узагальнення:

- в Україні продовжується процес старіння населення, що приводить до подальшого збільшення кількості пенсіонерів, які потребують соціального захисту і соціальної допомоги;
- значна частина пенсіонерів отримує пенсії на рівні прожиткового мінімуму, який значно нижчий від розміру середньої заробітної плати, що негативно впливає на якість життя цієї категорії населення;

- спостерігається тенденція до стабілізації кількості працюючих пенсіонерів в різних галузях економіки, що позитивно позначається на доходах і якості життя людей похилого віку;
- пенсійна реформа 2011 року законодавчо збільшила можливості людей похилого віку продовжувати трудову діяльність без належного обґрунтування та забезпечення збільшення реальних розмірів пенсій;
- окремі положення Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 10.11.2011 р. потребують подальшого уточнення і удосконалення механізму практичної його реалізації з врахуванням соціальних інтересів різних верств населення країни.

Таким чином, підвищення рівня та якості життя людей похилого віку можливо здійснювати шляхом:

підвищення рівня соціальної підтримки осіб пенсійного віку, які за станом здоров'я не в змозі продовжувати трудову діяльність (збільшення пенсій, пільг, адресної допомоги тощо).

створення відповідних умов для широкого залучення людей похилого віку до суспільно-корисної праці.

Підвищення рівня і якості життя людей похилого віку потребує постійної уваги державних органів влади і управління. В сучасних умовах соціальна підтримка людей похилого віку в країні знаходиться на низькому рівні, оскільки економічна база для підвищення абсолютних величин цієї підтримки у декілька разів менша від показників економічно розвинутих країн. Тому важливим завданням є досягнення соціальних стандартів на рівні розвинутих країн за рахунок прискореного розвитку національної економіки на інноваційній основі.

Водночас в умовах нової хвилі фінансово-економічної кризи підвищення соціальних стандартів є проблематичним. Тому не можна погодитись з намаганням, всупереч існуючим законам, скоротити соціальні витрати шляхом зменшення пільг, регулювання їх виплат найбільш незахищеним верствам населення похилого віку.

У зв’язку з цим ефективним напрямом підвищення рівня і якості життя людей похилого віку є ефективне використання наявного потенціалу висококваліфікованого, з великим стажем роботи контингенту людей похилого віку, насамперед, у високотехнологічних виробництвах, які є пріоритетними для нашої країни, потребують подальшого розвитку і дозволяють реально збільшити кількість робочих місць. При цьому високотехнологічні та високооплачувані робочі місця реально сприятимуть підвищенню не тільки рівня і якості життя людей похилого віку, а й подальшій розробці та впровадженню нових інноваційних процесів.

Вирішенню даної проблеми сприятиме також удосконалення правових та економічних передумов подальшого розвитку малого і середнього підприємництва та залучення до нього людей похилого віку, наслідками чого буде збільшення ВВП та зниження навантаження на Пенсійний фонд країни, підвищення рівня життя пенсіонерів.

4.5. Концептуальні засади модернізації системи соціального захисту населення

Європейська інтеграція, яка є стратегічним пріоритетом внутрішньої та зовнішньої політики України, передбачає розбудову держави за сучасними європейськими стандартами. Це зумовлює необхідність приведення норм і нормативів українського законодавства щодо соціального забезпечення до стандартів, які визначені в Конвенціях МОП, Європейській соціальній хартії, Європейському Кодексі соціального забезпечення тощо, що дозволить наблизитись до соціальних стандартів розвинутих країн, та сприятиме забезпеченню гідного рівня життя всього населення та окремих його груп.

У зв’язку з цим перед науковою спільнотою та фахівцями, які досліджують прикладні аспекти соціальної проблематики, стоять складні завдання, сутність яких пов’язана: з вивченням, узагальненням, визначенням

основних тенденцій, закономірностей еволюції суспільства в цілому та його соціальної політики; з дослідженням досвіду європейських та інших країн світу у вирішенні соціальних проблем; з формуванням концептуальних засад удосконалення соціальних відносин та адаптації європейських соціальних стандартів до вітчизняних принципів і пріоритетів соціальної політики.

Аналіз соціального захисту населення в Україні за умов адміністративно-планової економіки свідчить, що він базувався на ідеологічних засадах тодішнього суспільного ладу – повна державна забезпеченість як працюючих, так і непрацюючих (з різних причин) верств населення всім необхідним для життя. Принциповим положенням соціальної політики в той час була не соціальна допомога, а соціальний захист громадян. Гарантувалися одержання безплатного житла, оплачуваних відпусток, оплата тимчасової непрацездатності, безоплатні освіта і медична допомога, утримання дітей в дитячих садках і яслях, диференційована залежно від кількості дітей допомога багатодітним матерям, оплачувані відпустки жінкам в допологовий і післяпологовий періоди, санаторно-курортне лікування і перебування в домах відпочинку на пільгових і безоплатних умовах та ін.

Фінансування здійснювалося з фонду суспільного споживання, який був частиною національного доходу.

Обов’язкове соціальне страхування і відповідні виплати, хоч і знаходились офіційно в підпорядкуванні профспілок, фактично були функцією державного управління і організаційно виконувались спеціально створеними службами соціального забезпечення.

При переході від адміністративно-планової до ринкової економіки вся ця система разом з фондом суспільного споживання була демонтована. Порівнюючи системи соціального захисту населення України і країн з соціально орієнтованою ринковою економікою, можна констатувати, що в основних рисах вона формується за аналогією цих країн як за номенклатурою соціальних послуг, так і за характером участі учасників в фінансовому забезпеченні цих послуг та часткою у ВВП відрахувань до страхових фондів.

Головною відмінністю є низька база для соціальних відрахувань в нашій країні, що обумовлює значно нижчий рівень соціального захисту.

Загострилась в Україні невирішеність для основної маси населення таких проблем, як забезпечення житлом, медичним обслуговуванням, оплачуваними відпустками, санаторно-курортним лікуванням тощо, які за радянських часів вирішувались за рахунок централізованого фонду суспільного споживання. Саме відрахування до таких фондів і обумовлювали низький рівень, порівняно з розвинутими країнами, заробітної плати.

В сучасних умовах склалася парадоксальна ситуація: всі ці відрахування, за які в основному була створена соціальна інфраструктура, що в процесі ринкових реформ перейшла з державної власності у приватну або корпоративну, анульовані, а розмір заробітної плати залишився на рівні командно-адміністративної системи управління. В результаті основна маса населення не має можливостей придбати житло, отримати повноцінну медичну допомогу, мати гідний рівень життя, що позначається на зменшенні народжуваності та збільшенні смертності. Водночас власники підприємств, банківських, фінансових установ отримують надвисокі прибутки. Тобто створились умови несправедливого розподілу національного доходу, що знижує обсяг відрахувань на соціальні цілі і, як наслідок, призводить до низького рівня життя основної маси населення.

Різке соціальне розшарування населення України, малочисельність середнього класу, який у розвинутих країнах складає основу громадянського суспільства та економічну базу підвищення добробуту населення, заважає створенню конкурентного середовища в ринковій системі країни.

Звідси логічно зробити висновок, що компенсувати втрати в сфері соціальних надбань суспільства в країні можна лише за рахунок підвищення рівня заробітної плати працюючим і більш справедливого первинного розподілу новоствореного продукту. При цьому ринкові умови господарювання дозволяють значній частині населення за рахунок самозайнятості, створення власного бізнесу (малого і середнього підприємництва) стати самодостатніми,

тобто не потребуватимуть соціальної підтримки з боку держави. В результаті зменшаться витрати на соціальну підтримку.

Низька заробітна плата порівняно з розвинутими країнами і до цього часу залишається основним гальмом в підвищенні продуктивності праці, в збільшенні обсягів виробництва, в зростанні ВВП, в стимулюванні інноваційного розвитку економіки країни, в підвищенні конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Падіння ВВП, низький рівень доходів населення, низька заробітна плата, втрата нею стимулюючих функцій, тенденції до матеріального розшарування населення, зміцнення позицій олігархічного капіталу та його зрощення з державною бюрократією, тенденції підпорядкування економіки і держави загалом корпоративним інтересам – такі загрози вбачалися в Посланні Президента Верховній Раді України ще в 2002 році, що ґрунтувалися на детальному аналізі стану економіки і соціальної сфери та прогнозі цих процесів до 2011 р. провідними науковими організаціями країни [187, с. 1–30].

На жаль, ці прогнози майже повністю справдилися. Значне розшарування населення відносно доходів і рівня життя в країні свідчить про те, що діюча в сучасних умовах система соціального захисту населення потребує докорінних змін.

Як і десять років тому, важливою передумовою запровадження ефективної соціальної політики, яка дозволила б досягти соціальних стандартів на рівні розвинутих країн, є створення відповідного фінансового ресурсу за рахунок зростання ВВП на душу населення.

Актуальність такого концептуального підходу сьогодні базується на зіставленні основних ресурсних чинників формування соціальних потреб розвинутих країн і України (рис. 4.3).

Недивлячись на те, що відносні показники відрахування на соціальні потреби в Україні (33%) знаходяться майже на рівні розвинутих країн (35%), база для цих відрахувань значно менша, у зв’язку з чим підвищення рівня життя населення в країні є проблематичним.

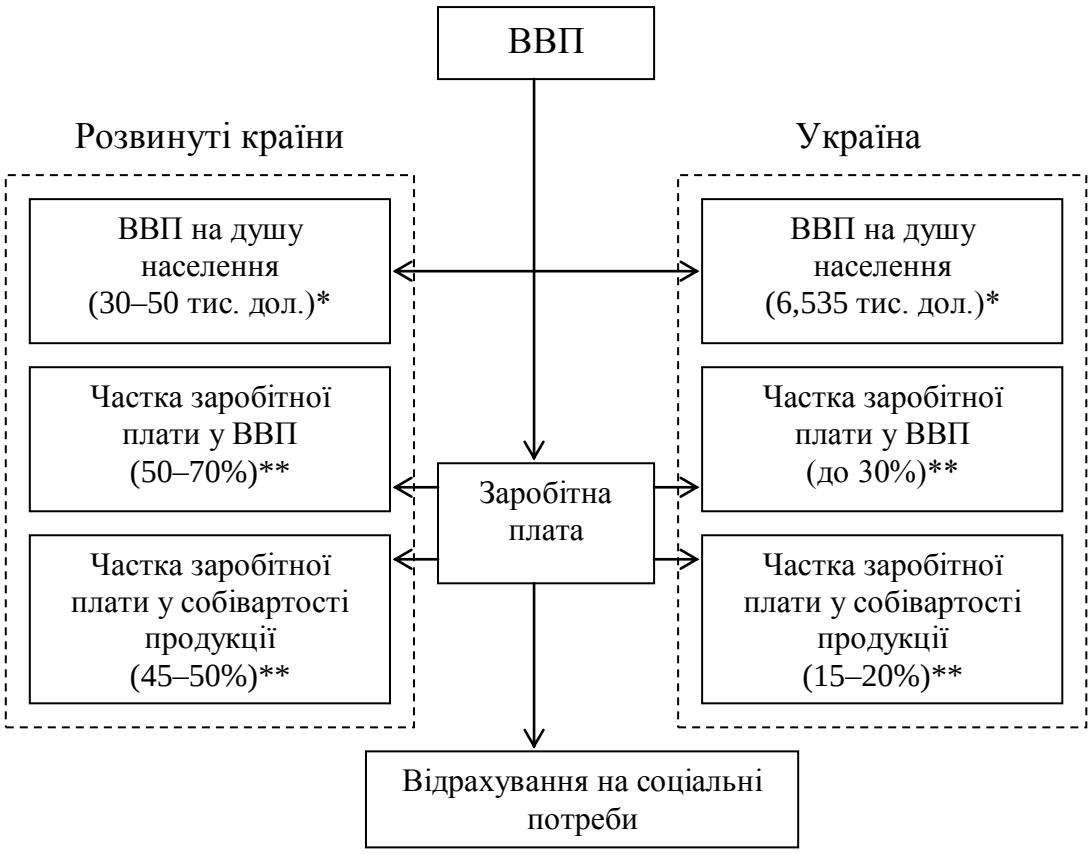

Рис. 4.3. Ресурсні чинники формування фонду соціальних потреб у розвинутих країнах та Україні

* Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 552–553.

** Макарова О. Соціальний захист в Україні: сучасні проблеми та спадщина минулого / О. Макарова // Праця і зарплата. – 2009. – № 27 (655). – С. 4–5.

Така тенденція складалася протягом багатьох років. Так, економічна криза в країні на перехідному етапі 1991–1999 рр., допущені в це десятиліття помилки – спочатку реформування економіки, а потім реалізація завдань соціального розвитку; недооцінка досягнутого на той час наукового і технічного рівня економіки, надмірна лібералізація процесу ринкових перетворень, особливо недієвий вплив держави на процеси приватизації тощо, привели до тяжких економічних втрат і відповідно загальмували процеси соціального розвитку. Країна втратила цілі галузі економіки: сільськогосподарське машинобудування; виробництво алюмінію; торгівельне

судноплавство; загальмувався розвиток таких високотехнологічних наукомістких галузей, як авіакосмічна, машинобудування і приладобудування, суднобудівельна, виробництво військової техніки. Все це призвело до скорочення десятків тисяч робочих місць, падіння ВВП у 2010 р. до рівня 65,9% відносно 1990 року [58, с. 30].

Таким чином, створення умов для забезпечення соціальних стандартів і формування відповідної фінансової бази вимагає підвищення ефективності економіки в напрямі наближення обсягів ВВП в розрахунку на душу населення до рівня розвинутих країн.

Вирішення цих проблем може бути забезпечено за рахунок:

1. Підвищення ефективності та забезпечення інноваційного розвитку експортоорієнтованих, конкурентоспроможних галузей національної економіки, які являються основними наповнювачами державного бюджету:

- металургійної;
- машинобудування, особливо важкого машинобудування;
- хімічної;
- сільського господарства.

Особливе значення для довгострокового розвитку економіки країни мають високотехнологічні, наукоємкі галузі (авіакосмічна, суднобудування, виробництво військової техніки, інформатика тощо), для розвитку яких в країні є достатній науковий і інженерно-технічний потенціал та збереглася, в основному, матеріально-технічна база.

2. Здійснення реальної модернізації структури продуктивних сил за рахунок прискореного розвитку пріоритетних галузей економіки, малого і середнього бізнесу, доведення кількості зайнятих в малому підприємництві до рівня не менше 45% від загальної кількості працівників, а обсягів виробництва цього сектору економіки – до 70–80% загального обсягу виробництва в країні.

3. Підвищення конкурентоздатності людських ресурсів на основі адаптованості системи освіти і професійної підготовки до динамічних змін кон’юнктури ринку праці; впровадження неперервної освіти «Life-Long

education»; формування нової якості трудового потенціалу, в тому числі за рахунок стійких мотиваційних установок на підвищення професійного рівня, ініціативності, новаторських здібностей, підприємливості.

Схематично ці основні напрями підвищення ефективності національної економіки і створення передумов формування достатньої фінансової бази для забезпечення вітчизняної системи соціального захисту населення на рівні світових стандартів подано на рис. 4.4.

Рис. 4.4. Основні напрями підвищення ефективності економіки України

Основою для вирішення проблем розвитку пріоритетних галузей економіки є державна підтримка впровадження інноваційних технологій, сприяння залученню внутрішніх і зовнішніх інвестицій, підготовка висококваліфікованих конкурентоздатних працівників.

Розвиток пріоритетних галузей економіки на основі використання передових технологій, враховуючи великий науково-технічний потенціал країни, є очевидним об'єктивним напрямом підвищення конкурентоздатності вітчизняної продукції і зростання експортної спроможності економіки. Умовою створення нових високих технологій є поліпшення фінансування наукових розробок та їхнього впровадження. Держава повинна стати головним замовником і організатором наукових досліджень з проблем інноваційного розвитку економіки.

Для вирішення проблем розвитку малого і середнього підприємництва як основного фактора значного збільшення ВВП та інших соціально-економічних показників необхідно підвищити регулюючу роль держави в здійсненні ефективної підтримки цього сектора економіки в політико-правовій, податковій, кредитній та організаційній площинах. Однак, публічно декларуючи підтримку малого і середнього підприємництва, законодавча і виконавча влада фактично лобіює інтереси великого капіталу через свої партії і представників олігархічних кланів як у Верховній Раді, так і в Уряді. Законодавчі акти, зокрема Закон «Про податковий Кодекс», не сприяють позитивному розвитку малого і середнього бізнесу. В результаті значна частина малих і середніх підприємств зникла з ринку, а частина перейшла в тіньовий сектор, що призвело до зменшення їх кількості, чисельності працюючих і відрахувань до страхових фондів.

У зв'язку з цим виникає необхідність державної та політичної підтримки малого і середнього бізнесу перш за все шляхом забезпечення широкого його представництва в законодавчих і виконавчих органах, в органах місцевої влади та громадських організаціях.

Важливим фактором розвитку економіки є залучення інвестицій. В сучасних умовах значна частина вітчизняного капіталу інвестує іноземні економіки, а обсяг іноземних інвестицій залишається незначним і в основному направляється не в реальний сектор економіки, а в інфраструктуру (фінансове обслуговування, банківську діяльність, страхові фонди тощо). Основна причина інвестиційної непривабливості нашої економіки – законодавча нестабільність, а головне – висока корумпованість чиновників, пов'язаних з інвестиційною діяльністю. Україна опинилась в числі лідерів корумпованих країн.

Для подолання корупції, підвищення ефективності використання коштів держбюджету необхідно прийняти політичні рішення, які б забезпечили виконання конституційних вимог – рівності усіх громадян перед законом і виконання законів не тільки пересічними громадянами, але й чиновниками владних структур, відповідальними за виконання цих вимог Конституції. Тільки в такому разі держава зможе взяти під жорсткий контроль усі фінансові потоки в країні і сприяти їх спрямуванню на підвищення ефективності сучасної економіки, зростання ВВП і забезпечення високого рівня життя громадян.

Основним джерелом соціальних виплат є заробітна плата, питома вага якої у ВВП значно менша, ніж у розвинутих країнах, що не дозволить, навіть при досягненні Україною відповідного до розвинутих країн рівня ВВП, підвищити соціальні виплати до їхнього рівня.

Причиною цього є низька питома вага заробітної плати у ВВП. Це пояснюється тим, що ще на початку переходу країни до ринкової економіки штучно був занижений рівень заробітної плати при ліквідації фонду суспільного споживання. Зростання заробітної плати весь час гальмувалося, хоча визнавалась необхідність її підвищення.

В сучасних умовах, коли інноваційний розвиток економіки з відповідним зростанням продуктивності праці і обсягів ВВП стає реальною необхідністю, створюються об'єктивні можливості безінфляційного підвищення рівня заробітної плати в країні. До розробки механізмів практичного здійснення

поетапного підвищення заробітної плати, у тому числі мінімальної годинної оплати праці, розмірів середньої заробітної плати, потрібно залучити наявний науковий потенціал країни і громадські організації.

Значні резерви зміцнення соціальної фінансової бази пов'язані також з самою системою формування і розподілу соціальних допомог та соціальних виплат.

В останні роки в Україні створена законодавча база соціального захисту населення, що ґрунтується на державному соціальному страхуванні та державній допомозі з формуванням відповідних фондів. Важливими законодавчими діями в країні було створення програми адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям, програми житлових субсидій, схвалення закону про прожитковий мінімум як інструмент соціальної політики. Відповідно до міжнародного права мінімальні розміри оплати праці, пенсії за віком, стипендії, соціальні допомоги та інші компенсаційні виплати мають орієнтуватися на величину прожиткового мінімуму.

Доречно зауважити, що прожитковий мінімум як показник обсягу і структури споживання основних матеріальних благ і послуг на мінімально допустимому рівні призначений для певного періоду подолання кризового стану економіки. Для встановлення вартісного показника прожиткового мінімуму використовується бюджет прожиткового мінімуму, який включає також виплати на податки і збори та інші обов'язкові платежі.

Нагальним завдання для України на сучасному етапі в царині соціальної політики є перехід від прожиткового мінімуму до мінімального споживчого бюджету (МСБ), що забезпечує нормальне відтворення робочої сили працездатних та нормальну життєдіяльність непрацездатних громадян. Незважаючи на низькі соціальні стандарти в умовах кризового стану економіки, тінізації заробітної плати частка пенсійних видатків у ВВП постійно зростає – з 8,4% у 2000 р. до 17,3% у 2009 р. Дефіцит Пенсійного фонду покривається з

Державного бюджету, частка якого у пенсійних видатках збільшилась до 33% проти 12,6% у 2000 р.

Ретроспективний аналіз трансформації радянської системи соціального забезпечення в сучасну систему соціальних стандартів показує, що система державних пільг, допомог і до цього часу значно впливає на доходи окремих категорій населення і не завжди їх можна визнати справедливими. На практиці призначення цих пільг іноді сприяє підвищенню доходів не малозабезпечених верств населення, а осіб, які не потребують соціальної підтримки, наприклад, суддів, прокурорів, депутатів усіх рівнів та ін.

Тож наповнення Пенсійного фонду є важливою проблемою, вирішення якої безпосередньо залежить від економічного зростання, детінізації економіки і подолання корупції, удосконалення системи соціально-трудових відносин, методології і методики відрахувань, запровадження нових методів управління соціальними фінансами.

Актуальною залишається проблема адресної допомоги найбільш вразливим верствам населення. Для її вирішення необхідно налагодити систему обстежень умов життя домогосподарств з метою щорічного корегування показників прожиткового мінімуму, визначення конкретних реципієнтів цієї допомоги, оцінки ефективності використання коштів на основі координації роботи різних відомств.

Зазначимо, що видатки на адресну допомогу становлять лише 1% від загальних видатків на соціальний захист, тоді як в країнах ЄС вони знаходяться в межах 12–15%.

Резервом збільшення фінансової бази для забезпечення соціальних потреб суспільства являється, крім підвищення рівня заробітної плати, з якої здійснюються відрахування, її детінізація, також вирівнювання доходів і витрат різних верств населення на користь основної маси населення, у тому числі за рахунок справедливого розподілу не тільки страхових внесків, але й інших внесків в Держбюджет (податки на багатство, справедлива оплата комунальних послуг і ін.).

На необхідність встановлення ефективного і справедливого оподаткування багатства в Україні вказував у 2012 р. в своїх рекомендаціях Міжнародний валютний фонд як на одну із вимог для одержання траншів фінансової допомоги.

Ефективна соціальна політика повинна базуватися як на підвищенні ефективності економіки, так і на удосконаленні системи соціального захисту населення, яка передбачала б зменшення розшарування населення за доходами, допомогу сім'ям і громадянам, які її потребують, для досягнення рівня і якості життя відповідно до соціальних стандартів, яких дотримується більшість країн світу і які визначаються з врахуванням особливостей їхнього соціально-економічного розвитку.

Соціальна політика, яка найбільше відповідає такій концепції, реалізована в Німеччині.

Аналіз досвіду розробки програмних документів європейськими країнами з соціально орієнтованою економікою свідчить, що стратегії соціально-економічного розвитку, незважаючи на їх особливості та підходи в різних країнах, мають спільні риси, основною з яких є визначення стратегічних завдань забезпечення високого рівня життя і добробуту всім громадянам. Так, урядом Швеції у 2003 р. було прийнято «Шведську стратегію сталого розвитку (A Swedish strategy for sustainable development)» – документ, який визначає стійкий розвиток економіки країни та принципи його забезпечення. Цей документ визначає три основних напрями стійкого розвитку: економічний, соціальний та розвиток навколишнього середовища. Всі ці напрями мають стратегічні завдання, чітку соціальну спрямованість на зростання добробуту громадян країни.

У Фінляндії стратегія соціально-економічного розвитку визначена програмою «Зайнятість, підприємництво та суспільна солідарність: ключі до економічної віддачі». Окремими блоками в програмі виділені програмні

положення щодо політики зайнятості, політики в галузі підприємництва; політики інформаційного суспільства, політики громадської участі.

В стратегічних документах Шотландії та Австрії встановлені в урядових програмах цілі та завдання стратегічного розвитку з деталізованими показниками їх досягнення і забезпечення добробуту громадян.

У Німеччині стратегія економічних і соціальних перетворень знайшла відображення у прийнятій у 2004 р. «Програмі 2010». Даний документ має вісім програмних розділів, з яких шість – безпосередньо спрямовані на розв'язання соціальних проблем. Загальний зміст поставлених завдань передбачає забезпечення соціального розвитку країни з урахуванням питань національної безпеки та розвитку інноваційного потенціалу.

У Німеччині як соціальній державі існує соціальний бюджет, який включає всі соціальні виплати і соціальні послуги. Так, у 1998 р. соціальний бюджет складав 33,3% сукупного економічного бюджету. Для забезпечення соціального бюджету існують обов'язкові соціальні відрахування громадян, які складають 20,6% їхнього доходу, а саме:

пенсійне страхування – 9,65%;

медичне страхування – 6,85%;

страхування від інвалідності – 0,85%;

фінансування робочих місць – 3,25%.

Крім того, кошти для соціального страхування надходять відповідно до соціальних інструкцій (законів) для кожної окремої галузі страхування із внесків застрахованих працівників і роботодавців та державних дотацій.

Розмір внесків повинен покривати визначені законодавством допустимі витрати носія страхування та забезпечувати накопичення передбачених законом виробничих коштів і резервів.

В Німеччині існує широкорозгалужена система соціального страхування, заснована на внесках населення, підприємців і дотацій держави. 90% населення

соціально застраховане від основних ризиків життя, які підкріплені юридичним правом на закріплені законом послуги, у тому числі:

пенсійне забезпечення;

страхування на випадок захворювання;

страхування на випадок догляду за хворими;

страхування по безробіттю;

страхування від нещасних випадків;

підтримка працюючих;

підтримка тих, хто навчається;

трудове право – захист від звільнення (право участі в прийнятті рішень);

охорона праці;

охорона материнства;

реабілітація інвалідів;

гроші для дітей;

соціальні відшкодування;

підтримка молоді;

житлові субсидії;

соціальна допомога.

Соціальна допомога в Німеччині, як і в більшості розвинутих країн, базується на принципі допомоги сім'ям і окремим особам у вигляді доплати до рівня соціальних стандартів. Причому законодавством обумовлені всі відповідальні за надання страхових послуг, організацію забезпечення цих послуг, учасники надання послуг, фінансування, категорії клієнтів цих послуг та умови для їх одержання.

Як свідчить практика стратегічного планування соціально-економічного розвитку країн з соціально орієнтованою економікою, кожна з них імплементує соціальні цілі і завдання в усі сфери державного регулювання економіки. Враховуючи складність і багатоваріантність підходів до вирішення цих

проблем, Україні як соціально орієнтованій державі необхідно визначити стратегічні напрями стійкого соціально-економічного розвитку та окреслити соціальну політику, яка була б спрямована на зростання добробуту і рівня життя всіх громадян країни та підвищення рейтингу України серед інших країн світу.

Слід зазначити, що науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України здійснено глибокий аналіз факторів, передумов і напрямів реформування пенсійної системи в Україні за всіма її складовими, а також розроблено пропозиції щодо посилення регуляторної ролі держави та інституту соціального партнерства у сфері пенсійного забезпечення [186].

Незважаючи на те, що в сучасних умовах організаційна система соціального захисту в Україні загалом відповідає складовим розвинутих країн (створено фонди соціального страхування, фінансове забезпечення яких реалізується у формі обов'язкових страхових внесків як найманих працівників, так і роботодавців), рівень соціальної захищеності населення країни залишається дуже низьким. Головна причина полягає в незбалансованості між економічним зростанням та соціальними видатками, що зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Запроваджена у 2011 р. пенсійна реформа мала своєю метою зменшення цієї незбалансованості.

Однак у запропонованому варіанті вона неспроможна вирішити цю проблему. На нашу думку, розробка нової пенсійної системи повинна здійснюватися одночасно з реформуванням оплати праці і на її базі.

При цьому фонди оплати праці мають формуватися не за залишковим принципом, як це має місце зараз, тобто після відшкодування матеріальних витрат, амортизаційних відрахувань, податків і обов'язкових виплат тощо та встановлення обсягів прибутку. Методологічною основою реформування оплати праці мають бути ринковий механізм формування реальної ринкової ставки заробітної плати та договірне регулювання системи винагороди за

працю. Витрати на робочу силу разом з соціальними відрахуваннями мають закладатися у собівартість товарів та послуг за умови збільшення їхньої частки до рівня показників, характерних для розвинутих країн.

Принциповою є зміна підходу до самої сутності соціальних допомог, пільг. Сучасне розуміння соціальних допомог, пільг, існування пільгових категорій населення, організаційна система надання цих пільг виглядає як система державної допомоги зубожілим верствам населення, що реально випливає з глибокого розшарування населення за доходами.

Сучасна система соціальних допомог повинна бути складовою частиною соціальної політики країни і не обмежуватись допомогою зубожілим верствам населення, а направлятись на весь соціум, тобто для забезпечення кожній особі відповідного стандарту рівня життя.

Для досягнення задач повномасштабного реформування системи соціального захисту населення в нашій країні необхідно відійти від необмеженої лібералізації економіки і використати досвід розвинутих країн, які пройшли шлях організації соціально орієнтованої економіки, щодо підвищення ролі державного регулювання економічного і соціального життя, фінансових потоків, галузевих проблем і напрямів їх вирішення. Саме завдяки впровадженню державних механізмів регулювання соціальних та економічних процесів у взаємодії з ринковими механізмами можна досягти соціальної рівноваги в суспільстві.

У сучасних умовах світові глобалізаційні процеси охопили не тільки економічну, але й соціальну політику, у зв’язку з чим міжнародними організаціями цим питанням приділяється значна увага.

Так, провідні міжнародні політичні, фінансові і громадські організації (ООН, МВФ, Світовий банк, МОП, ЮНДП і ін.) все більш скоординовано працюють над виробленням оптимальних підходів до вирішення соціальних проблем у вигляді рекомендацій, а в необхідних випадках використовуючи відповідний інструментарій впливу на соціальну політику окремих держав. Такі рекомендації надавались і зараз надаються Україні (табл. 4.32).

Таблиця 4.32

Поради міжнародних організацій Урядові України з приводу політики регулювання доходів, 1991–1996 рр.*

	Світовий банк	МВФ	МОП	ЮНДП
Страхова система	Адекватність системи; виразна участь Банку	Необхідно підвищити прицільність допомоги; принцип широкого розподілу соціальної допомоги надалі є небажаним	Соціальна гарантованість є вищою метою, але й гострою потребою системи соціальної допомоги	Потрібна гарантія базового доходу; соціальна допомога має бути залежна від середнього рівня зарплати
Допомога на дітей	Можливо, потребує реструктуризації для цільового спрямування сім'ям, які бідують, тобто з одним із батьків або з трьома й більше дітьми	Необхідне цільове спрямування, надто багато родин одержують допомогу на сім'ю	Загальна сімейна допомога, бажано без перевірки доходів	Допомога без перевірки доходів до вікової межі 16 років має бути поширена на всіх дітей у сім'ях з трьома дітьми; підвищувати рівень допомоги, якщо дозволятимуть ресурси
Безробіття	Пріоритетним має стати перекваліфікація звільнених працівників, головним чином через приватний сектор, з навчальними програмами на базі підприємств; рівень допомоги повинен бути однаковим, а доступ до неї обмеженим – наприклад, виключаються нові кандидати до контингенту робочої сили, а також приховані субсидії фірмам на підтримку зайнятості	Легалізація безробіття (часткового робочого часу або примусових звільнень без виплати допомоги) потребує допомоги – встановлення дієвої системи захисту	Перевагу надати страхуванню як основі; залежність від роботи має бути компонентом, але не системою стимулювання безробітних до будь-якої роботи	Виплати по безробіттю 12 місяців із зниженням до рівня мінімального доходу
Пенсії	Підвищити межу пенсійного віку, виключити можливість передчасного виходу на пенсію, зменшити допомогу тим, хто продовжує працювати; відмінити допомогу по старості тим, хто не має в ній гострої необхідності; підтримувати мінімум попри інфляції; розглянути можливість запровадження персональних ощадних рахунків	Теперішній відсоток утриманців (близько 60 пенсіонерів на 100 працюючих) є нераціональним; переглянути межі пенсійного віку; окремі пільги, наприклад ветеранам війни, можливо, слід обмежити	Рівень пенсій не повинен розмиватись, його слід підтримувати сталим. Але пенсійний вік має бути підвищений	Аварійний мінімум, залежний від цін; пенсії визначаються зарплатою, відображаючи таким чином економічний розвиток; пенсійний вік підвищити

* Дікон Б. Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації і майбутнє соціального добробуту: [пер. з англ.] / Б. Дікон, М. Халс, П. Станс. – К.: Основи, 1999. – С. 187.

В табл. 4.32 наведені поради міжнародних організацій українському Урядові України з приводу політики регулювання доходів на 1991–1996 рр., які актуальні і сьогодні. Деякі рекомендації, що наведені в цій таблиці, вже

виконані. Наприклад, пенсійною реформою 2011 року подовжено пенсійний вік. Створені основні страхові фонди (пенсійний, по безробіттю), упорядковується ряд питань щодо визначення розміру та порядку нарахування пенсій, їхнього обмеження і ін.

Рекомендації Україні щодо напрямів вирішення соціальних проблем на певний час сформулював Світовий банк (табл. 4.33).

Таблиця 4.33

Рекомендації Світового банку Україні стосовно соціального забезпечення та соціальної допомоги*

Види рекомендацій	Рекомендації
Пенсії	Підвищити межу пенсійного віку; перевірка доходів пенсіонерів; понизити середній рівень; підтримувати мінімальний рівень пенсій та короткостроковий загальний рівень
Сімейні пільги	Розглянути можливість створення страхових мереж
Виплати по безробіттю	Рівномірність; виключити для новачків
Мережа безпеки	Розглядати перевірку доходів та межу бідності диференційовано за регіональним рівнем забезпечення і лише для вразливих груп; зменшити загальну кількість субсидій

* Дікон Б. Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації і майбутнє соціального добробуту: [пер. з англ.] / Б. Дікон, М. Халс, П. Станс. – К.: Основи, 1999. – 195 с.

Наведені в табл. 4.33 рекомендації або вже прийняті для виконання нашою державою, або знаходяться в стадії опрацювання у відповідних установах.

Слід зазначити, що міжнародними організаціями вже сформульована єдина думка щодо проблеми визначення межі бідності в сфері соціальної допомоги, в обмеженні виплати новим безробітним, в питаннях компенсації по безробіттю; підвищення межі пенсійного віку, перекладання частини видатків при відпустках через хворобу та непрацездатність на роботодавців. В Україні значна частина цих питань вирішена на законодавчому рівні.

Дискусійним залишається питання стратегії мережі загального забезпечення, тобто: встановлення межі бідності, нижче якої ніхто не має опуститись; розміри виплати по безробіттю (однакового розміру для всіх, чи залежно від рівня заробітної плати); рівень пенсій має бути однаковим для всіх (рівномірний мінімум), чи залежним від заробітної плати; сімейні пільги повинні бути загальними, чи з перевіркою засобів існування. Певні розбіжності є в питанні про допомогу на дітей.

В Україні законодавчо встановлені і використовуються показники прожиткового мінімуму і мінімальної заробітної плати; розміри виплат по безробіттю встановлені однакові для всіх; рівень пенсій визначається залежно від розміру заробітної плати і страхового стажу працівника; пільги встановлюються з частковою перевіркою засобів існування.

Рекомендації провідних міжнародних організацій по удосконаленню соціальної політики України заслуговують на увагу. Наприклад, обмеження або зняття деяких пільг для різних категорій громадян і заміна їх для всіх верств населення єдиною системою соціального захисту, розробленою на основі єдиних методологічних принципів призначення, є принципово правильними. Однак ці та інші рекомендації міжнародних організацій не враховують відмінностей у формуванні бази для надання соціальних послуг, що склалися у нашій країні, особливостей процесу перерозподілу національного багатства у період становлення ринкової економіки, наслідком чого стала надмірна диференціація населення за доходами.

Тому, враховуючи ці рекомендації, наша країна повинна виходити із поетапного їхнього втілення з одночасним виправленням тих деформацій в економічній, політичній і соціальній сферах, які виникли під час становлення ринкової економіки.

Саме виходячи з цього, в основу концепції модернізації соціальної політики в Україні покладено реформування системи соціального захисту на принципах і механізмах, що використовуються в розвинених країнах, з

одночасним використанням компенсаторних механізмів для підтримання рівня життя окремих соціально вразливих груп населення.

Аналіз особливостей становлення системи соціального захисту в умовах формування ринкової економіки в Україні, зіставлення цієї системи з аналогічними системами розвинутих країн, рекомендаціями в цій сфері впливових міжнародних фінансових і громадських організацій свідчить про необхідність її модернізації.

З урахуванням розглянутих рекомендацій щодо створення сучасної фінансової бази для забезпечення соціального захисту і соціальної підтримки населення України на рівні розвинутих країн, досвіду цих країн та рекомендацій провідних міжнародних організацій головною передумовою модернізації системи соціального захисту в країні повинен бути комплексний програмно-цільовий підхід, який можна представити у вигляді трьох блоків (рис. 4.5).

Рис. 4.5. Складові модернізації системи соціального захисту населення в Україні

Декомпозиція складових модернізації системи соціального захисту населення України, надана на рис. 4.6.

Рис. 4.6. Декомпозиція складових модернізації системи соціального захисту населення України

Як видно із наведеної схеми (рис. 4.6), збільшення бази формування соціального фонду забезпечується за рахунок підвищення ефективності економіки, збільшення загального обсягу ВВП, у тому числі в розрахунку на душу населення і, як наслідок, збільшення соціальних відрахувань та вирівнювання доходів населення. Поряд з зростанням заробітної плати (доходів) у громадян з'являється можливість для накопичення коштів і здійснення доплат до пенсії із інших джерел, крім страхових.

Особливістю державного регулювання і політичної підтримки є те, що створюється можливість не тільки безпосередньо впливати на соціальні процеси, але й забезпечити виконання рішень і дій економічного спрямування. Так, зокрема, такі проблеми, як інноваційний розвиток економіки, внутрішні і зовнішні інвестиції, спрямування фінансових потоків в необхідному для нашої країни напрямі неможливі без регулюючих дій держави і прийняття необхідних політичних рішень.

Як показав досвід минулих років і сьогодення, без політичної підтримки і регулюючих дій держави неможливий широкий розвиток малого і середнього підприємництва, формування середнього класу як складової соціального середовища країни та здійснення політики вирівнювання доходів і зниження соціального розшарування.

Запропоновані напрями модернізації системи соціального захисту населення в кінцевому рахунку сприятимуть:

- збільшенню обсягів страхових фондів системи соціального захисту і соціальної підтримки населення (пенсіонерів, багатодітних сімей, інвалідів та ін.) за рахунок підвищення ефективності економіки, державного регулювання фінансових потоків в напрямі розвитку пріоритетних галузей економіки, малого і середнього бізнесу, вирівнювання доходів населення, зниження навантаження на соціальні страхові фонди;
- упорядкуванню системи соціального захисту і соціальної підтримки населення на основі впровадження нової концепції, а саме зміни принципу

захисту найбільш вразливих верств населення на принцип забезпечення гідного рівня і якості життя всіх громадян України відповідно з соціальними стандартами (розробленими з врахуванням економічних можливостей);

- збільшенню доходів громадян країни за рахунок розвитку системи недержавних пенсійних фондів і системи самозабезпечення (власних накопичень);
- забезпеченню високого рівня і якості життя громадян нашої країни до рівня соціальних стандартів розвинутих країн.

Узагальнення способів накопичення коштів на старість дало змогу виявити їхню сутність, переваги і недоліки (табл. 4.34).

Таблиця 4.34

Основні способи накопичення коштів на старість, їхні переваги та недоліки

Установи	Сутність накопичення	Переваги	Недоліки
Банківські депозити	Вклад на певний строк. Щомісячне накопичення та виплата процентів	1. Щомісячна виплата процентів – добавка до пенсії. 2. Суворо регулюється Національним банком України	1. Сума депозиту повинна бути вагомою для нарахування суттєвих процентів. 2. Легкість розриву договору, що знижує стабільність отримання надбавки до пенсії
Інвестиційні фонди	Вклад коштів в різні інвестиційні програми	Можливість вибору різних пенсійних програм для клієнта	1. Багато підводних каменів, про які клієнт дізнається лише після укладання договору. 2. Ризик неплатоспроможності при виплаті пожиттєвих пенсій в разі непередбачуваного терміну життя клієнта
Недержавні пенсійні фонди (НПФ)	Збір пенсійних внесків вкладників, інвестування з метою збереження і примноження коштів та виплата пенсій учасникам	1. Жорстке державне регулювання і контроль. 2. Основний обсяг внесків – від юридичної особи. 3. Весь прибуток розподіляється виключно між учасниками	Розмір прибутковості та відповідно майбутньої пенсії не гарантований

Відповідно до можливостей і зацікавленості кожен громадянин може вільно обирати форму і спосіб отримання додаткових надходжень до своєї (солідарної) пенсії за рахунок розміщення власних накопичень у вибрану організацію – оператора фінансами. Такий спосіб накопичення коштів на старість є неодмінною умовою реалізації третього етапу пенсійної реформи.

Отже, запропоновані концептуальні підходи до модернізації системи соціального захисту громадян України базуються на дотриманні принципу допомоги всім громадянам і сім'ям, рівень і якість життя яких нижчі за соціальні стандарти, встановлені державою. Слід відмітити, що соціальні стандарти мають бути розроблені і об'єктивно обґрунтовані виходячи як із стану економічного розвитку країни, так і її можливостей у вирішенні соціальних проблем, у тому числі і політичної волі. Метою такої модернізації соціального захисту населення є забезпечення стандартів якості життя на рівні розвинутих країн

Головними засобами досягнення цієї мети є підвищення рівня заробітної плати та її частки у ВВП, обсягу ВВП на душу населення, доходів до рівня розвинутих країн за рахунок зростання ефективності економіки і, в першу чергу, основних бюджетоутворюючих галузей; перерозподілу національного доходу на користь більшості населення та удосконалення самої системи надання соціальних допомог, що сприятиме як підвищенню рівня життя населення, так і зменшенню кількості громадян, які потребують соціальної допомоги.

Підвищення ефективності економіки в сучасних умовах полягає в подальшому розвитку пріоритетних, експортоспроможних і конкурентоздатних галузей економіки та розвитку малого і середнього підприємництва з доведенням кількості працюючих на цих підприємствах до 45% від загальної їх кількості в Україні та забезпечення обсягу випуску продукції цим сектором економіки до 70–80% загального обсягу виробництва в країні. Розвиток цього

сектору економіки об'єктивно призведе не тільки до збільшення відрахувань в страхові фонди, підвищення самозабезпеченості значної кількості громадян, але й до демократизації суспільства за рахунок появи значного прошарку середнього класу.

Збільшення доходів основної маси населення за рахунок перерозподілу національного доходу на його користь передбачає упорядкування системи оподаткування, в тому числі введення податку на багатство; зменшення виплат населення за різні державні послуги; диференціації оплати комунальних послуг залежно від величини власності, сумарного доходу власників і кількості членів сім'ї.

Модернізація системи соціального захисту на основі принципу забезпечення рівня і якості життя населення відповідно з соціальними стандартами потребує:

- збільшення розміру виплат на соціальну допомогу і соціальну підтримку до 70–80% від рівня середньої заробітної плати;
- розвитку системи одержання доплат до пенсії за рахунок недержавних фондів виплати пенсій і особистих накопичень громадян;
- доведення обсягів адресності допомоги до 12–15% у соціальних видатках;
- запровадження державної системи постійного контролю доходів громадян і сімей для об'єктивної оцінки їхнього матеріального становища та необхідності допомоги, її розміру, оперативного регулювання і корекції системи соціального забезпечення і соціальної допомоги.

У сучасних умовах основною проблемою для України є необхідність підвищення регулюючої ролі держави у визначенні і впровадженні стратегії і тактики соціальної політики. Окремі закони і нормативні документи, які приймаються сьогодні в країні, носять тимчасовий характер, мають некомплексний і несистемний підхід, що не дає можливості вирішувати

соціальні проблеми в цілому. Для визначення перспектив подальшого розвитку України як соціальної держави з розвинутою ринковою економікою слід враховувати досвід європейських країн, які будують свою соціально-економічну політику на базі таких принципів, як: економічна свобода людини і визнання права підприємців, осіб найманої праці і їхніх профспілок на тарифну автономію на основі соціального партнерства; довіра до регулюючої ролі ринку; відповідальність держави за розробку і дотримання правил гри на ринках капіталів і праці; солідарність суспільства щодо справедливого перерозподілу доходів; участь працівників в управлінні виробництвом, громадському і державному житті країни.

Дотримання цих принципів соціальної політики в країні сприятиме удосконаленню системи соціального захисту і соціальної підтримки малозахищених верств населення та забезпеченню стандартів добробуту і якості життя всіх громадян на рівні розвинутих країн.

ВИСНОВКИ

Перехід економіки України до ринкової моделі зумовив необхідність формування нових ринкових відносин в суспільстві і створення нових механізмів соціально-економічного регулювання в економічній, соціальній, гуманітарній, політичній та інших сферах, які сприяли б ефективному розвитку національної економіки, інтегруванню її у світовий глобалізаційний процес та створювали відповідні умови для підвищення якості життя населення до рівня розвинутих країн.

За роки незалежності було демонтовано основи командно-планової системи економічних відносин, впроваджено різні форми власності, здійснено важливі заходи з лібералізації господарських зв'язків та функціонування ринків товарів, капіталів та праці на засадах конкуренції. За цей час сформовано фінансову, бюджетну, банківську, митну, податкову системи та систему соціального захисту і соціального страхування, тобто створена інфраструктура незалежної держави.

Суттєво перебудовані функції держави – замість системи директивного управління сформовано основні важелі та механізми державного макроекономічного регулювання, що спирається на відповідну нормативно-правову базу.

Критично оцінюючи ринкові трансформації, слід відзначити, що фактично вони зводились до економічних перетворень без урахування пріоритетності інституціональних перетворень, взаємозв'язку економічних і соціальних чинників суспільного розвитку. Ринкова трансформація, на жаль, не мала соціальної спрямованості, а реформи і зараз здійснюються ціною соціальних втрат. У багатьох випадках втрачено навіть ті соціальні надбання, які свого часу були запозичені західними країнами та інтегровані в сучасні цивілізаційні процеси.

В результаті недосконалості проведення структурних реформ в економіці та непрозорої приватизації в країні не були створені умови для інноваційного

розвитку, зокрема бюджетоутворюючих галузей, які і досі розвиваються на застарілій техніко-технологічній базі і попередніх наукових досягненнях, а також для розвитку малого і середнього підприємництва як основи становлення середнього класу та соціального розвитку суспільства, що не сприяло збільшенню обсягів виробництва, підвищенню рівня заробітної плати як бази формування соціальних фондів. Динаміка макроекономічних показників погіршувалася в кризові періоди (1991–1999 рр., 2008–2010 рр.), внаслідок чого і досі не подолана тенденція до скорочення загального обсягу ВВП, який не досяг рівня 1990 р., а обсяг ВВП на душу населення в Україні у 5–7 разів нижчий, ніж у розвинутих країнах.

Формування сучасної системи соціального захисту в країні за ці роки відбувалося також складно: від солідарної системи, отриманої у спадок, яка мала відповідне законодавче і інституційне забезпечення, створена нова система соціального захисту, що базується на двох основних складових – державному страхуванні і державній соціальній допомозі. Замість фондів суспільного споживання, які складали основу соціального забезпечення, появилися нові суб’єкти – Пенсійний фонд, фонди соціального страхування, зокрема на випадок безробіття, від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань та інші. Бюджети страхових фондів були відокремлені від Державного бюджету; замість органів соціального забезпечення створені органи соціального захисту.

Формування інституціонального середовища відбувалося практично у спонтанному режимі, складно і суперечливо, супроводжувалося реформуванням існуючих інститутів або створенням нових, що не завжди ефективно функціонують в умовах ринкових відносин, без необхідного взаємозв’язку між державою, підприємцями, працівниками. Недосконалість його найбільшою мірою стосується ринку праці, системи соціально-трудових відносин та функціонування соціального капіталу.

У зв’язку з цим найважливіше завдання державної політики полягає в зміцненні інституціональної системи у напрямах, що забезпечать ефективне

функціонування суб'єктів соціально-трудових відносин, підсистем національної економіки і конкурентного ринкового середовища та будуть враховувати виникаючі елементи негативних соціальних зв'язків з наступним їх корегуванням. Створення стабільних інституціональних систем, зміцнення правових норм та системи регулювання всіх параметрів соціально-економічного потенціалу країни сприятиме підвищенню рівня і якості життя населення.

Якісна динаміка суспільних інститутів та соціальних зв'язків і відносин на ринку праці можлива за умови зростаючої солідарності та відповідальності його суб'єктів за результати їхньої взаємодії та підвищення добробуту і якості життя населення.

Теоретичні узагальнення дослідження рівня та якості життя населення в контексті взаємодії інноваційної економіки, соціального капіталу, людського розвитку дають підстави характеризувати якість життя як ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб людини, що забезпечують можливості її розвитку та доступ до ресурсів, необхідних для підтримання гідного способу життя. Тобто, якість життя може слугувати цільовим орієнтиром розвитку та функціонування соціальної держави. Рівень життя є результатом розподілу створених у суспільстві матеріальних і духовних благ, який залежить від багатьох факторів – економічних, соціальних, політичних, культурних, моральних, особистісних та ін. Невід'ємним елементом управління якістю життя населення є встановлення і впровадження соціальних стандартів, які характеризують сформований рівень споживання тих чи інших благ.

Високі соціальні стандарти характеризують рівень соціалізації ринку праці, з одного боку, та сприяють ефективному інноваційному розвитку економіки – з іншого боку.

Однак прийняті в Україні соціальні стандарти – прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата як вихідні для розрахунку основної заробітної плати, мінімальних пенсій за віком, розміру соціальної допомоги та ін.

перебувають на критично низькому рівні і не можуть вважатися інструментом підвищення якості життя.

Тож нагальним видається перегляд прожиткового мінімуму і впровадження на державному рівні більш прогресивного, економічно обґрунтованого соціального стандарту «мінімальний споживчий бюджет», який забезпечував би працездатним громадянам відтворення працездатності, професійно-кваліфікаційне зростання, духовний та культурний розвиток, а також утримання та виховання дітей, а непрацездатним – нормальну життєдіяльність.

Методологія побудови соціально орієнтованого ринку праці в Україні має базуватися на таких положеннях, як збільшення витрат на відтворення робочої сили; позитивна динаміка соціальної політики щодо рівня та якості життя населення і включення її в механізм економічного зростання; створення умов для підвищення мотивації високопродуктивної праці; забезпечення неперервного розвитку трудового потенціалу відповідно до вимог становлення інноваційної економіки.

Аналіз стану розвитку вітчизняної науки свідчить про витіснення її з кола державних пріоритетів, що призводить до падіння її престижу як перспективного виду діяльності і становить найбільшу загрозу не лише для наукового потенціалу, але і для соціально-економічного розвитку країни загалом. В Україні протягом багатьох років спостерігається надто низький обсяг фінансування науки – в межах 0,3% ВВП, в той час як в розвинутих країнах цей показник становить не менше 3% ВВП. Для того, щоб наука стала першоджерелом інноваційно-технологічного прориву, необхідні: удосконалення механізму державного регулювання; підтримка державою фундаментальних досліджень та наукових шкіл світового рівня; інтеграція академічної і галузевої науки, вищих навчальних закладів та виробництва; диверсифікація джерел фінансування; впровадження ефективного механізму захисту інтелектуальної власності тощо.

Дослідження еволюції формування ринку праці і зайнятості населення в Україні в умовах трансформації економіки і глобалізаційних процесів дали змогу зробити наступні висновки:

- в динаміці відтворення населення і формуванні трудового потенціалу спостерігається подальше скорочення народжуваності і збільшення смертності, що обумовлює зменшення чисельності населення країни (з 51,9 млн. чол. у 1991 р. до 45,6 млн. чол. на 01.01.2012 р.); відбувається старіння населення, що збільшує навантаження на його працездатну частину (особи старше працездатного віку у 1959 р. в Україні складали 12,3%, в 2011 році – 24,7% загальної чисельності населення); простежується тенденція скорочення тривалості життя як у чоловіків, так і у жінок порівняно з розвинутими країнами;
- для ринку праці і зайнятості населення характерні: скорочення частки населення працездатного віку в загальній чисельності населення; відносно високий рівень економічної активності населення у віці 15–70 років; підвищення рівня зайнятості населення з 55,8% у 2000 р. до 59,2% у 2011 р.; зрушення у структурі зайнятості на користь сфери послуг; зменшення частки найманих працівників у загальній кількості зайнятих економічною діяльністю; збільшення самозайнятості населення та зайнятості в неформальному секторі економіки.

Позитивними тенденціями на ринку праці України є зменшення чисельності безробітних у віці 15–70 років; зниження рівня безробіття з 11,6% у 2000 р. до 7,9% у 2011 р.; зменшення прихованого безробіття, скорочення середньої тривалості часу на пошук роботи безробітним. В той же час спостерігається збільшення навантаження на одне робоче місце, яке в середньому по країні у 2005 р. складало 5 осіб, у 2010 – 9 осіб, в 2011 р. – 8 осіб. Значно вищим був цей показник серед кваліфікованих робітників, технічних службовців.

Кількісний дисбаланс на ринку праці поглиблюється низьким рівнем якісних характеристик значного числа вільних робочих місць та низьким рівнем

оплати праці, що вказує на необхідність державного регулювання інноваційного розвитку та професійної збалансованості на ринку праці відповідно до сучасних вимог.

Для України важливою проблемою залишається трудова міграція: продовжується від'їзд висококваліфікованих працівників з країни та в'їзд малокваліфікованих працівників з малорозвинутих країн (в основному нелегально), що не сприяє економічному і соціальному розвитку України. Підвищення конкурентоспроможності національного ринку праці – це комплексна проблема, яку можна вирішити за умови інноваційного розвитку економіки та адекватного розвитку трудового потенціалу, в першу чергу молоді.

Однак результатом проведених реформ стали спад виробництва та зниження рівня життя більшості населення країни. Впроваджена в Україні система державного соціального захисту населення в основному враховує методологічні принципи її побудови в розвинених країнах, однак базується на надзвичайно низьких соціальних стандартах. І незважаючи на це тривалий час мінімальна заробітна плата, мінімальні пенсії за віком, по інвалідності, інші соціальні допомоги були нижчими за прожитковий мінімум. Зменшення реальних доходів населення позначилось на рівні та якості життя населення. Так, у структурі сукупних витрат домогосподарств основними є споживчі витрати, в яких переважають витрати на продовольчі товари за погіршення якості раціону харчування. Різними видами соціальної допомоги охоплено близько 60% домогосподарств країни. Майже 70% усіх державних соціальних видатків спрямовується на людей похилого віку; на охорону здоров'я і медичне обслуговування – 15,9%; на допомогу і підтримку інвалідів та допомогу сім'ям з дітьми – 3,6%; на житлові субсидії і допомогу у вирішенні житлових питань – 4%.

Станом на початок 2011 р. кількість пенсіонерів становила 13,7 млн. осіб, а середній розмір пенсії 1 151,93 грн, що в 2,3 раза менше середньої номінальної заробітної плати в економіці. Нижчими за середній розмір пенсії є

пенсія по інвалідності (разом з усіма видами доплат) – на 10,8%; пенсія у разі втрати годувальника – на 19,5%; соціальна пенсія – на 24,7%. Водночас спостерігається тенденція до збільшення чисельності інвалідів, яка на початок 2012 р. становила 2,7 млн. осіб проти 2,6 млн. у 2001 р.

Підвищення рівня та якості життя людей похилого віку, інвалідів можливо здійснювати шляхом створення відповідних умов для залучення їх до суспільно-корисної праці, а для осіб, які не в змозі за станом здоров'я продовжувати трудову діяльність, шляхом збільшення рівня соціальної підтримки (пенсій, пільги, адресна допомога).

Концептуально модернізація системи соціального захисту населення як складника соціальної політики держави повинна виходити з принципу забезпечення кожній людині відповідного стандарту рівня життя і розвитку. Звідси випливає необхідність одночасного реформування оплати праці та проведення пенсійної реформи, оскільки саме заробітна плата і витрати на робочу силу є економічною базою для фінансового забезпечення Пенсійного та інших соціальних фондів.

При цьому фонди оплати праці мають формуватися не за залишковим принципом, як це має місце зараз, тобто після відшкодування матеріальних витрат, амортизаційних відрахувань, податків і обов'язкових платежів та встановлення обсягів прибутку. Методологічною основною реформування оплати праці мають бути ринковий механізм формування реальної ставки заробітної плати та договірне регулювання системи винагороди за працю. Витрати на робочу силу разом з соціальними відрахуваннями мають закладатися у собівартість товарів та послуг за умови збільшення їхньої частки до рівня показників, характерних для розвинутих країн. І лише тоді можна буде забезпечити підвищення доходів населення і базу формування соціальних фондів, що особливо важливо для підвищення дієвості та ефективності другого і третього рівнів пенсійної реформи (обов'язкова накопичувальна пенсійна система і недержавне пенсійне забезпечення).

Важливою передумовою збільшення бази формування соціальних фондів і підвищення рівня життя населення є розробка ефективної довгострокової програми економічного інноваційного розвитку країни, організація реального її виконання, що дасть змогу збільшити обсяги виробництва ВВП на душу населення до рівня розвинутих країн, або значно наблизитись до нього.

Створення умов спроможності української економіки, підвищення її ефективності і формування відповідної фінансової бази для забезпечення соціальних стандартів потребує реальної зміни структури продуктивних сил України за рахунок подальшого розвитку малого і середнього бізнесу, в якому кількість працюючих складала б не менше 45% загальної кількості, а частка виробництва цього сектору була б на рівні розвинутих країн (70–80%).

Комплексний програмно-цільовий підхід до модернізації системи соціального захисту населення повинен ґрунтуватися на вирішенні економічних проблем, пов’язаних з підвищенням ефективності національної економіки і збільшенням бази формування соціальних фондів, а також на упорядкуванні системи соціального захисту шляхом впровадження нових принципів формування і використання соціальних фондів.

Для досягнення цілей модернізації системи соціального захисту необхідно посилити роль державного регулювання економічного і соціального розвитку за умови підвищення відповідальності кожного громадянина за свій добробут і розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдье П. Формы капитала / П. Бурдье // Экон. социология (електронный журн.). – 2002. – Т. 3, № 5. – С. 60–74.

2. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулмен // Обществен. науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.

3. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнэм // МЭиМО. – 1995. – № 4. – С. 66.

4. http://mirslovarei.com/content_eco/SOCIALNYI-KAPITAL-SOCIAL-CAPITAL-72135.htme.

5. Грішнова О. Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу / О. Грішнова, Н. Полив'яна // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 5. – С. 19–23.

6. Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань / А. М. Колот // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 4. – С. 4–9.

7. Бандур С. І. Забезпечення зайнятості населення в контексті сучасної інноваційної політики держави / С. І. Бандур // Продуктивні сили України. – 2006. – № 1. – С. 62–71.

8. Онікієнко В. В. Соціальний капітал нації: методологічні проблеми дослідження сфер економічної взаємодії / В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко // Український соціум. – 2009. – № 3(30). – С. 72–82.

9. Онікієнко В. В. Методологія дослідження проблем якості життя населення в контексті взаємодії соціального капіталу та інноваційної економіки / В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко // Зайнятість та ринок праці. – 2010. – Вип. 23. – С. 19–48.

10. Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 608 с.

11. Фукуяма Ф. Социальный капитал. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу [Электронный

ресурс] / Ф. Фукуяма; под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М., 2002. – Режим доступа: http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/index.htm.

12. Davis L. Institutional Change and American Economic Growth / L. Davis, D. North. – Cambridge, 1971. – P. 5–6.

13. Уильямсон О. Сравнение альтернативних подходов к анализу экономических организаций / О. Уильямсон // Уроки организации бизнеса / под ред. А. А. Демина, В. С. Катькало. – СПб.: Лениздат, 1994. – С. 51–62.

14. Шевченко В. А. Институциональный механізм системной нестабильности экономики / В. А. Шевченко. – СПб.: Знание, 1999. – 91 с.

15. Доклад о развитии человека за 1990 год. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hdr.undp.org/en/reports/global.

16. Birdsall N. Inequality and Growth Reconsidered: Lessons from East Asia / Birdsall N., Ross D., and Sabot R. // World Bank Economic Review. – 1995. – Vol. 9 (3).

17. Ємельяненко Л. М. Соціально-економічні домінанти людського і технологічного розвитку України: [монографія] / Л. М. Ємельяненко; за ред. В. В. Онікієнка. – К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 2009. – 464 с.

18. Данилишин Б. Сфера та ринок послуг в контексті соціальної модифікації суспільства: [монографія] / Б. Данилишин, В. Куценко, Я. Остафійчук. – К: Нічлава, 2005. – 328 с.

19. Данилишин Б. М. Продуктивні сили: місце і роль у системі економічної науки та суспільного поступу / Б. М. Данилишин // Продуктивні сили України. 2007. – № 1. – С. 5–20.

20. Гнибіденко І. Ф. Вплив соціально-економічної політики на соціальну безпеку та рівень життя населення України / І. Ф. Гнибіденко // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 2. – С. 124–135.

21. Жеребин В. М. Уровень жизни населения / В. М. Жеребин, А. Н. Романов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 592 с.

22. Давыдов А. А. Траектория развития человека в информационном обществе: прогноз для России [Электронный ресурс] / А. А. Давыдов. – М.: ИС РАН, 2009. – Режим доступа: http://www.isras.ru.

23. Политика доходов и заработной платы: учебник / под ред. П. В. Савченко, Ю. П. Кокина. – М.: Юристь, 2000. – 456 с.

24. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика: підручник / Л. Ф. Удотова. – К.: КНЕУ, 2002. – 376 с.

25. Ефимова М. Р. Социальная статистика / М. Р. Ефимова, С. Г. Бычкова. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 560 с.

26. Міненко В. Л. Державне регулювання ринку праці в умовах глобалізації економіки: теорія та практика: [монографія] / В. Л. Міненко. – ХаРРІНАДУ «Магістр», 2009. – 204 с.

27. Айвазян С. А. Интегральные свойства качества жизни населения (моделирование, измерение, информационное обеспечение) / С. А. Айвазян // Проблемы информатизации. – 1999. – № 2. – С. 60–66.

28. Пономаренко В. С. Рівень і якість життя населення України: [монографія] / В. С. Пономаренко, М. О. Кизим, Ф. Н. Узунов. – Харків: Інжек, 2003. – 226 с.

29. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: [монографія] / Е. М. Лібанова; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана», НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. – К., 2008. – 330 с.

30. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соціальних досліджень, Держкомстат України; за ред. Л. М. Черенько. – К.: Консультант, 2006. – 428 с.

31. Власюк О. С. Індекс людського розвитку: досвід України / О. С. Власюк, С. І. Пірожков; Нац. ін-т стратег. досліджень. – К., 1995. – 84 с.

32. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 290 с.

33. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: [колективна монографія] / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.

34. Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: [монографія] / А. М. Колот. – К.: КНЕУ, 2008. – 230 с.

35. Онікієнко В. В. Зайнятість та якість життя населення / В. В. Онікієнко // Український соціум: соціологічні дослідження та моніторинг соціальної політики. – 2002. – № 1. – С. 111–121.

36. Онікієнко В.В. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України / В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко, І. В. Терон; за ред. В. В. Онікієнка. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 480 с.

37. Куценко В. І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики): [монографія] / В. І. Куценко – Ніжин: Аспект-поліграф, 2008. – 818 с.

38. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір: [колективна монографія] / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 316 с.

39. Онікієнко В. В. Удосконалення соціально-трудових відносин як важлива умова забезпечення людського розвитку / В. В. Онікієнко // Демографія та соціальна економіка: Науково-еко*н*омічний та суспільно-політичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 102–109.

40. Макарова О. В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки / О. В. Макарова. – К.: Ліра-К, 2004. – 328 с.

41. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблема реформування механізмів його регулювання / В. О. Мандибура. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 255 с.

42. Справедливая глобализация: Создание возмо*жно*стей для всех / Доклад Всемирной комиссии по социальным вопросам мобилизации // Генеральная Ассамблея ООН. Экономический и социальный Совет. – Женева. – МТБ, 2002. – 202 с.

43. Людський розвиток в Україні: 2004 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 266 с.

44. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист / Е. Лібанова, О. Палій. – К.: Основи, 2003. – 491 с.

45. Лібанова Е. М, Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 2(14). – С. 3–15.

46. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: [монографія] / [А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. О. Герасименко та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. – К.: КНЕУ, 2010. – 348 с.

47. Лібанова Е. М. Соціальні проблеми модернізації української економіки / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1(17). – С. 5–22.

48. Колот А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: [монографія] / А. М. Колот. – К.: КНЕУ, 2010. – 251 с.

49. Соціальна захищеність населения України / [О. Ф. Новікова, О .Г. Осауленко, І. В. Калачова та ін.]; ІЕП НАН України, Держкомстат України. – Донецьк; Київ, 2001. – 360 с.

50. Спостереження та вимірювання соціальної захищеності населення України: проблеми становлення: [монографія] / [О. Г. Осауленко, О. Ф. Новікова, О. І. Амоша та ін.] / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк; Київ, 2003 – 440 с.

51. Онікієнко В. В. Методологічні проблеми створення нових робочих місць / В. В. Онікієнко // Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки. – 2000. – Т. 1. – С. 210–217.

52. Онікієнко В. В. Пріоритети соціалізації ринку праці в умовах ринкової стабілізації та глобалізації національної економіки України / В. В. Онікієнко // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 2. – С. 101–114.

53. Мазурок П. П. Соціально-інституціональні основи формування ринку праці в Україні / П. П. Мазурок. – К.: ННЦ «Ун-т аграрної економіки», 2005. – 426 с.

54. Оникиенко В. В. Совершенствование территориальной организации трудовых ресурсов / В. В. Оникиенко, М. В. Шаленко. – К.: Наукова думка, 1989. – 193 с.

55. Онікієнко В. В. Методичні засади оцінювання рівня соціалізації ринку праці в Україні / В. В. Онікієнко // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Вип. 9. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 11–15.

56. Конвенції та Рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці за 1919–1999 роки: у 2-х т. / пер. з англ. – Женева: Міжнародне бюро праці, 1999. – 1560 с.

57. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України. – К.: Консультант, 2008. – 571 с.

58. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К.: Август-Трейд, 2011. – 660 с.

59. Онікієнко В. В. Методологічні питання дослідження відтворення трудових ресурсів регіону / / В. В. Онікієнко, М. В. Семикіна // Зайнятість та ринок праці. – 1994. – Вип. 2. – С. 1–14.

60. Современные международные рекомендации по статистике труда / пер. с англ. – М.: Финстатинформ, 1994. – 176 с.

61. Хуссманнс Р. Обследования экономически активного населения: занятость, безработица и неполная занятость: в 2-х кн. / Р. Хуссманнс, Ф. Мехран, В. Верма; пер. с англ. – М.: Финстатинформ, 1994.

Кн. 1. – 1994. – 272 с.

62. Методологічні положення класифікації та аналізу стану економічно активного населення / Методологічні положення зі статистики // Держкомстат України. – К.: Август, 2002. – С. 359–383.

63. Оникиенко В. В. Составление и анализ балансов трудовых ресурсов города / В. В. Оникиенко // Госкомтруд УССР, СОПС УССР АН УССР. – К., 1980.

64. Оникиенко В. В. Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов: [монография] / В. В. Оникиенко. – К.: Наукова думка, 1978.

65. Економічна активність населення України у 2001 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2002.

66. Праця України 2001: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2002.

67. Семикіна М. В. Соціально-економічна мотивація праці: методологія оцінки ефективності та принципи регулювання / М. В. Семикіна; відп. ред. В. В. Онікієнко. – Кіровоград: Мавік, 2004. – 124 с.

68. Управление человеческими ресурсами / под ред. М. Пула, М. Уорнера – СПб.: Питер, 2002. – 1200 с.

69. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер. – М.: Международные отношения, 1996. – 896 с.

70. Эрхард Л. Благосостояние для всех: Репринт. Воспроизведение: пер. с нем. / Л. Эрхард. – М.: Дело, 2001. – 352 с.

71. Праця України 2003. – К.: Держкомстат України, 2004.

72. Україна у цифрах у 2003 році. – К.: Держкомстат України, 2004.

73. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К.: Держкомстат України, 2003.

74. Ефективність досліджень теоретико-методологічних та прикладних проблем розвитку продуктивних сил України / [В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко, В. Л. Міненко, В. М. Янишівський]. – К.: РВПС України НАН України, 2010. – 238 с.

75. Економічна активність населення України 2011: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 207 с.

76. Праця України у 2011 році: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 343 с.

77. Державна програма зайнятості населення на 2001–2004 роки: затв. Законом України від 7.03.2002 р. № 3076-ПІ // Праця і зарплата. – 2002. – № 17 (309). – С. 4–11.

78. Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 362 с.

79. Онікієнко В. В. Розвиток ринку праці України: тенденції та перспективи: [монографія] / В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко, Л. Г. Ткаченко. – К.: РВПС України НАН України, 2007. – 286 с.

80. Шевченко Л. С. Ринок праці: сучасний економіко-теоретичний аналіз. – Харків: ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. – 336 с.

81. Терещенко О. Перспективи розвитку зайнятості в Україні за адаптації структури економіки до членства в СОТ / О. Терещенко // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 5. – С. 20–24.

82. Ярошенко В. Державні механізми регулювання ринків праці в Україні / В. Ярошенко // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 8. – С. 30–37.

83. Онікієнко В. В. Продуктивна зайнятість: зміст, актуальні проблеми і шляхи досягнення / В. В. Онікієнко, Н. І. Коваленко. – К.: РВПС України НАН України, 1999. – 50 с.

84. Карпачова Н. Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Виступ Уповноваженої ВР України з прав людини на Верховній Раді України / Н. Карпачова // Голос України. – 2005. – № 133. – С. 6.

85. Кисіль Т. Регулювання трудової міграції / Т. Кисіль // Праця і зарплата. – 2006. – № 19. – С. 6.

86. Макуха С. М. Україна в міжнародних економічних відносинах в умовах глобалізації / С. М. Макуха. – Х.: Легас, 2003. – 352 с.

87. Шиманська В. Мотивація української трудової міграції / В. Шиманська // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Вип. 9. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 68–71.

88. Дикий Е. Жизнь на два мира / Е. Дикий // Эксперт. – 2006. – № 10. – С. 52–56

89. Петрова Т. Стан та проблеми регулювання зовнішніх трудових міграцій в Україні / Т. Петрова // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 1. – С. 40–45.

90. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: [колективна монографія] / [Лібанова Е. М., Макарова О. В., Курило І. О. та ін.]; за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 320 с.

91. Оникиенко В. В. Проблемы занятости молодежи на Украине и разработка социально-экономического механизма ее защиты от безработицы / В. В. Оникиенко // Молодежь Украины: состояние, проблемы, пути решения: сб. науч. трудов. – К.: Укр. НИИ проблем молодежи, 1992. – С. 16–21.

92. Онікієнко В. В. Проблеми та перспективи молоді на ринку праці України / В. В. Оникиенко // Зайнятість та ринок праці. – 1996. – Вип. 4. – С. 6–14.

93. Інтеграція молоді в сучасні економічні відносини: Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2000 року). – К.: Укр. ін-т соціальних досліджень, 2001. – 253 с.

94. Онікієнко В. В. Молодь на ринку праці України / В. В. Онікієнко // Зайнятість та ринок праці. – 2004. – Вип. 19. – С. 82–87.

95. Онікієнко В. В. Молодіжний ринок праці України: проблеми та шляхи вирішення / В. В. Онікієнко, Л.Г. Ткаченко. – К.: РВПС України НАН України, Український інститут соціальних досліджень, 2003. – 160 с.

96. Онікієнко В. В. Економічна активність молоді України / В. В. Онікієнко // Зайнятість та ринок праці. – 2005. – Вип. 20. – С. 55–63.

97. Економічна активність населення України у 2000 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2001.

98. Економічна активність населення України у 2002 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2003.

99. Економічна активність населення України у 2003 році: Стат. зб. – К.: Держкомстат України. 2004.

100. Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К.: Держкомстат України, 2006. – 575 с.

101. Економічна активність населення України 2009 [Електронний ресурс]: Стат. зб. Держкомстат України. – 2010. – № 09/2-23/167. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

102. Український ринок праці: особливості розвитку та ефективність функціонування / [І. Л. Петрова, В. В. Близнюк, Г. Т. Куліков та ін.]; за ред. І. Л. Петрової; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 368 с.

103. Справляясь с переходными процессами: Управление как средство обеспечения достойного труда. Доклад Генерального директора. Том II. Международное бюро труда. – Будапешт, 2005.

104. Микитенко В. В. Макроекономічні моделі розвитку інтелектуального потенціалу промислового виробництва: критерії, оцінка та прогноз / В. В. Микитенко // Проблема ефективного використання та професійно-технічної підготовки кадрів промислового сектору економіки України: Доповіді міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28–29 листоп. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – С. 60–76.

105. Вильховченко Э. Постиндустриальные модели труда: социоорганизационный прогресс на рубеже XX века / Э Вильховченко // Мировая экономики и международные отношения. – 2003. – № 3. – С. 56–65.

106. Закон України «Про інноваційну діяльність» // Урядовий кур’єр. – 2002. – № 143. – 7 серпня.

107. Продуктивні сили України: прогноз розвитку і розміщення на період до 2010 року: у 2 т. / редкол.: С. І. Дорогунцов, П. П. Борщевський, Б. М. Данилишин. – К.: РВПС України НАН України, 2000.

Т. II. – 2000. – 286 с.

108. Статистичний щорічний України за 2002 рік: Стат. зб. – К.: Консультант, 2003.

109. Перспективи інноваційного розвитку України: зб. наук. праць / за ред. Я. А. Жаліла. – К.: Альтерпрес, 2002. – 160 с. – (Серія «Безпека економічної трансформації». Вип. 21).

110. Гончарова Н. П. Инновационный тип развития как фактор сбалансированности экономики / Н. П. Гончарова // Стратегія економічного розвитку України: наук. зб. Вип. 1(8). – К.: КНЕУ, 2002. – С. 126–129.

111. Региональное управление и научно-технический прогресс / [Н. Г. Чумаченко, Н. Н. Ермошенко, С. Н. Качура и др.]. – К.: Наукова думка, 1990. – 160 с.

112. Врублевский В. К. Труд на пороге третьего тысячелетия (труд и НТР: политико-экономический аспект) / В. К. Врублевский. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 450 с.

113. Суворова И. П. Региональные особенности воспроизводства и использования трудовых ресурсов / [И. П. Суворова, Г. А. Евдокимова, Т. М. Клебова, А. Д. Олейник]. – К.: Наукова думка, 1982. – 170 с.

114. Вайнштейн Г. От новых технологий к «новой экономике» / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 10. – С. 22.

115. Губанов С. Производительные силы: переход к технотронной эпохе / С. Губанов // Экономист. – 2002. – № 7. – С. 43.

116. Геєць В. М. Наслідки демографічних викликів для економічного зростання в Україні / В. М. Геєць // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1(15). – С. 3–23.

117. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2002 рік. – К.: Міленіум, 2003. – 211 с.

118. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку /за ред. акад. НАН України В. М. Гейця / НАН України; Ін-т екон. прогнозування. – К.: Фенікс, 2003. – 1007 с.

119. Крупка М. І. Фінансові інструменти державного регулювання та підтримки інноваційної сфери / М. І. Крупка // Фінанси України. – 2001. – №. 4. – С. 77.

120. Про затвердження Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 1996 р. № 549.

121. Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» № 991-XIV від 16 липня 1999 р.

122. Колот А. Генезис соціальної політики під впливом глобалізації та лібералізації економічних відносин / А. Колот // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 1. – С. 3–11.

123. The Lisbon European Council – an Agenda of Economic and Social Renewal for Europe. Contribution of the European Commission to the Special European Council in Lisbon, 23–24th March 2000. Brussels, 28 February 2000. – 73 p.

124. Безработица как одна из основных проблем современной Европы. Внутренние вопросы Европейского Союза. Экономика. – Вестник ЕС № 50. – 2006. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://neurope.eu/content/sndex.php.

125. Доклад Генерального директора МОТ: Деятельность МОТ в 2001–2004 гг. – Будапешт: Седьмое Европейское региональное совещание, 2005. – 88 с.

126. Изменение моделей и структур в сфере труда. Доклад Генерального директора МОТ на 95-й сессии Международной конференции труда (2006 г.) – International Labour Office, Geneva, 2006. – Текст доклада на русском языке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ilo.orq/public/russian/standards/relm/ilc.

127. Рынок труда и социальная политика в Центральной и Восточной Европе: Переходный процесс и дальнейшее развитие / [Н. Барр, Р. Харбисон, С. Эстрин и др.]; под ред. Н. Бара; пер. с англ. под науч. ред. С. Калдомцевой и др. – М.: ИКЦ «ДИС», 1977. – 495 с.

128. Європейська комісія (2004 р.) Economic Forecast Spring 2004, Брюссель; ЕК ООН (2004 р.); Economic Survey of Europe 1/2004 (Нью-Йорк, Женева).

129. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знаниями, или История будущего / Т. Сакайя // Новая индустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 337–371.

130. Онікієнко В. В. Розвиток національної інноваційної системи на етапі становлення в Україні постіндустріального суспільства / В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – 78 с.

131. Гринберг Р. С. «Конец истории» откладывается, или парадоксы эпохи глобализации [Электронный ресурс] / Р. С. Гринберг // Российская Федерация сегодня. – 2006. – № 21. – Режим доступа: http://www.russia-today.ru/2006/no_21/21_reflecliom.htm.

132. Радаев В. В. Неформальная экономика и внеконтрактные отношения в российском бизнесе. Подходы к исследованию неформальной экономики / В. В. Радаев // Неформальная экономика. Россия и мир; под ред. Т. Шанина. – М.: Логос, 1999. – С. 30–35.

133. Сото де Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Сото де Э. – М.: Catalaxy, 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libertarium.nt/Hbertariam/way.

134. Портес А. Неформальная экономика и ее парадоксы / А. Портес // Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики; сост. и науч. ред. В. В. Радаев; [пер. М. С. Добряковой и др.]. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 303–340.

135. Айвазов А. Либеральные сказки и кондратьевские волны [Электронный ресурс] / А. Айвазов // Профиль. – 2008. – № 40. – Режим доступа: http://www.profile.ru.

136. Левина И. К вопросу о соотношении реального и финансового секторов / И. Левина // Вопросы экономики. – 2006. – № 9. – С. 83–91.

137. Гальчинский А. Мировой денежный кризис: истоки, логика трансформаций [Электронный ресурс] / А. Гальчинский // Зеркало недели. – 2008. – № 42(721). – Режим доступа: http://www.zn.ua/2000/2020.

138. Шангина Л. Пролетая с оптимизмом, или Правила кризисного этикета [Электронный ресурс] / Л. Шангина // Зеркало недели. – 2008. – № 46(725). – Режим доступа: http://www.zn.ua/1000/1550/64923.

139. Данилишин Б. Путь к преодолению кризисных явлений – макроэкономическая стабильность и скоординированность действий [Электронный ресурс] / Б. Данилишин // Зеркало недели. – 2008. – № 47(726). – Режим доступа: http://www.zn.ua/2000/2020/64949.

140. Global Employment Treds Brief. January 2006. International Labour Office, Geneva [Electronic resource]. – Access mode: http://www.ilo.org/trends.

141. Лібанова Е. М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2011. – № 1(15). – С. 24–38.

142. Онікієнко В. В. Промисловий комплекс в системі макроекономічних процесів та трансформакції ринку праці в Україні / В. В. Онікієнко // Український соціум. – 2012. – № 4(43). – С. 101–121.

143. Економічна активність населення України 2010: Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2011.

144. Онікієнко В.В. Соціально-економічні аспекти державної політики інноваційного розвитку промислового комплексу України / В. В. Онікієнко, Д. Ю. Наумов // Український соціум. – 2009. – № 4(31). – С. 82–102.

145. Інноваційна праця: діагностика проблем, важелі активізації: [монографія] / [М.В. Семикіна, С.Р. Пасєка, Л.А. Коваль та ін.]; за наук. ред. д.е.н., проф. М.В. Семикіної. – Черкаси: МАКЛАУТ, 2012. – 320 с.

146. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку / [Кіндзерський Ю. В., Якубовський М. М., Галиця І. О. та ін.]; за ред.

к.е.н. Ю. В. Кіндзерського; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 928 с.

147. Промисловість України в 2001–2006 роках: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2007. – 302 с.

148. Праця України 2006: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2007. – 333 с.

149. Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К.: КВІЦ, 1999. – 463 с.

150. Випуск товарів та послуг і валовий внутрішній продукт за 2009 рік [Електронний ресурс]: Стат. зб. Держкомстат України: експрес-вип. – 2010. – № 78. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

151. Держкомстат України. Наукова та науково-технічна діяльність (1990–2009 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

152. Содействие развитию предпринимательства. Бизнес, работающий на бедных: Отчет для Генерального Секретаря ООН. – Нью-Йорк, 2004. – 12 с.

153. Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2006. – 123 с.

154. Онікієнко В. В. Підприємницька діяльність у сфері малого та середнього бізнесу як умова розширення зайнятості населення / В. В. Онікієнко // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Вип. 7. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – С. 95–100.

155. Грішнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні / О. А. Грішнова // Демографія та соціальна економіка / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – 2011. – № 1(15). – С. 39–46.

156. Доповідь Кабінету Міністрів України про підсумки соціально-економічного розвитку країни та регіонів у 2006 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control.

157. Партнерство государственного и частного секторов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.research.by/pdf/pp2007r01.pdf.

158. Оникиенко В. В. Общая ответственность бизнеса и государства за эффективное развитые промышленного потенциала Украины как важнейшее условие роста благосостояния нации / В. В. Оникиенко // Проблема ефективного використання та професійно-технічної підготовки кадрів промислового сектору економіки України: доповіді Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28–29 листопада 2007 р.: у 2 т. – К.: РВПС України НАН України, 2008.

Т. 1. – 2008. – С. 46–60.

159. Социальная ответственность бизнеса. Как выстроить отношения с персоналом, общественностью, властью // Експерт Україна. – 2007. – 6 апреля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://conference.expert.ua.

160. Новіков В. М. Державно-корпоративна інтегарція: інституціональна структура та механізм розвитку / В. М. Новіков // Демографія та соціальна економіка / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – 2012. – № 1(17). – С. 129–137.

161. Проблеми бідності в контексті соціально-економічних перетворень та стратегії реформ / Послання Президента до Верховної Ради України в 2000 році. – К., 2001. – С. 19.

162. Умови життя сімей – учасниць Програми житлових субсидій. – К.: Держкомстат України, 2000. – 53 с.

163. Соціальний захист населення України у 2007 році: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2008. – 126 с.

164. Рівень життя населення: статистично-аналітичний огляд / Держкомстат України. – К., 2000.

165. Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка, 2000. – 648 с.

166. Про соціально-економічне становище України у 2000 році. – К., 2001. – 68 с.

167. Соціальний захист населення України у 2000 році: Статистичний бюлетень Державного комітету статистики України. – К., 2001.

168. Соціальний захист населення України у 2001 році: Статистичний бюлетень Державного комітету статистики України. – К., 2002.

169. Соціальний захист населення України у 2002 році: Статистичний бюлетень Державного комітету статистики України. – К., 2003.

170. Соціальний захист населення України у 2003 році: Статистичний бюлетень Державного комітету статистики України. – К., 2004.

171. Соціальний захист населення України у 2004 році: Статистичний бюлетень Державного комітету статистики України. – К., 2005.

172. Соціальний захист населення України у 2005 році: Статистичний бюлетень Державного комітету статистики України. – К., 2006.

173. Продовження навчання та здобуття професії у 2002 році: Статистичний бюлетень Державного комітету статистики України. – К., 2006.

174. Витрати і доходи домогосподарств України у 2002 році (за даними вибіркового обстеження домогосподарств України): Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2003. – 191 с.

175. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України: Стат. зб. Ч. І / Держкомстат України. – К., 2006. – С. 178.

176. Колодійчук Є. Україні потрібен медичний комплекс європейського рівня / Є. Колодійчук // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 31. – 7 лютого. – С. 13.

177. Ривак О. Соціальні видатки бюджету як джерело розвитку людського капіталу / О. Ривак // Україна: аспекти праці. 2007. – № 7. – С. 35–42.

178. Демографічні чинники бідності: [колективна монографія] / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2009. – 184 с.

179. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: [колективна науково-аналітична монографія] / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 496 с.

180. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна на шляху до соціального залучення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/Files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf.

181. Маргіналізація населення України / за заг. ред. В. В. Онікієнка. – К.: НЦ ЗРП НАН України та Мінпраці України, 1997. – 197 с.

182. Україна – 2002. Соціальні індикатори рівня життя населення: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2003. – 228 с.

183. Ромашек О. Система соціального захисту пенсіонерів: необхідність та напрями реформування / О. Ромашек, Я. Кравченко // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 6. – С. 24–34.

184. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році» / Інформаційно-видавничий Центр Держкомстату України. – К., 2004. – 470 с.

185. Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» № 3668-17 від 08.07.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3668-17.

186. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації: [колективна монографія] / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.

187. Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002–2011 роки [Електронний ресурс] / Державний комітет фінансового моніторингу України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02.

188. Соціальна статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.i-ru/biblio/arhiv/bucs/namane.goc.stat/ec.4.asp.

189. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.

190. Соціальна політика Німеччини: [пер. з нім.]. – 1999.

191. Дікон Б. Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту: [пер. з англ.] / Б. Дікон, М. Халс, П. Станс. – К.: Основи, 1999. – 346 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Онікієнко В.В.

Ринок праці та соціальний захист населення України: ретроаналіз, проблеми, шляхи вирішення

Редактор Крушельницька Я.В.

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки Терещенко С.В.

Підп. до друку 5.07.2013 р. Формат 70х108/16
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс». Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 36,94.
Наклад 300 прим. Замовл. №2772.

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
Україна, 01032, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60.
тел.: (044) 486 6238 e-mail: demography@idss.org.ua
http://www.idss.org.ua